

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

На правах рукопису

ШВАБ АНАТОЛІЙ ГЕОРГІЙОВИЧ

УДК 94(438):314.743 "180/1939"

**ЕМІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ
(1918–1939)**

07.00.02 – Всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант:

Макар Юрій Іванович

доктор історичних наук, професор

Чернівці – 2015

Умовні скорочення

ДАВО – Держархів Волинської області

ДАІФО – Держархів Івано-Франківської області

ДАЛО – Держархів Львівської області

ДАРО – Держархів Рівненської області

ДАТО – Держархів Тернопільської області

КПП – Комуністична партія Польщі

КПРП – Польська комуністична робітничка партія

КЦЗЗ – Центральна комісія професійних спілок

ЛМіК – Морська і колоніальна ліга

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МЕК – Міжміністерська еміграційна комісія

МЗС – Міністерство закордонних справ

МПіСО – Міністерство праці та соціальної опіки

МТО – Міжнародне осадницьке товариство

НЗР – Національний робітничий союз

НПР – Народна робітничка партія

ОЗОН – Табір національного єднання

ППС – Польська соціалістична партія

ПСЛ «Визволення» – Польська народна партія «Визволення»

ПСЛ «Кулак» – Польська народна партія «Кулак»

ТОУЕ – Товариство опіки над українськими емігрантами

ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України у Львові

AAN – Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Brith Trumpeldor – Об'єднання імені Йосефа Трумпельдора

CNR – Canadian National Railways

CPR – Canadian Pacific Railways

Dz.U RP – Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej

HIAS – Hebrew Sheltering Aid Society of America

JCA – Jewish Colonization Association

JEAS – Jewish Emigration Aid Society

PJCA – Palestine Jewish Colonization Association

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми	14
1.2. Джерела	46
1.3. Методологічні засади дослідження	71
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ ЕМІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ	
2.1. Економічне становище	84
2.2. Суспільно-політичні, етносоціальні та демографічні процеси	108
2.3. Еміграційні концепції влади, політичних партій та громадських організацій	136
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	
3.1. Становлення та функціонування еміграційного апарату. Законодавча база	163
3.2. Міжнародно-правове регулювання континентальної еміграції	177
3.3. Міжнародно-правове регулювання міжконтинентальної еміграції	192
РОЗДІЛ 4. КОНТИНЕНТАЛЬНА ЕМІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА	
4.1. Напрями та характер еміграційних рухів	220
4.2. Кількісні, регіональні, національні та соціально-демографічні характеристики континентальної еміграції	245
РОЗДІЛ 5. МІЖКОНТИНЕНТАЛЬНА ЕМІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА	
5.1. Засади та механізми реалізації	278
5.2. Напрями, характер, національна структура міжконтинентальної еміграції	302
ВИСНОВКИ	351
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	372
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТАБЛИЦЬ	443
ДОДАТКИ	447

Вступ

Актуальність. Історія міжвоєнної Польщі є унікальним прикладом становлення соціально-політичної та економічної моделі сучасної держави. Багато в чому вона перегукується і з сьогоdnішніми процесами в Україні, зокрема, коли йдеться про наслідки втрати раніше сформованих економічних зв'язків, переорієнтацію на інші економічні системи та запровадження ефективних механізмів реформування усіх сфер суспільства, врешті, ставлення держави до своїх співвітчизників за кордоном.

На жаль, у сучасній вітчизняній історіографії переважає думка, яка розглядає цей досвід як цілеспрямований результат реалізації заздалегідь усталених концепцій та політичної і соціально-економічної природи Польської держави. Поза увагою залишається ширший історичний контекст: зовнішні економічні та політичні чинники внутрішніх процесів; спроможність конкурувати із економічно розвинутими країнами в умовах відсутності внутрішніх ресурсів та недоступності зовнішніх; ефективність наявних міжнародних інструментів підтримки перехідної економіки; вплив економічної безвиході на соціальну та політичну радикалізацію всередині країни; врешті, гуманізм та демократизм уявлень про норму в міжвоєнному двадцятилітті. Отож, досліджуючи еміграційну політику Польщі, ми намагалися акцентувати увагу саме на цих моментах, не лишаючи поза увагою внутрішнього політичного складника.

Уважний аналіз соціально-економічних, етнодемографічних та політичних процесів у міжвоєнній Польщі переконує, що в умовах, які склалися, досягнути швидких змін було майже неможливо. Ослаблення економіки через воєнну розруху та втрату традиційних ринків сировини і збуту, відсутність внутрішніх ресурсів для відновлення та модернізації господарства, внутрішня економічна слабкість стали основною причиною низьких темпів економічного розвитку, що й без того поглиблювало відставання Польщі від розвинутих індустріальних країн світу. Соціальні

наслідки такого становища посилювалися швидкими темпами зростання населення. Отож, одне із завдань, яке ми перед собою поставили, – з'ясувати, як реагували держава та суспільство на таке становище і які існували шляхи виходу із ситуації, що склалася.

Частковий вихід продиктувало саме життя. Відповіддю суспільства на внутрішні негаразди стало швидке відновлення поширеної ще з кінця ХІХ ст. та перерваної війною, еміграції. Показовим є те, що розуміння важливості еміграції для соціально-економічного устрою міжвоєнної Польщі існувало й у представників влади. Від перших днів існування Другої Речі Посполитої на урядовому рівні запроваджується низка заходів із впорядкування мало контрольованого до цього з боку держави еміграційного руху. Серед пріоритетів державної політики – забезпечення найбільш сприятливих умов для еміграції своїх громадян, гарантування їх економічних та соціальних прав у країнах імміграції, збереження економічних, культурних, а подекуди й політичних зв'язків з батьківщиною. Про ефективність цієї політики свідчить високий рівень організації та патріотизму польської діаспори донині.

Окрему увагу в нашій роботі ми намагалися звернути на практику міжнародно-правового регулювання питань гарантування прав та свобод польських громадян у країнах їх постійного чи тимчасового перебування. Багато в чому цей досвід повчальний для держав, які торують таку дорогу сьогодні; стосується це й України.

Урешті, дослідження еміграційної політики дає змогу із середини поглянути на національну політику міжвоєнної Польщі. Еміграція національних меншин виявилася дієвим інструментом перетворення багатонаціональної держави в мононаціональну. Введення до наукового обігу маловідомого для українських дослідників масиву документів, які стосувалися реалізації еміграційної політики щодо національних меншин, сприяють поглибленню розуміння природи національної політики Другої Речі Посполитої та її впливу на міжнаціональні суперечності міжвоєнної доби.

Ми намагалися також простежити інструментарій та механізми реалізації еміграційної політики польської влади. Значна увага відведена аналізу імміграційної політики країн скерування польської еміграції як важливої складової частини цього процесу. Аналіз перебігу еміграційного руху продемонстрував повну залежність Польщі від політики країн імміграції. Позиція останніх визначалася лише власними національними інтересами і часто суперечила вихідним засадам польської еміграційної політики. Причина цього конфлікту інтересів лежить і в основі сучасних глобальних суперечностей.

Довершуючи актуалізацію дослідження, зазначимо, що чималу увагу в роботі приділено статистичному аналізу, результатом чого стало створення значної кількості таблиць. З одного боку, ми в такий спосіб намагалися довести правомірність запропонованих підходів та висновків, а з іншого – ввести до наукового обігу значний масив важливого статистичного матеріалу, який може бути корисний передусім дослідникам економічної та етносоціальної історії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконувалося в рамках наукової теми «Українсько-польські відносини на Волині (20–40-ві роки ХХ століття» Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (номер державної реєстрації 0198U000404), програми «Минуле і сучасне Волині та Полісся» Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України і Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки та державної «Програми розвитку краєзнавства в Україні до 2010 р.», прийнятої на III з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців у 2003 р. згідно з указом Президента України і постанови Кабінету Міністрів України. Частково вона пов'язана з темою «Західне Полісся: історія та культура» (номер державної реєстрації 01031U000580).

Мета дослідження – здійснити системний аналіз еміграційної політики міжвоєнної Польщі, а саме: її витоків, особливостей, засобів, форм і методів

реалізації, економічної та політичної ефективності всередині країни та поза її межами.

Реалізації поставленої мети підпорядковані такі дослідницькі **завдання**:

– обґрунтувати теоретико-методологічні основи та охарактеризувати методи дослідження проблеми;

– дослідити економічні та соціально-демографічні причини масового еміграційного руху з Польщі та відстежити ставлення до цього явища різних соціальних груп, громадських організацій та політичних партій;

– розглянути роль еміграції у соціально-економічному устрої міжвоєнної Польщі;

– розкрити зміст польської державної еміграційної політики, показати форми, методи та засоби її реалізації;

– проаналізувати наявні на той час еміграційні концепції та програми в польському політичному середовищі, простежити, як вони реалізовувалися на практиці;

– дослідити механізми державного регулювання еміграційними рухами, висвітлити діяльність еміграційного апарату, проаналізувати польське еміграційне законодавство та міжнародно-правові угоди;

– відстежити ефективність політики регулювання еміграційних рухів усередині країни та результативність реалізації поза її межами;

– проаналізувати кількісні та якісні показники еміграційного руху, на їх основі виявити регіональні особливості впроваджуваної політики, а саме її вплив на характер, напрями, національну та соціальну структуру еміграції в різних регіонах країни;

– розглянути еміграційну політику як інструмент модифікації національних відносин у Польщі та її вплив на зміну національного складу населення.

Об’єктом дослідження є Польща в світовому еміграційному процесі.

Предмет дослідження – еміграційна політика Польщі в 1918–1939 рр. та її наслідки.

Хронологічні межі охоплюють період 1918–1939 рр. Нижня межа бере свій відлік від часу відродження Польської Республіки у листопаді 1918 р., а верхня обмежується вереснем 1939 р. – часом фактичного припинення функціонування польських державних інститутів у зв'язку з окупацією її території Німеччиною та Радянським Союзом.

Для цього періоду властиве формування цілісної системи державної еміграційної політики із чітко сформованими підходами, напрямками та формами. Створено механізми їх реалізації, а саме: нормативно-правову базу, еміграційний апарат, міжнародно-правове забезпечення.

В окремих епізодах хронологічні межі дещо розширені і містять матеріал кінця XIX – початку XX ст. Це продиктовано потребою відстежити тяглість еміграційних традицій та витоки науково-теоретичних напрацювань, які були покладені в основу польської урядової політики міжвоєнної доби.

Територіальні межі дослідження обумовлені потребою дослідити та здійснити порівняльний аналіз особливостей реалізації еміграційної політики не лише на території Польщі, а й у країнах, на які вона була скерована. Отож вони охоплюють Другу Річ Посполиту в її адміністративних кордонах та, по суті, всі країни, до яких був скерована польська еміграція.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що *вперше в українській історичній науці*:

- досліджено економічну, політичну та етносоціальну природу еміграційної політики Другої Речі Посполитої;
- висвітлено колонізаційну політику польської влади;
- проаналізовано вплив еміграційної політики на економічні та етносоціальні процеси всередині країни;
- проведено комплексний статистичний аналіз еміграційного руху з Польщі за роками та воєводствами, напрямками, віросповіданнями, соціально-демографічним складом;
- відстежено механізми зміни національного складу населення за посередництвом цілеспрямованої державної еміграційної політики;

– введено до наукового обігу інформацію про досвід Другої Речі Посполитої в питаннях міждержавного врегулювання міграційних процесів.

Уточнено:

– економічні та політичні передумови еміграції населення зі східних воєводств Другої Речі Посполитої;

– національний склад та соціально-демографічну структуру емігрантів із західноукраїнських земель;

– висновки вітчизняних учених стосовно характеру та масштабів еміграції українців і євреїв із західноукраїнських земель та її наслідків для національного складу місцевого населення;

– відомості про особливості функціонування польського еміграційного апарату.

Отримали подальший розвиток такі твердження:

– причини масового еміграційного руху крилися у значному відставанні економіки Польщі від розвинутих країн світу;

– запровадивши дієві механізми контролю та регулювання еміграцією, Польська держава отримала додатковий інструмент протидії соціально-економічним негараздам усередині країни та прагнула перетворити зовнішні ринки праці у невід’ємну складову частину власної економіки;

– одним із основних інструментів регулювання характеру та напрямів еміграції була діяльність державного еміграційного апарату;

– результатом реалізації еміграційної політики стала чітка регіоналізація напрямів, характеру та структури еміграції. Національні меншини та мешканці східних воєводств скеровувалися здебільшого до країн Північної та Південної Америки і Палестини на постійне місце проживання. Натомість серед поляків домінувала сезонна еміграції до європейських країн;

– польська влада, стимулюючи еміграцію національних меншин, сприяла колонізації воєводств та повітів компактного проживання цих меншин.

Практичне значення роботи. Матеріали цього дослідження можуть

бути використані дослідниками історії еміграції та міграційних процесів, економічної та політичної історії, при підготовці узагальнювальних праць з історії України та Польщі міжвоєнного періоду.

Наявність у дослідженні значного статистичного матеріалу, прив'язаного до адміністративної системи Другої Речі Посполитої, уможливорює її використання в краєзнавчій роботі.

Матеріали дисертаційної роботи можна використати в дидактичних цілях при підготовці уроків у школі, лекційних та семінарських занять у ВНЗ під час розгляду відповідних тем із нормативних курсів «Історія України» та «Всесвітня історія».

Результати та висновки дослідження також можуть узяти до уваги органи влади, місцевого самоврядування і спеціальні служби при виробленні загальнодержавної та регіональних концепцій міграційної політики.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи доповідалися й обговорювалися на кафедрі нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки у 2000–2014 рр. Проблеми, що їх порушено в дисертації, відображені в доповідях та виступах на наукових конференціях, зокрема Міжнародній науковій конференції «Українсько-польські відносини: державність, суспільство, культура» (Тернопіль, 15–16 квітня 1999 р.); Міжнародному науковому конгресі «Українська історична наука та порозі XXI століття» (Чернівці, 16–18 травня 2000 р.); III Міжнародному конгресі українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу» (Луцьк, 17–19 травня 2006 р.); XXII Волинській обласній науково-практичній історико-краєзнавчій конференції «Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцький район: історія, сучасність, перспективи» (Луцьк, 9–10 грудня 2006 р.); Міжнародній науковій конференції «Роль польських і українських наукових осередків в розбудові структур транскордонного партнерства» (Холм, 29–30 вересня 2006 р.); XXV Волинській обласній історико-краєзнавчій науковій конференції «Минуле і сучасне Волині і

Полісся: Любомль в Історії України та Волині» (Любомль, 25 жовтня 2007 р.); Міжнародній науковій конференції «Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття» (Дрогобич, 19–20 вересня 2008 р.); звітних науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу, аспірантів і студентів історичного факультету ВНУ імені Лесі Українки (Луцьк, 14–17 травня 2008 р., 12–15 травня 2009 р., 12–13 травня 2010 р., 14–17 травня 2011 р., 10–12 травня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Умови – Концепції – Проблеми безпеки та міжнародне співробітництво у ХХ–ХХІ ст» (Краків 14–15 червня 2010 р.); VIII Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 20-річчю незалежності України (Чернівці, 21–22 жовтня 2011 р.); Міжнародній науковій конференції «Суспільно-політична спадщина В'ячеслава Липинського і сучасність» (Луцьк, 17–18 квітня 2012 р.); I Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій подіям Другої світової війни на території Волинської області (Луцьк, 23–26 квітня 2012 р.); Міжнародній конференції «Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення» (Київ, 25 квітня 2012 р.); V Міжнародній науковій конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження» (Острог, 27–28 вересня 2012 р.); Других політологічних читаннях пам'яті професора Богдана Яроша (Луцьк, 16 квітня 2013 р.); VI Міжнародній науково-теоретичній конференції «Європа: актуальные проблемы этнокультуры» (Мінськ, 22 квітня 2013 р.); науковій конференції «Волинська трагедія: через історію до порозуміння» (Луцьк, 19–20 червня 2013 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Українсько-польські відносини у ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння і співпраці» (Острог, 21 червня 2013 р.); IX Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 95-річниці Буковинського народного віча (Чернівці, 25–26 жовтня 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Гуманітарна та соціально-економічна наука в епоху глобалізації та універсалізації» (Будапешт, 15–17 листопада 2013 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у монографії

«Еміграційна політика Польщі (1918–1939)» і 31 публікації, з них 23 статті у наукових фахових виданнях (зокрема в 5 закордонних наукових збірниках).

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, п'ятих розділів, висновків, списку використаних джерел, списку використаних таблиць і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 465 сторінок, у тому числі 370 сторінок основного тексту, 74 сторінки займає список використаних джерел (850 найменувань), 4 сторінки – список використаних таблиць, 18 сторінок – додатки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Тема еміграційної політики Польщі у міжвоєнний період не була належно висвітлена ні в українській, ні в зарубіжній науковій літературі. Причини такого стану речей, на нашу думку, різні. В українській радянській історичній науці, як і в радянській загалом, еміграційна тематика з ідеологічних причин згадувалася лише побіжно, а еміграція населення розглядалася як результат соціально-класового протистояння, національного переслідування та економічних негараздів, породжених капіталістичною системою. Оминули увагою цю тему й українські дослідники в діаспорі. Більшість робіт, які з'явилися на Заході, присвячені історії української еміграції до тієї чи іншої країни та збереженню національної ідентичності й культури на чужині. Не була належно висвітлена ця тема і в сучасних українських дослідженнях. Поза увагою залишилися питання еміграційної та імміграційної політики, внутрішніх і зовнішніх механізмів регулювання міграційних рухів, впливу еміграції на економічні та етносоціальні процеси.

Отож констатуємо допоміжний характер українського історіографічного набутку різних періодів, який можемо використати здебільшого для порівняння регіональних особливостей еміграційного руху як результату еміграційної політики польської влади.

Значно ближчою до висвітлення теми нашого дослідження є польська історична та суспільно-політична думка. Оpubліковані наукові роботи достатньою мірою висвітлюють особливості міжвоєнного еміграційного процесу. Більшості з них властивий комплексний системний аналіз причин, внутрішніх та зовнішніх чинників, які впливали на характер, напрями та динаміку еміграційного руху, проте окремого комплексного дослідження, присвяченого еміграційній політиці польської влади, так і не з'явилося. Поза

увагою дослідників залишилися спеціальні дослідження регіональних особливостей еміграційної політики, переселенська політика щодо національних меншин, колонізаційна переселенська політика та широко розрекламована польською владою в середині 1930-х рр. колоніальна ідея.

З огляду на дослідницькі традиції історіографію цієї теми умовно можна поділити на дві групи: українську та зарубіжну (польську та російську). В окремих випадках цей поділ є досить умовним. Міжвоєнна українська, російська та польська історіографія має помітну спільну тяглість із дореволюційних часів. Зокрема, коли йдеться про відстеження початків становлення польської державної еміграційної політики, яка формувалася на науково-теоретичному та законодавчому набутку Російської та Австро-Угорської імперій. Важко провести виразну межу між українською і російською історіографією радянського періоду. З методологічних міркувань важко поєднуються також українська радянська та діаспорна історіографія. Отож для максимального наближення історіографічного огляду до предмета нашого дослідження, виходячи з дослідницьких традицій, огляд української радянської, діаспорної та сучасної історіографії проведемо паралельно з російською радянською і сучасною історіографією. Зважаючи на значну перевагу традицій дослідження еміграційного процесу та всього, що з нею пов'язано в польській історіографії, розглянемо її окремо. З одного боку, це дасть змогу відстежити методологічні та тематичні відмінності, які існують в різних наукових середовищах, з іншого – простежити їх тяглість та взаємовплив. Для послідовності аналізу та відстеження еволюції дослідницької традиції в різних наукових середовищах застосуємо проблемно-хронологічний підхід.

Оскільки формування засад еміграційної політики Другої Речі Посполитої відбувалося на основі науково-теоретичних напрацювань довоєнної доби, багато еміграційних концепцій беруть свій початок до моменту відродження Польської держави. Для їх висвітлення проаналізуємо дореволюційну українську, російську і польську історіографію та

простежимо їх вплив на польську наукову та суспільно-політичну думку досліджуваного періоду. У зв'язку з цим історіографічний огляд виходить за хронологічні межі існування Другої Речі Посполитої.

З урахуванням хронологічних уточнень українська і російська історіографія цієї теми виразно поділяється на чотири етапи: кінець ХІХ – початок ХХ ст., на який припадає поява перших публікацій, присвячених еміграційній тематиці, та формування засад еміграційної політики в російській та польській суспільно-політичній думці; міжвоєнний період (1918–1939 рр.), представлений здебільшого напрацюваннями західноукраїнських науковців, публіцистів та громадських діячів, які порушують різні аспекти проблеми еміграційного руху, а також поодинокими публікаціями радянських дослідників; період 1950–1980-х рр., на який припадає найбільша дослідницька активність українських учених у діаспорі та формується радянська історіографічна традиція дослідження еміграції із території України та української діаспори з властивими ідеологічними й тематичними підходами; і сучасний період, початок якого ми датуємо 1991 р. Для останнього періоду характерне значне зростання наукового інтересу до дослідження історії переселення наших співвітчизників за кордон та їхнього сучасного становища. Центр досліджень історії української еміграції та діаспори переміщується в Україну. Суттєві якісні зміни в дослідженні міграційних процесів відбуваються і в російській науці. Сучасним дослідженням властиве значне тематичне розширення еміграційної проблематики, залучення нової джерельної бази та нових методологічних підходів до висвітлення дотичних до нашої теми питань.

Еміграція як соціально-економічне явище починає цікавити представників української інтелігенції вже з 80-х років ХІХ ст. Публіцисти та науковці і в Австро-Угорській, і Російській імперії, спостерігаючи за зростанням еміграції населення, намагаються переосмислити причинно-наслідкові зв'язки цього явища та мінімізувати негативні наслідки від її стихійного перебігу. Одними із перших тему соціокультурної адаптації

українських емігрантів порушують відомі галичани, засновники Русько-української радикальної партії Михайло Павлик[491] та Іван Франко[541]. Практичним набутком зусиль галицької інтелігенції, яка усвідомлювала неминучість еміграції в тодішніх соціально-економічних умовах, стала брошура О. Олеськіва «О еміграції»[489]. У ній автор застерігає від можливих махінацій та обману агентів корабельних компаній, які агітували за виїзд до країн Латинської Америки в неприйнятні для життя і праці умови, та пропонує емігрувати до найбільш придатної для українського селянина Канади. У подальші роки опікунська діяльність галицької інтелігенції стосовно українських емігрантів переросла в потужний громадський опікунський рух, головним завданням якого було створити сприятливі умови для еміграції та всіляко сприяти співвітчизникам на чужині. Результатом активної дослідницької та просвітницької діяльності початку ХХ ст. стала поява низки публікацій, присвячених становищу та умовам проживання українців у США [395; 453; 399; 452].

Масовий еміграційний рух із західних польських та українських губерній Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. спонукає громадську й наукову думку до науково-теоретичного та практичного переосмислення явища еміграції в Росії. У періодичних виданнях з'являється низка публікацій, що стосувалися різноманітних питань, пов'язаних з аналізом причин еміграції за кордон, напрямів переселенського руху, умов праці та побуту за кордоном, наслідків еміграції для країни тощо. Серед значного масиву загальнооглядових публікацій починають з'являтися й ґрунтовні дослідження, у яких закладаються основи державної еміграційної політики, теоретичні засади котрої мали також вплив і на формування польської міжвоєнної еміграційної традиції.

Серед імміграційних країн найбільше уваги приділяється США. Одна із перших оглядових розвідок про цю країну авторства А. Лакієра[461] з'явилася ще в середині ХІХ ст. Загальнодовідкову інформацію про Сполучені Штати зібрали під час подорожей та ознайомленням зі

становищем емігрантів із Росії Н. Ільїн [438], В. Сидоров[506], І. Сисоєв[508]. Н. Синельников[507] акцентував головну увагу на землеустрої цієї країни.

Довідковий зміст для тих, хто бажав виїхати до США, мала публікація Б. Курчевського[460]. У ній міститься інформація про кількість емігрантів із Росії в цій країні, відомості про іноземні та зарубіжні мореплавні компанії, розмір заробітків у різних галузях американської економіки, особливості ведення сільського господарства тощо. Схожою є і робота С. Яневського та А. Кастелянського «Справочная книга по вопросам эмиграции»[513].

Від початку ХХ ст. дедалі більше дослідників висвітлюють імміграційну політику США як важливий чинник внутрішніх соціально-економічних перетворень. Статистичному аналізу зростання кількості іммігрантів присвячена робота С. Патканова[493]. Зміни імміграційного законодавства США аналізує Н. Турчанинов[527]. Тему російської еміграції до Америки піднімають А. Мухін[482], Н. Бородін[403], М. Вільчур[410].

У 1906 р. з'явилася робота Ю. Філіпова, в якій порушено загальні питання заокеанської еміграції та міграційної політики основних європейських країн і країн американського континенту. Автор аналізує статистику імміграції в США, її соціальну та національну структуру; значну увагу приділяє еміграційному законодавству Великобританії, Франції, Німеччини, Італії та імміграційному законодавству США й інших країн американського континенту[539].

Не залишилася поза увагою дослідників, службовців і публіцистів тема еміграції до інших країн Америки. Питання про становище емігрантів із Росії в Канаді порушує П. Тверський[518]. До теми еміграції в Бразилію повертаються Д. Маркович[472] та І. Ребрин[499], Аргентину – Л. Ревіліотті [500].

На зламі століть у російській суспільно-політичній думці активно обговорюється популярна у польських наукових та публіцистичних колах ідея заокеанської переселенської еміграції колонізаційного типу, щоправда

стосується вона еміграції національних меншин, передусім євреїв. Про стан і перспективи єврейської колонізації в Аргентині пишуть А. Беркенгейм[401], Є. Лапін[463], М. Басанін[397; 398], І. Гутман[420].

Тема еміграції євреїв із Росії висвітлювалося найбільше. Важливим джерелом інформації про причини, перебіг, напрями та особливості єврейської еміграції містять роботи А. Тираспольського[521], І. Рубінова[501], І. Маневича[471], Б. Фукса[542]. Проведений авторами аналіз причин еміграції євреїв, організації переселенського руху, географії розселення, імміграційних особливостей різних країн суттєво доповнює розуміння природи єврейської еміграції у міжвоєнній Польщі.

Еволюція російської довколоеміграційної тематики яскраво засвідчує якісно новий етап переосмислення проблеми еміграції для Російської імперії напередодні Першої світової війни. Довідково-інформаційні розвідки про імміграційні країни та становище вихідців із Росії змінюються системно-узагальнювальними дослідженнями, які розкривають природу явища еміграції та механізмів її регулювання.

Одну з перших спроб проаналізувати природу масової еміграції із Російської імперії здійснив український економіст, статист і географ К. Воблий у роботі «Заатлантическая эмиграция, ее причины и следствия»[412]. Еміграцію він розглядав не лише через призму інтересів емігранта, а й економічних та політичних наслідків як для еміграційної, так й імміграційної країни. Причини масового еміграційного руху з території Російської імперії автор убачав у соціально-економічних причинах: домінуванні великої земельної власності, малоземеллі та безземеллі селян, малорентабельності господарств, низьких темпах індустріалізації тощо. Автор відзначає, що основу еміграційного контингенту склали представники національних меншин, оскільки для російської народності еміграційної проблеми не існувало. Для більш повного аналізу та ведення статистики вчений пропонував запровадити постійну реєстрацію еміграційного руху. Більш детально на регіональних особливостях

еміграційного процесу на території польських та українських губерній Російської імперії К. Воблій зупиняється у статті «Эмиграционное движение в Царстве Польском»[414]. До цієї теми також повертається В. Храевич[543].

Важливим статистичним джерелом щодо шляхів еміграції громадян Російської імперії є звіти представників російських дипломатичних представництв, уміщені в «Сборнику консульських донесений»[492; 517; 522; 523]. Їх аналіз дає підставу стверджувати, що більшість трудових емігрантів із Росії полишали країну через західні морські порти.

Критичну оцінку цього явища висловив Л. Тизенко[520]. Він пропонував переглянути ставлення держави до еміграції. На основі статистичних розрахунків автор доводив, що за умови правильно організованої еміграційної політики Росія може мати від трудової еміграції економічні зиски, натомість має втрати. Вартісна і складна процедура отримання закордонних паспортів, через яку влада намагалася контролювати масштаби еміграції, на думку автора, стала однією із головних причин масової нелегальної еміграції, масштаби якої сягали 75 % загалу. Головний еміграційний потік ішов через німецькі порти, а не через російські. Як наслідок, Росія недоотримувала значні фінансові ресурси від втрат на залізничних та мореплавних перевезеннях. На його думку, скерування емігрантів із Росії через російський порт у Лібаві, послугами якого до цього могли скористатися лише особи з паспортами, могла значно збільшити фінансові надходження від пасажирських залізничних і судноплавних перевезень. Питань упорядкування російської еміграції торкається також А. Орлов[490].

Загальні юридично-правові аспекти еміграції в Росії розглядає С. Яновський[566; 567]. До питання нормативно-правового врегулювання в рамках російсько-німецького торговельного договору питань еміграції російських громадян у Німеччині, їх становища і умов праці повертається К. Воблій[413] та К. Лейтес[465].

Подальші науково-теоретичні напрацювання питань еміграційної політики в царській Росії були перервані Жовтневою революцією.

Міжвоєнний набуток української та російської, зокрема й радянської, історіографії з досліджуваної нами теми досить скромний. Українські дослідники еміграційної тематики в Західній Україні та за кордоном зосереджувалися здебільшого на висвітленні історії, становища й можливостей еміграції своїх співвітчизників у різних країнах.

Про українську еміграцію до Канади та США писав член правління Наукового інституту із досліджень еміграції та колонізації І. Івашко[439]. Особливості та перебіг української еміграції до США висвітлювали священник-місіонер О. Пристай[497] і відомий діяч товариства «Рідна школа» Л. Ясінчук[568]. Одним із перших про переселення українців після закінчення Першої світової війни до Аргентини писав священник-місіонер С. Вапрович[406]. Початковий етап міжвоєнної української еміграції до Бразилії описує письменник П. Карманський[447], котрий як представник ЗУНР перебував у цій країні протягом 1922–1931 рр. До теми загального становища та завдань української еміграції в повоєнні роки звертається О. Ряст[504].

Упродовж 1920–1930-х рр. з'явилася певна кількість досліджень, що їх підготовували українські історики в діаспорі, переважно в США та Канаді. Історію еміграції та життя українців у США висвітлює у своїй монографії «Українці у Сполучених Штатах Америки» В. Галич[632]. Довгий час ця робота була найавторитетнішою. Не втратила вона своєї актуальності через багатий фактологічний матеріал і сьогодні. Суголосні назві й питання, порушені в колективній роботі «Історія української еміграції в Канаді від 1890 до 1930 року»[442] та невеличкій брошурі Т. Мамчура «Канада – мій рідний край»[470].

У радянській історичній та суспільно-політичній науці дослідження питань еміграції потрапило під пильний політичний та ідеологічний контроль. З перших років радянської влади ця тема була підпорядкована

завданню дискредитації російської післяреволюційної діаспори як контрреволюційної. Однак у другій половині 1920-х рр. з'явилося кілька досліджень, присвячених дореволюційній еміграції з Росії та загальним питанням світового міграційного руху. До теми світової еміграції та імміграції звертається Г. Смолянський[511]. Питання імміграції та колонізації в Аргентині розглянув А. Волков[415]. Огляд дореволюційної російської еміграції зробив В. Оболенський (Осинський)[488]. Бразилії та Аргентині присвятив свою роботу І. Вітвер[411].

Починаючи з 1930-х рр., еміграційна тематика в СРСР фактично була заборонена, а джерела для її вивчення перебували у спецховищах бібліотек і архівів. Унаслідок цього впродовж майже трьох десятиліть радянська історіографія не поповнювалася жодними серйозними дослідженнями з цієї проблематики.

Певні позитивні зміни у висвітленні різних аспектів питань еміграції відбулися в 1950–1980-х рр. Особливо активно до цього долучилася українська діаспора. У цей період з'явилася низка різних за жанром та змістом публікацій, присвячених здебільшого історії поселення українців у різних країнах світу, умовам та перебігу адаптації, чисельності, громадсько-культурному та національному життю за кордоном. Особливою цінністю їх є те, що вони написані на основі численних спогадів, містять багатий фактологічний та джерелознавчий матеріал, який яскраво відтворює важливі для нашої теми питання причин, перебігу та механізмів переселенського руху, міграційної політики, ставлення влади та суспільства різних країн до переселенців тощо.

Найбільша кількість таких публікацій присвячена історії та становищу української діаспори в Канаді (зокрема, праці М. Шатульського[548], П. Кравчука[454–458], М. Марунчака[475], Н. Дмитріва[426], Ю. Стечишина[514]) і США (автори Я. Рудницький[502], В. Маркусь[473], Р. Цибрівський[544], М. Куропась[444]).

Значно менше є досліджень, присвячених українській еміграції до країн

Латинської Америки. Зокрема, українські поселення в Аргентині та Південній Америці описує М. Данилишин[421]. Цінну інформацію про імміграційну політику аргентинського уряду, динаміку та особливості міграційної активності населення цієї країни, чисельність і національний склад переселенців подає у роботі «Українські поселення в Аргентині» М. Василик[407]. Цікавий матеріал про кліматично-природні, соціально-економічні та побутові умови проживання українців у Венесуелі поміщено в збірці, що її упорядкував О. Панчишин[537].

Загальні питання про розселення, становище та діяльність української діаспори порушують у своїх роботах С. Наріжний[484], П. Мірчук[478], Л. Полтава[496], М. Марунчак[476] та В. Маруняк[477].

Політичні зміни в СРСР у період «хрущовської відлиги» відкрили певні можливості дослідження міграційної тематики і для радянських учених. Фактично всі роботи, які з'явилися впродовж 1950–1980-х рр., написані на основі класового підходу та марксистсько-ленінської методології і розглядають явище еміграції через призму соціально-класових проблем та породжених ними економічних і політичних причин її масового характеру. Життя переселенців на чужині висвітлювалося з позиції переваг соціалістичного способу життя та недоліків капіталістичної системи. Попри догматизм ідеологічних підходів і оцінок у цих роботах було нагромаджено значний фактологічний матеріал та закладено основу для майбутніх досліджень.

У другій половині 1950-х рр. з'являються роботи, які так чи інакше стосуються загальнотеоретичних проблем міграції. Одним із перших питань місця і ролі імміграції в історії США піднімає Л. Баграмов[396]. До теми світового міграційного руху, імміграційної політики, правового та економічного статусу іммігрантів, особливостей їх соціального та національного складу звертаються Є. Плетньов[494], С. Філіпов[539] та А. Шлепаков[417; 487; 498; 561; 562; 565].

У поле зору дослідників потрапляють також питання історії

дореволюційної еміграції до країн Північної та Південної Америки. Історію української трудової еміграції до США і Канади та становище української діаспори вивчає А. Шлепаков[560; 563; 564]. Українську еміграцію до країн Латинської Америки описує А. Стрілко[515; 516], а литовську – П. Улевичус та А. Ейдінтас[538]. Ґрунтовний аналіз трудової еміграції із різних регіонів Російської імперії до країн Європи та США здійснив Н. Тудоряну[526]. Трудову еміграцію із Буковини дослідив В. Ботушанський[404–405].

Серед дотичних тем, які вивчаються у цей період, – етносоціальні та політичні процеси в українській етнічній спільноті США та Канади, національно-культурне життя, фермерський рух тощо. Ці питання вивчали В. Євтух[428; 429; 433], В. Наулко[486], Ю. Макар[434], О. Сич[509; 510], Л. Лещенко[466]. У Росії цю тему досліджували М. Берзіна[400], О. Сороко-Цюпа[512].

Наголосимо також, що в цей час з'являється чимало ґрунтовних публікацій, присвячених суспільно-політичній та соціально-економічній історії західноукраїнських земель у міжвоєнне двадцятиліття, які мають важливе значення для розуміння причин і характеру еміграційних процесів. Серед досліджень українських вчених слід відзначити роботи І. Васюти, М. Гетьманчука, Я. Грицака, С. Гелея, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, К. Кондратюка, М. Кравця, М. Когутяка, О. Красівського, С. Кульчицького, М. Литвина, Ю. Макара, С. Макарчука, Я. Малика, Ю. Сливки, О. Реєнта, О. Рубльова, Ф. Турченка та ін.

Суттєві кількісні та якісні зміни у вивченні питань української еміграції відбувалися на початку 1990-х рр. Зняття ідеологічного тиску, доступ до нових джерел за кордоном, активізація взаємин між Україною та українською діаспорою започаткували новий етап досліджень.

Певним поштовхом до науково-пошукової роботи стала конференція, присвячена 100-річчю еміграції українців до Канади, яка відбулася у Львівському національному університеті ім. І. Франка у вересні 1991 р. За її результатами було опубліковано збірник статей «Українська еміграція:

історія та сучасність»[530]. Історії української діаспори в цій країні присвячені збірник «Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків» і розвідка В. Євтуха та О. Ковальчука «Українці в Канаді»[536]. Століттю поселення українців у Канаді присвятив свою роботу і М. Боровик[402].

На початку 1990-х рр. з'явилося чимало довідкової літератури про розселення українців у світі. Такі видання, як «Зарубіжні українці» (за ред. С. Лазебника)[434], «Українці в зарубіжному світі» (за ред. А. Шлепакова)[535], «Українська діаспора: розселення українців у зарубіжних країнах» Ф. Заставного[435] висвітлюють історію формування та розвитку українських зарубіжних спільнот, містять узагальнену інформацію про їх чисельність, рівень організації, соціально-економічне становище тощо. У наступні роки з'являються більш ґрунтовні дослідження такого спрямування, зорієнтовані на широке коло читачів[437; 525; 528].

Дослідження української діаспори здійснюється у різних напрямках. Етносоціальні процеси в її середовищі надалі досліджують В. Євтух, В. Камінський, В. Трощинський, А. Попик та ін.[430; 431; 432; 436; 529]. Міжвоєнну політичну еміграцію в Європі вивчає В. Трощинський[524]. Маловідомі матеріали про політичну українську еміграцію в Німеччині, Франції, Бельгії, на Кубі, що їх зібрав С. Наріжний, розміщені у другій частині його «Української еміграції»[484]. Помітним бібліографічним явищем для дослідників української політичної еміграції стало видання збірки документів і матеріалів, що їх уклав В. Лозуцький[467].

Значно активізується дослідження питань історії та становища українців у країнах Латинської Америки. В Аргентині їх здійснює М. Василик, у Канаді – С. Ціпко, в Україні – О. Сапеляк, М. Гримич, Л. Дибчук, В. Погромський [408; 418; 419; 495; 425; 505; 533; 534] та ін.

Паралельно із дослідженнями закордонного українства поживається вивчення питань перебігу еміграційного руху та її чинників в Україні. Заслужують на увагу публікації тернопільських істориків Б. Лановика,

М. Траф'яка, Р. Матейка та ін.[441; 443; 462; 531], у яких здійснено спробу відстежити витoki й перебіг політичної та трудової еміграції з України в різні періоди. Побіжно автори зупиняються на деяких питаннях міжвоєнної еміграційної політики Польщі. Грунтовні дослідження національної політики Польщі міжвоєнного періоду, які ми розглядаємо як складову еміграційної політики, проводить В. Комар[453, 454]. Різні аспекти перебігу еміграційного руху загалом та із Буковини зокрема висвітлюють чернівецькі вчені Ю. Макар[468], В. Ботушанський[405], Г. Чайка[545; 546; 547].

Найближче до тема нашого дослідження підійшов відомий львівський дослідник історії української еміграції С. Качараба[448–451]. По суті, він перший, досліджуючи міжвоєнну еміграцію із західноукраїнських земель, здійснив комплексний аналіз її причин та чинників, які визначали напрями, динаміку та масштаби переселення. У своїх дослідженнях науковець приділяє значну увагу таким питанням, як еміграційна політика міжвоєнної Польщі та імміграційна політика країн, до яких скеровувався основний потік переселенців. Провівши детальний аналіз характеру міграційних процесів, напрямів переселення, кількісного складу та особливостей еміграційної активності різних національних груп, він указує на прямий зв'язок регіональних особливостей переселенського руху із впроваджуваною державною еміграційною політикою польської влади. Грунтовний статистичний аналіз та багата джерельна база дають змогу широко застосовувати отримані ним результати в обґрунтуванні наших підходів.

Слід також відзначити, що в 1990-х рр. відбуваються помітні зрушення в дослідженні міграційних процесів та історії еміграції в російській історичній та суспільно-політичній науці. Дореволюційні міграційні процеси в Російській імперії та розселення українців у світі досліджує В. Кабузан[445–446]. До теми еміграції з Росії кінця XIX – початку XX ст. повертається також Д. Купрін[459]. Над темою еміграції з Росії до країн Латинської Америки в 1920–1960-х рр. плідно працює М. Мосейкіна[479–481]. Цінний матеріал для висвітлення особливостей єврейської еміграції зібраний у роботі

«Єврейська еміграція із Росії. 1881–2005» за редакцією О. Будницького[427].

Серед загалу публікацій потрібно відзначити роботи, присвячені питанням міграційних рухів (автор Л. Рибаківський[503]), імміграційної політики США (В. Тен[519]) та політичної і економічної історії Латинської Америки (Є. Ларін[464]).

Слід також зауважити, що питання міжвоєнної еміграції населення Західної Білорусі до Бразилії досліджує білоруський історик В. Мярчук[483].

З огляду на значний доробок польських науковців, як уже зазначалося вище, окремо зупинимось на аналізі їхніх праць, дотримуючись того ж хронологічно-проблемного принципу, який ми застосовували до української та російської історіографії.

Перші дослідження природи переселенського руху із польських земель та формування теоретичних засад польської еміграційної політики в наукових колах Польщі розпочалося ще до утворення Другої Речі Посполитої. Загалом від часу появи перших публікацій у 1889 р. до 1918 р. з'явилося понад 20 праць, присвячених різним аспектам еміграції. Зокрема, такі проблеми порушували публіцист та політик Я. Л. Поплавський[763], соціологи Л. Кривицький[674], Ф. Знанецький[845], економісти Л. Каро[584–587] і Е. Грабовський[627], статист С. Шульц[795]. Ці роботи здебільшого присвячені питанням природи еміграції з польських земель, її причинам і наслідкам, а також напрямам, умовам поселення та статистиці еміграції.

Багато концепцій та підходів щодо еміграційної політики, які були розроблені ще напередодні 1914 р., набули подальшого розвитку в міжвоєнний період. До таких слід віднести: визначення основ еміграційної політики та її пріоритетних напрямів, переселенську й колонізаційну політику, торговельно-економічні та сировинно-ресурсні аспекти, дослідження потенційних імміграційних ринків тощо.

У 1917–1918 рр., напередодні становлення Другої Речі Посполитої, з'являються публікації Ю. Околовича[725] та Л. Пап'єського[744], в яких порушено питання про значення еміграції для польського суспільства та

завдань державної еміграційної політики. На фоні національно-патріотичного піднесення та поширеної суспільної думки, що новостворена Польська держава зможе не лише забезпечити належний рівень життя своїм громадянам, а й створить умови для повернення сотень тисяч польських заробітчан, розпорошених по світу, ці автори твердять про неминучість подальшого активного еміграційного руху й потребу впроваджувати послідовну та виважену еміграційну політику.

Особливо показовими є аргументи дослідника еміграційної проблематики та державного діяча Ю. Околовича, який до 1923 р. брав активну участь у формуванні польської еміграційної політики. Ще в грудні 1917 р він зазначав: «Немає жодного сумніву, що визволена Польща доти буде охоплена еміграційним рухом, доки не зникнуть причини, які його породжують. Доти, доки розвиток промисловості не підніметься до такого рівня, щоб перевищити темпи натурального приросту населення, доки польське село, перенаселене малоземельним і безземельним пролетаріатом, буде становити величезний резерв робочих рук, які не мають відповідного попиту на внутрішньому ринку, врешті, доки заробітки польських робітників будуть відрізнятися від заробітків у сусідніх державах, доти питання еміграції не перестане бути актуальним для Польської держави»[725, s. 5].

Завдання польської еміграційної політики, на його думку, мало зводитися до скорегування еміграційного руху до меж корисних для держави та суспільства. Офіційна влада мала відмовитися від заборони й обмеження еміграції, оскільки це не тільки не зупинило б її, а скерувало б у нелегальне русло. Тому завданням польського уряду мало бути прагнення отримати довіру емігрантів до своєї еміграційної політики та створення для них належних еміграційних умов, зважаючи на інтереси і суспільства, і держави[725, s. 9]. Ю. Околович приділяв значну увагу засадам переселенської політики, нормам міждержавних еміграційних угод, організації ефективного еміграційного апарату тощо. Подальшого розвитку набула популяризована Польським колонізаційним товариством (виникло

1897 р. у Львові) ідея створення поселенських колоній[725, s. 9]. Одним із завдань влади мало стати скерування еміграційного руху до компактних польських поселень на чужині, які б забезпечили збереження національної культури та ідентичності співвітчизників. Ця політика, на думку автора, з часом дала б змогу створити власні колонії та розширити кордони Польщі, не застосовуючи військових зусиль[725, s. 28].

Уже в перші роки незалежності скрутне економічне становище Польщі, викликане складними процесами становлення національної економіки, зумовило поновлення перерваного війною активного еміграційного руху населення. У польській суспільно-політичній думці цього періоду утверджується сприйняття еміграції як важливої складової частини соціально-економічного життя та своєрідного – за твердженням М. Шавлеського – «вентиля зростлого суспільного нездужання»[789, s. 3]. «Вентиль безпеки» вбачав в еміграції і С. Гломбінський[617, s. 14].

На тлі поодиноких публікацій, присвячених обґрунтуванню внутрішніх чинників кризових явищ в економіці, теоретичною предтечею активної еміграційної та переселенської політики стали дослідження першої половини 1920-х рр., у яких автори доводять необхідність еміграції та внутрішньої колонізації малозалюднених територій так званих східних кресів як спосіб розв'язання проблеми аграрного перенаселення центральних та західних воєводств. До таких, зокрема, слід віднести роботи Е. Грабовського[628], В. Студницького[785; 787], Ф. Буяка[580–582].

Предметом наукових зацікавлень із перших років незалежності стало дослідження становища польських іммігрантів у місцях розселення. Серед дослідників цієї тематики слід відзначити Ю. Околовича[724], М. Шавлеського[791], Ю. Влодека[819].

Поява численних ґрунтовних досліджень із питань еміграції припадає на середину 1920-х рр. Ключовим завданням більшості з них, як влучно висловився М. Шавлеський у роботі «Питання еміграції в Польщі», є «розв'язання проблеми еміграції сьогодні й прагнення до її подальшого

впорядкування». Більшість дослідників звертаються до історії, «аби з неї почерпнути досвід на майбутнє, насамперед пізнати причини, які спонукали значну кількість польського населення шукати заробітку за кордоном». Ключовим завданням досліджень є з'ясування, чи «існують надалі причини еміграції та які економічні й психологічні чинники вмотивовують еміграцію»[789, S. 5]. Такою є логіка робіт С. Дзевульського[592], З. Гроса[629], М. Панкевича[739; 741], Ю. Пекалкевича[754], А. Крисінського[669; 670] та ін.

Характерною ознакою тогочасних досліджень природи польського еміграційного руху є те, що він розглядається у безпосередньому зв'язку з тенденціями світового економічного розвитку, а саме у взаємодії ринків сировини, праці й капіталу. Людські ресурси, перенесені з одного господарського середовища до іншого, на думку Ф. Гадомського, «є самі по собі певним капіталом. Господарська ж вартість емігранта на перенаселеній батьківщині зводиться до нуля, більше того, така особа є тягарем для господарства цієї країни. Людина, згідно із законом попиту і пропозиції, може бути оцінена лише за критерієм попиту на неї за сприятливих економічних умов»[613, s. 100–109].

Питання впливу економічних і демографічних чинників на еміграційну активність піднімають М. Шавлеський[790], В. Студницький[786], В. Шукевич[794].

Значна кількість публікацій присвячена внутрішнім та міжнародним нормативно-правовим засадам польської еміграційної політики. С. Івановський та К. Мамрот у свої публікаціях висвітлюють польське еміграційне законодавство[637–640]; положення Польсько-німецької еміграційної конвенції аналізує Л. Кульчицький[681; 682]; роль Міжнародної організації праці в урегулюванні питань еміграції висвітлює Б. Вертхейм[811]; проблеми міжнародних міграцій та їх регламентації розглядають Л. Варлез[807–809], Б. Вертхейм[812], Є. Маковський[711].

Помітне місце серед науково-теоретичних напрацювань другої половини

1920-х рр. посідають роботи, присвячені питанням організації діяльності органів державної влади з питань еміграції та завданням польської еміграційної політики [572; 573; 614; 618; 619; 651; 691; 700; 705; 772; 774]. На тлі тривалого погіршення кон'юнктури заробітчанської та сезонної еміграції утверджується переконання, що розв'язання питання еміграції потребує раціонального підходу, який би передбачав зміну її форм [573, s. 34].

Суголосним твердженням багатьох публікацій є думка про те, що «...тимчасове врегулювання питання еміграції коштувало Польщі надто дорого; в гонитві за тимчасовими рішеннями поточних потреб не лише послабилася плановість еміграційної політики, а й були закладені довготермінові перешкоди [...]. З цим короткозорим опортунізмом час розпрощатися. [...] Першочерговим завданням є здобуття для Речі Посполитої так званого колоніального мандата або іншої форми політично-адміністративного урядування на територіях, зручних для польських еміграційних та поселенських цілей» [772, s. 12]. Про тенденції змін польської еміграційної політики промовисто свідчать слова директора Еміграційного управління Наконечникова: «Ми повинні подолати перешкоду в еміграційній політиці й сміливо вдатися до національної експансії» [825, s. 167].

З весни 1925 р., незважаючи на значні розбіжності поглядів у низці публікацій на цю тему, все ж виробилася певна спільна думка: ледве не всі діячі й автори різних проектів погодилися з тим фактом, що з-посеред існуючих сконцентрованих польських поселень «лише Парана в Бразилії, попри те, що є не досить сприятливою, мусить і надалі залишатися предметом постійної уваги та опіки [...], подальше розпорошення емігрантів по цілому світі є згубним, їх слід зосередити на одній території» [774, s. 231–232].

На особливу увагу заслуговують численні публікації одного із найбільш послідовних прихильників колонізаційної та колоніальної ідеї Г. Зеленцького [824–840]. Розглядаючи людський потенціал як важливу складову частину

ефективного розвитку будь-якої країни, він уважав, що Польща не повинна розтратити цей потенціал на користь економічного зростання інших країн. Оскільки явище еміграції було неминучим, завдання влади мало полягати, на його думку, в тому, аби отримати найбільшу користь для польського суспільства. Вирішення цього завдання він убачав у пошуках таких імміграційних ринків, де б існувала можливість створення компактних поселень із забезпеченням національних, політичних прав та економічної самостійності.

Значна увага приділялася обґрунтуванню необхідності встановлення тісних політичних та економічних контактів територій зі компактними поселеннями поляків із батьківщиною. Економічні зв'язки між митрополією та колоніями розглядалися як важлива складова частина функціонування польської національної економіки загалом, оскільки через них Польща могла б отримати доступ до сировинних ресурсів, яких не вистачало на батьківщині, та розширила б свої ринки збуту. Забезпечити це була покликана розбудова розгалуженої торговельної, фінансової та транспортної інфраструктури.

Зміна пріоритетів еміграційної політики підштовхнула польських урядовців та дотичні до еміграції середовища до пошуків нових імміграційних ринків. Результатом їх діяльності стала поява великої кількості публікацій, присвячених імміграційній політиці держав потенційного спрямування польської еміграції та можливостям переселення й заробітчанства в цих державах. Дослідженню питань польської еміграції до Франції присвячені публікації В. Бабінського[571], Т. Бжежинського[578], С. Фогельсона[610], С. Клімовича[658], Л. Кривицького[671–672], З. Людкевича[702–704]. Аналіз особливостей та перебігу сезонної еміграції до Німеччини й Східної Пруссії здійснив у своїх працях С. Велох[814–817]. Предметом активних наукових пошуків були перспективи польської еміграції до Північної Америки, найбільшого довоєнного напряму переселення та заробітчанства з Польщі. Різкі імміграційні обмеження щодо в'їзду громадян

країн Центральної Європи до США в 1918-му і 1921 рр. та відсутність можливостей реалізувати польські еміграційні концепції у цій країні, вплинули на кількість та зміст публікацій із цієї тематики. У нечисленних статтях піднімаються здебільшого питання національно-культурного життя та збереження національної ідентичності польської діаспори[590; 765].

Більший суспільний та науковий інтерес викликали дослідження перспектив еміграції до Канади, яка після 1923 р. лібералізувала в'їзд до своєї країни вихідців із Центральної та Східної Європи. У 1926 р. за чисельністю польської заокеанської еміграції ця країна вийшла на перше місце. Серед пріоритетних тем – імміграційна політика Канади, умови й перспективи еміграції сільськогосподарських робітників, можливості створення компактних поселень, що їх було порушено в публікаціях Р. Кутиловського[683; 684], Р. Мазуркевича[715–717] та інших авторів[782]. У другій половині 1920-х рр. наукові середовища активно реалізують завдання щодо пошуків таких нових імміграційних ринків, де існують політичні та економічні можливості створення компактних польських поселень. Суголосними концепції Г. Зеленцького в цьому питанні є погляди К. Глуховського: «Нарешті, хоч і надто пізно, у нас з'явилося усвідомлення, що час нашу еміграційну політику перевести на активний шлях, що час перестати розбудувати нашими силами чужі, подекуди ворожі суспільства та подумати про самостійну колоніальну політику»[622, s. 110].

Значний інтерес у дослідників можливостей польської поселенської еміграції викликала Бразилія. Більшість робіт, які з'явилися в цей час, присвячені дослідженню природно-кліматичних і економічних можливостей колонізації в цій країні та переусвідомленню попереднього досвіду польської еміграції.

Редактор видання Польського еміграційного товариства «Wychodźca» М. Панкевич, попри нарікання на складний клімат та умови праці в бразильському штаті Сан-Пауло, вважав, що еміграція до цього штату можлива за умови організації відповідної опіки над емігрантами та надання

можливості – після кількох років праці на кавових плантаціях – придбати власну земельну ділянку. Тяжку працю на кавових плантаціях він розглядав як заробітковий етап на шляху до створення польських колоній у Бразилії, зокрема в Парані. На його думку, «емігрант, який пройшов школу господарювання на плантаціях кави, з легкістю дасть собі раду у власному господарстві (на яке прийде із заощадженими коштами, обладнанням та інвентарем) і протягом щонайбільше п'яти років зможе сплатити всілякі позички та заборгованості, незважаючи на те, що на момент отримання від колонізаційного товариства наділу землі коштів не мав»[599; 737; 743].

Важливим джерелом інформації про можливості еміграції польських сільськогосподарських робітників до Сан-Пауло – у зв'язку із підписаною 19 лютого 1927 р. угодою – є стаття делегованого представника польського уряду С. Гавронського[615]. Ф. Лип[708–709] аналізує еволюцію імміграційної політики бразильського уряду та детально зупиняється на імміграційній кон'юнктурі 1920-х рр. у цій країні.

Значний інтерес з огляду на потенційні можливості колонізації серед польських еміграційних функціонерів викликала також Перу. У лютому 1927 р. до цієї країни було делеговано групу фахівців Колонізаційного польсько-американського синдикату, яка вивчила можливості польської колонізації, а також досягнула домовленостей з урядом цієї країни щодо її реалізації. Результатом цієї поїздки стало укладання 18 березня 1927 р. в Лімі між урядом Перу та синдикатом відповідної умови. Польському колонізаційному синдикату для колонізаційних цілей надавалося 1 млн га землі[593, s. 22–33, 187].

Перспективи польської колонізації та природно-економічні умови ведення господарства в цій країні розглядають Х. Яжина[646], Б. Лепецький[696; 697; 728], Т. Оксінський[736], М. Панкевич[742], В. Шукевич[792–793] та ін. Серед потенційних країн можливої польської колонізації Р. Козловський розглядає Мексику, водночас обґрунтовуючи можливості колонізації Болівії [665].

Географія досліджень можливих напрямів польської колонізаційної політики в зазначений період розширюється і скеровується в Африку, а саме Алжир та Анголу. Щодо можливостей створення компактних польських поселень на цьому континенті думки розділилися. Одна частина фахівців у колонізації Північної Африки вбачала значні політичні та соціально-економічні переваги і не бачила значних проблем із реалізацією цієї ідеї. Інші ж мали сумніви, вбачаючи основні перешкоди в труднощах акліматизації. До цієї теми у своїх публікаціях звертаються К. Глуховський[620; 621], З. Кернік[656] та Л. Кривицький[673].

Ще одним новим напрямом наукових досліджень цього періоду стала тема еміграції національних меншин. Співзвучною із поширеними того часу підходами в цьому питанні є позиція Л. Кульчицького[680], який вбачає в такій еміграції позитивні для Польщі не лише економічні наслідки, а й політичні. Як аргумент Л. Кульчицький наводить у приклад імміграційну політику США, через яку держава здійснює регулювання расового та національного складу населення. Основною ж тематикою більшості праць є еміграція євреїв: причини, напрями, динаміка, соціальна структура, чисельність тощо. У тогочасній науковій і суспільній думці існувало переконання, що через особливості характеру зайнятості польських євреїв – демографічні чинники та повільні темпи економічних перетворень усередині країни – запобігти зростанню зубожіння серед цієї спільноти, окрім як через еміграцію, не вдасться.

Л. Альтер, директор Єврейського еміграційного товариства, у причинах еміграції євреїв убачав передусім економічні чинники та імміграційну політику країн імміграції. Суттєвим чинником початку 1920-х рр., який вплинув на динаміку єврейської еміграції та її географію, він вважав в'їзні обмеження США[570].

Питання перспектив єврейської еміграції у зв'язку з імміграційними обмеженнями США піднімав Г. Мейч[720]. Одне з важливих завдань еміграційної політики він убачав у пошуках нових країн для переселення

євреїв. Детальне дослідження єврейської еміграції провів М. Гольдштейн[623; 624]. Значний інтерес, з огляду на предмет нашого дослідження, викликає здійснений ним аналіз причин та витоків єврейської еміграції із Польщі, перших спроб єврейської колонізації, участі євреїв у польській еміграції 1926–1929 рр., соціальної, демографічної, вікової структури та характеру зайнятості єврейських іммігрантів у США. Стан та перспективи єврейської еміграції до Палестини висвітлює Л. Херч[634]. З'являються також публікації, присвячені еміграції українців до Канади[805].

Якщо впродовж 1920-х рр. наукова тематика відтворювала процес становлення польської державної еміграційної політики та визначала її перспективи й пріоритети, то з кінця 1920-х–початку 1930-х рр. простежується переосмислення попереднього практичного досвіду під впливом поточних змін у світовому міграційному русі. На акцентоване переосмислення вплинуло впровадження жорстких імміграційних обмежень країнами скеровування основного потоку заробітчан та переселенців із Польщі, що було викликано світовою економічною кризою.

Раптове припинення сезонної еміграції до Німеччини і Франції, на які припадало близько 90 % континентальної еміграції з Польщі, та переселенської – до Канади, яка була найбільшим заокеанським польським ринком, продемонструвало повну залежність можливостей польської еміграційної політики від зовнішніх чинників. Це змусило польську владу до пошуків нових еміграційних ринків та форм організації своїх громадян за кордоном.

Вплив міжнародної економічної кон'юнктури на еміграційні процеси в Польщі висвітлювали Є. Деренговський[589]. В. Сковрон[776], І. Ференчі[603], І. Водняк[820], С. Фогельсон[611]. Дослідники розглядали еміграційну активність населення в безпосередньому зв'язку з економічним становищем в імміграційних та еміграційних країнах. Відповідно до тверджень авторів безпосередніми чинниками, які визначали міграційні процеси в Польщі, були аграрне перенаселення, безробіття та потреба в

додатковій робочій силі. Внутрішні економічні та демографічні причини еміграції обґрунтовують В. Орміцький[706; 730] та Ю. Халічер[633].

Першу розгорнуту програму еміграційної політики, створеної на основі аналізу еміграційного руху з Польщі, подав А. Яжина[645]. Він був прихильником італійських методик еміграційного протекціонізму і пропонував їх застосування в Польщі. З критикою еміграційної політики санаційної влади виступав у численних публікаціях Г. Заленцький[834], який одним із перших запропонував власну програму колоніальної експансії. У середині 1930-х рр. ця програма була прийнята в дещо модифікованому вигляді. До теми завдань польської еміграційної політики зверталися С. Гломбінський[617] та Є. Халасінський[588].

Після 1935 р. з'являється низка популярних видань, які виходили під опікою Морської і колоніальної ліги та пропагували в широких суспільних колах гасло «колонії для Польщі». Для дослідження питань еміграції ці матеріали є неоціненною джерельною базою, оскільки відтворюють політику владних кіл та опозиції, засвідчують суспільні настрої та підходи дослідників. Тему мотивів польської колоніальної політики піднімають Г. Заленцький[828], К. Єзьоранський[650], М. Панкевич[738], В. Орміцький[731], С. Павловський[748;749; 751], Є. Пельчинський[752] та ряд інших авторів[659; 729; 764].

Прихильники колонізації розвивають ідеї попередніх років, убачаючи в колоніях «територіальне, економічне, культурне та політичне продовження Польщі». Більшості публікацій властива пафосна, національно-патріотична риторика із обґрунтуванням необхідності економічної, культурної та політичної експансії. Результатом такої політики, на переконання професора Познанського університету С. Павловського, мало стати те, що колонії «будуть тією територією, на якій ми покажемо світу, що наша держава хоч і молода, але повна сил і життєдайності ... Під впливом нашої культури різні народи, з якими нам випаде співіснувати, будуть горнутися з довірою під символічні крила нашого державного символу, під крила білого орла, і

Польща стане тоді великою потугою»[748, s. 16].

Міжнародно-правові механізми перегляду прав на володіння колоніальними мандатами обґрунтовують Р. Пйотрович[757], К. Єзьоранський[648; 649], Х. Сукенницький[788], Є. Заянчковський[823], М. Пашкевич[747], К. Гурський[626].

Спроби комплексного аналізу еміграції як явища в Польщі загалом й окремих її аспектах здійснили А. Зарихта[842], М. Панкевич[740], М. Красноцький[667], С. Вінцети[819], С. Зих[846].

Багато уваги в публікаціях 1930-х рр. приділяється історії та перспективі польської еміграції за океаном, а саме в країнах Південної Америки. Становище вихідців із Польщі в Латинській Америці описує Т. Кубіна[675]. Питання колонізації та організації польських емігрантів в Бразилії висвітлюють В. Жабко-Потапович[847], Г. Заленцький[830], Т. Макомаський[710], С. Вєлох[813]. С. Голєвський[625] та В. Островський[735] розглядають стан і перспективи колонізації Перу.

Серед тематичних публікацій 1930-х рр. майже відсутня проблематика перспектив та завдань польської еміграційної політики щодо європейських країн. Наявні публікації присвячені лише становищу та характеристиці умов праці й зайнятості емігрантів із Польщі.

Детальний аналіз становища польських емігрантів у Франції станом на 1931 р. здійснив С. Фогельсон[609]. На основі французької урядової статистики зроблено ґрунтовний аналіз динаміки міграційного руху, кількісного складу та розселення заробітчан, характеру їх зайнятості, національної, соціальної, демографічної структури тощо.

У середині 1930-х рр. вийшли друком перші публікації, присвячені темі польської еміграції до Латвії. Б. Копець провів загальний аналіз сезонної еміграції до цієї країни[661]. Соціальну та демографічну структури емігрантів із Віленського воєводства до Латвії проаналізував В. Орміцький[732].

Надалі активно розробляється тематика єврейської еміграції. У 1937 р.

виходить узагальнена праця про еміграцію євреїв із Польщі А. Тартокавера[798]. До питань умов та перспектив єврейської еміграції звертаються Н. Рейф[768], Я. Земінський[843], В. Орміцький[733], С. Павловський[750].

Підсумовуючи огляд польської історіографії міжвоєнного періоду, слід зазначити, що завдяки численним публікаціям є можливість досить повно відстежити процес становлення засад еміграційної політики та її еволюцію. З огляду на міждисциплінарний предмет нашого дослідження особливу цінність мають публікації державних чиновників, політиків та науковців із різних галузей знань, діяльність яких підтримувала держава.

Вузька тематична спрямованість публікацій та відсутність ґрунтовних комплексних досліджень у 1920-х–1930-х рр. пояснюється невеликим проміжком часу, що відділяв авторів від описуваних ними подій. Дослідники виявилися залежними від суспільно-політичних настроїв. Далися взнаки й обмеженість доступу до архівних джерел, брак узагальненої статистики тощо.

Однак серед публікацій міжвоєнного періоду на цю тему можна виділити монографії, авторам яких вдалося подивитися на еміграційний процес, абстрагувавшись від суспільно-політичних впливів. До таких слід віднести роботи М. Шавлеського «Питання еміграції в Польщі»[789], А. Зарихти «Польська еміграція 1918–1931 та її значення для держави»[842], А. Яжини «Еміграційна політика»[645]. Ці дослідження написані на основі узагальнень комплексу питань, для їх підготовки використано значний масив фактографічного, статистичного матеріалу та джерел.

Серед робіт, у яких зроблено спробу тематичних системних узагальнень, слід відзначити розвідку І. Глівіца «Людський фактор у світовому господарстві»[616]. Автор першим показав проблематику польської еміграції як фрагмент цілісного механізму світових міграцій. Причини польської еміграції він розглядав через призму економічних чинників, а саме через попит і пропозицію робочої сили.

Загалом поза увагою міжвоєнної історіографії залишилися структурні зміни в суспільстві, породжені відтоком значної частини населення.

Значний вплив на зміну міграційних пріоритетів у Польщі після Другої світової війни мали геополітичні перетворення в Європі та світі, які призвели до трансформації політичної системи влади в країні та характеру економічних світових залежностей. Актуальні питання міжвоєнної еміграційної політики відійшли в минуле і довгий час не цікавили дослідників.

У перші повоєнні роки питання міжвоєнної еміграції не піднімалися. Принаймні нам не відома жодна предметна публікація на цю тему, натомість є кілька важливих досліджень із економічної історії, які суттєво полегшили завдання щодо висвітлення економічних мотивів еміграційної політики.

Помітний вплив на тяглість досліджень економічних процесів міжвоєнної доби мала поява в 1957 р. роботи Л. Ландау «Світове господарство. Продуктивність і суспільний дохід у цифрах», написаної в 1939 р.[685]. У подальші роки цю тему досліджували З. Ландау та Є. Томашевський[686]. Цінною з огляду на дослідження економічних причинно-наслідкових зв'язків польської еміграції на прикладі Франції є робота Ч. Бетелгейма «Економіка Франції 1919–1954»[575].

Ситуація змінилася у наступні десятиліття. Значною мірою вона пов'язана з появою наукових центрів дослідження закордонної полонії. У середині 1960-х рр. створюється Комісія закордонної полонії при Польській академії наук, яка розпочала випуск щорічника «Problemy Polonii Zagranicznej». Видання висвітлювало широкий спектр питань польської діаспори, натомість теоретичні аспекти еміграційного процесу залишалися на маргінесі пріоритетів. Зростання інтересу до польських співвітчизників за кордоном вилилося в значній кількості статей, присвячених життю полонії у Франції, США та Німеччині. Проте лише в незначній частині цих напрацювань зачеплено окремі аспекти предмета нашого дослідження.

Подальший поштовх для дослідження польської діаспори та

еміграційної тематики дало створення в середині 1970-х рр. при Ягеллонському університеті Інституту полонійних досліджень. Результатом діяльності інституту стала поява численних статей міждисциплінарної спрямованості, розміщених у науковому журналі «Przegląd Polonijny», що його видавав цей науковий заклад.

Аналіз публікацій засвідчує, що дослідники дедалі більшого значення надавали висвітленню питань щодо механізмів та перебігу еміграційного руху, зокрема й еміграційної політики польської влади та імміграційної політики країн поселення польських заробітчан і переселенців. Витворюється цілий комплекс праць, присвячених різним аспектам досліджуваної нами теми. Згрупуємо їх за тематичним принципом.

Отож простежуємо зростання кількості ґрунтовних досліджень соціально-економічного розвитку Другої Речі Посполитої, завдяки яким маємо можливість розглянути еміграцію як важливий внутрішній чинник еміграційної політики. Поряд із комплексним дослідженням економічних процесів розглядається становище окремих соціальних груп та галузей господарства. Незаперечними авторитетами серед дослідників цієї тематики є згадані уже З. Ландау та Є. Томашевський[689; 690]; питання правового статусу сільськогосподарських робітників обґрунтував А. Айненкель[569]; аналіз економічного становища різних соціальних та національних груп здійснив Є. Жарновський[848]. Важливим джерелом дослідження селянства є колективна робота групи авторів за редакцією С. Інгола «Історія польських селян», третій том якої присвячений міжвоєнному періоду[635].

Низка публікацій розглядає економічні процеси в Другій Речі Посполитій у безпосередньому зв'язку зі світовими економічними тенденціями, а еміграцію з Польщі – як невід'ємну складову частину внутрішньої економічної політики[631; 695; 718; 755; 800; 850].

Підвищений науковий інтерес 1960–1970-х рр. зумовив появу численних публікацій на тему полонії в Європі та Америці. Увага до останньої за кількістю публікацій помітно переважає.

Комплексні дослідження розселення та життя поляків в країнах Північної та Південної Америки здійснили В. Вуйцік[821], А. Брожек[577], З. Добосевич[591], М. Парадовська[746], А. Пільх[756] та ін. Серед дослідників бразильського напрямку еміграції М. Лепецький порушив загальні питання історії польської діаспори в Парані[698]; М. Куля проаналізував успіхи і невдачі польських поселенців у Бразилії[679]; питання імміграційної політики бразильської влади часів президента Ж. Варгаса висвітлили А. Класа[657] та М. Красінський[666]. Поодинокі публікації стосувалися польської еміграції до інших країн Південної та Північної Америки, зокрема Аргентини (А. Лукомський[707]), Куби (М. Куля[676]), Канади (В. Турек[804]), США (М. Смола[778]). Серед публікацій, які дають змогу глибше відтворити особливості імміграційної політики США, слід відзначити роботу А. Свйонтковського[797].

Досліджували науковці й історію полонії в Європі. Питання польської європейської еміграції вивчала К. Муржиновська[723]; Г. Яновська досліджувала міжвоєнну еміграцію до Бельгії[641] та Франції[644]; сезонну еміграцію на Західному Помор'ї описала А. Понятовська[762]; Є. Мільчарек висвітлив заробіткову еміграцію з Віленського воєводства[722]. Важливими для розуміння політичного підтексту польсько-німецьких еміграційних домовленостей є дослідження, що їх здійснив Є. Красуський[668].

Результатом наукових напрацювань повоєнної польської історіографії стала поява в 1980-х рр. численних ґрунтовних розвідок, присвячених міжвоєнній еміграції. На особливу увагу заслуговують монографії Г. Яновської «Заробіткова еміграція з Польщі 1918–1939 рр.»[643] та Е. Колодзєя «Заробітчанське переселення з Польщі у 1918–1939 рр.»[660]. Автори піднімають комплекс дотичних до нашої теми питань, таких як чинники міграційної політики, функціонування механізмів розселення, польська еміграційна політика, імміграційна політика західних країн, значення еміграції для Польщі тощо.

Окремо слід згадати авторитетні дослідження, у яких здійснено аналіз

імміграційної політики та законодавства країн імміграції, польську еміграційну політику щодо цих країн, причини еміграції та рееміграції, становище заробітчан та переселенців в окремих країнах. Так, тему польської діаспори в Латинській Америці та Бразилії висвітлювали М. Куля[677] та М. Парадовська[745], у Канаді – А. Речинська[767], у США – М. Франчиць[612]. Активно заповнюється історіографічна ніша досліджень міжвоєнної польської еміграції в європейських країнах. До теми польської еміграції до Бельгії та Голландії звертався В. Едер[597], до Данії – Б. Хайдук[630] та Е. Латер-Ходилова[692], до Франції – В. Слядковський[796].

Значущими для науки є ґрунтовні колективні дослідження за редакцією А. Пільха[600], А. Томчака[759] та В. Вжесінського[699]. Окремо слід згадати публікації, автори яких розглядають польську міжвоєнну еміграцію в контексті міграційних традицій[636; 713; 784] або локальних рухів[727; 753; 810]. Імміграційну політику країн польської заробіткової та поселенської еміграції аналізує А. Брожек[576].

Суспільно-політичні трансформації в Польщі та Центрально-Східній Європі кінця 1980-х – початку 1990-х рр. посилили в наукових колах інтерес до польської діаспори та еміграційної тематики. Простежується чітка тенденція еволюції дослідницької спрямованості та зміна поколінь дослідників. Якщо в 1990-х рр. домінує інтерес до полонійної тематики, то на початку 2000-х рр. – до еміграційного процесу та політики.

На початку 1990-х рр. дослідження природи та механізмів міжвоєнного еміграційного руху відходить на другий план. Винятком став опублікований 1990 р. збірник «Польська еміграція» за редакцією А. Пачковського та Б. Пушчевича[761], автори якого в основному узагальнюють напрацювання попередніх років.

Основний масив одноосібних та колективних публікацій 1990-х рр. присвячений історії та становищу полонії. Більшість із них мають для нашої теми дослідження допоміжне значення. Такими, зокрема, є колективна праця

«Полонія в Європі» за редакцією Б. Сшидловської-Цеглової[758] та довідник Є. Бичковського[583].

Традицію досліджень історії польської діаспори продовжують Т. Радзiк[766], Е. Ольшевський[726], Т. Палечний[601]. Своєрідним проміжним підсумком полонійних напрацювань стала поява в 2001 р. ще одного збірника наукових праць за редакцією А. Валашека «Польська діаспора»[760]. Серед його авторів В. Едер, М. Куля, Е. Латер-Ходилова, А. Речинська, Т. Радзiк та інші, які презентують нові узагальнення із раніше напрацьованої тематики.

Подальше дослідження полонії супроводжується значним розширенням джерельної наукової бази. Цьому передусім сприяла ґрунтовна робота польських дослідників у різних країнах світу. Дедалі частіше автори порушують питання політики Польщі щодо своїх співвітчизників та ставлення до польських емігрантів місцевої влади. Багато хто повертається до попереднього досвіду, зокрема міжвоєнного.

По-новому подивитися на досвід регулювання людських переміщень науковців спонукали активні еміграційні процеси в Польщі 1990–2000-х рр. Вони дали потужний поштовх для нових соціологічних, економічних, юридично-правових, політологічних, культурологічних досліджень цього явища. Значні науково-методологічні, міждисциплінарні напрацювання та підходи дали змогу більш повно та по-новому проаналізувати міжвоєнну міграційну політику Польщі й інших країн. Як наслідок, упродовж останнього десятиліття помітно зросло зацікавлення міжвоєнною еміграційною тематикою.

Ґрунтовне комплексне дослідження під назвою «Країна й еміграція: народний рух щодо селянської еміграції до країн Латинської Америки до 1939 р.» написав Є. Мазурек[714]. У цій роботі порушено питання про причини та перебіг переселення до Латинської Америки, суспільно-політичні настрої навколо еміграції, польську еміграційну політику, ставлення до еміграції селянських партій та народників. Еволюцію імміграційної політики

країн Латинської Америки відстежує А. Каганець-Каменська[652]; детальний аналіз політики Німеччини та Польщі щодо сезонної еміграції польських робітників та її правових засад зробив В. Спаленяк[779–781]. Механізми здійснення польської сезонної еміграції до Німеччини дослідила Е. Кемпінська[653]; питання консульської та правової опіки над емігрантами – Й. Сличевська-Гібасевич[777] та П. Фіктус[607].

На окрему увагу заслуговує низка останніх публікацій, присвячених політологічним та правовим дослідженням еміграційної політики Польщі. У 2005 р. вийшла друком робота А. Кіцінгер «Еміграційна політика II Речі Посполитої»[654]. Авторка на основі наявних історичних досліджень і нормативно-правових документів міжвоєнної доби порушила суголосні нашому дослідженню проблеми: чинники міграційної політики, цілі й засоби польської еміграційної політики, міжнародні еміграційні угоди, колоніальна та колонізаційна ідея в польській еміграційній політиці, польська еміграційна політика на тлі міграційної політики інших країн та ін. Незважаючи на невеликий обсяг роботи, оглядово-описовий характер аналізу наявних напрацювань та відсутність архівної джерельної бази, авторка однією із перших як окремий предмет дослідження розглянула еміграційну політику Польщі 1918–1939 рр.

Вивчення колоніальної політики польської влади міжвоєнної доби змусило польських учених визнати послідовне втілення колонізаційної ідеї на практиці. Підтвердженням цього є останні дослідження М. А. Ковальського[662–664], М. Старчевського[783], Л. Заменцького[841], П. Фіктуса[604–608].

Отож найближче до теми еміграційної політики серед польських дослідників підійшли Е. Колодзей та А. Кіцінгер, серед українських – С. Качараба. Надалі малодослідженими лишаються питання ролі еміграції в соціально-економічному укладі міжвоєнної Польщі, ставлення різних соціальних груп та політичних партій до еміграції, причин і еволюції міжвоєнної еміграційної політики та механізмів її реалізації. Нових підходів і

оцінок потребує еміграційна політика Другої Речі Посполитої щодо національних меншин, більш детального аналізу – дослідження впливу еміграційної політики на зміну кількості населення, а також вивчення міграційних переміщень населення у східних воєводствах.

1.2. Джерела

Джерельну базу дослідження становлять неопубліковані архівні матеріали, опубліковані документи, нормативно-правові акти, статистичні збірники, періодичні видання, мемуарна література тощо. У сукупності вони дозволили нагромадити необхідну джерельну основу дослідження. Досить часто лише завдяки їх зіставленню вдавалося створити джерельно-доказове тло роботи.

Із документів архівного походження найважливішими для роботи є матеріали Архіву нових актів у Варшаві, Центрального державного історичного архіву України у Львові, Державних архівів Волинської, Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської Рівненської областей. Фонди кожного із них цінні тим, що містять різнопланову інформацію державних органів різного рівня підпорядкування й напрямів діяльності.

З усього масиву архівних матеріалів найбільшу наукову вартість мають документи ААН у Варшаві. Значна їхня кількість зосереджена у фонді Міністерства закордонних справ серед документів Відділу еміграційної політики Консульського департаменту. Здебільшого це кореспонденції закордонних представництв Польщі з МЗС, еміграційні звіти та протоколи тощо. Найбільш повно представлений період 1937–1939 рр., на який припадає майже третина виявлених нами матеріалів. Натомість досить мало інформації за 1920–1926 рр. Доповнити джерельну базу дослідження періоду становлення польської еміграційної політики (1919 – середина 1920-х рр.) частково вдалося завдяки фондам Президії Ради Міністрів[239–243] і Міністерства соціальної опіки[122–124], які містять численні документи, що

стосуються питань еміграції й загальної економічної ситуації в країні.

Окрему групу джерел становлять документи, завдяки яким нам вдалося проаналізувати стан, перебіг та перспективи еміграційного руху з Польщі. Їх основу складають листування, звіти та доповідні записки Політично-економічного та Консульського департаментів Міністерства закордонних справ із дипломатичними представництвами Другої Речі Посполитої за кордоном. Для зручності аналізу згрупуємо та проаналізуємо їх по країнах.

Наявні архівні документи засвідчують, що пріоритетним еміграційним напрямом для польської влади в Європі з початку 1920-х рр. була Франція. Активне листування між дипломатичними представництвами Польщі у Франції та МЗС дає змогу відстежити позиції польської сторони в обстоюванні соціальних, економічних, політичних та національно-культурних прав своїх співвітчизників. Значний інтерес становлять матеріали, які відтворюють процес нормативно-правового врегулювання питань еміграції між Польщею та Францією. На початку 1920-х рр. одним із важливих напрямів двосторонніх переговорів було прагнення польської сторони обмежити повноваження французьких місій із відбору емігрантів на території Польщі та внести відповідні зміни до Польсько-французької еміграційної угоди від 3 вересня 1919 р.[128–131].

Еволюція польсько-французьких міграційних відносин добре простежується у протоколах засідань Дорадчої польсько-французької комісії із питань еміграції, завданням якої було узгодження поточних питань щодо чисельності контингенту польських робітників та інших організаційних справ[181–186]. Серед питань, які у них порушені, окрім щорічних міграційних квот, – узгодження сфери зайнятості потенційних емігрантів, вимоги до фахової підготовки й визначення кількості чоловіків та жінок у їх складі тощо. Тон протоколів засвідчує певні розбіжності у підходах кожної зі сторін. Польська сторона була зацікавлена у великому контингенті емігрантів і збільшенні квот для промислових робітників, французька сторона, керуючись внутрішніми економічними потребами, намагалася позбутися

залежності від польського еміграційного ринку й була зацікавлена в залученні емігрантів до малокваліфікованої, низькооплачуваної праці, здебільшого в сільському господарстві. У роки світової економічної кризи гостро стояло питання безробіття польських емігрантів у Франції, що спричинило масову рееміграцію до Польщі.

Фонд МЗС містить значний масив документів, за допомогою яких відстежуються особливості польської еміграції до Німеччини. У документах містяться: статистичний аналіз міграційного руху між Польщею та Німеччиною, інформація про соціально-правовий статус сезонних робітників із Польщі, про політику Німеччини щодо сезонних польських робітників, про повернення польських емігрантів, про обмеження постійного перебування польських емігрантів, про політичні чинники імміграційної політики[189–200] тощо.

Значний інтерес викликають протоколи конференцій Міністерства соціальної опіки, на яких визначали контингент робітників на сезонні роботи до Німеччини. Аналіз протоколів засвідчує, що при визначенні контингенту емігрантів (для кожного окремого воєводства) бралися до уваги не тільки економічні, а й політичні чинники. Для відбору на сезонні роботи перевага надавалася особам польської національності із західних і центральних воєводств. На одній із таких конференцій під час розгляду питань про можливість сезонної еміграції до Німеччини зазначалося, що в 1938 р. 45,9 % контингенту (27 726 осіб) набиралося із Лодзького воєводства, натомість із Поморського, Станіславського, Волинського, Люблінського та Варшавського – жодної особи. При розгляді можливостей надання квоти цим воєводствам у 1939 р. обумовлювалося, що Станіславське та Волинське воєводства слід виключити з переліку, оскільки в них проживають переважно представники національних меншин. З цих же причин пропонувалося відмовити у квоті деяким повітам Львівського воєводства, зокрема Рава-Руському (77 %), Яворівському (76 %), Самбірському (68 %), Любачівському (54 %), де українці становили більшість. Зазначалося, що в Ярославському повіті, де

частка національних меншин сягала 40 %, рекрутування сезонних робітників можливе, але бажано для осіб польської національності, що забезпечить їм кращий матеріальний стан[197, s. 33].

Цінним джерелом дослідження політичних мотивів польської міграційної політики є також таємне листування між польським посольством у Берліні та МЗС Польщі. На тлі загострення політичних стосунків між Німеччиною та Польщею наприкінці 1930-х рр. польська влада доклала максимальних зусиль, щоб стримати сезонну еміграцію до свого геополітичного противника й знайти нові імміграційні ринки[197–199].

Досить гостро питання розширення еміграційних можливостей постало в роки світової економічної кризи на початку 1930-х рр. До цього Франція та Німеччина приймали понад 90 % польських сезонних робітників і переселенців з Європи. Тому новими напрямками активної еміграційної політики Польщі у середині 1930-х рр. стали прибалтійські держави. Детальний опис економічного, соціально-побутового й правового становища польських сезонних робітників можна знайти в дипломатичному листуванні з цими країнами[179; 180]. У сховищах МЗС є також чимало інформації про еміграцію до Бельгії, Данії, Голландії та інших країн[164; 175; 176; 187; 188].

Якщо еміграційна політика Польщі щодо європейських країн вибудовувалася на офіційних міждержавних стосунках та двосторонніх угодах і відтворювала особливості обстоювання економічних, соціально-побутових, національно-культурних та політичних прав своїх співвітчизників, то взаємини із позаєвропейськими країнами склалися по-іншому. Більшість із них вибудовує відносини з іммігрантами на основі внутрішніх нормативно-правових документів через приватні структури та уникає офіційних міждержавних угод. На відміну від європейських, країни Американського континенту намагалися стримати потік іммігрантів, який активно поновився після закінчення Першої світової війни.

Запровадження США імміграційних обмежень після закінчення Першої світової війни перекрило один із найбільших польських довоєнних

імміграційних ринків. До більш жорстких обмежень, слідом за США, вдалися Канада та Бразилія. Пізніше в'їзні обмеження запровадила Аргентина. Польській владі, за посередництвом польських закордонних приватних структур та таємних агентів, довелося вибудовувати складний механізм впливу на розширення еміграційного потоку до цих країн. Дипломатична переписка досить повно відтворює ці зусилля польської влади. Офіційні міждержавні еміграційні угоди, натомість, вдалося укласти лише з урядом штату Сан-Паулу в Бразилії та Болівією.

Одним із пріоритетних напрямів діяльності МЗС була реалізація ідеї створення польських компактних поселень колонізаційного типу й налагодження тісних економічних, культурних та політичних контактів із ними. Основна увага польського закордонного відомства для реалізації цих планів зосереджується на країнах Латинської Америки.

Досить обширну інформацію про перебіг, умови та можливості еміграції до Аргентини містять звіти посольства Польщі у Буенос-Айресі. Поряд із детальною інформацією про статистику еміграційного руху з Польщі в них подається детальний аналіз еміграційної кон'юнктури, становища ринку праці та економічної ситуації в цілому. Значна увага приділяється становищу польських переселенців та можливостям колонізації в різних регіонах країни. У звіті за 1931 р. поміщено детальний аналіз міграційного балансу Аргентини із різними країнами, в тому числі з Польщею, за 1919–1931 рр.[157]. Таємний звіт від 11 вересня 1937 р. дає змогу відстежити зміни імміграційної політики Аргентини, скерованої на запровадження більш жорсткого контролю над імміграцією та посилення асиміляції іммігрантів. У зв'язку із цим показовою є позиція польського посла З. Курніковського, який пропонував скеровувати на розпоршені поселення невеликими групами представників національних меншин, які емігрували із Польщі, натомість поляків надалі скеровувати до заздалегідь визначених компактних поселень. Це, на його думку, дозволило б підтримати асиміляційні зусилля нової аргентинської влади та продемонструвало б, що Польща не настоює на

збереженні національної ідентичності своїх співвітчизників, хоча насправді йшлося про представників національних меншин. На думку посла розселення невеликими групами представників меншин мало також послабити антипольську пропаганду в їх середовищі[158; 159]. Такий характер і тон дипломатичної переписки відповідав загальним політичним настроям польської влади, зорієнтованої на зовнішню економічну та політичну експансію, з одного боку, та послаблення впливу національних меншин на території Польщі – з іншого.

Дипломатична кореспонденція з Буенос-Айреса містить також багатий матеріал для дослідження візової політики Аргентини й еміграції до сусідніх Уругваю та Парагваю[160; 161]. Серед питань, які активно обговорювалися, – спрощення транзитного перетину Аргентини на шляху до цих країн[201; 208].

Посольство Польщі в Аргентині проводило значну роботу із вивчення можливостей та організації колонізації в Перу, зокрема в Монтанії. Завдання та підходи польського уряду до цього питання дає змогу відстежити службова переписка Консульського департаменту із послом РП в Аргентині Мазуркевичем, під час відрядження до Перу (1929 р.), а також численна довідкова інформація про цю країну, отримана з різних джерел. Більшість доповідних записок містять інформацію про складні кліматичні й економічні умови, відсутність комунікацій і необхідність значних фінансових видатків для її налагодження, про сприяння колонізації з боку влади Перу тощо.

Позицію польської влади щодо можливостей поселенської еміграції до перуанської Монтанії знаходимо в обґрунтуванні, розробленому колонізаційною комісією Еміграційного управління. Воно містить детальний план організації та фінансової підтримки польських колоній. Інформація про можливості польської еміграції до Перу також поміщена у звіті експедиції до Перу, що її організувало Міністерство праці і соціальної опіки та Національний господарський банк[202; 203]. Про перебіг та реалізацію польських колонізаційних планів у цій країні довідуємося з документів кінця

1930-х рр. [204; 205].

Під пильною увагою Міністерства закордонних справ перебувала Бразилія. У службовому листуванні між посольством Польщі в Ріо-де-Жанейро та МЗС міститься детальна інформація про різні аспекти еміграції до цієї країни. На особливу увагу заслуговують службові повідомлення, що містять детальну інформацію про імміграційне законодавство Бразилії та зміни у ньому, візову політику, можливості й перспективи польської еміграції в різних штатах[170–173] тощо.

Юридично-правові та технічні механізми реалізації ідеї створення колоній у Бразилії яскраво демонструють дії польської влади в Сан-Паулу. За посередництвом Варшавського колонізаційного товариства 6 жовтня 1928 р. з урядом штату Сан-Паулу було укладено концесійну угоду про виділення території для переселення польських колоністів. У «Дозволі на вербування поселенців до штату Сан-Паулу об'єднаних штатів Бразилії», що його видали згаданому товариству міністерства праці і суспільної опіки, сільськогосподарських реформ та закордонних справ Польщі, вміщено детальну інформацію про організацію відбору поселенців, визначення щорічного контингенту, умови переїзду, відповідальність колонізаційного товариства із забезпечення функціонування колоній та обов'язки перед колоністами, умови й розміри надання земельних наділів, питання юридичної та фінансової відповідальності[169] тощо.

У поле зору польської дипломатії у другій половині 1920-х рр. потрапила Болівія. Проте якщо спочатку вивчалися лише теоретичні питання, то в другій половині 1930-х рр. запроваджувалися активні кроки з укладання міждержавної еміграційної угоди. Особливо ця робота активізується в 1937 р. із запровадженням Бразилією та Аргентиною імміграційних обмежень. Інформацію про позиції кожної зі сторін у договірному процесі містить листування посольства Польщі в Буенос-Айресі з відділом еміграційної політики МЗС. На особливу увагу заслуговує обговорення проекту еміграційної угоди[167; 168].

Малодоступною, через високу вартість та малі імміграційні квоти, була еміграція поляків до Австралії. Як засвідчує листування між польським послом у Лондоні та відділом еміграційної політики МЗС наприкінці 1920-х рр. імміграційна квота для громадян Польщі становила лише 300 осіб. Через відсутність можливостей створювати компактні поселення польська дипломатія розглядала лише перспективи еміграції до цієї країни українців та євреїв[162; 163].

Незмінною стосовно громадян Польщі була імміграційна політика США. Як засвідчують архівні документи, в'їзні обмеження упродовж міжвоєнного десятиліття лише посилювалися, основною ж проблемою для польських дипломатичних служб були скарги осіб, що бажали виїхати, на відмови з боку імміграційних служб США[206; 207].

Окрему групу матеріалів фонду Міністерства закордонних справ складають справи, які дають змогу відстежити процес міжнародно-правового врегулювання питань еміграції між Польщею й такими країнами імміграції, як Німеччина, Франція, Бельгія, Естонія, Данія, Люксембург, Канада, Бразилія, Аргентина, Парагвай, Болівія, Перу, Чилі[132–135; 136–143; 174]. У кожній із цих країн польська влада намагалася реалізувати свої плани, зважаючи на можливості, які там існували, та оформити їх у міждержавні двосторонні угоди.

Дипломатичне листування дає змогу ретельно проаналізувати позицію кожної зі сторін у процесі підготовки двосторонніх еміграційних угод, а також хід їх реалізації. Відстежуючи міжнародну службову кореспонденцію, ми отримали доступ до детальних звітів про можливості й перспективи польської еміграції, особливості юридично-правового статусу її співвітчизників, перебіг двосторонніх домовленостей про укладання еміграційних угод та спосіб їх реалізації. Позиція польської дипломатії відповідає загальним настроям керівництва держави й чутливо реагує на зміни міграційної кон'юнктури як у Польщі, так і в країнах представництва.

Наступна група документів Архіву нових актів у Варшаві дає

можливість відстежити мотиви, форми, напрями та механізми реалізації еміграційної політики Другої Речі Посполитої. Її основу склали звіти Еміграційного управління Міністерства праці та соціальної опіки, матеріали засідань Міжміністерської еміграційної комісії, службова кореспонденція МЗС тощо.

Цінним джерелом для дослідження еміграційної політики польської влади в другій половині 1920-х рр. є матеріали, що їх підготувало Еміграційне управління МПіСО до міжнародної господарчої конференції. Серед питань, які в них піднімалися, – імміграційна політика країн, у які скеровувалася еміграція з Польщі, соціально-економічне становище емігрантів, вплив економічної кон'юнктури на безробіття, спроможність пристосування до нових умов та ін. Цінною є інформація про пріоритети еміграційної політики польського уряду. У матеріалах Еміграційного управління МПіСО міститься інформація про потенційних емігрантів із різних соціальних груп та сфер зайнятості, а також огляд польського еміграційного законодавства та двосторонніх міжнародних еміграційних угод, що їх уклала Польща 1927 р., охарактеризовано напрями діяльності та організаційну структуру Еміграційного управління. Значний інтерес викликає також аналіз напрямів, характеру та структури еміграції з Польщі в першій чверті ХХ ст.[225]

На особливу увагу для висвітлення польської еміграційної політики заслуговують справи Міжміністерської еміграційної комісії за різні роки[226–232]. Вони складаються із протоколів конференцій Міжміністерської комісії, ухвал, міжвідомчої документації, доповідних записок тощо. Від моменту створення в 1930 р. на Комісію були покладені функції міжвідомчої координації різних аспектів еміграційної політики, зокрема й заокеанської переселенської еміграції. Коло розглянутих нею питань охоплює всі аспекти досліджуваної нами теми: внутрішні чинники еміграційної політики, аналіз динаміки та напрямів еміграційного руху, перебіг переселенської еміграції та становище польських колоністів і

емігрантів у різних країнах, колонізаційна та колоніальна політика, імміграційна політика країн польської еміграції, еміграція національних меншин тощо. Джерело цінне тим, що дає можливість виявити особливості підходів різних міністерств до ключових питань еміграційної політики, а прийняті рішення, як відомо, є офіційною позицією влади.

Серед документів, пов'язаних із діяльністю Міжміністерської еміграційної комісії, слід виділити справу «Еміграційний фонд при державному сільськогосподарському банку для підтримки поселенських акцій за кордоном. Діяльність комісії фонду»[233]. Саме через цей фонд здійснювалося узгоджене фінансування урядових колонізаційних проектів. У положенні про діяльність цього фонду, яке розробили Міністерство праці та соціальної опіки, Міністерство сільськогосподарських реформ, Міністерство закордонних справ та Міністерство фінансів, міститься детальна інформація про завдання фонду, напрями його діяльності, порядок прийняття рішень та управління.

Відсутність офіційних міжурядових угод із більшістю країн, у яких Польща намагалася реалізувати свої плани щодо створення компактних поселень своїх співвітчизників, та протидія цьому з боку самих країн імміграції змушували польську владу втілювати їх через підставні колонізаційні товариства або приватних осіб. Важлива роль відводилася Міжнародному осадницькому товариству, матеріали про діяльність якого також досить добре представлені у фондах Міністерства закордонних справ. Основним завданням цього товариства, створеного з ініціативи МЗС, була організація узгоджених із Міжміністерською еміграційною комісією поселенських акцій у Південній Америці та Франції. До компетенції Товариства входило також придбання, за посередництвом польських колонізаційних товариств, територій для переселенських акцій, створення належних умов для їх заселення й функціонування. Матеріали про діяльність цього Товариства дають можливість відстежити масштаби, практичні кроки та результати діяльності польської влади із реалізації переселенської

політики[210–215].

Важливим джерелом відстеження механізмів реалізації польської еміграційної політики є діяльність Еміграційного синдикату, який розпочав свою роботу на початку 1930 р. Після ліквідації в 1932 р. Еміграційного управління та Еміграційної ради й передачі повноважень ця установа стала найбільшою еміграційною інституцією Другої Речі Посполитої, яка займалася організацією заокеанської еміграції[216; 217]. Володіючи 60 % акцій Еміграційного синдикату, держава через нього намагалася повністю контролювати формування контингенту емігрантів, організацію їх перевезення та поселення у визначених для цього місцях.

Фонди архіву Міністерства закордонних справ кінця 1920-х рр. містять велику кількість документів, у яких еміграційна політика є предметом обговорень на найвищому державному рівні. Позиція польської влади щодо впровадження еміграції міститься в службовому листуванні між маршалком Сенату І. Глівіцем, головою Ради міністрів та міністром закордонних справ Польщі. Про перспективи перегляду колоніальних мандатів довідуємося з листування польської делегації при Лізі Націй у Женеві та МЗС Польщі[144].

Значний масив документів МЗС дає змогу досить повно простежити еволюцію політичної та суспільної думки щодо способів утілення колоніальної ідеї в 1930-х рр. Значну наукову цінність має довідкова інформація під назвою «Польські колоніальні тези», систематизована для службового користування міністра закордонних справ. Цей та інші документи містять економічно-сировинне обґрунтування колоніальних устремлінь Польщі, із широким залученням прикладу найрозвинутіших колоніальних країн світу. Значна увага приділяється питанню пошуків міжнародно-правових механізмів отримання колоній[145–155; 177; 209; 221; 222].

Одним із головних пропагандистів колоніальної політики в Польщі була Морська і колоніальна ліга – громадська організація, утворена 1930 р. Її діяльність була спрямована на популяризацію колоніальної ідеї, проведення

науково-теоретичних та експедиційних досліджень, фінансування приватних і громадських ініціатив, які відповідали завданням Ліги, підготовка кадрів для організації еміграції та колонізації. Використання архівних джерел, пов'язаних із діяльністю Ліги, поглибило наше розуміння економічних, демографічних чинників еміграційної політики Польщі та дало змогу відстежити суспільні настрої навколо ідеї польської колонізації[218–220].

Однією зі складових частин еміграційної політики польської влади була еміграція національних меншин, передусім євреїв та українців. Відразу зазначимо, що тема сприяння еміграції національних меншин була предметом особливої уваги різних урядів упродовж усього міжвоєнного періоду. Всі вони намагалися стимулювати заокеанську переселенську еміграцію євреїв, українців та білорусів. Економічні та політичні мотиви цього знаходимо в численних доповідних записках, протоколах, рішеннях урядових відомств.

Найбільш повно представлені матеріали про сприяння еміграції євреїв. Серед питань, які активно обговорюються на найвищому державному рівні, економічні, демографічні та політичні мотиви стимулювання переселення та створення можливостей для єврейської еміграції[234–238]. На особливу увагу заслуговує справа «Проблеми єврейської еміграції в Польщі в 1936–1937 рр. Позиція польської влади»[235]. У ній показано позицію очільників Польщі й провідних політичних діячів, зокрема прем'єр-міністра Ф. Славой-Складковського, міністра закордонних справ Ю. Бека, віце-маршалка Сейму Б. Меджинського, та представників табору національного єднання, щодо потреби сприяти відселенню євреїв.

Під пильною увагою уряду перебувала також справа еміграції українців і білорусів. Наявні в Архіві нових актів документи вказують, що політики всіляко стимулювали заокеанську еміграцію. Переселення розглядалося як важливий чинник розв'язання економічних труднощів, однак мало й цілком усвідомлені політичні цілі, а саме: денаціоналізацію та асиміляцію територій скупченого проживання національних меншин. Це питання обговорювалося в

Міжміністерській еміграційній комісії; важливе місце йому відводилося у звітах та дипломатичній кореспонденції МЗС. Еміграція національних меншин була також у центрі уваги під час формування перспективних планів різних урядових структур[178]. Наголосимо, що фонди Міністерства закордонних справ та Міністерства соціальної опіки Архіву нових актів склали джерельну основу дослідження еміграційної політики щодо національних меншин.

Частково компенсувати втрачені документи ААН нам удалося завдяки матеріалам ЦДАЛІ України, а саме фондам: «Представництво Еміграційного управління у Львові» (ф. 422); «Державне управління посередництва праці, м. Львів» (ф. 802); «Еміграційний синдикат, Окружний відділ у Львові» (ф. 799); «Товариство опіки над українськими емігрантами, м. Львів» (ф. 430); «Морська і колоніальна Ліга. Львівське окружне відділення» (ф. 444); «Польське еміграційне товариство, м. Львів» (ф. 800); «Союз громадських організацій опіки над емігрантами, м. Львів» (ф. 854).

Значний науковий інтерес викликав фонд 422, у якому зосереджені матеріали представництва Еміграційного управління у Львові, котре діяло в період 1923–1932 рр. та поширювало свою діяльність на Львівське, Тернопільське й Станіславське воєводства. У ньому найбільш широко представлені документи, які дають змогу в деталях простежити різні аспекти еміграційної політики на рівні її практичної реалізації на місцях. З огляду на те, що в Архіві нових актів документи Еміграційного управління цього періоду не збереглися, а в інших архівних установах вони представлені лише на рівні вибіркової службової кореспонденції, їх використання для нас мало вийняткове значення.

Виявлені у цьому фонді документи суттєво доповнюють розуміння процесу становлення та особливостей функціонування польського державного еміграційного апарату загалом та Еміграційного управління, зокрема[103; 104]. Неоціненними вони є для дослідження організації еміграційного процесу, зокрема способів, форм і методів його перебігу та

протидії негативним тенденціям. Значний інтерес викликають справи, у яких міститься детальний опис випадків нелегальної еміграції, із відстеженням того, як вона була організована, за посередництвом представників яких мореплавних компаній та переліком осіб, які вдалися до таких послуг[105; 107].

Матеріали цього фонду, як і фонду 802 «Державне управління посередництва праці, м. Львів» [116], є незамінними для відстеження діяльності мореплавних перевізних компаній та польської державної політики щодо їх регламентування. Так, зокрема, вони містять детальну щорічну інформацію із переліком закордонних компаній, яким польський уряд надавав право на організацію та здійснення перевезення емігрантів; діяльність їхніх представництв у різних регіонах Польщі; про умови, організацію, маршрути та вартість переїзду тощо[88; 94]. Цінними вони є і для відстеження практичних кроків влади зі створення польського трансконтинентального пасажирського флоту[90; 93].

Документи Еміграційного управління у Львові суттєво посприяли дослідженню механізмів регулювання динаміки, напрямів та характеру еміграційного руху з боку держави. Циркуляри ж Головної еміграційної управи у Варшаві до Львівського представництва дали змогу відстежити вплив імміграційної кон'юнктури в різних країнах світу на регулювання еміграційними потоками всередині країни[95; 97; 100]. Вони послужили досконалим джерелом інформації про можливості та умови поселення в різних країнах, допомогли з'ясувати механізми реалізації колоніальної й осадницької політики[89; 92; 98; 99; 101; 102].

Для відстеження особливостей еміграційної політики Польщі у 1930-х рр., зокрема функціонування польського еміграційного апарату, використано матеріали фонду 799 «Еміграційний синдикат, Окружний відділ у Львові» [113; 114]. Окремим фондом (ф. 444 «Морська і колоніальна ліга, Львівське окружне відділення») у ЦДІАЛ України представлена діяльність Морської і колоніальної ліги, що дало нам змогу з'ясувати організаційну структуру та

особливості діяльності цієї організації [110; 111].

Для висвітлення особливостей діяльності громадських опікунських організацій використано документи фонду 430 («Товариство опіки над українськими емігрантами, м. Львів») [108; 109], фонду 800 («Польське еміграційне товариство, м. Львів») [115], фонду 334 («Центральне єврейське еміграційне товариство “JEAS”. Львівське відділення»), фонду 854 («Союз громадських організацій опіки над емігрантами, м. Львів») [117–120].

Велике значення для відстеження регіональних особливостей еміграційної політики міжвоєнної Польщі мають також матеріали державних архівів Волинської, Рівненської, Тернопільської, Львівської та Івано-Франківської областей. Питання врегулювання різних аспектів організації та перебігу еміграційного руху широко висвітлені в циркулярах і розпорядженнях Міністерства праці та соціальної опіки, Міністерства внутрішніх справ, інших дотичних міністерств, службовій кореспонденції між воєводськими управліннями, урядовими інституціями та повітовими осередками, в розпорядженнях і звітах воєводських управлінь та повітових староств тощо. Наявна інформація здебільшого фрагментарна, часто дублюється і не завжди дає змогу простежити ті чи інші аспекти предмета дослідження упродовж усього міжвоєнного періоду, проте досить добре доповнює його регіональне та національне тло у конкретних часових проявах.

Для уникнення зайвої описовості та дублювання інформації про виявлені джерела в різних архівних установах згрупуємо їх за проблемним принципом.

Окрему групу джерел склали матеріали, які використано для виявлення особливостей та з'ясування загального соціально-економічного становища східних воєводств як одного із ключових чинників еміграційної активності населення впродовж 1920–1930-х рр. Це, здебільшого, окремі справи Львівського (Держархів Львівської обл., ф. 1.) та Волинського воєводських управлінь (Держархів Волинської обл., ф. 46), Луцького (Держархів

Волинської обл., ф. 36), Кременецького (Держархів Тернопільської обл., ф. 2) та Здолбунівського (Держархів Рівненської обл., ф. 156) повітових староств. Значну цінність для формування причинно-наслідкових зв'язків досліджуваних процесів мають використані щорічні звіти волинського воєводи, у яких подається аналіз основних економічних та соціальних показників розвитку воєводства і Польщі в цілому, а еміграція розглядається як її невід'ємна складова частина[20; 25; 32]. Аналіз перетворень у сільському господарстві переконав нас, що впроваджені польським урядом заходи не лише не поліпшували загального становища селян, а й спричиняли його погіршення. Не мали значного успіху і спроби реформування промисловості. Як наслідок, у соціальній структурі населення не відбувалося системних позитивних зрушень, а східні воєводства були одними з найбільш відсталих у Польщі, отож безробітна більшість мешканців цього регіону знаходила вихід лише в еміграції. Ключем до розуміння регіональних особливостей соціально-економічних суперечностей, які стимулювали еміграційну політику польської влади, є також статистичні дані про етносоціальні та демографічні процеси, частково наведені у звітах повітових староств[50].

Типові ознаки польської еміграційної політики на початках її становлення, особливості національного складу емігрантів та напрями переселенського руху простежуються у виявлених нами документах першої половини 1920-х рр. Якщо врахувати, що загальнопольська статистика цього періоду недосконала, то для нас це мало неабияке значення. Виявленню загальних тенденцій еміграційного руху у східних воєводствах Другої Речі Посполитої, зокрема на Волині, сприяють звіти про діяльність Палестинського еміграційного товариства в Луцькому повіті за 1921 р.[31] та Рівненського відділення державного управління посередництва праці за 1922 р.[24]. Подана у них статистика про кількість емігрантів, їх конфесійну приналежність, напрями еміграції дає підстави стверджувати, що більшість емігрантів із Волині на початку 1920-х рр. були євреями, які емігрували до

США, що у цілому відповідає загальнопольським тенденціям цього періоду. Як свідчить лист МПіСО від 5 травня 1920 р. до Цивільного управління Волині і Поділля, це також цілком перегукується із прагненням польської влади сприяти еміграції польських євреїв за посередництвом товариства «Hebrew SALAS» [57].

Архівосховища західноукраїнських обласних центрів містять чимало документів, які відтворюють процес становлення польського державного еміграційного апарату, опікунських організацій[13; 18; 21], упорядкування діяльності мореплавних кампаній та їхніх агентів.

Серед пріоритетів влади в еміграційних питаннях цього періоду були боротьба з нелегальною агітацією до еміграції та запобігання ошуканству населення еміграційними агентами. Використання цієї групи джерел дало змогу детально розглянути складний механізм організації та перебігу переселенського руху. Численні випадки незаконної агітації до виїзду в Бразилію та інших країн Південної Америки зафіксовано в листуванні Волинського воєводського управління з Еміграційним управлінням (Держархів Волинської обл., ф. 46) [39; 52]. Прояви нелегальної агітаційної діяльності щодо еміграції добре відображені в документах Львівського повітового управління державної поліції (Держархів Львівської обл., ф. 108)[69] та Станіславського відділення Еміграційного синдикату (Держархів Івано-Франківської обл., ф. 260)[63]. Однією із форм протидії таким проявам шахрайства стало розповсюдження Еміграційним управлінням (а після його ліквідації – Еміграційним синдикатом) через воєводські управління та повітові управління посередництва праці офіційної урядової інформації про можливості й умови еміграції до різних країн[2; 22; 63; 71; 77; 78; 82]. Відомості для емігрантів ми використали для дослідження імміграційної політики країн, до яких скеровувався польський еміграційний рух, та відстеження польської еміграційної політики щодо визначення напрямів і характеру еміграції в різних воєводствах.

Для дослідження особливостей імміграційної політики Канади на

початку 1920-х рр. використані документи Львівського повітового управління державної поліції (Держархів Львівської обл., ф. 108.) [68]. Рівень організації та особливості перебігу еміграції з Волині до Бразилії у 1926 р. відтворено на основі переписки Луцької повітової коменди поліції із Луцьким повітовим староством та Волинського воєводського управління з Еміграційним управлінням у Варшаві[14].

Важливим ланцюжком у дослідженні механізмів реалізації польської еміграційної політики є листування між МВС, Еміграційним управлінням, повітовими староствами й управліннями посередництва праці щодо процедури визначення контингенту емігрантів до тієї чи іншої країни та видачі дозволів на отримання закордонних паспортів. Аналізуючи цю категорію документів, доходимо висновку, що, по суті, це був найдієвіший механізм контролю над напрямками еміграції залежно від регіону проживання та національного походження емігрантів[3; 37; 38; 67]. Як показала практика, влада цей механізм досить ефективно використовувала.

Простежити зміни політики та правил отримання закордонних паспортів упродовж 1922–1938 рр. дають можливість циркуляри МВС, Волинського воєводського управління до Луцького повітового староства[4]. У фондах Держархіву Волинської області виявлено також велику кількість справ із приписами МВС щодо процедури видачі закордонних паспортів до окремо взятих країн[6; 10; 37]. Певний інтерес викликають справи із детальним звітом про кількість отриманих закордонних паспортів та їх власників. Вони містять особисті заяви та перелік документів, необхідних для виїзду за кордон[7; 9; 11].

У фондах держархівів Волинської, Рівненської, Тернопільської, Івано-Франківської, Львівської областей виявлено документи, які є цінним джерелом для дослідження організації єврейської, німецької та української еміграції. Головний принцип державної еміграційної політики красномовно окреслений в одному з документів Львівського воєводського управління: «Для блага Польської держави потрібно якомога активніше заохочувати

еміграцію єврейського й українського населення, натомість польського – тільки в необхідних масштабах і під контролем влади» [66].

У фондах Волинського воєводського управління[45], Здолбунівського[75], Тернопільського[79] та Коломийського повітових староств[62] виявлено документи, у яких досить добре відображена діяльність єврейських організацій «Молодий піонер» («Heschalus Nasair») і «Бріт Трумпелдор» («Brith Trumpeldor»), що діяли під керівництвом Центральної сіоністської організації у Варшаві та займалися підготовкою еміграції євреїв. Звіти повітових старост містять детальні свідчення про організацію та проходження у 1932–1933 рр. на території Волинського воєводства практики трудової підготовки єврейської молоді для виїзду в Палестину. Як свідчить міжвідомче листування, еміграція євреїв часто здійснювалася під виглядом туристичних поїздок, що їх організували міжнародні єврейські організації, і всіляко підтримувалася польською владою[45; 73]. Знаходимо тут також інформацію про діяльність Палестинського еміграційного товариства в Луцьку[31; 74], Єврейського центрального еміграційного товариства «JEAS» [75], інші моменти, пов'язані із організацією та перебігом єврейської еміграції[36; 63].

Про толерування незаконної агітації до еміграції німецького населення свідчить переписка дубнівського та рівненського старост із Волинським воєводським управлінням щодо діяльності товариства «Volk ohne Land» («Люди що не мають країни»). Попри незаконність та відсутність достовірних даних про саме товариство, його роботі влада не перешкоджала. На запит старост, як реагувати на таку діяльність, у роз'ясненні воєводського управління наголошувалося, що еміграція німецького населення вигідна з погляду економічних державних інтересів[45].

Листування МВС, воєводських управлінь і повітових староств стало важливою доказовою базою того, що польська влада на західноукраїнських землях із перших днів свого становлення не лише сприяла еміграції національних меншин, а й намагалася перешкоджати їх рееміграції на

батьківщину[70]. Від початку 1930-х рр. ця практика набула системного характеру. Виявлені розпорядження та інструкції МВС містять прямі вказівки про ненадання дозволів на повернення особам української національності до Польщі з огляду на те, «що українська діаспора в США, Канаді і Франції останнім часом піддалася значній політизації та антипольським настроям [...] і їх повернення може завдати значної шкоди польським державним інтересам...»[26] Під грифом «таємно» знаходимо інформацію про організацію української діаспори в різних країнах світу[44; 54–56]. Особливості врегулювання питань рееміграції та нелегальної агітації серед населення східних воєводств у другій половині 1930-х рр. (зокрема, до Бразилії) висвітлено і в інших справах[47].

Ще однією групою джерел, зосереджених у фондах Волинського воєводського управління, Луцького і Кременецького повітового староств та Луцького, Тернопільського, Станіславського відділень Еміграційного синдикату, є документи про діяльність Еміграційного синдикату. Як уже зазначалося, їх використання є ефективним ключем до дослідження та висвітлення еміграційної політики Другої Речі Посполитої у 1930-х рр. Виявлені документи містять обширну інформацію про організацію діяльності Еміграційного синдикату на Волині та загалом у всій Польщі, його структурні підрозділи у повітах та інших воєводствах[23; 43; 63; 76; 83]. Листування центрального управління зі своїми представництвами у повітах слугує цінним джерелом для відстеження найменших змін у питаннях організації еміграційного руху, механізмів регулювання його перебігу, нормативно-правового врегулювання тощо[15; 28].

Своєрідним літописом еміграційних процесів у Польщі 1930-х рр. є щотижневий інформаційний бюлетень Еміграційного синдикату «Wiadomości dla emigrantów», наявний майже в повному обсязі за 1930–1939 рр. у Волинському державному архівосховищі[5; 11; 16; 28; 33; 34; 49; 58–60]. За його допомогою ми мали можливість відстежити загальні тенденції перебігу еміграційного процесу в Польщі та найменші його зміни,

прослідкувати з найбільшою деталізацією, як реалізовувалися на практиці теоретичні плани державної еміграційної політики, якими формами та засобами вона забезпечувалася.

Окремо слід згадати добре презентовану у воєводських та повітових звітах статистику еміграційного руху другої половини 1930-х рр. З огляду на те, що її загальновоєводські зведені дані подано у щоквартальних та щорічних довідниках Головного статистичного управління, за їх допомогою маємо можливість простежити динаміку та тенденції еміграційних процесів на мікрорівні – у повітах та гмінах. Характерним є те, що статистика еміграційної активності населення у них подається за національною, а не релігійною ознакою[17; 48].

Джерелом для дослідження процедури оформлення виїзних документів та візової політики імміграційних країн є окремі справи Луцького повітового старства, які містять заяви та звернення громадян із клопотаннями про видачу дозволів та інших необхідних документів для виїзду за кордон[8; 12]. Для уточнення процедурних питань із оформлення паспортів, віз, для відстеження в'їзних обмежень до тієї чи іншої країни використано також окремі справи відділів Еміграційного синдикату, які містять повний перелік прізвищ охочих виїхати із зазначенням підстав, що надають їм таке право[61].

Наступну групу джерел складають опубліковані матеріали, які представлені збірниками нормативно-правових документів, стенографічними звітами засідань польського Сейму, звітами про діяльність МПіСО, Еміграційного синдикату, Колоніальної і морської ліги, різного роду статистичними збірниками тощо.

Важливим джерелом дослідження нормативно-правової бази регулювання міграційних процесів є «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej» [251–266]. Здійснений на його основі аналіз польського законодавства дав змогу виявити правові норми та механізми регулювання міграційних процесів, функціонування державного еміграційного апарату та

приватних структур, відстежити особливості міжвідомчого урегулювання питань еміграцій, міжнародні еміграційні угоди, законодавче врегулювання питань транспортних пасажирських перевезень емігрантів тощо.

Цінним носієм настроїв різних прошарків польського суспільства щодо явища еміграції, ставлення до нього різних політичних партій, соціальних та національних груп є стенографічні звіти засідань Сейму[275–281]. На особливу увагу заслуговують парламентські міжпартійні дискусії навколо різних аспектів, пов'язаних із законодавчим урегулюванням питань еміграції та ставлення до еміграції як соціально-економічного й політичного явища в різних політичних, соціальних та національних середовищах. Показовою для розуміння загальних тенденцій політичних та суспільних настроїв є реакція різних політичних угруповань парламенту на форми, методи та напрями урядової еміграційної політики.

Важливим джерелом для відстеження практичних кроків із реалізації еміграційної політики польської влади є звіти про діяльність ключових міністерств, відомств та установ. Особливо цінним носієм цієї інформації є звіти про діяльність Міністерства праці і соціальної опіки, які друкувалися на шпальтах видання «Prasa i Opieka Społeczna»[282]. Розв'язанню багатьох дослідницьких завдань, таких як виявлення особливостей еміграційної політики, форм, напрямів та методів її реалізації, становлення та функціонування еміграційного апарату, діяльності його регіональних представництв, послуговували звіти Управління Еміграційного синдикату[284], Головного управління Морської і колоніальної ліги та інших структур[282–283].

Неоціненним джерелом статистики для обґрунтування причинно-наслідкових зв'язків еміграційної політики, відстеження динаміки, напрямів, характеру, структури еміграції є видання Головного статистичного управління, такі як «Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej»[274], «Mały Rocznik Statystyczny»[267–272], «Miesięcznik Statystyczny» [273], «Statystyka Pracy» [285–297], матеріали Першого та Другого загальних переписів

населення[244–250].

Окрему групу джерел становлять періодичні видання відомчих та громадських інституцій, пов'язаних зі справою еміграції, преса політичних і громадських організацій, інші загальнопольські та регіональні видання[298–394].

Особливою інформаційною наповненістю щодо висвітлення всіх аспектів досліджуваної нами теми вирізняються видання Міністерства праці і соціальної політики та Еміграційного управління. Різного роду публікації з актуальних питань еміграції, її стану, перебігу та перспектив розміщені на сторінках офіційного друкованого органу МПіСО «Praca i Opieka Społeczna»[328–335]. Значну цінність для відстеження тенденцій урядової політики мають щорічні Звіти про діяльність Еміграційного управління, які друкувалися в цьому виданні.

Найбільш повно перебіг практичної реалізації еміграційної урядової політики представлено в офіційному виданні Еміграційного управління, яке виходило у 1925–1928 рр. під назвою «Biuletyn Urzędu emigracyjnego»[298; 299], а в 1928–1932 рр. – «Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa»[300–308]. Серед питань, які добре висвітлені на його сторінках: розпорядження МПіСО щодо функціонування еміграційного апарату, створення його структурних підрозділів, їх повноважень та сфери діяльності; відстеження становища польських емігрантів у різних країнах світу, їх кількості згідно зі статистикою країн перебування, характер зайнятості, соціальний і правовий статус; організація та перебіг транспортування емігрантів, діяльність перевізних мореплавних компаній; створення та діяльність еміграційних опікунських товариств тощо.

Схожа за змістом інформація поміщена ще в одному виданні Еміграційного управління «Przegląd emigracyjny»[336–340], яке в 1926–1927 рр. виходило як самостійне видання, а пізніше його тематика була долучена до «Kwartalnika Instytutu Naukowego do badań Emigracji i Kolonizacji» [315–327]. Окремо слід відзначити важливість цього джерела для відстеження

особливостей становлення та визначення місця у формуванні польської еміграційної політики Наукового інституту із досліджень питань еміграції та колонізації (Instytutu Naukowego do badań Emigracji i Kolonizacji), який відіграв важливу роль у формуванні науково-теоретичних підвалин польської еміграційної політики загалом та колонізаційної і колоніальної зокрема. Мета і завдання діяльності цього інституту, його науково-теоретичні напрацювання є, назагал, віддзеркаленням державної еміграційної політики та суспільних настроїв. Відстеження діяльності окремих членів цього інституту, таких як міністр праці і соціальної опіки С. Юркевич, директор Еміграційного управління С. Гавронський, впливові політичні та державні діячі Владислав і Станіслав Грабські є важливим джерелом позиції офіційних представників влади щодо питань еміграції.

Еволюцію науково-теоретичних напрацювань інституту та тенденції польської еміграційної політики у практичному її втіленні відображено на сторінках його друкованого органу, який у 1926–1927 рр. виходив під назвою «Kwartalnik Instytutu Naukowego do badań Emigracji i Kolonizacji», у 1928–1929 рр. – «Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny», а в 1930–1931 рр. – «Kwartalnik Instytutu Naukowego Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd Emigracyjny». Крім окреслених аспектів кварталник містить значний масив матеріалів, який дає можливість зробити аналіз тенденцій еміграційного руху, відстежити вплив економічної та політичної кон'юнктури на динаміку еміграції з Польщі, виявити тенденції польської еміграційної політики, дослідити можливості еміграції у різних країнах тощо.

Важливе місце у дослідженні колоніальних прагнень Другої Речі Посполитої та суспільних рефлексій щодо цього посідає друковане видання Морської і колоніальної Ліги «Sprawy Morskie i Kolonialne». На його сторінках широко репрезентовані погляди палких прихильників цієї ідеї, обґрунтовано правомірність та необхідність набуття Польщею колоній. Видання миттєво реагувало на найменші кроки польського уряду для

реалізації цих намірів, широко рекламувало колонізаційні можливості у різних країнах світу.

Офіційним хронометром еміграційних процесів 1930-х рр. у Другій Речі Посполитій можна назвати інформаційний бюлетень Еміграційного синдикату «Wiadomości dla emigrantów»[344–350]. Він виходив двічі на місяць і містив повну інформацію про найменші зміни в міграційних тенденціях, зокрема в імміграційному законодавстві країн, до яких був скерований польський еміграційний рух, та можливості еміграції до них; урядові рекомендації та приписи для охочих емігрувати; детальну інформацію про процедуру оформлення виїзних документів та місце розташування уповноважених еміграційних установ, перевізників тощо. Використання цього видання суттєво полегшило завдання щодо створення цілісної картини еміграційного процесу та відстеження основних його чинників.

Схожі за інформативністю друковані органи Польського еміграційного товариства «Wychodźca» [351–371] та Товариства опіки над українськими емігрантами «Український емігрант» [375–394]. Окрім детальної інформації про умови та можливості еміграції до різних країн, урядові еміграційні ініціативи, перебіг міграційного процесу, на шпальтах цих видань міститься чимало детальної інформації про власний досвід переїзду, адаптацію та життя емігрантів на чужині. Свідчення заробітчан та переселенців є важливим джерелом для оцінки ефективності створених польською владою механізмів забезпечення еміграційного процесу, дієвості міжнародних домовленостей та реалістичності прогнозованих еміграційних планів.

Ефективним джерелом відстеження суспільних та політичних настроїв щодо еміграції загалом та урядових еміграційних ініціатив зокрема є загальнопольська та регіональна періодика різної тематичної, соціальної, політичної та національної спрямованості. Її використання дало можливість відстежити природу еміграційних настроїв у різних соціальних середовищах, їх оцінку ефективності урядової економічної та еміграційної політики,

реакцію на становище емігрантів у різних країнах світу тощо. Значний інтерес викликають польськомовні громадсько-політичні видання, як-от «Gazeta Warszawska», «Gazeta Poranna», «Ekonomista», «Robotnik», «Nasza Walka», «Chwila» та ін.

Еміграційна проблематика перебувала в центрі уваги всіх українських газет – друкованих органів політичних партій та об'єднань, таких як «Діло», «Українська громада», «Українське життя», «Вільна думка», «Свобода», «Громадський голос», «Нова зоря», «Вперед» та ін.

Отже, основну групу джерел для дослідження еміграційної політики Другої Речі Посполитої складають архівні документи. Водночас були використані опубліковані документи й матеріали, періодичні та довідкові видання. Загалом джерельна база є достатньою для вивчення і розкриття головних аспектів досліджуваної теми.

1.3. Методологічні засади дослідження

Теоретико-методологічні основи дослідження детерміновані специфікою його предмета і поставленими завданнями. З огляду на це важливо з'ясувати основні базові категорії та поняття, які конкретизують предмет та тісно взаємопов'язані між собою. Крім того, потрібно визначити головні параметри для аналізу різних аспектів еміграційної політики, які розглядаються у роботі, виробити підходи та критерії до оцінювання кожного з них. Відповідно до цього сформулювати основні методологічні засади та обрати дослідницькі методи.

У нашому розумінні еміграційна політика – це комплекс правових, організаційних, економічних рішень і дій держави та підпорядкованих їй управлінських структур, покликаних вплинути на перебіг об'єктивно існуючого еміграційного руху задля його впорядкування в інтересах суспільства та держави.

На підставі цього еміграційну політику потрібно досліджувати

комплексно, на основі системного аналізу головних її компонентів, таких як чинники, нормативно-правове та організаційне забезпечення, функціонування еміграційного апарату, форми та методи реалізації, керованість кількісними та якісними параметрами еміграційних процесів, ефективність.

Визначаючи загальнотеоретичний зміст поняття «еміграційна політика», виділимо у ньому три основні складові частини, або блоки:

- формування ідеологічної, соціальної та економічної платформи;
- створення відповідних інструментів та механізмів її реалізації;
- нормативно-правове та законодавче забезпечення.

З огляду на це комплекс заходів, запроваджених польською владою у 1918–1939 рр., за змістовими ознаками відповідає визначенню «Еміграційна політика Другої Речі Посполитої».

Еміграційна політика є невід’ємною складовою частиною економічної, соціальної, національної та зовнішньої політики держави. А тому її потрібно розглядати як сукупність заходів для реалізації певних завдань щодо розвитку суспільних відносин, продиктованих чинниками економічного, політичного, соціального та цивілізаційного характеру. У зв’язку з цим еміграційна політика і її наслідки є одним із критеріїв визначення політичної та соціальної природи держави й оцінювання ефективності її соціально-економічної політики загалом. Розглядаючи польську еміграційну політику міжвоєнного періоду, важливо визначити її характер і зміст.

Поєднання у дослідженні історичного, економічного та політичного аспектів зумовило комплементарний підхід до вибору методів. Його міжгалузевий характер потребує застосування історичних методів не лише для вивчення певних закономірностей соціально-економічних процесів, які вплинули на формування еміграційної політики, а й для з’ясування витоків теоретичних ідей, покладених в її основу. З іншого боку, потрібне поєднання з економічними методами, без яких важко з’ясувати питання причинно-наслідкових зв’язків та ефективності еміграційної політики, її соціального

спрямування тощо.

Вибір методів також детермінований структурною побудовою роботи. Кожен із головних структурних компонентів аналізу еміграційної політики у схемі «передумови – перебіг – наслідки» передбачає застосування як універсальних загальнонаукових, так і спеціальних методів, здатних урахувати специфіку кожного компонента та забезпечити повне його розкриття.

Основна функція кожного з обраних методів полягає в тому, щоб за його допомогою отримати інформацію, потрібну для розкриття суті явищ та процесів, виявлення певних особливостей і закономірностей, взаємозв'язків між складниками досліджуваних об'єктів. Вибираючи методи дослідження, ми брали до уваги їх відповідність таким критеріям:

- ефективність – здатність у кожному конкретному випадку забезпечити отримання потрібного результату;

- надійність – здатність за допомогою методу отримати максимально ймовірну інформацію, яка дасть можливість об'єктивно розкрити історичну сутність досліджуваних подій, процесів, явищ, визначити їх природу, характер і зміст, дати їм неупереджену оцінку;

- економічність – можливість методу досягати бажаних результатів при найменших витратах часу та засобів.

Методи цього дослідження підпорядковані певним методологічним принципам, головними з яких є такі:

- принцип історизму, який потребує розгляду всіх процесів суспільного життя, усіх подій, фактів, явищ у закономірному, логічному розвитку, у їх взаємозв'язку й взаємозумовленості фіксовано в історичних часі та просторі;

- принцип об'єктивності, який передбачає інтерпретацію фактів у їх справжньому змісті, потребує всебічно розглядати кожне явище в його різноманітності, сукупності і позитивних, і негативних проявів. У нашому випадку цей принцип є ключовим при визначенні природи та мотивацій еміграційної політики Другої Речі Посполитої, оцінці ефективності її в

цілому та в окремих проявах;

– принцип взаємного доповнення загальнонаукових та спеціальних методів, міждисциплінарний підхід до вивчення досліджуваної теми. Можна цілком погодитися з думкою дослідників, які вважають запорукою успіху історичних досліджень синтез методів різних наукових дисциплін;

– принцип опори на історичні джерела. Кожне твердження, кожна теза, поточні результати дослідження, узагальнення та висновки повинні мати джерельне підтвердження. При цьому принцип об'єктивності потребує науково-критичного підходу до історичних джерел;

– принцип наукового плюралізму як норми історичного пізнання. Згідно з цим принципом, розглядаючи історичні події, процеси, явища, потрібно враховувати всі наявні погляди, не відкидати будь-якого з них як вочевидь хибного, аналізувати їх і на цій основі робити власні висновки та узагальнення;

– принцип соціального підходу, який передбачає розгляд соціально-економічних процесів з урахуванням соціальних інтересів різних прошарків та груп суспільства, зіставлення вузькогрупових інтересів із державними та загальнолюдськими. Актуальність цього принципу обумовлена прагненням розглянути спрямованість та ефективність польської еміграційної політики міжвоєнного періоду стосовно різних соціальних та національних груп;

– принцип уникнення подвійних стандартів при розгляді однотипних явищ був покладений в основу визначення причинно-наслідкових зв'язків еміграційних процесів у їх економічному, соціальному та політичному вимірі, оцінці результативності запроваджуваних державою заходів стосовно різних територіальних громад, соціальних та національних груп.

Процес дослідження різних аспектів еміграційної політики Другої Речі Посполитої здійснювався на емпіричному та теоретичному рівнях:

– емпіричний рівень полягає у безпосередньому дослідженні різних видів історичних джерел задля накопичення інформації та первісної її систематизації відповідно до предмета дослідження і поставлених завдань;

– теоретичний рівень передбачає роботу, спрямовану на аналіз отриманої інформації, розкриття певних зв'язків та закономірностей, що притаманні предмету та об'єкту дослідження, формулювання й обґрунтування оцінок, узагальнень та висновків.

Для забезпечення всебічного вивчення головних аспектів досліджуваної теми було використано широкий комплекс загальнонаукових та спеціальних методів історичного пізнання:

– методи аналізу та синтезу. Аналіз здійснювався способом умовного чи реального розділення предмета на окремі складові частини задля їх детального вивчення. Так, у межах предмета дослідження було виділено чинники, які впливали на формування еміграційної політики, форми методи та інструменти її реалізації, нормативно-правове забезпечення, регіональні, соціальні та національні особливості реалізації, поточні та кінцеві результати тощо.

Синтез полягає у поєднанні частин у єдине ціле. У цьому випадку інформацію, отриману в результаті аналізу, було систематизовано й об'єднано для створення загального уявлення про причини, перебіг та наслідки еміграційної політики, її ефективність та наслідки;

– методи індукції та дедукції. Індукція як метод заснована на побудові формально-логічних конструкцій, що приводять до отримання загального висновку на базі часткового, одиничного. Ефективність цього методу проявилася під час аналізу різних форм та напрямів еміграційної політики, її регіональних особливостей, проявів стосовно окремих соціальних і національних груп. Для кожного випадку зроблено окремі висновки, а на їх основі сформульовано оцінкові узагальнення щодо еміграційної політики в цілому. Дедукція передбачає зворотний рух, коли загальні висновки, загальноприйняті положення екстраполюються на конкретну історичну ситуацію;

– метод системного аналізу, що націлює на дослідження соціально-економічного та політичного складників економіки як однієї із підсистем

суспільства. З одного боку, аналіз економічної підсистеми дає можливість глибше дослідити суспільний розвиток та процеси, які на нього впливають, загалом, з другого – вивчення інших підсистем (політичне, національне життя) сприяє розумінню закономірностей та особливостей функціонування економічної підсистеми. Еміграційну політику розглянуто як історично детерміноване явище, викликане певними чинниками економічного, соціально-політичного та цивілізаційного характеру. Системний аналіз основних складників еміграційної політики дав змогу визначити їх економічне, соціальне й політичне спрямування, охарактеризувати способи та методи реалізації, показати вплив на розвиток економічних та етносоціальних відносин;

– метод кліометрії, який полягає у використанні кількісних вимірів для характеристики та оцінки історичних явищ і процесів. За допомогою статистичного та математичного моделювання проведено статистичний аналіз основних кількісних показників, покладених в основу аналітично-доказової бази дослідження. Основними показниками, що стали предметом вивчення та аналізу за допомогою цього методу, є такі:

- соціально-економічне становище різних галузей економіки, соціальних і національних груп;
- кількісні та якісні показники еміграційного руху;
- вплив еміграційної політики на регіональні особливості напрямів та характеру еміграційних процесів;
- економічні та етносоціальні наслідки еміграційної політики тощо.

Ці показники є також основою для побудови контрфактичних гіпотез і контрфактичних моделей, за допомогою яких моделюються очікувані результати від запроваджуваних заходів, що дає підстави для визначення їх ефективності та можливих наслідків. У сучасних умовах систематизацію фактичного матеріалу та моделювання соціально-економічних процесів полегшують комп'ютерні технології.

Метод кліометрії – один із головних у дослідженні економічних та

соціальних явищ, і його застосування є справді ефективним для аналізу кількісних змін. Однак він не дає можливості охопити суспільно-політичну сферу, яка визначає особливості предмета дослідження, зокрема, коли йдеться про політичний складник, нормативно-правове забезпечення, соціальні цінності, морально-етичні норми;

– метод статистичного спостереження, що полягає у планомірному, науково організованому зборі даних для характеристики певних явищ та процесів. Потреба його застосування зумовлена тим, що статистичні дані є одним із найважливіших видів джерел цього дослідження. Статистичні спостереження стали важливою фазою в роботі над темою, оскільки завдяки їм сформовано емпіричну базу, яка склала основу для теоретичних висновків та узагальнень. Для статистичних спостережень були обрані однотипні кількісні показники, на основі яких зроблено висновки щодо результативності та ефективності еміграційної політики;

– порівняльно-статистичний метод дав змогу в результаті відповідної обробки та аналізу зібраної статистичної інформації відтворити динаміку змін основних показників, покладених в основу дослідження. Порівняння кількісних характеристик стало підставою для висвітлення впливу еміграційної політики на економічні, соціально-демографічні та етносоціальні процеси в Польщі загалом та деяких її воєводствах зокрема. Використання цього методу було покладено в основу виявлення регіональних особливостей еміграційного руху щодо його характеру, динаміки, напрямів, соціальної структури та національного складу. На основі порівняння статистичних даних кількісних та якісних соціально-економічних змін у різні роки визначалася ефективність запроваджуваної політики;

– метод систематизації, який передбачає упорядкування множини різних об'єктів способом встановлення єдності або відмінності елементів, що підлягають систематизації. Цей метод застосовано у процесі вивчення та аналізу історіографії досліджуваної теми, завдяки чому в ній були виділені окремі групи за спільними ознаками. В основу систематизації покладено

тематичний та хронологічний принципи, методологічні та жанрові особливості наукових праць. Метод систематизації застосовувався також у роботі з історичними джерелами, які були впорядковані за видовими ознаками;

– історико-типологічний метод використаний для виявлення того, що в суспільно-історичному процесі, з одного боку, розрізняється, а з іншого – тісно взаємопов'язане в одиничному й особливому, загальному. Такий підхід допоміг виявити однотипні ознаки явищ і процесів економічного та соціального характеру, які обумовили активний еміграційний рух усіх соціальних та національних груп населення, з одного боку, та визначили регулятивні завдання держави – з іншого. Зіставність у цьому випадку інтересів окремо взятої людини як одиничного, певних соціальних, національних чи регіональних громад як особливого та суспільних (державних) інтересів як загального доводить, що явище еміграції було об'єктивним, спільним породженням соціально-економічних суперечностей на різних рівнях суб'єктності і мало відмінні особливості їх регулювання та перебігу.

Використання цього методу виявилось досить ефективним і в обґрунтуванні типовості причин еміграції через призму загальносвітових економічних тенденцій. Критичне економічне становище представників різних соціальних груп громадян Другої Речі Посполитої на тлі повільних темпів економічної модернізації країни стало основним чинником масового еміграційного руху до країн із вищим рівнем розвитку та запиту на робочу силу;

– історико-ситуаційний метод, який ґрунтується на повторюваності історичних ситуацій, тобто є способом вирізнення і повторюваності історичних ситуацій у сукупності подій і явищ та в конкретній цілісності причинно-наслідкових зв'язків. Цю пізнавальну установку реалізовано способом відстеження рівня ефективності еміграційної політики польської влади та впливу на неї позиції імміграційних країн. У ході дослідження було

виявлено постійну залежність польської економіки від зовнішніх ринків праці, що змушувало польську владу вибудовувати відносини з країнами імміграції так, щоб гарантувати для себе можливості постійного відтоку безробітного населення. Проте країни імміграції керувалися власними економічними та політичними інтересами. Польських емігрантів ці країни допускали лише тоді, коли в них існувала для цього потреба, натомість у разі погіршення економічного становища вводилися значні обмеження на їх в'їзд, а подеколи і заборони. Цей взаємозв'язок простежено упродовж усього міжвоєнного періоду;

– історико-генетичний метод використано для відображення причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей історичних подій. Він полягає у послідовному розкритті історичної дійсності для виявлення причин будь-яких фактів і явищ. Застосування цього методу детерміноване структурною побудовою роботи. В основній її частині у процесі дослідження природи та особливостей еміграційної політики ми намагалися з'ясувати їх історичні передумови. Для цього слід було вивчити природу економічних, соціальних, політичних та інших чинників, які в конкретних історичних обставинах викликали потребу запровадження з боку держави системи цілеспрямованих регулятивних заходів. Завдяки цьому методу було визначено характер і зміст взаємозв'язків між політичними й економічними процесами, між внутрішніми і зовнішніми каталізаторами методів, форм та напрямів еміграційної політики. У ході аналізу особливостей формування основних напрямів та форм еміграційної політики історико-генетичний метод дав змогу простежити історичні витоки цієї політики та науково-теоретичну тяглість її основ із довоєнного періоду, простежити вплив австрійського та російського законодавств на формування еміграційної нормативно-правової бази Другої Речі Посполитої, збагнути природу позитивних і негативних явищ, породжених еміграцією;

– ретроспективний метод розглядається як спосіб осягнення специфіки, природи, логіки форм і змісту запроваджуваної польською владою

еміграційної політики з урахуванням внутрішніх і зовнішніх міжвоєнних реалій. Цей метод, з одного боку, дає можливість зрозуміти всю складність внутрішньої соціально-економічної ситуації як основного чинника еміграції, з іншого – осмислити подекуди складну та не завжди сприйнятну з погляду сучасних цінностей уявлень логіку визначення форм та напрямів еміграційної політики. Так, зокрема, лише апеляція до міжвоєнних геополітичних явлень про норми, породжені Версальською системою, дає змогу досягнути колонізаційні та колоніальні прагнення польської влади, які, до слова, спиралися на широку суспільну підтримку. Їх породження мало досить серйозне науково-теоретичне обґрунтування, яке бере свої витoki із польської суспільно-політичної думки кінця XIX ст. Вона ґрунтувалася на тому, що кожна людина є невід’ємною частиною єдиного етносоціального організму і має зберігати тісні культурні, економічні та політичні зв’язки зі своєю батьківщиною. Втрата таких зв’язків є непоправною із погляду національного цілого. Найбільш сприйнятною з цього погляду формою еміграції була поселенська еміграція колонізаційного типу. Як приклад обґрунтованості таких підходів наводився колонізаційний досвід найбільш успішних країн тогочасного світу, які саме внаслідок такої політики розширили свої геополітичні межі далеко поза первинні етнічні території, отримали доступ до ринків сировини та збуту і тепер є лідерами світового прогресу. Втрата такого доступу вела до втрати економічних перспектив та відставання. Прикладом цього була тогочасна Німеччина.

Намагання розв’язати проблему справедливого доступу до ринків сировини та збуту через міжнародні інституції не були почуті Великобританією, Францією та іншими колоніальними країнами, які мали монопольне право на такий доступ. Німеччина разом з Італією та Японією кілька разів піднімала цю проблему на рівні Ліги Націй. Розв’язання своїх внутрішніх економічних проблем таким способом у 1930-х рр. бачила і Польща;

– хронологічний метод, який потребує, щоб події і явища історичного

процесу викладалися чітко у хронологічній послідовності. У нашому випадку застосування цього методу зумовлене хронологічно-проблемним принципом викладу матеріалу основної частини. Хронологічний принцип висвітлення дає змогу простежити еволюцію засад та пріоритетів польської еміграційної політики на різних етапах її формування, визначити характерні особливості її реалізації всередині країни та міжнародному рівні. У свою чергу хронологічний метод забезпечує можливість простежити динаміку процесу в конкретних часових межах, виявити стійкі тенденції, які проявлялися в еміграції до окремо взятих країн, кількісних та якісних її показниках;

– проблемно-хронологічний метод, який використаний для того, щоб поділити предмет дослідження на складові частини і кожен з них розглянути в хронологічній послідовності. Такий підхід суттєво полегшив справу відстеження загального предмета дослідження в окремих проявах причинно-наслідкового зв'язку, науково-теоретичного, нормативно-правового та організаційного забезпечення, динаміки й перебігу процесу, його результативності та наслідків;

– соціологічний метод використано для виявлення соціальної зумовленості еміграційної політики, впливу на неї економічного, ідеологічного та політичного складників. Використання цього методу було покликано проаналізувати еміграційну політику з погляду потреб і інтересів представників різних соціальних та національних груп, окремо взятих людей, їх очікувань, сподівань і настроїв. Соціологічні підходи використовувалися і для відстеження викликаних еміграцією змін у середовищі різних регіональних та національних спільнот, що дало змогу виявити особливості еміграційної політики стосовно кожної з них;

– метод аналогії, що будується на перенесенні з одного об'єкта на інший властивостей, явищ, в основі яких лежить подібність та схожість ознак чи відношень. Цей метод використаний для порівняльної характеристики підходів та особливостей реалізації еміграційної політики польською владою в різних воєводствах Другої Речі Посполитої. За його допомогою вдалося

виявити не лише суттєві регіональні відмінності характеру та напрямів еміграції, а й пряму їх залежність від національної приналежності заробітчан і переселенців. Еміграція національних меншин скеровувалася переважно до позаєвропейських країн та мала переселенський характер, у той час коли поляків еміграційні органи скеровували переважно до європейських країн на сезонну еміграцію. Наслідком такої політики стала зміна складу населення у східних воєводствах та місцях компактного проживання національних меншин.

Метод аналогії застосовано також в окремих епізодах для зіставлення соціально-економічних та еміграційних процесів в Польщі з аналогічними процесами у світі;

– метод історичної реконструкції використано для відтворення та розуміння сукупності історичних обставин, які, з одного боку, зумовили активний еміграційний рух, а з іншого – визначили підходи, форми та методи його регулювання. З цією метою ми намагалися максимально повно відтворити економічну та соціальну природу еміграційної політики Другої Речі Посполитої, простежити та обґрунтувати її політичну суть, поглянути на її зміст та форми втілення через призму тогочасних реалій і світової практики. Саме для цього ми використали великий масив статистичних даних і порівнянь та посилань на документи і судження сучасників. Історичний контекст вкладений також у власні узагальнення та висновки;

– метод комп'ютерної графіки, за допомогою якого на основі узагальнених статистичних даних відтворено графічну динаміку еміграції у різних її проявах і зображено різні структурні та кількісні характеристики еміграційного процесу у формі діаграм, що їх подано в додатках.

Отже, у процесі дослідження ми намагалися дотримуватися сучасних методологічних принципів і поєднати різні методи історичного пізнання, щоб забезпечити належний науковий рівень розкриття теми. Історіографію теми дослідження склали сукупність робіт, присвячених різним аспектам питань, які розкривали походження та природу польської еміграційної політики, а

саме: передумови та чинники еміграційної політики; форми, методи та інструменти її реалізації; внутрішнє нормативне та міжнародно-правове регулювання еміграційного процесу; функціонування еміграційного апарату; вплив на реалізацію польської еміграційної політики зовнішніх економічних та політичних чинників; відстеження регіональних особливостей реалізації еміграційної політики; кількісна та якісна характеристика еміграційного руху тощо. Найбільш повно представлені різні напрацювання міжвоєнної еміграційної тематики в польській історіографії, натомість українська та російська історіографії стосуються теми нашого дослідження лише дотично.

Джерельну основу роботи склали архівні документи більшість із яких почерпнута із ААН у Варшаві, ЦДАЛ України, держархівів Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської та Тернопольської областей. З опублікованих документів широко використано збірники нормативно-правових актів Польщі, стенографічні звіти засідань Польського Сейму, статистичні збірники ГУС, звіти державних органів влади тощо. Значний масив джерельної бази виявлено в періодичних виданнях – відомчих і тематичних науково-популярних журналах, пресі.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ ЕМІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

2.1. Економічне становище

Міжвоєнна Польща остаточно сформувалася у своїх територіальних межах в середині 1922 р., після приєднання Верхньої Сілезії. Її територія тоді становила 388 600 км²[272, с. 12, 19, 32]. З них 69 % площі складали землі, що напередодні Першої світової війни входили до Росії, 20 % – до Австрії, 11 % – до Пруссії. За площею Польща посідала шосте місце в Європі. У 1938 р. територія Польської Республіки збільшилася майже на 1 000 км² за рахунок приєднання Заольжанської Сілезії Чехо-Словаччини, що стало результатом домовленостей між санаційним урядом і гітлерівською Німеччиною[594, с. 479].

Відновлення Польської Держави мало низку особливостей, які визначили тенденції її економічного розвитку на усе міжвоєнне двадцятиліття. Зі здобуттям незалежності у 1918 р. постала нагальна потреба створення єдиного економічного простору країни, оскільки кожна з частин об'єднаної Польщі була підлаштована до потреб і можливостей різних держав. Цей процес був складним і болючим. Об'єднання спричинило втрату традиційних ринків збуту, на які була зорієнтована кожна з частин перед війною; виникли проблеми із ринками сировини для деяких галузей; відбувся частковий відплив німецького й австрійського капіталу та технічного персоналу; знищено було багато фабрик. Різке обмеження торговельних зв'язків стосувалося передусім промисловості, пов'язаної з російськими ринками. Їх втрата завдала відчутного удару по економіці воєводств, які входили до складу Російської імперії[687, с. 6].

Переорієнтація економіки різних частин Польщі на нові умови супроводжувалася занепадом галузей, які були позбавлені традиційних ринків збуту. Гостро бракувало промислових підприємств, необхідних для збалансованого розвитку тогочасної держави. Фактично з нуля потрібно було

створити електротехнічну, хімічну та оборонну промисловість. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що в перші роки незалежності, в умовах короткотермінових потреб внутрішнього та зовнішнього ринків, промисловість було відбудовано відповідно до довоєнної структури, що зумовило додаткові труднощі в наступні роки.

Сформовані в ХІХ ст. економічні стосунки мали надалі визначальний вплив на торговельні зв'язки польських земель. Напередодні Першої світової війни сілезьке вугілля використовувалося на берлінських електростанціях та газових підприємствах, а 90 % сільськогосподарської продукції Великопольщі реалізовувалося на німецьких ринках. Нафта, видобута в Галичині, перероблялася на підприємствах, розміщених в інших регіонах Австро-Угорщини.

Сформовані економічні зв'язки визначали в умовах незалежності напрями та обсяги польської зовнішньої торгівлі. Найважливішим економічним партнером Польщі була Німеччина. У 1923 р. до цієї країни надходило 54 % польського експорту, а звідти імпортувалося 44 % іноземної продукції. Важливе місце в торговельному обігу посідала Австрія й Чехословаччина (16 % експорту та 14 % імпорту). У скрутному становищі, натомість, опинилася добре розвинута текстильна промисловість, зосереджена навколо Лодзі, яка до 1914 р. орієнтувалася на російські ринки, проте втратила з ним зв'язки[579, s. 172].

Створення єдиного польського ринку супроводжувалося пристосуванням виробництва до нових потреб. Території, які входили до складу Пруссії, переорієнтовувалися на виробництво продовольства, оскільки процеси індустріалізації та урбанізації тут проходили швидше і дефіцит цієї групи товарів був більш відчутний. У Великопольщі та Помор'ї склалися менш сприятливі умови для розвитку виробництва зорієнтованого на потреби села, оскільки конкурувати з традиційними виробниками було складно. Натомість сприятливими були умови для капіталізації сільськогосподарського виробництва великих поміщицьких господарств та

значної частини великих селянських маєтків, продукція яких користувалася попитом[847, s. 282–283].

Іншою була ситуація у воєводствах довоєнного Польського королівства. Капіталізація сільського господарства гальмувалася тут через сильну конкуренцію дешевих, завезених з інших регіонів Росії продуктів сільського господарства. Однак для розвитку промислового виробництва тут існували сприятливі умови. Наявність вільної робочої сили, доступ до обширного російського внутрішнього ринку та можливість уникнути ввізних мит стимулювали західних інвесторів вкладати кошти у промислове виробництво прикордонних російських територій. Завдяки цьому були створені сприятливі умови для сучасного капіталістичного промислового виробництва.

Найскладнішою економічною ситуацією була в австрійській частині Польщі. З трьох визначальних чинників, що гарантують успішний розвиток ринкової економіки, Галичина мала лише величезний резерв дешевої робочої сили, але не мала ні ринків збуту, ні необхідних капіталів. Соціально-економічне становище цих територій, разом із Поліссям, Новогрудщиною та Віленщиною, впродовж усього міжвоєнного періоду було найскладнішим у Польщі. Основна причина полягала в тому, що потреби внутрішнього ринку Австро-Угорщини до 1918 р. задовольняла розвинута промисловість Австрії та Чехії. На відсталість цього регіону впливала також віддаленість від головних ринків імперії. Єдиною галуззю виробництва, яка активно розвивалася тут від кінця XIX ст., була нафтодобувна промисловість, проте нафта перероблялася поза Галичиною[647, s. 284].

Значний вплив на економічне становище відновленої Польської держави мали наслідки Першої світової війни, у ході якої знищено майже 10 % матеріальних засобів, а 2/3 територій були охоплені активними воєнними діями. Матеріальних збитків не зазнали лише Помор'я, Великопольща, Верхня Сілезія і Західна Галичина. Найбільшої шкоди завдано залізничному транспорту – знищено 80 % його майна. Втрати в промисловості сягали 10 млрд золотих франків. Переважна більшість закладів не мала можливості

відновити свою діяльність. Багато великих підприємств вивезено в Росію. Австрійці та німці, натомість, проводили на захоплених землях виснажливу експлуатацію промислового обладнання. На межі 1918–1919 рр. фактично зупинилася металургійна галузь. Виробництво чавуну скоротилося до 4 %, сталі – до 3 % довоєнного рівня. Суттєво скоротився видобуток вугілля, сотні фабрик припинили роботу через відсутність сировини, інші працювали на половину потужності[693, s. 128].

Значних збитків війна завдала сільському господарству: зруйновано майже 20 % сільських забудов; зменшилася кількість інвентаря; 4 600 тис. га сільськогосподарських угідь у центральних і східних воєводствах лежали облогодом. У 1919 р. оброблено лише половину посівних площ. Як наслідок, зменшилися обсяги сільськогосподарської продукції, на ринку відчувалася нестача продуктів харчування, зросли ціни, процвітала спекуляція. Уряд був змушений запровадити карткову систему розподілу продуктів, що тривало до 1922 р. [693, s. 129].

Найбільших матеріальних втрат у роки війни зазнали східні воєводства. Станом на 1919 р. у Галичині та на Волині майже 50 % орних земель не оброблялися. Кількість коней, основної тягової сили в Галичині зменшилася з 900 000 до 219 000 голів. Удвічі впала врожайність зернових і технічних культур. Якщо 1913 р. на душу населення в Галичині вироблялося 400 кг зерна й 620 кг картоплі, то в 1918 р. відповідно – лише 150 і 300 кг[409, с. 49]. Селяни відмовляли собі в необхідному, аби лише підняти з розрухи господарство. Через відсутність коштів і дорожнечу кредитів багато землеробів роками не могли відбудувати своїх будівель, а їхні сім'ї були змушені тулитися в землянках і бараках. До кінця 1924 р. у Західній Україні було відбудовано лише 70,7 % зруйнованих у воєнні роки будівель. У сільській місцевості Станіславського воєводства станом на 1 квітня 1932 р. залишилося ще 8 190 невідбудованих об'єктів, а тому понад 1 800 сімей й надалі мешкали в землянках, бараках і хлівах.

Ще складнішою була ситуація на Тернопільщині, де налічувалося 20 250

невідбудованих об'єктів, з яких 7 053 житлові приміщення, 12 966 господарських споруд та 110 шкіл[409, с. 49].

Свідченням виразних регіональних відмінностей, зумовлених економічним становищем та рівнем розвитку різних частин Польщі, було споживання населенням промислової продукції. У західних воєводствах використання вугілля на одного мешканця становило 1 255 кг на рік, у центральних – відповідно 341 кг, південних – 174 кг, а східних – 22 кг. Так само різнилися показники споживання продуктів харчування. У західних воєводствах одна особа в середньому споживала 13 кг цукру на рік, а в східних – лише 4 кг[270, s. 144–145].

Як наслідок, перед польською владою постало складне завдання – створити ефективний спільний ринок, який мав стати рушієм економічного розвитку та забезпечити перехід аграрно-промислової економіки до промислово-аграрної. Ключовим завданням залишалося віднайдення необхідних для цього фінансів. Впродовж 1918–1920 рр. через небезпеку поширення більшовизму та війни з Радянською Росією значні фінансові ресурси надходили з Франції та США. Після війни потік урядових кредитів припинився. Приватний іноземний капітал неохоче інвестував у слабку польську економіку. Основну частину видатків на відбудову промисловості змушена була взяти на себе Польська держава.

Динаміка змін у промисловості відтворювала характер перетворення економіки загалом, а також визначала місце кожного із регіонів у її структурі. Впродовж усього міжвоєнного двадцятиліття простежується чітка регіоналізація виробничої структури польської економіки. Поділ Польщі на економічні райони «А», «В» і «С» значною мірою був зумовлений політично-адміністративним статусом цих територій напередодні Першої світової війни, проте наявна й політична вмотивованість їх економічного стимулювання впродовж 1920–1930-х рр. Закладений економічний потенціал цих територій визначив темпи їх розвитку в міжвоєнний період.

До економічного району «А» (Польщі «А») входили Поморське,

Познанське, Варшавське, Лодзьке, Сілезьке воєводства, західні повіти Краківського й північні Келецького воєводств. Площа цього регіону становила 118 тис. км², у ньому на початку 1930-х рр. проживало понад 14 млн мешканців. Польща «А» виробляла майже 90 % промислової продукції країни й була найбільш економічно розвинутою. До Польщі «В» належало Люблінське, Львівське, Тернопільське, Станіславське воєводства, більшість повітів Краківського і південні повіти Келецького воєводств. Територія цієї частини обіймала 114 тис. км², з населенням 10,8 млн осіб. До Польщі «С» входили Волинське, Поліське, Новогрудське, Віленське і Білостоцьке воєводства. Її площа становила 157 тис. км², а населення – 7,2 млн осіб [647, s. 305–306]. Упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття простежується чітка залежність темпів модернізації воєводств від їх належності до того чи іншого економічного регіону. Найбільш розвинутою була Польща «А», найбільш відсталою – Польща «С».

Процес розвитку польської промисловості проходив досить складно. На тлі розбудови нових галузей – оборонної, електричної, радіотехнічної, паровозобудівної – занепадали традиційні гірничодобувна та текстильна галузі. Отож загальних показників довоєнного рівня польська промисловість досягнула лише 1938 р. На тлі значного натурального приросту населення показники промислового виробництва на одного мешканця загалом зменшувалися.

Фактично всі аграрно-промислові країни випереджали Польщу. Вона була єдиною серед 14 найбільших країн Європи, яка не мала приросту промислового виробництва. Індустріальне зростання Швеції склало 123 %, Італії – 86 %, Норвегії – 65 %, Голландії – 97 %, Данії – 103 %, Угорщини – 42 %, Греції – 383 %, Фінляндії – 191 %, Румунії – 77 %, а в Польщі цей показник спав до мінус 5 % [801, s. 145].

Польща також значно відставала від інших європейських країн за показниками вартості промислової продукції в розрахунку на одного мешканця. Цей середньосвітовий показник у 1929 р. становив 370 злотих. У

групі найрозвинутіших країн він сягав 1 570 зл. До тієї групи Л. Ландау відносив з-посеред позаєвропейських країн США (2 310 зл.), Канаду (1 790 зл.), Австралію (1 080 зл.), Нову Зеландію (1 070 зл.), Аргентину (440 зл.), з європейських – Велику Британію (1 350 зл.), Францію (1 270 зл.), Німеччину (1 170 зл.) та країни Бенілюксу й Скандинавії (1 040 зл.). До другої групи належали Італія (550 зл.), Японія (280 зл.). Третю групу представляли аграрні та аграрно-промислові країни. Середня вартість промислового виробництва серед них у Європі сягала 170 зл. В Іспанії цей показник становив 300 зл., Угорщині – 240 зл., Польщі – 160 зл.

Таким чином, вартість польської промислової продукції на душу населення була однією з найнижчих у Європі. Більше того, станом на 1936–1938 рр., порівняно з 1913 р., цей показник погіршився. Якщо 1913 р. виробництво на душу населення становило 24 % середнього європейського промислового виробництва, то в 1936–1938 рр. – 20 %. Віце прем'єр-міністр Є. Квятковський, виступаючи 1935 р. в Сеймі, відзначав: «Ніхто серед нас не може звільнитися від почуття психологічної депресії, коли переглядає таблицю за таблицею порівняльну статистику в нашому статистичному щорічнику. Переконаємося, що наші економічні показники промислового виробництва, навіть у відносних цифрах, є досить низькі, і, порівняно з довоєнним періодом, вони знизилися: у видобуванні вугілля до 3/4, заліза до 1/4, сталі й нафти до 1/2» [801, s. 148].

Для збалансування промислового виробництва 1937 р. уряд ініціював будівництво Центрального промислового округу, в якому планував створити понад 100 тис. нових робочих місць. Основу виробництва склала оборонна та суміжні з нею галузі. Центральний промисловий округ охоплював територію чотирьох воєводств (східну частину Краківського, західну Львівського і Люблінського та південну Келецького), що становило майже 15 % території держави, на якій проживало близько 18 % населення[579, s. 215].

Незважаючи на значні зусилля з боку влади, досягнути фактичних позитивних змін у розвитку промисловості не вдалося. Відомі польські

дослідники З. Ландау та Є. Томашевський, проаналізувавши економічні показники в найважливіших галузях Польщі за 1913-й і 1938 рр., зокрема таких як видобуток кам'яного вугілля, нафти, солі, залізної і цинкова руд та олова, виробництво коксу і сталі, дійшли висновку, що в десяти галузях із чотирнадцяти показники зменшилися, а зросли лише в чотирьох[801, s. 135]. Відставання польської економіки від світової зростало. Причина цього крилася не стільки в економічній політиці, як у тодішній економічній структурі та економічному потенціалі Польської держави.

Слабка польська промисловість значно глибше переживала наслідки світової економічної кризи. Причина цього крилася в особливостях економічних зв'язків між промисловістю та сільським господарством. Дуже слабким був зв'язок між капіталістичним сектором, що домінував у промисловості, і дрібнотоварним аграрним виробництвом. Для капіталістичної економіки важливим було отримати прибуток, а для дрібнотоварного виробника – забезпечити себе й родину засобами до існування. Власники великих підприємств у разі, коли отримання прибутків припинялося, зменшували обсяги виробництва або зупиняли його взагалі. Натомість дрібнотоварний власник у сільському господарстві не міг припинити свою діяльність, оскільки це позбавляло його і родину засобів до існування. Тому часто аби компенсувати втрати через зниження цін селяни збільшували вирощування продукції. Селяни становили значну частку в соціальній структурі суспільства, а 90 % із них вели дрібнотоварне господарство. Отож у межах одного господарського механізму співіснували два малопов'язані між собою сектори економіки[801, s. 140].

У роки позитивної економічної кон'юнктури дрібнотоварне селянське господарство займало важливе місце у системі внутрішнього ринку. За виручені кошти від продажу власної продукції селяни купували промислові товари, чим стимулювали розвиток промисловості. У роки світової економічної кризи прибутки селян знизилися на 2/3, що спровокувало падіння їх купівельної спроможності та зростання цін на промислові товари.

Як наслідок, вони майже припинили купувати промислову продукцію.

Особливо гостро ці тенденції проявилися в східних воєводствах. Якщо великопольський заможний селянин ще міг придбати промислові товари, то середньозаможні селяни східних і центральних воєводств – ні. В умовах кризи польське село майже повністю переходило на натуральне господарство, замінюючи недоступні промислові товари предметами власного виробництва. Віце-прем'єр і міністр фінансів Є. Квятковський, виступаючи 5 грудня 1935 р. в Сеймі, зазначав, що польське село в ХХ ст. повернулося до натурального господарства. Замість розвитку свого обширного, невичерпного ринку збуту, воно залишалося скромним додатком до міського ринку. Ряд потреб селяни задовольняли в примітивний спосіб, зокрема ділили сірники на частини, поверталися до лучини[801, s. 141] тощо.

В умовах слабкого внутрішнього ринку єдиним виходом для промисловості залишалося збільшення експорту, але Польща, унаслідок економічних і геополітичних причин, не мала таких можливостей.

Міжвоєнній Польській Республіці не вдалося досягнути позитивних змін в аграрному секторі, за рахунок якого утримувалася значна частина населення. За підрахунками професора З. Людкевича, на момент відновлення держави серед її громадян налічувалося близько 1 млн фінансово неспроможних родин сільського пролетаріату, які потребували державної допомоги. Вони не могли навіть за допомогою спеціального кредиту отримати власний наділ землі раціональної для господарювання площі. Держава змушена була знайти значні фінанси на викуп призначених для обробітку маєтків і меліорацію поліських боліт. Значних зусиль з боку держави потребувало проведення внутрішньої колонізації: на нові території з перенаселених сіл варто було відселити значну кількість мешканців; провести комасацію господарств, що залишилися, аби їхні розміри сягали норм, придатних для ефективного сільськогосподарського виробництва[705, s. 4].

Не принесла бажаних результатів упроваджувана аграрна реформа. Її

головним завданням було стимулювання й регулювання перерозподілу (парцеляції) земельної власності, а також проведення державою внутрішньої колонізації. Темпи аграрного реформування були недостатніми, проте й ті позитивні набутоків нівелювалися низьким рівнем промислового розвитку, швидким натуральним приростом населення. Власне у складному економічному становищі польського селянина А. Зарихта вбачав основну причину еміграції, що брала виток з перенаселеного польського села, в якому формувалося приховане безробіття. За підрахунками З. Людкевича, надлишок сільського населення у 1928 р. становив понад 3 млн осіб. Унаслідок натурального приросту кількість населення, котре жило із рільництва, щороку зростала на 120 тис. осіб. Ще понад 80 тис. селян щороку емігрувало за кордон. Частка ж натурального приросту сільського населення, залученого в інших сферах, становила заледве 25 % [705, s. 9].

Ситуацію ускладнила світова економічна криза, яка посилила попередні негативні ознаки економічного розвитку: зменшилася зайнятість у промисловості, скоротився відтік сільського населення до міст, різко обмежилася заробіткова еміграція. Сільське господарство обтяжував щорічний натуральний приріст населення на 180–200 тис. осіб. На збільшення прихованого безробіття в селі впливала низка інших чинників, а саме: зменшення темпів парцеляції землі, інтенсифікація виробництва тощо.

Помітний вплив на погіршення економічного становища в умовах кризи мало зниження рентабельності сільськогосподарського виробництва. У 1932 р. гуртові ціни на сільськогосподарську продукцію, порівняно з 1928 р., зменшилися вдвічі; ціни на промислові товари знизилися значно менше, натомість транспортні перевезення, товари виробників-монополістів, податки залишилися на тому ж рівні. На тлі посилення прихованого безробіття зменшилася прибутковість господарств. У селі відчувалася гостра нестача коштів, що зумовило зростання більш ніж удвічі кредитних ставок. Найбільш складною була ситуація у Волинському, Поліському, Віленському, Люблінському, Варшавському та Келецькому воєводствах [842, s. 83–84].

Загалом аграрна структура господарств за двадцять років не покращилася, а навпаки – погіршилася. У 1931 р. із 16 176 тис. сільського населення 3 144 тис. володіли наділами до 2 га, а 5 684 тис. від 2-х до 5 га. Серед сільського населення поглиблювалася соціальна диференціація. Сільський напівпролетаріат у соціальній структурі села в 1921 р. становив 11,35 %, у 1931 р. – 11,92 %, а в 1938 р. – 12,21 %, малоземельні селяни відповідно – 42 %, 43,16 % та 43,51 %. Натомість частка селян, які володіли середніми наділами землі повільно зменшувалася. У 1921 р. таких було 35,94 %, у 1931 р. – 35,06 %, у 1938 р. – 34,74 %. За 20 років загальна площа селянських господарств зросла на 15 %, а кількість господарств – на 30 %. Як наслідок, відбувалося подрібнення угідь та зростання найбільш прошарків суспільства [848, s. 131–132]. Структура селянських господарств мала виразні регіональні особливості. Малоземельні господарства у східних воєводствах та Галичині становили 2/3 загалу, у західних – 27 %, центральних – 43 % [848, s. 134].

Аграрні відносини в різних частинах Польщі суттєво відрізнялися рівнем, структурою та способом ведення господарства. У західних воєводствах Великопольщі та Помор'я існувало типове капіталістичне сільськогосподарське виробництво, на сході залишалися типові феодальні відносини. Прибутковість сільського господарства в західних воєводствах була вдвічі вищою, ніж у східних [594, s. 438]. У східних воєводствах, особливо на Поліссі, селяни вирощували продукцію здебільшого для власних потреб, використовуючи успадковані від батьків методи ведення господарства. Тут домінували натуральні форми обміну, натомість у західних воєводствах селяни широко застосовували штучні добрива, переважало виробництво, зорієнтоване на продаж. Суттєвою була різниця у врожайності. Протягом останніх п'яти років перед Першою світовою війною в господарствах Великопольщі середні показники врожайності з гектара сягали: 20,8 ц – пшениці, 17,2 ц – жита, 144,3 ц – картоплі. У східних же воєводствах урожайність була такою: пшениці – 9,8 ц/га, жита – 7,8 та

картоплі – 67,4 ц/га[687, S. 5].

Якщо промислове виробництво цього періоду перебувало в стані стагнації, то показники збору основної сільськогосподарської продукції зростали. Тому потрібно з'ясувати, як подібне явище впливало на економіку в цілому? Для проведення порівняльного аналізу скористаємося запропонованою польськими вченими З. Ландау та Є. Томашевським методикою, яка передбачає для аналізу врожайності використовувати середні показники за п'ять років. Це дає змогу знівелювати вплив атмосферних, кліматичних факторів, активність шкідників, рослинних хвороб на загальні показники врожайності.

Отож, якщо порівнювати середньорічні показники збору врожаїв за 1909–1913 і 1934–1938 рр., то найбільша динаміка позитивних змін увиразнюється у виробництві картоплі – 43 %. З одного боку, це зумовлювалося ростучими потребами годівлі худоби, кількість якої збільшувалася, з іншого – пауперизацією села, яке також зростало та переважно харчувалося картоплею. Очевидний також ріст виробництва пшениці – на 23 % та жита – на 13 %. Натомість знизилася врожайність ячменю – на 5 %, вівса – на 9 %, цукрових буряків – на 32 %[272, s. 77]. Подальше корегування наведених статистичних даних зі зрослою кількістю сільського населення засвідчує, що виробництво збіжжя на особу загалом на кілька відсотків зменшилося порівняно з довоєнним рівнем, винятком є лише виробництво картоплі.

Сільське господарство Польщі значно відставало від рівня більшості розвинутих європейських країн. Враховуючи частку польського сільськогосподарського виробництва у загальносвітовій економіці в період 1909–1913, 1934–1938 рр., доходимо висновку, що за темпами зростання виробництва, окрім жита, Польща поступалася всім країнам. Показники збору чотирьох основних зернових культур (пшениці, жита, ячменю, вівса) понизилися від 4,65 % до 4,31 %, картоплі – від 16,65 % до 15,45 %, цукрових буряків – від 7,56 % до 3,80 %[801, s. 156]. Навіть сусідні країни зі схожою

структурою господарства мали вищі показники. Рослинна сільськогосподарська продукція за аналогічний період в Естонії зросла на 127 %, у Латвії – на 234 %, у Литві – на 129 % [688, s. 181–182].

Кращою була ситуація у тваринництві. У період 1913–1938 рр. поголів'я коней збільшилося на 12 %, рогатої худоби – на 22 %, свиней – на 37 %, лише поголів'я овець зменшилася на 24 %. У розрахунку кількості коней на 100 га землі в період 1937–1938 рр. Польщу (15,3 коня) випереджала Данія (18,3 коня). В інших країнах поголів'я коней було нижчим, що вказує на вищий рівень механізації сільськогосподарського виробництва й забезпеченість транспортом.

Темпи приросту великої рогатої худоби в Польщі рівнялися середньоєвропейським. Із розрахунку кількості тварин на 100 га цей показник становив 41 голову на 100 га, в Італії – 38, великій Британії – 44, Франції – 45, Фінляндії – 56, Швеції – 61, Німеччині – 69. Значна вищими були ці показники в Голландії – 112 та Данії – 103 голови на 100 га.

Схожою була ситуація із розведенням свиней. Найвищі показники мала Данія (92 голови на 100 га) і Голландія (60). Польща (29) рівнялася з Ірландією (20), Францією і Литвою (21), Югославією й Великою Британією (22), Швецією (27), Литвою (30), Угорщиною (41) [272, s. 92]. Зазначимо: в аграрних і аграрно-промислових країнах розведення свиней було одним із найбільш прибуткових у дрібнотоварному господарстві малоземельних селян.

Показовим для аналізу тенденцій у сільському господарстві є використання досягнень агротехніки та її вплив на збільшення врожайності польових культур (із розрахунку на 1 га). На основі відомих нам розрахунків за період 1909–1913 і 1932–1936 рр. серед європейських країн із схожими кліматичними умовами польські показники поступалися середньостатистичним. Очевидним був спад у показниках врожайності цукрового буряка – на 15 %, пшениці – на 10 %, жита – на 3 %, зростання в показниках ячменю – на 2 %, вівса – на 14 %, картоплі – на 10 %. Темпи

приросту врожайності картоплі значно поступалися аналогічним показникам у Австрії (47 %), Франції (26 %), СРСР (21 %), Німеччині (15 %). Лише показники приросту вівса і ячменю узгоджувалися з показниками інших країн[801, s. 158].

Отже, польське сільське господарство перебувало в дещо кращому стані, ніж промисловість, проте загалом відставало від загальних світових тенденцій. Підтвердження цьому знаходимо, порівнюючи вартість сільськогосподарської продукції на одного мешканця в різних країнах. У 1929 р. цей середньосвітовий показник становив 330 зл. У країнах із високим рівнем розвитку він був значно вищий і дорівнював 780 зл., причому найвищий рівень доходів мали Нова Зеландія (2 420 зл.), Канада (1 880 зл.), Австрія (1 420 зл.), США (1 140 зл.), у Європі – країни Бенілюксу та Скандинавії (620 зл.), Німеччина (500 зл.), Франція (490 зл.). У країнах із перехідною економікою – 320 зл. в Італії, 250 зл. у Японії. Серед європейських аграрних та аграрно-промислових країн найвищі показники мали прибалтійські країни (820 зл.), Угорщина (580 зл.), Румунія (400 зл.), Іспанія (420 зл.). Польща (410 зл.) випереджала лише балканські країни та Португалію (240 зл.)[685, s. 393].

Загальні тенденції розвитку сільського господарства позначилися на становищі селян. У період економічного поживання 1926–1929 рр. мали місце тенденції підвищення рентабельності господарств, що зумовлювалося зростанням попиту, а отже й цін на сільськогосподарську продукцію. У селян з'явилася можливість отримати дохід від праці на будівництві в містах, від заробітків в еміграції, як наслідок зросло споживання промислових товарів, мінеральних добрив, сільськогосподарського реманенту. Ситуація змінилася в 1929 р. Якщо середній денний дохід за працю в селянському господарстві в 1926/1927 р. становив 5,90 зл., 1927/1928 – 7,31 зл., то в 1928/1929 р. – 5,71 зл, а 1929/1930 р. – 3,94 зл.

Із початком економічної кризи зменшилися щоденні видатки на харчування дорослого члена селянської родини: 1926/1927 р. вони становили

1,63 зл., 1927/1928 р. – 1,49 зл., 1928/1929 р. – 1,21 зл., 1929/1930 р. – 1,00 зл.[694, s. 261]. В останні передкризові роки становище погіршилося. Прибутки селянських господарств на тлі високої вартості промислової продукції, різко зменшилися. Зростала різниця між цінами сільськогосподарської та промислової продукції. Багато селянських господарств занепало[848, s. 136–138]. Якщо в 1927/1928 р. плуг вартував 100 кг жита, то в 1934-му – 275 кг. У 1927/1928 р. 10 кг суперфосфату вартувало 20 кг жита, а в 1934-му – уже 51 кг[635, s. 106]. Якщо прийняти вартість сільськогосподарської продукції, яку продавав селянин у 1928 р. за 100 %, то в 1934/1935 р. вона становила 34–35 %, натомість ціни промислової продукції, необхідні для селянського господарства, знизилися до 65–66 %. У результаті готівкові видатки селянських господарств у 1929–1934 рр. зменшилися зі 112 зл. до 40 зл. на рік (11 грошів на день) на дорослу особу[635, s. 106].

Зубожіння села зумовило зменшення споживання промислових товарів та його натуралізацію. Якщо у 1929 р. споживання становило 148 зл. на одного мешканця села, то в 1936 р. – тільки 43 зл.[694, s. 262]. Місячний дохід найбідніших господарств у останній передкризовий рік становив близько 12 зл., в останній кризовий рік – 4,3 зл. Натомість у заможних господарствах цей показник становив відповідно – 258 зл. та 101 зл. В умовах кризи багато господарств не могли забезпечити мінімальних потреб для щоденного виживання. Місячні заробітки сільського напівпролетаря становили 4 зл., малоземельного селянина – 12 зл., а середнього землевласника – 23 зл. Левова частка цих доходів ішла на погашення банківських відсотків, сплачення податків й на утримання господарства[721, s. 288].

Найбільш скрутним було становище малоземельних селянських господарств (див. табл. 2.1). Значно краще виглядала ситуація в господарствах із наділами від 10 до 20 га та від 20 до 50 га. Їх прибутковість була утричі, а то й у понад 20 разів більша, ніж у найбідніших.

Прибутковість селянських господарств у 1928/1929 та 1933/1934 рр.

Господарства	На 1 га		На 1 господарство	
	1928/1929	1933/1934	1928/1929	1933/1934
0 – 2	144	53	143	52
2 – 5	119	45	420	159
5 – 10	104	41	760	300
10 – 20	115	43	1600	600
20 – 50	108	42	3100	1210

Використано з [721, S. 287]

Щоденний раціон середньої селянської родини складався із картоплі, капусти, гороху, каші і молока. Споживання селянами м'яса та тваринного жиру було мізерним, у 1926–1935 рр. припадало в середньому 11 кг цих продуктів на рік на одну особу, по всій країні цей показник становив 19 кг. Уживання м'яса і тваринного жиру суттєво відрізнялося залежно від заможності селян. Бідне сільське населення споживало менше 11 кг, середньозаможне – 14–16 кг, у заможних господарствах цей показник становив близько 50–60 кг на особу. Калорійність щоденного харчування коливалася в межах 2 500–3 500 калорій залежно від регіону країни. Раціон сільського населення Великопольщі і Помор'я був більш калорійний і сягав верхньої межі, натомість у Галичині, особливо в східних воєводствах, був найменш поживним. Для верстви малоземельних селян середня споживча калорійність становила близько 2 400 калорій і менше [721, s. 406–407].

Причини скрутного соціально-економічного становища населення та негативних економічних процесів зумовлювалися низькими темпами модернізації та крилися у виробничій структурі економіки Польщі, а саме у співвідношенні економічних показників у трьох її основних галузях – сільському господарстві, промисловості і видобувній галузі. Частка кожного сектору в структурі національної економіки порівняно з іншими країнами суттєво відрізнялася від світових прикладів.

Типові тенденції високорозвинутих країн першої половини ХХ ст. демонстрували динамічне зростання частки промисловості і видобування при одночасному зменшенні частки сільськогосподарського виробництва у

формуванні національного доходу. Швидкі темпи зростання промисловості забезпечували загальний економічний ріст, а він, у свою чергу, поглинав робочу силу безробітного селянства. Конкурентна спроможність економіки визначалася темпами промислового розвитку. Польща посіла власне місце у світовій економіці, проте не визначальне.

Економічно розвинутими у міжвоєнний період вважалися країни, в яких частка сільськогосподарського виробництва в національному доході була нижчою за 50 %. У середньосвітовій структурі економіки існувало таке співвідношення: сільське господарство – 45 % , видобувна галузь – 5 %, промисловість – 50 %; середня вартість продукції на одного мешканця становила 720 зл. У найрозвинутіших країнах ці показники були значно вищими. Зокрема, у Канаді сільське господарство покривало 49 % національного доходу, гірництво – 5 %, промисловість – 46 %, середня вартість продукції на одного мешканця була однією з найвищих – 3 870 зл., у США ці показники були такими: 31 %, 7 %, 62 % та 3 710 зл. відповідно, у Франції – 27 %, 3 %, 70 % та 1 830 зл., у Великій Британії – 16 %, 7 %, 77 % та 1 760 зл., у Німеччині – 27 %, 5 %, 68 % та 1 760 зл., у Польщі – 68 %, 6 %, 26 % та 610 зл. Польща значно відставала від передових країн за показниками частки промисловості (26 %), яка була наполовину нижчою від середньосвітових показників. Загальний рівень економічного розвитку був також дуже низьким. Середній дохід (610 зл.) на одного мешканця був на 18 % нижчим від середньосвітового й одним із найнижчих у Європі, випереджаючи лише балканські країни, Португалію й частково Румунію [685, s. 415].

Ключовий вплив на структуру польської економіки мали темпи розвитку капіталістичних відносин. Капіталізація виробництва як основного рушійного чинника світової економіки залежала від існування ємного ринку збуту промислової продукції, наявності значних резервів капіталу та достатнього резерву вільної робочої сили. Країни, які мали можливість поєднати ці чинники, були лідерами світової економіки. Польща зі значним

запізненням долучилися до цього процесу й не мала потуги змінити доконаний стан.

Передумови економічного відставання заклалися ще в період феодальних відносин. У країнах, де існувала панщина, селянин був відірваний від міста, а село позбавлене умов для потенційного розвитку. Торгівля й ремесло орієнтувалися на задоволення потреб мешканців міст і шляхти, а не на господарчі контакти із селянами, котрі були найчисленнішою суспільною верствою. Натуральне селянське господарство, соціально вузька орієнтованість торгівлі і ремесла гальмували процес нагромадження капіталу, який з часом міг бути використаний для розвитку фабричної промисловості. Натомість країни, в яких першими сформувалася капіталістична економіка, оперта на розбудову сучасної фабричної промисловості, опинилися серед світових лідерів і мали привілейоване становище. Набутий досвід організації виробництва, науково-технічний потенціал, кваліфіковані кадри, обширні внутрішні та зовнішні ринки й дешеві ціни на товари давали їм значну перевагу. Країни із запізнілими капіталістичними відносинами мали загалом вищу вартість своєї промислової продукції. Отож більш розвинені країни мали більш конкурентоспроможні ціни. Розпоряджаючись капіталом, ці сильніші економічно країни неохоче інвестували в молоді економіки. Таким чином процес індустріалізації тут гальмувався. До таких не цікавих для приватного капіталу економік належала і економіка Польщі.

Суттєве економічне відставання зумовило характер зайнятості польського населення. Соціальна структура зазнала незначних модернізаційних змін. Кількість робітників зростала в чисельному й відсотковому відношенні; селянство зростало кількісно, проте відсотково залишалося незмінним; сталою була чисельність незаможного дрібного міщанства та представників розумової праці; незначних змін зазнало середовище великих земельних власників та підприємців (див. табл. 2.2).

Соціальна структура населення Польщі (1926–1935 рр.)

	1926 р.		1931 р.		1935 р.	
	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Населення разом	30 100	100	32 100	100	33 803	100
Підприємці, великі землевласники	565	1,9	650	2,0	600	1,8
Вільні професії	190	0,6	250	0,8	236	0,7
Ремісництво, дрібна торгівля	3 300	11,0	3 490	10,8	3 500	10,3
Селяни	15 550	52,0	17 000	52,5	17 500	51,8
Розумова діяльність	1 300	4,3	1 550	4,8	1 400	4,1
Робітники поза с/г	5 090	16,9	5 873	18,1	7 137	21,1
Сільськогосподарські робітники	3 200	10,6	3 000	9,3	3 100	9,1
Інші	345	1,1	287	0,9	330	1,0

Складено на основі [694, S. 243]..

Як демонструє таблиця 2.2, загальна кількість робітників у 1926 р. становила 8 290 тис. осіб (27,5 %), у 1931-му – 8 874 тис. (27,4 %), а в 1935-му – 10 237 тис. (30,2 %) осіб відповідно. У 1929 р. селян нараховувалося 15 550 тис. осіб (52,0 %), у 1931-му – 17 000 тис. (52,5 %) а в 1935 р. – 17 500 тис. (51,8 %) осіб. Дещо інше співвідношення робітників і селян отримаємо, якщо поєднаємо сільськогосподарських робітників як сільських жителів із селянами. У 1935 р. їх загальна кількість становила 20 600 тис. осіб, або 60,9 % загалу населення, натомість відсоток робітників зменшиться з 30,2 % до 21,1 %. Із цього можемо зробити висновок, що процес модернізації соціально-виробничої структури суспільства був досить повільний. Переважало сільськогосподарське населення, значним був прошарок дрібного міщанства. Відсоток населення, що утримувало себе з доходів поза сільським господарством був значно нижчий, аніж у багатьох європейських країнах, і становив близько 39 % (1935 р.).

Низькі темпи індустріалізації країни звужували сфери зайнятості населення. Кількість робітників, залучених 1935 р. у великій та середній промисловості, разом із гірництвом та металургією, становила 600 тис. осіб, або 8,5 % робітників, котрі працювали поза сільським господарством; з них

687 тис. (9,6 %) осіб працювало на підприємствах, які мали понад 50 робітників. Група робітників, залучених поза промисловістю, здебільшого в торгівлі, сфері послуг, транспорті, кустарному виробництві, домашній службі та інших галузях, пов'язаних із наданням послуг, налічувала 1 934 тис. (27 %) осіб[694, s. 244].

Рівень життя робітників значною мірою залежав від економічної кон'юнктури. Із поліпшенням загального економічного становища після 1926 р. зросла заробітна плата робітників. Середній місячний заробіток у 1926 р. становив близько 150 зл., у 1927-му відповідно – 180, 1928-му – 190, 1929-му – 200 зл.[268, s. 102–103]. Довоєнного рівня оплати праці вдалося досягнути в 1928 р. Слід також зважати на регіональні й галузеві відмінності. У Верхній Сілезії та Заглембі-Домбровському заробітки були вищими, ніж перед війною, натомість у лодзькій текстильній промисловості – нижчими[689, s. 310]. Загалом найвищі заробітки отримували в металургії, найнижчі – в деревообробній промисловості. Попри загальне поліпшення матеріального становища робітників у другій половині 1920-х рр. переважна більшість із них заробляла менше місячного родинного прожиткового мінімуму, який дорівнював 200–240 зл. Ситуація не була критичною, якщо в родині працювало кілька осіб[694, s. 252].

Кардинально ситуація погіршилася в роки світової економічної кризи. Із 1930 р., на тлі зростання безробіття, зменшилися заробітки робітників. У 1931 р. номінальна оплата їхньої праці в середній та великій промисловості, порівняно з 1928 р., становила 70 %, 1932-му – 51 %, 1933-му – 46 %, 1934-му – 49 %, у 1935 р. – 51 %[272, s. 275]. Безробіття зросло в середньому в 10 разів. Якщо 1929 р. безробітних налічувалося 70 тис. осіб, то в 1930-му – 240 тис., 1931-му – 520 тис., 1932-му – 750 тис., 1933-му – 780 тис., 1934-му – 740 тис., 1935 р. – 680 тис. осіб відповідно[594, s. 563]. Упродовж першої половини 1930-х рр. 78 % робітників отримувало нижчу від прожиткового мінімуму платню[694, s. 253].

Повільні темпи модернізації економіки визначили не лише особливості

соціальної структури суспільства Другої Речі Посполитої, а й характер перетворень у кожній із них. У 1931 р. частка населення, котра жила із сільського господарства, сягала 61 %, загалом же в селі мешкало 73 % польських громадян[271, s. 12, 19, 32]. Порівняно з іншими європейськими країнами така структура зайнятості була явищем анахронічним і свідчила про низький рівень економіки в цілому. Для порівняння, індустриальні країни Європи на той час мали значно нижчу частку сільськогосподарського населення, Великобританія, зокрема, – 5 %, в інших економічно розвинутих країнах цей показник коливався від 20 до 40 %[801, s. 40].

У міжвоєнній Польщі переважали господарства, які утримувалися родиною без залучення найманих робітників. У такий спосіб забезпечувалися лише нагальні потреби. Малоземельні селяни шукали додаткових заробітків, проте вільних місць праці хронічно не вистачало. У середині 1930-х рр. аграрне перенаселення сягало 3 500–4 500 тис. осіб[770, s. 778]. Надмір сільського населення став основною причиною сезонної та переселенської еміграції.

В умовах відсутності праці та заробітку на батьківщині еміграція стала вимушеною необхідністю для сотень тисяч громадян. У складній економічній ситуації еміграція розглядалася як позитивне явище, оскільки зменшувала безробіття, пом'якшувала соціальне напруження тощо. Емігранти фінансово підтримували свої родини. Часто цей фактор відігравав вирішальну роль у платіжному балансі країни, а також мав вагоме значення у виживанні мешканців найбільш бідніших регіонів. Лише впродовж 1924–1930 рр. від емігрантів до Польщі надійшло 1 853 300 тис. зл., із яких 1 427 000 тис. зл. залишилися в країні[730, s. 11].

Слід наголосити на значних регіональних відмінностях характеру зайнятості сільського населення й структури сільськогосподарського виробництва. У західних воєводствах, які до 1918 р. належали Пруссії, не було великих поміщицьких латифундій, як, наприклад, у воєводствах, що входили до складу Росії. Натомість існувало багато великих селянських

товарних господарств, які часто використовували найману робочу силу. Досить складним було економічне становище населення Східної Галичини, Волині, Полісся та Віленщини, особливо на Поліссі. Болотиста місцевість, малородючі ґрунти, невеликі наділи селянських господарств, віддаленість від ринків збуту та низькі ціни на сільськогосподарську продукцію робили сільське населення цієї частини Польщі одним із найбідніших. Неприятливі кліматичні умови часто ставали причиною голоду. Характеризуючи становище населення Полісся, воєвода В. Костек-Бернацький у квітні 1935 р. зазначав: «Кількасот тисяч дрібних рільників уже зазвичай голодують від грудня до липня»[Цит. за 803, s. 72].

У найбільш заможних воєводствах – Познанському та Поморському – відсоток мешканців, які жили з праці на землі, був меншим від середнього загальнопольського показника – ця цифра становила 47 % і 52 % відповідно. Натомість найвищий показник зафіксовано у східних воєводствах – Волинському (79 %), Тернопільському (80 %), Поліському (81 %) і Новогрудському (82 %)[269, s. 33–34].

У структурі зайнятості населення (поза сільським господарством) значне місце посідала гірничодобувна галузь та промисловість. У 1931 р. з праці в цих галузях утримувалося 6 200 тис. осіб. Значна частка осіб, залучених у промисловості, були власниками невеликих виробництв, які наймали по кілька працівників. Серед 1 100 тис. робітників (із родинами – 2 900 тис. осіб), котрі згідно з переписом 1921 р. працювали в промисловості й гірництві, 552 тис. працювали в закладах із менш ніж двадцятьма найманими робітниками. Це були ремісничі майстерні. Натомість на великих підприємствах із понад 200 робітниками працювало 405 тис. осіб. Велика промисловість концентрувалася лише в деяких регіонах і містах, передусім у Верхній Сілезії, Заглемб'ї-Домбровським, Варшаві та Лодзі[689, s. 263].

Наступною соціальною групою, котра кількісно поступалася промисловим робітникам, було дрібне міщанство. Разом із власниками магазинів та виробничих закладів, які не використовували найманої робочої

сили, їх кількість, разом із родинами, в 1931 р. сягала близько 3 200 тис. осіб[801, s. 45]. Відносно чимала група з-посеред них, до якої належали власники великих магазинів, популярні кравці, майстри та ін., мала непогані матеріальні умови, особливо в західних воєводствах. Проте більшість жила досить скромно, часто бідувала. Їх прибутки цілковито залежали від рівня життя більшості польських громадян. Власники сільських магазинів у центральних, а особливо в східних воєводствах мали бідних покупців, для яких навіть купівля сірників часто була проблемою. У 1930-х рр. поширювалася практика розрахунку за невеликі покупки продуктами власного виробництва. Складною була ситуація і в робітничих поселеннях. Тут продавалися лише найдешевші товари. Доходи з торгівлі були низькими, як і заробітки більшості ремісників. Економісти часто звертали увагу на примітивний спосіб ведення роздрібної торгівлі в міжвоєнній Польщі, особливо у східних воєводствах. Роздрібна торгівля гальмувалася низькою купівельною спроможністю городян.

Рівень життя дрібного міщанства значно погіршився в умовах світової економічної кризи. Більшість власників майстерень у невеликих містечках були безробітними й не отримували, на відміну від звільнених найманих працівників, жодної допомоги. Упродовж року вони могли не мати жодного замовлення, проте юридично безробітними не вважалися. У повітовому старостві в Ланьцупі один із відвідувачів говорив: «У нас, по суті, немає питання безробіття, бо немає промисловості. Натомість є багато родин, які не можуть вижити, у містах – це родини ремісників, у селах – селянські родини»[Цит. за 686, s. 188].

Кількість дрібного міщанства хоч повільно, але зростала, проте в його структурі збільшувалася частка збіднілих прошарків, що свідчило про поступове зубожіння польського суспільства. Безробіття та економічна скрута збільшували конкуренцію на ринку праці. Безробітні робітники та службовці вдавалися до пошуків будь-якої праці, створюючи конкуренцію в торгівлі й ремісництві. Охочі взяти дозвіл на торгівлю найчастіше вказували

четверту або п'яту категорію в стандартизації об'єктів торгівлі – торгівля у підвальних приміщеннях і кіосках або доставляння й розвезення товару. У 1928 р. з-посеред 446 тис. виданих свідоцтв на торгівлю 44,3 % стосувалися саме четвертої і п'ятої категорій. У 1938 р. загальна кількість виданих свідоцтв становила 462 тис., частка четвертої і п'ятої категорії у ній зросла до 73,4 %. У бідному суспільстві більш організовані форми торгівлі витіснялися примітивнішими[686, s. 176–177]. Схожі тенденції виявлялися в ремісництві. У 1930-х рр. заробітки деяких категорій торгівців та ремісників були нижчими, ніж виплати по безробіттю.

Польську буржуазію представляли підприємці, котрі мали власні капітали й отримували від них прибуток. Разом із родинами їх було близько 600 тис. осіб. Проте, як вважають З. Ландау та Є. Томашевський, насправді їхня кількість була меншою. Згідно з даними платників податку за 1931 р. лише 37 тис. осіб вказували доходи, що перевищували 1 000 зл. на місяць, а 101 тис. осіб – 500 зл. Навіть якщо врахувати приховування справжніх доходів, що спотворювало статистичні дані, загальна картина залишалася незмінною. На думку дослідників, кількість цієї верстви суспільства, разом із родинами, не перевищувала 300 тис.[801, s. 48].

Фінансова олігархія – власники великих капіталів, керівники великих банків та підприємств, керівники монополій (особи, котрі визначали тенденції економічного розвитку країни в цілому) – в 1928 р. нараховувала 92 особи[801, s. 49]. Зважаючи на постійну нестачу інвестицій, можемо стверджувати, що фінансові ресурси олігархії були недостатніми.

Важливе соціальне місце в економічній структурі посідали власники великих земельних угідь. За різними даними, їхня кількість сягала від 60 тис. до 170 тис. осіб[769, s. 35]. У 1921 р. в Польщі налічувалося 18 900 господарств розмірами понад 100 га, серед них 1 964 – розмірами понад 1 000 га. Члени родин великих землевласників часто займалися різними сферами діяльності поза сільським господарством. Великі землевласники мали різний фінансовий стан. На заході господарства були більш заможними й краще

організованими. На сході зберігалися властиві для феодалізму форми натурального господарювання. У землевласників на Сході часто виникала проблема сплати податків та придбання необхідних товарів[801, s. 50]. У міжвоєнний період у результаті парцеляції великої земельної власності економічна вага великих землевласників зменшувалася.

Ще однією соціальною групою, тісно пов'язаною з буржуазією й землевласниками, була інтелігенція, яка окрім традиційних сфер також залучалася до керівництва великими приватними підприємствами й організаціями. На 1931 р. кількість інтелігенції разом із родинами становила 1 500 тис. осіб[849, s. 135]. Це були державні службовці, адміністративні працівники приватних фірм, офіцери, лікарі, священики, вчителі та ін. Упродовж міжвоєнного періоду їхня кількість постійно зростала, у 1930-х рр. з'явився навіть надлишок пропозиції. Слаборозвинута економіка країни не могла забезпечити роботою таку кількість фахівців. Через повільне збільшення мережі шкіл учителям бракувало роботи, а отже багато сільських дітей не могли навчатися. Так само непевно складалася ситуація з охороною здоров'я. У віддалених місцевостях медичних закладів майже не було. Убогі селяни не могли скористатися платними послугами лікаря. Не вистачало робочих місць для кваліфікованих працівників у промисловості. Після закінчення навчання молодь не могла знайти роботи[801, s. 52].

Отже, загальне становище різних соціальних груп було тісно пов'язане з характером процесів у провідних галузях економіки, передусім у промисловості. Сукупність економічних та соціально-демографічних чинників сформували значний еміграційний потенціал міжвоєнної Польщі. Привід для еміграції існував у всіх сферах соціально-економічного життя молоді Польської держави.

2.2. Суспільно-політичні, етносоціальні та демографічні процеси

Відновлення незалежності Польщі в листопаді 1918 р.

супроводжувалося міжнаціональними суперечностями, пов'язаними із визначенням кордонів новоствореної держави. У випадку із Західноукраїнською Народною Республікою вони переросли у війну. Процес узгодження кордонів проходив досить складно і загострював відносини між поляками та місцевим непольським населенням. Незважаючи на це, молодій польській дипломатії, завдяки ефективному застосуванню принципів повоєнного врегулювання міжнародних відносин, геополітичні інтереси країн-переможниць та більшовицьку небезпеку зі Сходу, вдалося досягнути значного розширення кордонів держави.

Західний і частина північного кордону визначалися мирним договором, підписаним із Німеччиною у Версалі в червні 1919 р. Остаточна приналежність до Польщі Вармії, Мазур та Повісля була закріплена в липні 1920 р. після проведеного тут плебісциту. Доля Верхньої Сілезії також виносилася на загальне обговорення в березні 1921 р., і лише в середині 1922 р. ця територія остаточно була закріплена за Польщею. Частина східного кордону визначилася в березні 1921 р. укладанням Ризького мирного договору між Польщею радянською Росією та радянською Україною. Статус Східної Галичини був закріплений Паризькою конференцією лише в 1923 р. Предметом тривалих суперечок, часто із застосуванням військової сили, було узгодження кордонів із Литвою та Чехо-Словаччиною. Таким чином, кордони міжвоєнної Польщі визначалися протягом п'яти років від часу відновлення незалежності, а з Литвою офіційно так і не були встановлені[694, s. 67–68].

Унаслідок формування кордонів Другої Речі Посполитої до її складу було приєднано території з компактним проживанням інших етнічних груп, котрі складали третину всього населення держави. У східних та південно-східних воєводствах ці етнічні групи становили переважну більшість. Отож проаналізуємо етносоціальні та демографічні процеси в кожній із національних груп і простежимо, як на кожну з них впливала національна та еміграційна політика польської влади. Для початку звернімося до

регіональних особливостей національного складу населення Другої Речі Посполитої.

Зміни національної структури польського суспільства можемо простежити на підставі переписів населення 1921-го та 1931 рр. Відразу обумовимо, що їх результати неточні, і більшість дослідників піддає їх корегуванням через різні критерії, покладені в основу переписів, та інші застереження. Так, зокрема, у переписі 1921 р. фіксувалися дані про національність та рідну мову спілкування опитуваних, а в 1931 р. – про мову й релігійну приналежність. Оскільки статистика носіїв мови для національної ідентифікації є неточною, більшість дослідників застосовує її як додатковий критерій у зіставленні з іншими даними. Суттєвий вплив на визначення національної приналежності під час першого перепису мало й те, що його результати часто використовували як аргумент у політичних суперечках і дискусіях під час урегулювання міжнародних питань. Державна адміністрація, політичні та громадські організації під час заповнення анкет чинили тиск на мешканців іншонаціональних регіонів. Передусім це мало вплив на осіб з невизначеною національною свідомістю, які були схильні до декларування національності, бажаної для влади[801, s. 57]. Слід також пам'ятати, що перепис 1921 р. містить багато неточностей. По-перше, він не охоплював територій, які на момент його проведення не входили до складу Польщі; по-друге, в перші роки незалежності через східні воєводства протікав активний міграційних рух біженців або раніше евакуйованих місцевих жителів. Достовірність зібраних даних може піддаватися сумніву через слабку організацію першого перепису, а також відсутність досвіду у залучених до перепису осіб. Були непоодинокі випадки, коли національність ототожнювалася з громадянством. Так, у Турківському повіті Станіславського воєводства кількість поляків виявилася в 4,5 разу більшою, ніж кількість римо-католиків. Натомість із 62 559 греко-католиків українцями було записано 54 984 особи, з 9 608 юдеїв євреями лише 2 537. Схожі випадки траплялися на Волині[469, с. 124].

Вади мав і другий перепис 1931 р. Навіть офіційна влада ставила під сумнів його результати. Так, зокрема, представники статистичного відділу визнали недостовірними частину поданих звітів, переважно із південно-східних та східних воєводств, сфальсифікованими через підвищення кількості мешканців, які послуговувалися польською мовою. Відомий львівський дослідник С. Макарчук вважав, що мовний критерій під час переписів польська влада використовувала для розмивання національної ідентичності непольського населення. Так, зокрема, використання поруч із українською мовою «руської», а в Поліському воєводстві – «тутешньої» було цілеспрямованим кроком, що давав змогу робити тенденційні висновки й ускладнювати процес національної ідентифікації місцевих українців та білорусів.

Отож щодо регіональних особливостей національного складу населення Другої Речі Посполитої зазначимо таке. Згідно з переписом 1931 р. серед загалу населення польською мовою послуговувалося 68,9 % громадян (у містах – 68,3 %, у селах – 69,1 %), українською – 10,1 % (у містах – 2,2 %, у селах – 13,1 %), ідишем з гебрайською – 8,6 % (у містах – 24,3 %, у селах – 2,6 %), руською – 3,8 % (у містах – 1,1 %, у селах – 4,9 %), білоруською – 3,1 % (у містах – 0,4 %, у селах – 4,1 %), німецькою – 2,3 % (у містах – 2,6 %, у селах – 2,2 %), російською – 0,4 % (у містах – 0,6 %, у селах – 0,4 %), іншою або неозначеною – 2,8 % (у містах – 0,5 %, у селах – 3,6 %)[272, s. 23].

3. Ландау та Є. Томашевський, зіставивши дані про мови спілкування з віросповіданнями за переписом 1931 р., показали такий національний склад населення: поляки – 64,7 %, українці – 16 %, євреї – 9,8 %, білоруси – 6,1 %, німці – 2,4 %, росіяни – 0,4 %, литовці – 0,3 %, чехи – 0,1 %, інші – 0,2 % [689, s. 95]. Проблему національної ідентифікації українців і білорусів у Поліському воєводстві вони розв'язали таким чином: мешканців (63 %), котрі вказали рідною мовою «тутешню» і визнали православне віросповідання (77 %) віднесли до білорусів, натомість до українців зарахували православних та греко-католиків, які визнали рідною мовою

українську й «руську». На нашу думку, ототожнення «тутешніх» у Поліському воєводстві лише з білорусами є неправильним. Лише в Камінь-Каширському повіті, який у 1921 р. був виведений зі складу Волинського воєводства та приєднаний до Поліського, 74 313 осіб назвали рідною мовою «тутешню». Таким чином значна частина українців Поліського воєводства була зарахована до білорусів[469, с. 145].

Достовірне визначення національного складу міжвоєнної Польщі мало ймовірно не лише з огляду на недосконалість статистики, часто навмисне сфальшованої, а й тому, що в багатьох регіонах національна ідентичність лише формувалася. Так було на пограниччях, найчастіше в східних воєводствах, де поруч жили представники різних національностей, мов і релігій. Часто межі національного поділу проходили не тільки через географічні регіони чи місцевості, а й родини. Нерідко траплялося, що навіть рідні брати декларували відмінну національну приналежність. Можна згадати схожі випадки в родинях Шептицьких та Липинських.

Проте, не вдаючись до складного дискурсу про національну ідентифікацію населення, скористаємося даними офіційної статистики з найбільш виваженими підрахунками відомих польських і українських дослідників.

Дані про кількісний склад найбільших національних груп подано в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Національний склад Польщі у міжвоєнний період (у %)

Національність	1921 р.	1931 р.	1938 р.	Є. Томашевський 1931 р.	Я. Жарновський 1931 р.	В. Міхович 1931 р.
Поляки	69,0	68,9	69,0	64,7	66,0	66,0
Українці	14,0	13,9	13,9	16,0	15,3	16,2
Євреї	8,0	8,6	8,4	9,8	8,6	8,7
Білоруси	4,0	3,1	3,1	6,1	4,3	5,6
Німці	4,0	2,3	2,3	2,4	2,6	2,6
Інші	1,0	3,2	3,3	3,3	3,2	0,9

Використано з[579, с. 120]

Як ми вже зазначали, не всі погоджуються з офіційними результатами. Більшість дослідників вважає завищеними дані про кількісний склад поляків. Вони мають спільну думку, що насправді кількість поляків сягала 65–66 %, а відсоток меншин, зокрема українців, білорусів, євреїв, був більшим.

Однак, попри всі неточності, найбільш чисельно представлені в Другій Речі Посполитій були поляки, які домінували в центральних і західних воєводствах. Згідно з офіційними даними перепису 1931 р., найбільший відсоток населення, яке декларувало польську мову як рідну, проживав на території Сілезького (92,3 %), Краківського (91,3 %) і Познанського (90,5 %) воєводств. У сільській місцевості найбільше поляків зафіксовано в Келецькому воєводстві (95,7 %), у міській – у Великопольщі[272, s. 25].

По-іншому виглядала ситуація у східних і південно-східних воєводствах. Більші скупчення поляків розміщувалися тільки на Віленщині, навколо Львова і Тернополя. На решті територій поляки становили меншість серед українського й білоруського населення в селах та серед євреїв – у невеликих містах і містечках. Найменше поляків проживало на території Поліського (14,5 %), Волинського (16,6 %) і Станіславського (22,4 %) воєводств[272, s. 25].

Найбільша концентрація національних меншин спостерігалася на схід від Бугу і Сяну. На цих територіях домінувало українське населення, яке проживало тут споконвіків. Прийшлими елементами із давньою традицією були поляки, євреї та інші дрібні етнічні групи. Найбільші розбіжності між офіційними даними перепису та обрахунками дослідників цієї проблематики стосуються саме зазначених територій (див. табл. 2.4).

Отож другою національною групою в міжвоєнній Польщі були українці, зосереджені на території на схід від Сяну і Бугу, на північ від Прип'яті й на південь від Дністра. У багатьох регіонах вони становили абсолютну більшість, навіть за даними офіційної статистики, а згідно з корегованими даними домінували в Станіславському (73 %), Волинському (69 %), Тернопільському (55 %) воєводствах. Менше українців зафіксовано в межах

Львівського воєводства (42 %), проте цей факт пояснюється приєднанням до Львівського воєводства дванадцяти західногалицьких повітів, у яких кількісно переважали поляки. До лінії Сяну, яка була природною межею між Східною і Західною Галичиною, українці незаперечно домінували. Скупчення українців зафіксовано також у південній частині Краківського воєводства, східній частині Люблінського і південних повітах Поліського. Їх кількість становила 15–16 % загалу населення (див. табл. 2.3), хоча частина українських істориків вважає цей показник заниженим.

Таблиця 2.4

**Національна структура східних воєводств згідно перепису 1931 р.
(рідна мова) та даними, що їх коригували фахівці**

Воєводство	Населення (разом 100 %)										
		Поляки		Українці		Білоруси		Євреї		Інші	
		К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
Віленське	1276,0	761,7	59,7	1,6	0,1	289,7	22,7	108,9	8,5	114,1	9,0
Новогрудське	1057,2	553,9	52,4	1,2	0,1	413,5	39,1	77,0	7,3	11,6	1,1
Поліське	1132,2	164,4	14,5	54,0	4,8	75,4	6,6	113,0	10,0	725,4	64,1
Волинське	2085,6	346,6	16,6	1426,9	68,4	2,4	0,1	205,5	9,9	104,2	5,0
Львівське	3126,3	1804,0	57,7	1067,1	34,1	0,2	0,0	232,9	7,5	22,1	0,7
Тернопільське	1600,4	789,1	49,3	728,2	45,5	-	-	78,9	4,9	4,2	0,3
Станіславське	1480,3	332,2	22,4	1018,9	66,9	-	-	109,4	7,4	19,8	1,3
Разом	11758,0	4751,9	40,4	4297,9	36,6	781,2	6,6	925,6	7,9	1001,4	8,5
Кореговані дані											
Віленське	1275,9	641	50,2	-	-	409	32,1	111	8,7	114,9	9,0
Новогрудське	1075,0	366	34,6	-	-	616	58,3	83	7,9	10,0	0,9
Поліське	1131,9	127	11,2	219	19,3	654	57,8	114	10,1	17,9	1,6
Волинське	2085,6	326	15,6	1445	69,3	-	-	208	10,0	106,6	5,1
Львівське	3127,4	1458	46,6	1305	41,7	-	-	342	7,7	22,4	0,7
Тернопільське	1600,4	590	36,9	872	54,5	-	-	134	8,4	4,4	0,2
Станіславське	1480,3	241	16,3	1079	72,9	-	-	140	9,5	20,3	1,3
Разом	11059,5	3749	33,9	4701	42,5	1679	15,2	1132	10,2	296,5	2,7

Складено на основі [272, s. 22–23; 802, s. 78, 116].

Складно провести чітку лінію поділу між українськими та білоруськими етнічними територіями, які унаслідок історичних обставин у багатьох регіонах взаємно проникали. Не викликає сумніву, що на північ від Прип'яті, за винятком Берестейщини, найбільшою національною групою були білоруси. Однак, як і у випадку з українцями, існує багато розходжень у питаннях визначення їх кількості. У 1931 р., згідно з відомими нам

підрахунками, на території Польщі проживало близько 1 700 тис. білорусів, що становило близько 6 % усього складу населення (див. табл. 2.3). За даними перепису та корегованими обчисленнями, що їх подано в таблиці, можемо стверджувати, що найбільше білорусів мешкало в Новогродському (58,3 %), Поліському (57,8 %), Віленському (32,1 %) та Білостоцькому (16,4 %) воєводствах. Офіційні дані суттєво зменшували загальну кількість білорусів і їх відсоток в окремих воєводствах. Однією з причин було те, що білоруси перебували в процесі кристалізації національної свідомості. У 1921 р. частина мешканців цих територій окреслила свою національність як «тутешній» або місцевий. Ці тенденції ще більше проявилися під час перепису 1931 р., коли критерієм визначення національності була рідна мова. Визначити, котрий із вживаних місцевих діалектів можна визнати білоруським, було досить складно навіть для самих білорусів. На багатьох територіях домінували властиві польсько-білоруські або українсько-білоруські діалекти. Як наслідок, не лише поляки, а й російські, українські й литовські політичні та громадські діячі неодноразово трактували це населення як несвідому частину свого народу.

Єврейська та німецька національні меншини були більш територіально розпорошені. Визначення кількості німців, згідно з наявною статистикою, ускладнює низка обставин. За статистичними даними, німці були єдиною спільнотою, кількісний склад якої упродовж міжвоєнного періоду постійно зменшувався. На кінець 1918 р. на територіях, які з часом ввійшли до складу Польщі, проживало близько 2 млн осіб німецької національності. До 1925 р. переважно з Великопольщі та Помор'я до Веймарської республіки виїхало близько 1 млн німців[579, s. 217]. Спочатку цей процес охопив політичних діячів, службовців та кваліфікованих спеціалістів. Однією з причин такого активного міграційного руху були антинімецькі виступи місцевих поляків і тиск польської адміністрації. У 1921 р. перепис зафіксував 1,1 млн німців (3,9 % загалу населення), а в 1931 р. – лише 741 тис. (2,3 %)[272, s. 22–23]. Щоправда, в деяких джерелах вказується цифра 821 тис. (2,6 %). Ці дані

викликали і викликають застереження німецьких дослідників, які вважають, що кількість німецького населення була значно вищою – від 1 млн до 1,5 млн осіб[579, s. 128].

Одразу після закінчення війни кількість німців різко зменшилася у Великопольщі й Помор'ї, а пізніше, після приєднання до Польщі – у Верхній Сілезії. Особливо це було помітно в містах. У 1921 р. у Познані німецьке населення скоротилося від 47 % до 6 %, завдяки чому Познань стала найбільш польським містом. У Торуні кількість німців зменшилася від 68 % до 15 %, а в Бидгощі – від 80 % до 27 %. Цей процес тривав і в наступні роки, проте не був таким показовим. Різка зміна національної структури, попри активний міграційний рух, часто була зумовлена кон'юнктурними міркуваннями самих німців, які задля безпеки приховували своє походження. У селах склад німецького населення був більш сталим, хоча і там їхня кількість зменшувалася[272, s. 43].

Відповідно до даних 1931 р. понад 50 % німецького населення Польщі проживало в Поморському (10,1 %), Познанському (7,4 %) і Сілезькому (7,1 %) воєводствах, де вони становили близько 9 % усього населення. Більші групи зафіксовано у Варшавському (3 %) і Лодзькому (6 %) воєводствах. У самому Лодзі та його околицях проживало близько 130 тис. осіб, а в усьому Поморському воєводстві – 105 тис. осіб німецької національності. Решта німецького населення проживала в східних воєводствах, зокрема у Волинському (близько 50 тис.) і Станіславському (близько 20 тис. осіб)[272, s. 22–23].

Отже, німецька національна меншина була розпорошена і в жодному регіоні не становила більшості населення. Лише в декількох повітах її кількість сягала 20 %. Найбільш компактно німці мешкали в Сеньполенському повіті на Помор'ї (40,4 %) та Ходзецькому повіті у Великопольщі (28,1%). Кількісно вони переважали лише в Бельську (64 %)[272, s. 23; 246, s. 34; 247, s. 41].

Численну й особливу (за багатьма характеристиками) національну групу

становили євреї. Їх кількість у Польщі сягала близько 3 млн осіб. З'ясувати точні дані щодо кількості євреїв не менше складно, ніж щодо представників інших національностей. Так, під час другого перепису населення в 1931 р. ідиш і гебрейську як рідну мову визнало 2 733 тис. осіб (8,6 %). Водночас юдаїзм, який більша частина єврейських політиків і прихильників антисемітських течій ототожнювали із національністю, визнавало 3 114 тис. осіб (9,8 %)[272, s. 22–23]. Незалежно від того, які дані більш наближені до об'єктивних, не викликає сумніву, що євреї за кількістю були другою національною меншиною в країні, а Польща посідала перше місце в Європі й друге після США у світі за чисельністю єврейської громади. У багатьох польських містах і навіть містечках проживало більше євреїв, ніж у деяких країнах, зокрема у Варшаві євреїв було більше, ніж у цілій Палестині, у Лодзі – більше, ніж у Франції, у Кракові – більше, ніж в Італії, у Тарнові – більше, ніж у Швейцарії, у Новому Сончі – значно більше, ніж у Швеції[579, s. 131].

Характерною особливістю єврейської спільноти була її замкненість. Це було зумовлено відмінністю звичаїв, релігії, мови, укладу життя. Переважна більшість польських євреїв спілкувалася щоденно власною мовою – ідишем, яку ані більшість польського суспільства, ані влада не визнавали окремою мовою, а лише німецьким жаргоном. Сепарації сприяло Мойсееве віросповідання (юдаїзм), яке вимагало дотримання відмінних від християн обрядів та святкування суботи, а серед ортодоксальних течій – і поведінки, одягу тощо.

Євреї проживали в усіх регіонах Польщі, проте ніде не становили більшості. Їх відсоток був мізерним у західних воєводствах, але збільшувався в міру просування на схід. Найвищий відсоток євреїв зафіксований у Лодзькому воєводстві (14,4 %)[272, s. 25].

Соціальна структура єврейського населення і їх розселення різнилися від загальнопольських тенденцій. Тоді як по всій країні переважало сільське населення, серед євреїв (близько 76 %) домінувало міське. Їх найбільшими осередками були п'ять великих міст – Варшава, Лодзь, Вільно, Краків і

Львів, у яких проживало близько 25 % польських євреїв. Основна частина єврейської громади проживала в менших містах і невеликих містечках. У багатьох із них вони становила значний відсоток або навіть кількісно переважали. Євреї становили більшість у Білгораї (56 %) і Томашові (54 %) Люблінського воєводства, Пінську (63 %) Поліського воєводства, Рівному (56 %) на Волині, Бродах (67 %) і Підгайцях (55 %) на Тернопіллі. Найбільшим єврейським містом був Любомль, що на Волині (92,6 %)[245, s. 27–29; 248, s. 30; 249, s. 30; 250, s. 25].

У селах мешкало близько 24 % осіб єврейської національності, але вони не займалися сільським господарством. З праці у власних господарствах жили тільки 4 % осіб. Найбільше євреїв-рільників проживало в Люблінському воєводстві[244].

Територію Польщі, особливо її східну частину, населяли більш чи менш розпорошені групи представників інших національностей, які кількісно становили не більше 1 % населення країни.

У східних і центральних воєводствах проживало близько 140 тис. росіян. Більшість із них працювала в сільському господарстві. Нечисленна російська інтелігенція долучилася до створення громадських організацій, шкільництва й преси. Російську громаду консолідувала діяльність православного духовенства.

Більш щільно у Віленському, Білостоцькому і частково Новогрудському воєводствах проживали литовці. Точну кількість литовців визначити непросто, оскільки їх римо-католицьке віровизнання не можна використовувати як додатковий критерій для виокремлення від поляків. За даними перепису 1931 р. налічувалося близько 82 тис. осіб литовської національності, проте дослідники вказують, що ці дані значно занижені[244].

Нечисленною, порівняно з іншими, була чеська громада, яка нараховувала близько 38 тис осіб. Найбільше чехів проживало на Волині (близько 31 тис.) та в Лодзі (близько 4 тис. осіб)[244]. Інші невеликі національні групи, такі як словаки, цигани, караїми, татари та вірмени, жили

невеликими й розпорошеними громадами переважно в східних та центральних воєводствах.

Кожна із національних груп мала різний соціально-економічний уклад життя, а отже й особливу соціальну структуру, характер зайнятості, ускладнені регіональними особливостями. Отож спробуємо охарактеризувати кожну з них.

Ми згадували, що темпи приросту населення в Польщі були одними з найвищих у Європі. Станом на 1921 р. загальна кількість населення становила 27 200 тис., 1931 р. – 32 100 тис., а на 1939 р. – 35 100 тис. осіб. Приріст населення за період 1921–1931 рр. склав близько 5 млн, а в період 1932–1939 рр. – близько 3 млн осіб. Упродовж першого періоду населення щороку зростало приблизно на 500 тис., а в наступні вісім років – на 350 тис. осіб. Натуральний приріст у 1919–1924 рр. щороку становив 332 тис., у 1925–1929 рр. – 479 тис., у 1930–1934 рр. – 452 тис, у 1935–1938 рр. – 391 тис. осіб[848, s. 19–20].

Таблиця 2.5

**Структура населення за віросповіданнями згідно переписів
1921 і 1931 рр.**

Роки	Разом %	Віросповідання				
		Римо-католики	Греко-католики	Православні	Юдеї	Євангелісти
		%	%	%	%	%
1921	100	63,3	11,1	12,3	10,1	2,7
1931	100	64,8	10,5	11,8	9,8	2,5
Різниця		+1,5	-0,6	-0,5	-0,3	-0,2

Складено на основі.[244, s. 24].

Отож можемо простежити зміну кількості населення в кожній окремій національній групі за даними таблиці 2.5.

Як свідчать переписи 1921 та 1931 рр., збільшення частки населення на 1,5 % зафіксоване лише в римо-католиків, натомість у греко-католиків кількість населення зменшується на 0,6 %, православних – на 0,5 %, юдеїв – на 0,3 %, євангелістів – на 0,2 % (див табл. 2.5).

Малий статистичний щорічник за 1939 р. (на підставі пропорційного розподілу зібраних даних про осіб з невідомим віросповіданням серед осіб із визначеним віросповіданням) подає дещо іншу картину, а саме збільшення православних на 1,3 % (від 10,5 % до 11,8 %), римо-католиків на 0,9 % (від 63,9 % до 64,8 %) та зменшення юдеїв на 0,7 % (від 10,5 % до 9,8 %) і євангелістів на 1,1 % (від 3,7 % до 2,6 %)[272, s. 26]. Справедливість такого підходу сумнівна, проте він потрібен для подальшого аналізу.

Отож простежимо, які соціально-економічні зміни відбувалися в кожній із релігійних громад. В умовах швидкого зростання населення вони передусім залежали від економічних перетворень в основних галузях економіки країни, що розширювали сфери зайнятості.

Аналіз структури населення Другої Речі Посполитої згідно джерел утримування (доходів) за десять років між першим і другим переписами дає підстави стверджувати, що вони були незначними і суттєво відставали від темпів приросту населення (див. табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Зайнятість населення Польщі у 1921 та 1931 рр. (у %)

Сфера зайнятості	Сільське господарство	Промисловість	Торгівля	Комунікації	Інші
1921	63,8	15,4	6,2	3,3	11,3
1931	60,6	19,4	6,1	3,6	10,3
Різниця	-3,2	+4	-0,1	+0,3	-1

Складено на основі[267, s. 10; 271, s. 32–34].

Як підтверджує статистика, за десять років частка залученого у сільському господарстві населення зменшилася на 3,2 % (від 63,8 % до 60,6 %), натомість на 4 % зросла кількість промислових робітників – від 15,4 % до 19,4 %. В інших сферах зайнятості суттєвих змін не відбулося (див. табл. 2.6). На перший погляд динаміка змін (співвідношення зайнятості населення у сільському господарстві та промисловості) вказує на загальні позитивні зміни, проте на тлі суттєвого збільшення населення ситуація в

багатьох випадках лише погіршилася. Темпи зростання промисловості значно відставали від темпів зростання населення загалом. В аграрному секторі поглиблювалося перенаселення. Більш критичною була ситуація в східних та південних воєводствах, яких не торкнулися процеси індустріалізації. Яскравим свідченням цього є дані, наведені в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7.

Зайнятість населення Польщі у 1931 р. по воєводствах (у %)

Воєводства	Сільське господарство	Промисловість	Торгівля	Комунікації
Польща	60,6	19,4	6,1	3,6
Варшавське	60,8	21,2	5,5	3,5
Лодзьке	48,6	31,4	8,2	3,0
Келецьське	56,8	26,8	6,1	3,0
Люблінське	71,0	13,9	5,8	2,3
Білостоцьке	69,9	14,1	4,5	2,9
Віленське	72,3	10,2	4,8	2,8
Новогрудське	82,4	7,1	3,0	1,5
Поліське	80,6	7,9	3,4	2,0
Волинське	79,4	8,5	4,8	1,7
Познанське	47,1	22,5	6,5	7,3
Поморське	51,5	19,3	5,2	7,8
Сілезьке	12,2	54,6	5,2	6,9
Краківське	59,5	18,6	5,9	4,2
Львівське	68,6	11,9	6,2	3,0
Станіславське	74,7	11,1	4,4	2,5
Тернопільське	79,6	8,1	4,5	1,4

Складено на основі[271, s. 32–34].

Найбільш аграрного перенаселеними виявилися східні та південно-східні воєводства. Відповідно тут був найнижчий відсоток промислових працівників. У Новогрудському воєводстві в сільському господарстві працювало 82,4 % осіб, а в промисловості – лише 7,1 %, у Поліському воєводстві – 80,6 % та 7,9 % відповідно, у Волинському – 79,4 % і 8,5 %, у Тернопільському – 79,6 % і 8,1 %, у Станіславському – 74,7 % і 11,1 %, у Віленському – 72,3 % і 10,2 % (див. табл. 2.7).

Зменшення зайнятості в сільському господарстві в період 1921–1931 рр. припадало на західні та центральні воєводства: у Поморському – 9,2 %, у Познанському – 7,9 %, у Варшавському – 6,2%, у Краківському – 5,5 %, у Лодзькому – 5,2 %, у Келецькому – 4,6 %; найнижчі показники були у

східних та південно-східних воєводствах: у Новоградському – 0,4 %, у Білостоцькому – 1,7 %, у Поліському – 0,6 %, у Волинському – 1,0 %, у Тернопільському – 2,0 % [244, с. 57].

Найбільш промислово розвинутим було Сілезьке воєводство. Сільським господарством тут займалося 12,2 % мешканців, у промисловості працювало 54,6 %. Показники в решті воєводств суттєво різнилися. У Лодзькому воєводстві, яке було другим за рівнем індустріалізації в Польщі, сільськогосподарське населення становило 48,6 %, а зайняте в промисловості – 31,4 %, у Познанському – 47,1 % і 22,5 % відповідно, у Келецькому – 56,8 %, і 26,8 %, у Варшавському – 60,8 % і 21,2 %.

Простежуються суттєві відмінності характеру зайнятості населення від релігійної, а отже й національної приналежності (див. табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Структура населення Польщі за віросповіданнями та характером зайнятості на 1931 р (у %)

Віросповідання Сфера зайнятості	Разом	Римо- католики	Греко- католики	Православ ні	Єванге- лісти	Юдеї
Разом	100	64,8	10,4	11,8	2,6	9,8
Сільське госп.	100	62,8	15,2	17,9	2,6	0,7
Промисловість	100	69,9	3,1	2,1	3,2	21,3
Торгівля	100	36,6	1,2	1,2	2,1	58,7
Комунікації	100	81,7	2,7	2,1	1,1	12,1
Шкільництво, культура	100	68,9	4,0	2,3	3,0	21,5
Домаш. служба	100	77,7	8,7	5,4	2,8	5,1
Інше	100	77,9	3,8	3,2	2,7	11,9

Віросповідання Сфера зайнятості	Разом	Римо- католики	Греко- католики	Православ ні	Єванге- лісти	Юдеї
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Сільське госп.	60,6	58,8	88,1	92,4	59,2	4,0
Промисловість	19,3	20,9	5,8	3,4	23,7	42,2
Торгівля	6,1	3,4	0,7	0,6	4,8	36,6
Комунікації	3,6	4,6	1,0	0,7	1,6	4,5
Шкільництво, культура	1,0	1,1	0,4	0,2	1,2	2,3
Домаш. служба	1,5	1,7	1,1	0,6	1,5	0,7
Інше	7,9	9,5	2,9	2,1	8,0	9,7

Складено на основі [272, с. 31–32].

Найменше модернізація зачепила православні та греко-католицькі

спільноти, яких ми ідентифікуємо як українців і білорусів. Рівень зайнятості в сільському господарстві серед них становив 92,4 % і 88,1 % відповідно, у промисловості – 3,4 % і 5,8 %, у торгівлі – 0,6 % і 0,7 %. В інших релігійних спільнотах ці показники суттєво відрізнялися. При середньопольському показнику зайнятості в сільському господарстві 60,6 %, промисловості – 19,3 %, торгівлі – 6,1 % серед римо-католиків ці показники були відповідно 58,8 %, 20,9 %, 3,4 %, євангелістів – 59,2 %, 23,7 %, 4,8 %, юдеїв – 4,0 %, 42,4 %, 36,6 % (див. табл. 2.8).

Римо-католики (поляки), які кількісно переважали загалом (64,8 % усього населення), помітно домінували серед працівників промисловості (69,9 %), домашньої служби (77,7 %), культури й шкільництва (68,6 %), комунікації (81,7 %). Юдеї переважали у сфері торгівлі (58,7 %). Чимало євреїв працювали в шкільництві та сфері культури – 21,5 %, промисловості – 21,3 %, сфері комунікацій – 12,1 %. Євангелісти були представлені більш менш пропорційно (щодо своєї чисельності) у всіх галузях (2,6 %), окрім сфери комунікацій, де їх було менше – 1,1 %.

Процеси модернізації найбільше торкнулися поляків. За твердженням Я. Жарновського, в середньому серед промислових робітників римо-католики становили 90 %. У великій промисловості частка робітників (римо-католиків) сягала 92 % (у дрібній промисловості та ремісництві спадала до 2/3), у сфері комунікацій – 91 %, публічній службі – 89 %, в освіті та культурі – 85 %, лісництві, гігієні та домашній службі – 78 %, у торгівлі – 69 % [848, s. 107]. Помітно меншою була частка поляків серед сільськогосподарських працівників. Серед усього селянства Другої Речі Посполитої вони становили 60 % (цей показник нижчий від частки поляків у загальній структурі населення). Натомість у загальній структурі зайнятості поляків частка сільськогосподарських працівників дорівнювала 45 % [848, s. 184].

Динаміка змін національної структури робітничої спільноти демонструє збільшення відсотка поляків серед усього робітництва. Ця тенденція мала місце в усіх воєводствах країни, зокрема й у східних, де з'явилася незначна

кількість нових підприємств, та західних, звідки тривав вплив кваліфікованих німецьких робітників[694, s. 246].

Протилежні соціально-економічні процеси відбувалися в середовищі розселення національних меншин.

Українці були селянським суспільством. У містах, після євреїв і поляків, вони посідали третє місце. Більшість серед них (80 %) отримували доходи з власних невеликих господарств, а частково (близько 8 %) – з праці в поміщицьких маєтках, які належали полякам і євреям. Української великої земельної власності, окрім як на півдні Волині, фактично не існувало.

Серед робітників південно-східних воєводств православного й греко-католицького віровизнання більшість працювала в сільському господарстві (60 %)[848, s. 185]. За підрахунками З. Ландау та Є. Томашевського, загальна кількість українських робітників у Польщі (переважно в Тернопільському, Станіславському, Львівському, Волинському та Поліському воєводствах) становила 624 тис. осіб, або 7 % загалу. Низький показник робітництва серед українців і білорусів був наслідком суто аграрного укладу господарства східних воєводств[694, s. 246].

Українське рільництво, незважаючи на неефективність виробництва й незначні прибутки від нього, мало важливе значення завдяки кооперації. Найбільш ефективною була діяльність Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК), який у період піднесення зосереджував близько 3,5 тис. кооперативів із понад 600 тис. членів і забезпечував роботою 10 тис. осіб[440, с. 296–320]. Йому підпорядковувалися спеціальні управління: молочарське (Маслосоюз), постачання і збуту сільськогосподарської продукції (Центросоюз), гуртової і роздрібної торгівлі (Народна торгівля), кредитне (Центробанк). У процесі модернізації виробництва та запровадженні нових методів землекористування і тваринництва найістотнішу роль відіграла співпраця з РСУК товариства «Сільський господар», до якого належало близько 160 тис. членів[440, с. 296–320].

Українці були мало залучені до інших сфер діяльності. Існувала

незначна група найманих працівників лісового господарства, споживчої, видобувної промисловості (кам'яні кар'єри) і транспорту. Натомість праця українців широко застосовувалася в домашній службі (17 %); середньопольський показник становив 7 % [848, s. 107–108].

На етносоціальні процеси в українському середовищі мала вплив політика регіоналізму. Яскравим прикладом цього стало створення так званого сокальського кордону, який розділив українські території, що до Першої світової війни входили до складу різних держав (Австро-Угорщини і Росії), маючи на меті запобігти поширенню українських національних впливів із Галичини. Із застосуванням адміністративно-правових механізмів на Волині та Холмщині було фактично заборонено діяльність не лише легальних українських політичних, культурно-освітніх, громадських організацій, а й господарських установ, які мали свої центральні осередки в Галичині. Так, у 1932 р. було ліквідовано «Просвіти», а в 1934 р. – РСУК[440, с. 296–320].

Соціальна структура білоруського населення була досить однорідною і фактично не зазнавала змін. В основному це були селяни. Серед білорусів не було великих землевласників, дрібного міщанства та буржуазії. Нечисленну інтелігенцію представляли здебільшого духовенство (зокрема й католицьке) та вчителі. Найманими працівниками в більшості були сільськогосподарські робітники в польських маєтках та великих селянських господарствах, невелика група робітників найнижчої кваліфікації працювала на текстильних підприємствах у Білостоці. Загальна кількість білоруських робітників у Польщі (Поліське, Новогрудське, Віленське і Білостоцьке воєводства) становила 145 тис. осіб (1,6 %) [689, s. 137]. Із них 55 % працювали в сільському господарстві, 18 % – у промисловості, 15 % – у домашній службі[848, s. 109]. Це була досить специфічна робітнича верства, пов'язана із сільським господарством та домашньою службою. Відсоток великопромислового пролетаріату серед білорусів становив тільки 2 – 3 % [689, s. 137].

Переважна більшість білорусів (понад 90 %) отримувала прибуток від сільськогосподарської праці. Переважали малі й середні господарства з низьким рівнем технічного оснащення. Через малородючі ґрунти, часто несприятливі кліматичні умовами господарства отримували низькі прибутки, а отже не забезпечували достатнього рівня життя. Протягом більшої частини року не вистачало хліба, навесні населення голодувало. З огляду на відсутність соціальних і економічних перспектив упродовж міжвоєнного періоду настрої білорусів радикалізувалися. Став помітним вплив комуністичної пропаганди, яка обіцяла перерозподіл землі польських землевласників[848, s. 182–186].

Єврейська й німецька національні меншини мали інший, важливий для перспектив розвитку, рівень проблем. На кількісну та соціальну структуру німецького населення суттєво вплинула активна еміграція протягом 1920–1923 рр. Для 60 % німців у Великопольщі й 80 % на Помор'ї основним джерелом прибутків було високоорганізоване сільське господарство. Німці зазвичай мали у власності великі самодостатні господарства, часто залучали найману робочу силу. Одразу після війни більшість великих поміщицьких маєтків на Помор'ї й у Великопольщі були німецькими. Ще в середині 1920-х рр. їм належало на Помор'ї понад 50 % найбільших господарств (понад 180 га). У результаті послідовно впроваджуваної земельної реформи, частка німецької земельної власності з часом зменшувалася. Лише у Верхній Сілезії впродовж усього міжвоєнного періоду більша частка земельної власності належала німцям[579, s. 129].

46 % німецького населення у Верхній Сілезії та 42 % в Лодзі забезпечувала собі прибуток із праці в промисловості. У соціальній структурі цієї етнічної групи робітники становили близько 28 % [271, s. 36–37], а загальна їх кількість сягала 156 тис. [689, s. 137]. Численними були представники дрібних і середніх підприємств (близько 8 %).

Німцям належала важлива роль серед невеликої групи найбільших промисловців. Досить активною була німецька інтелігенція, широко

представлена в адміністраціях великих маєтків, промислових підприємств, успішних приватних банках, редакціях численних видавництв, розвинутому шкільництві тощо.

Продуктивно працювала німецька кооперація. Кілька пов'язаних між собою ревізійних союзів наприкінці 1930-х рр. об'єднували понад 800 кооперативів, котрі успішно конкурували з аналогічними польськими організаціями. У складнішій ситуації перебували дрібні торговці та ремісники, які через активну еміграцію втрачали потенційних споживачів – місцевих німців. Поляки під впливом пропаганди ендеків (народних демократів) бойкотували німецькі товари[579, s. 129].

Досить специфічною була соціально-виробнича структура єврейської національної групи. Найчисленнішим соціальним прошарком у ній було дрібне міщанство. Кількість євреїв у сфері торгівлі становила близько 60 %, зокрема серед представників найбільш поширеної роздрібною та домашньою торгівлі – близько 80 %. Досить широко єврейське населення було представлене в ремісництві. У восьми воєводствах єврейські ремісники мали у власності більшість майстерень, а їх максимальне число – 81,1 % загальної кількості зареєстрованих – зафіксовано на Поліссі. Здебільшого це були невеликі заклади, які зрідка використовували найману робочу силу. Простежується також галузевий характер єврейського ремісництва. Переважно євреї (75–100 %) були чоботарями, шили головні убори, виготовляли вироби з латуні, галантерейні та оздоблювальні матеріали тощо. Їх панівні позиції поволі обмежували, особливо в сільській місцевості південно-східних воєводств. Функції посередників у цій місцевості дедалі більше перебирала на себе українська кооперація. Врешті, по всій Польщі євреї мали сильного конкурента в особі дрібного міщанства інших національностей, особливо поляків, які під вивісками християнських товариств, а також сприяння різних політичних партій, що акцентували увагу на єврейській небезпеці, мали більш сприятливі умови діяльності[719, s. 292–293].

Єврейська робітничка верства – кількісно невелика – на 80 % складалася з осіб, які працювали в ремісництві і на найменших підприємствах. Їх налічувалося 579 тис. (6,7 % загальної кількості робітничого класу)[689, s. 137]. Єврейські робітники концентрувалися на дрібних підприємствах пошиття одягу, в харчовій та текстильній галузях, які належали єдиновірцям (у такий спосіб вони могли дотримуватися релігійних обрядів, зокрема святкування шабату тощо). Незначна частина євреїв (близько 1 %) працювала у великій промисловості, зокрема на текстильних фабриках Лодзі та Білостока.

Широко були представлені євреї серед польської буржуазії. Їхня частка сягала близько 43 %, що підігрівало антисемітські настрої поляків. Досить багато євреїв було поміж представників вільних професій, особливо серед адвокатів (близько 50 %) і лікарів (близько 55 %). У деяких регіонах країни, особливо на сході, цей показник сягав 70 %[579, s. 134]. Більшість єврейської інтелігенції працювала в приватних закладах, оскільки знайти роботу в державних та самоврядних органах було досить важко.

Економічна криза 1930-х рр. значно погіршила становище єврейського населення. Занепали дрібні підприємства, збільшилася кількість осіб, які користалися допомогою релігійної громади. Економічні труднощі зумовили загострення конкуренції між євреями та представниками інших національностей, особливо поляками та українцями[719, s. 293].

Литовці проживали переважно в сільській місцевості (близько 96 %) і працювали в невеликих господарствах. Частка залучених у промисловості, ремісництві й торгівлі була незначною. Серед робітників литовці, чехи, росіяни та представники інших нечисленних національних меншин разом узяті налічували 22 тис. осіб, що становило лише 0,3 % загальної кількості робітництва[689, s. 137]. Нечисленну інтелігенцію представляли священнослужителі, журналісти й лікарі. Литовці мали високий рівень національної свідомості та проявляла високу політичну активність[693, s. 116].

Чеська громада, котра проживала на Волині, була представлена лише сільським населенням. У Лодзі чехи займалися ремісництвом та кваліфікованою робітничою працею[244]. Що стосується інших невеликих національних груп, таких як словаки, цигани, караїми, татари та вірмени, з огляду на відсутність статистики для з'ясування характеру їх зайнятості потрібні додаткові дослідження.

Поруч із негативними соціально-економічними процесами, викликаними загальним станом економіки та особливостями впроваджуваної внутрішньої політики, помітний вплив на активну еміграцію мав і демографічний чинник.

Рівень густоти населення Польщі суттєво відрізнявся в різних регіонах. У 1931 р. найвищою щільність населення була у південних воєводствах (107 осіб на км²). У центральних воєводствах цей показник сягав 97 осіб на км², у західних – 95 осіб на км², а у східних – 45 осіб на км². Середня густина населення Польщі становила 83 особи на км²[271, s. 12–15]. За рівнем густоти заселення Польща суттєво відставала від багатьох європейських країн. У Бельгії цей показник становив 261 особу на км², у Голландії – 226, в Англії – 186, Німеччині – 138, Італії – 134 особи на км² відповідно[268, s. 5].

Порівняно невисокі показники щільності населення в Польщі, на перший погляд, мали б сприяти внутрішнім соціально-економічним процесам, проте відстала соціально-виробнича структура, а саме слаборозвинута промисловість, зумовлювали одне з найбільших в Європі аграрних перенаселень, за яким Польща поступалася лише Італії. У співвідношенні чисельності сільського населення до площі сільськогосподарських угідь на 100 га в Італії припадало 90 осіб, у Польщі – 82, у Чехословаччині – 61, у Німеччині – 51, у Данії – 35 осіб відповідно[706, s. 10].

Темпи зростання населення суттєво випереджали розвиток суспільно-виробничих відносин. Кількість населення Другої Речі Посполитої за період 1921–1939 рр. зросла майже на 30 %, натомість характер зайнятості фактично не змінився. Як наслідок, економічне навантаження на кожну із соціальних

груп зросло пропорційно кількості мешканців.

Незначні зміни відбулися лише у співвідношенні між тими, хто працював у сільському господарстві (-4,7%), і тими, хто працював у промисловості (+6%). У кількісному значенні демографічне навантаження в сільському господарстві за 17 років зросло на 3 238 тис. осіб, а в промисловості – на 3 441 тис. осіб. Незважаючи на те, що зростання показників у промисловості становило майже 174 %, воно не мало значного впливу на характер зайнятості населення в цілому. Кількість тих, хто працював у промисловості, зросла лише до 23,2 % населення країни. Сільське господарство й надалі залишилося основною сферою зайнятості населення (59,1 %). У загальній структурі зайнятості зменшилася частка тих, хто працював у торгівлі (-0,1 %), незмінною залишилася частка тих, хто працював у транспортній сфері (+0,1 %), публічній службі (+0,5 %) та домашній службі (+0,3 %) (див. табл. 2.9).

Таблиця 2.9

**Структура зайнятості населення Другої Речі Посполитої
в 1921–1938 рр.**

Сфера зайнятості	1921		1931		1938		1921–1938
	тис.	%	тис.	%	тис.	%	%
Сільське господарство	17351	63,8	19581	60,9	20589	59,1	-4,7
Промисловість	4658	17,2	6178	19,2	8099	23,2	+6
Торгівля	1700	6,2	1889	5,9	2117	6,1	-0,1
Комунікації	923	3,4	1153	3,6	1231	3,5	+0,1
Публічна служба	1007	3,7	1307	4,1	1464	4,2	+0,5
Домашня служба	298	1,1	441	1,4	480	1,4	+0,3
Інші, невизначені	1248	4,6	1558	4,9	869	2,5	-2,1
Разом	27212	100	32107	100	34849	100	

Складено на основі [848, s. 21–22].

Вплив демографічного фактору був особливо відчутний у сільському господарстві. Високий натуральний приріст нівелював результати аграрної реформи. Структура селянських господарств лише погіршувалася. Дрібні селянські господарства, розміром до 2 га, у 1921 р. становили 29,3 % , у

1931 р. – 30,3 %, у 1938-му – 30,7 %; господарства розміром від 2 до 5 га – 32,9 %, 33,6 %, 33,8 % відповідно, від 5 до 10 га – 24,9 %, 24,2 %, 23,9 %; від 10 до 20 га – 10,4 %, 9,7 %, 9,5 %; від 20 до 50 га – 2,5 %, 2,2 %, 2,1 % [721, s. 71–73].

Якщо господарства від 5 до 20 га, залежно від ґрунтів і налагодження комунікації при тогочасних можливостях інтенсифікації сільського господарства, визнавалися самодостатніми, то господарства до 5 га не могли забезпечити потреби середньої родини [225, к. 52]. Як показують попередні дані за 1938 р., частка господарств до 5 га у середньому по Польщі становила 54,6 %.

До найбільшої групи сільського населення, охопленої прихованим безробіттям, належали власники малоземельних господарств із ділянками до 5 га. У цій групі налічувалося 4 млн осіб, або майже 15 % усього населення [225, к. 52].

Тому аграрна реформа, що її замислила влада, від початку не могла бути успішною. За підрахунками З. Людкевича на підставі перепису 1921 р., у Польщі налічувалося 1 761 тис. господарств розміром до 5 га; загальна площа поверхні, яку вони охоплювали, становила 5 996 тис. га. Отож на такій площі могло рентабельно функціонувати лише близько 1 млн господарств [705, s. 13].

Аграрна реформа, котра передбачала перерозподіл великої та середньої земельної власності й раціоналізацію виробництва, не могла вплинути на таку ситуацію, оскільки не вистачало ні вільної, придатної для ведення господарства землі, ні необхідних коштів. Щорічно ситуацію погіршував високий натуральний приріст населення, який у 1920-х рр. у середньому становив 450 тис. осіб на рік. Надлишок вільних селянських рук збільшував чотиримільйонну армію прихованих безробітних [225, к. 53]. Аби зменшити тиск на економіку через незайнятість сільського населення, існувало два виходи – швидкий розвиток промисловості або активна еміграція.

Низькі темпи промислового розвитку не лише не створювали

додаткових робочих місць для селян, а й зумовлювали безробіття серед промислових робітників. В умовах економічної кризи першої половини 1920-х рр. безробіття в промисловості зачепило 253 тис. осіб. З часом безробіття зменшувалося, проте навіть в умовах високої інфляції, коли промисловість залучала надлишкову кількість робітників, безробітними були 80 тис. осіб. Особливо гостро питання безробіття постало в роки економічної кризи 1929–1933 рр. Кількість зареєстрованих безробітних зроста майже в десять разів і сягнула 780 тис осіб[579, с. 208]. Потенційне безробіття зростало на тлі впровадження більш сучасних форм організації праці та виробничих технологій.

Отож Польща не створила ефективного ринку праці, у кращому разі він покривав натуральний приріст серед робітників. Фактичне безробіття серед промислових робітників в умовах внутрішнього промислового розвитку сягало 150 тис. осіб, з-посеред яких 30–40 тис. осіб припадало на шахтарів Верхньої Сілезії.

Досить пасивним був ринок найманих працівників розумової праці. Уже в лютому 1927 р., за неповними даними, кількість безробітних у цій сфері становила 22,5 тис. осіб (10 % загальної кількості безробітних)[225, к. 54].

Виведення середньостатистичної картини потребує суттєвих уточнень, оскільки ми знаємо, що промислове виробництво зосереджувалося в центральних і західних воєводствах, а сільське господарство – у східних. При середньопольському показнику зайнятості в промисловості 20,4 особи на 1 тис. мешканців найкраще становище було у Сілезькому воєводстві: на 1 тис. мешканців у промисловості тут працювало 82,4 особи, у Варшавському – 57,2, Лодзькому – 48,3 особи. Суттєво відрізнялися показники в Станіславському воєводстві – 6,4 особи на 1 тис. мешканців, у Волинському – 5,9, Віленському – 5,1, Новогрудському – 4,7, Люблінському – 4,0, Поліському – 3,5 та Тернопільському воєводстві – 3,3 особи на 1 тис. мешканців (див. табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Зайнятість у промисловості у воєводствах станом на 1935 р
(з розрахунку на 1 тис. жителів)

Воєводство	Зайнятість у промисловості на 1 тис. жителів	Воєводства	Зайнятість у промисловості на 1 тис. жителів
Польща	20,4	Білостоцьке	9,8
Сілезьке	82,4	Львівське	9,6
Варшавське	57,2	Станіславське	6,4
Лодзьке	48,3	Волинське	5,9
Келецьке	33,6	Віленське	5,1
Краківське	22,3	Новогрудське	4,7
Познанське	20,7	Люблінське	4,0
Поморське	15,6	Поліське	3,5
Варшавське	13,4	Тернопільське	3,3

Складено на основі[579, с. 305].

Знову доводиться констатувати найбільш критичну ситуацію в південних і східних воєводствах. На тлі високого натурального приросту населення, безземелля, відсутності промисловості, безробіття аграрне перенаселення тут відчувалося найбільше. У Тернопільському воєводстві господарства розміром до 5 га становили 86,6 %, у Станіславському – 92,5 %, Львівському – 88 %, Краківському – 85,5 % (див. табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Структура сільських господарств у воєводствах станом на 1931 р.
(у %)

Воєводства	Поверхня господарств, га						
	Разом	до 2	2–5	5–10	10–15	15–50	50 і більше
Польща	100	25,5	38,7	24,8	6,5	4,0	0,5
Варшавське	100	10,8	29,7	37,1	13,1	8,3	1,0
Лодзьке	100	17,3	39,6	32,4	7,4	2,9	0,4
Келецьке	100	21,8	47,4	26,7	3,1	0,8	0,2
Люблінське	100	17,9	42,2	31,6	6,0	2,0	0,3
Білостоцьке	100	8,6	30,6	38,3	14,0	8,1	0,4
Віленське	100	9,5	36,3	34,6	10,2	8,4	1,0
Новогрудське	100	11,7	41,8	32,6	8,1	5,2	0,6
Поліське	100	14,3	37,8	30,9	9,6	7,0	0,4
Волинське	100	15,7	46,2	29,7	5,8	2,4	0,2
Познанське	100	9,5	17,5	26,8	20,8	22,5	2,9
Поморське	100	10,5	18,5	26,2	19,6	21,6	3,6
Сілезьке	100	23,8	38,4	26,7	6,6	4,1	0,4
Краківське	100	41,1	44,4	12,3	1,6	0,5	0,1

Львівське	100	45,8	42,2	10,4	1,1	0,3	0,2
Станіславське	100	64,6	27,9	6,0	0,9	0,4	0,2
Тернопільське	100	45,6	41,0	11,2	1,5	0,5	0,2

Складено на основі[271, S. 64].

Професор З. Людкевич вважав за недоцільне розв'язувати питання аграрного перенаселення способом простого поділення більших господарств на менші, оскільки невеликі господарства при значних фізичних затратах мали невисоку продуктивність. Рентабельність середніх господарств розміром 15–30 га була на 50 % більшою, ніж господарств від 2 до 5 га[705, s. 18].

Значний вплив на характер демографічних процесів та рівень зайнятості населення мала впроваджувана внутрішня колонізаційна політика. З аграрною реформою тісно перепліталася осадницька акція на так званих східних кресах. Через осадництво влада реалізовувала два головних завдання – винагородження землею солдатів, які воювали за становлення Польської держави, та збільшення польського елемента на цих територіях. Внутрішні міграційні процеси, що їх стимулювала влада, швидко змінювали співвідношення між різними національними групами. Яскравим прикладом цього є південні й східні воєводства, де переважало українське населення.

Так, зокрема, професор С. Макарчук доводить, що в Східній Галичині за десятиліття між офіційними переписами, населення зросло від 4 774 500 до 5 460 000 осіб, або на 14,4 %. Кількість українців завдяки природному приросту й поверненню військових та цивільних репатріантів збільшилася на 10 %, а фактичний приріст польського населення був утричі більший і становив 29 %. Отож частка українців зменшилася від 61,4 % до 59,1 %, натомість частка поляків зросла від 26,9 % до 29,9 %[469, с. 124–126, 146–148].

Ще більш показовою була ситуація на Волині. З урахуванням Сарненського й Камінь-Каширського повітів населення тут збільшилося з 1 642 900 у 1921 р. до 2 178 500 осіб у 1931 р., або зросло на 32,6 %. Приріст польського населення становив 155 тис. осіб, або 85,1 %, що майже в чотири

рази перевершувало темпи приросту українців, який становив на Волині 23 %. Отже, кількість українців скоротилася від 75,4 % до 69,9 %, а поляків зросла від 11,1 % до 15,5 % [469, с. 124].

Доконаний факт кількісного зростання польського населення в східних і південних воєводствах (у результаті міграції) помітно вплинув на соціальну структуру, характер зайнятості місцевого населення та урбанізаційні процеси. В індустріально розвинутих країнах, попри значний природний приріст сільського населення, його частка впродовж багатьох десятиліть не збільшилася завдяки постійному переходу із села до індустріалізованих міст. Оскільки темпи промислового розвитку в міжвоєнній Польщі були надто низькими, особливо в східних та південних воєводствах, держава не змогла забезпечити роботою масу сільського пролетаріату, яка постійно зростала. Приріст міського населення на цих землях відбувався за рахунок напливу урядовців польської адміністрації і громадських установ. У привілейованому становищі були новоприбулі в сільську місцевість осадники. Поляки обіймали високі посади в поліції, на пошті, залізниці тощо. Завдяки різного роду чиновникам, особливо в містах, частка польського населення швидко зростала. Отже, кількісне зростання населення міст у південних і східних воєводствах відбувалося за рахунок міграції поляків із центральних і західних регіонів, а демографічний фактор найбільш болісно позначився на становищі місцевого українського населення.

Отже, слід зазначити, що етнополітичні та демографічні фактори на тлі критичного становища в економіці мали визначальний вплив на еміграційну політику. За підрахунками А. Зарихти, в період між переписами 1921–1931 рр. вплив польських громадян за кордон становив 5,01 % усього населення. Із фактичного приросту, що становив 4 943 303 особи, емігрувало 1 509 208 осіб, або 35,05 % [842, с. 10]. Через відсутність фінансових ресурсів і слабкий внутрішній ринок польська влада змушена була посилювати та регулювати й без того активну еміграцію. Причому передумови еміграції були актуальні для кожної національної групи. Впродовж міжвоєнного періоду ця тенденція

лише посилювалася.

Найбільша пасивно соціальні зміни протікали в східних воєводствах серед православного населення – українців та білорусів. Від середини 1920-х рр. вони стають активними учасниками міжконтинентальної еміграції. Суттєвих кількісних та соціальних структурних змін унаслідок еміграції зазнало німецьке населення, яке проживало у західних воєводствах і дотримувалося євангелістського віровизнання. На відміну від інших етнічних груп, характер зайнятості юдеїв, котрі склали основу міських мешканців, особливо в центральних і східних воєводствах, не зазнав суттєвих змін. Їх соціально-економічне становище погіршувалося у зв'язку зі зростанням конкуренції з боку поляків і українців у традиційних для них сферах зайнятості, а також через повільні темпи урбаністичного розвитку. Розв'язанням проблеми для євреїв так само стала еміграція. Вони були другою, за часткою охоплених еміграцією, національною групою, після німців. Серед поляків, переважно римо-католиків, відбувалися найглибші соціальні трансформації. Внаслідок сезонної континентальної еміграції зменшувалася їх частка в сільському господарстві, але зростала серед службовців, промислових робітників, представників культури, торгівлі, транспорту, комунікацій тощо.

2.3. Еміграційні концепції влади, політичних партій та громадських організацій

Засади польської еміграційної політики почали обговорюватися громадськими діячами та науковцями ще до відновлення Польської Держави. Частина з них дотримувалася думки, що Польща зможе не лише забезпечити належний рівень життя своїм громадянам, а й створить умови для повернення розпорошених по світу сотень тисяч польських заробітчан. Більш виваженою була позиція тих, хто вважав, що еміграція і надалі відіграватиме важливу роль в економічному житті Польської держави. Відомий дослідник

еміграційної проблематики та державний діяч, який до 1923 р. брав активну участь у формуванні польської еміграційної політики, Ю. Околович ще в грудні 1917 р. писав: «Немає жодного сумніву, що визволена Польща доти буде охоплена еміграційним рухом, доки не зникнуть причини, які його породжують. Доти, доки розвиток промисловості не підніметься до такого рівня, щоб перевищити темпи натурального приросту населення, доки польське село, перенаселене малоземельним і безземельним пролетаріатом, буде величезним резервом робочих рук, які не мають відповідного попиту на внутрішньому ринку, врешті, доки заробітки польських робітників будуть відрізнятися від заробітків у сусідніх державах, доти питання еміграції не перестане бути актуальним для Польської держави»[725, s. 5].

На думку Ю. Околовича, польська еміграційна політика мала виробити кілька пріоритетних напрямів: регулювання еміграційного руху і зведення його до меж, корисних для держави та суспільства; відмову від заборони й обмеження еміграції як засобу запобігання нелегальній еміграції; завоювання довіри потенційних емігрантів, допомога й сприяння їм у процесі облаштування за кордоном тощо[725, s. 9].

Відновлення Польської держави й розпочаті урядом реформи живили сподівання, що масову заробіткову еміграцію, яка набула значних масштабів наприкінці XIX – початку XX ст., вдасться зупинити. Більшість політиків розуміла, що ліквідувати причини еміграції здатні повноцінна аграрна реформа та розбудова промисловості. Проте для реалізації намірів не вистачало ні політичної волі, ні фінансових можливостей. Праві та центристські політичні сили були зацікавлені в збереженні наявних суспільно-економічних відносин і виваженому їх реформуванню. Натомість ліві, представлені в Сеймі Польською соціалістичною партією (ППС), Національною робітничою партією (НПР), Польською селянською партією «Визволення» (ПСЛ), висували гасла радикальних реформ, але не мали потрібної більшості. Тому еміграційна політика Другої Речі Посполитої в 1918–1926 рр. поволі еволюціонувала в напрямі сприяння та посилення

заробіткової еміграції[712, s. 9].

Після порозуміння бельведерського табору з ендеками й правим Польським національним комітетом у Парижі було створено новий уряд І. Падеревського, котрий серед засобів послаблення суспільного напруження в країні важливу роль відводив швидкому відновленню заробіткової еміграції. На початку 1919 р. Міністерство праці і соціальної опіки вимагало переведення в державну власність посередницьких представництв і агенцій, які займалися продажем корабельних квитків, укладанням еміграційних конвенцій з окремими країнами та іншими, пов'язаними з еміграцією справами [644, s. 60–68].

У середині лютого 1919 р. МПіСО вислало до Парижа свого делегата, доручивши йому порозумітися з Польським національним комітетом і з'ясувати можливості працевлаштування польських робітників у Франції та Бельгії. 3 вересня 1919 р. французька сторона підписала текст еміграційної конвенції – першої міжнародної угоди, якою запроваджувалися взаємні принципи узгодження норм охорони праці в імміграційній країні, гарантування свободи еміграції, яку може регулювати тільки вільний ринок, забезпечення рівних прав і свобод тощо[128, к. 27].

Під час парламентських дебатів у жовтні 1919 р. підтримку конвенції, окрім правих, висловили центристські партії на чолі з Польською народною партією «Кулак». З критикою конвенції виступили представники Польської соціалістичної партії, проте й вони погодилися з представниками правоцентристських партій щодо важливої ролі еміграції як засобу розв'язання економічних питань. Проти заробіткової еміграції висловилися представники Національного робітничого союзу (НЗР), які обстоювали ідею розширення публічних робіт. Значною більшістю голосів польсько-французьку конвенцію 3 вересня 1919 р. затвердив Сейм

Гостра критика угоди звучала з боку польської Комуністичної робітничої партії (КПРП), яка попри те, що не була парламентською партією, активно звинувачувала уряд у спробі позбутися безробітних. Позицію

комуністів поділяли робітничі союзи, керовані Центральною комісією професійних спілок (КЦЗЗ), та частина спілок, які перебували під впливом Національного робітничого союзу[660, s. 79]. Селянські партії надавали підтримку уряду в ратифікації конвенцій з огляду на те, що еміграція, на їхню думку, сприятиме зменшенню безробіття серед сільських і міських робітників. При тім вони не підтримували заробітчанської еміграції селян, оскільки сподівалися на швидке й ефективне проведення аграрної реформи.

Протилежною була позиція ендеків. Виступаючи з гострою критикою земельної реформи, вони вважали, що еміграційна політика Міністерства праці і соціальної опіки впроваджується надто пасивно, дуже багато уваги приділяється опіці над емігрантами, нехтуються інтереси держави. Представники урядових кіл, котрі були пов'язані з правими партіями в Сеймі, щоразу сміливіше лобювали питання заморської колонізації. У травні 1921 р., з ініціативи К. Вархаловського, в Польщу прибув француз польського походження Ж. Дибовський, який озвучив пропозицію щодо колонізації польськими селянами деяких французьких колоній в Африці. Ця думка викликала невдоволення лівих партій. Побоюючись реакції села, уряд відхилив пропозицію. Політична ситуація в країні, затягування – через позицію правих партій – з аграрною реформою змусили уряд до обережних формулювань основних положень еміграційної політики[275].

Право на еміграцію кожному громадянину гарантувала 101 стаття березневої Конституції (1921 р.). Не поширювалося це право лише на окремі категорії громадян, зокрема військовозобов'язаних, осіб, проти яких відкрито кримінальне провадження, малолітнім, самотнім жінкам, людям похилого віку, неповносправним тощо[257].

Для скерування еміграційного потоку до країн – підписантів конвенцій (чи положень) уряд запровадив обов'язкові паспорти й максимально понизив їх вартість. На території країни заборонялося проводити еміграційну агітацію іноземним корабельним кампаніям і таємним агентам. Влада декларувала власне намагання впливати на напрями й інтенсивність еміграції[701].

Насправді ж потік заробіткової еміграції з Польщі фактично регулювали імміграційні країни, які зважали передусім на свої інтереси. Їх політика вмотивовувалася власними економічними потребами і лише незначною мірою зусиллями слабкої Польської держави.

Тим часом певні політичні зміни, як, наприклад, об'єднання селянських рухів навколо ПСЛ «Кулак» проти урядового тлумачення земельної реформи чи зниження соціального напруження після листопадового загального страйку, посилили зацікавлення парламентських партій можливостями еміграції. Ендеки і навіть «Кулак» убачали в еміграції спосіб забезпечити селян землею, якої бракувало в самій Польщі. 8 квітня 1924 р. посол Б. Малік (ПСЛ «Кулак») терміново виніс на розгляд Сейму пропозицію скасувати оплату за закордонні паспорти. А ПСЛ «Визволення» і ППС виступили за звільнення емігрантів від фінансових зобов'язань на користь держави. Як наслідок, 28 серпня 1925 р. з'явилося розпорядження Міністерства фінансів, згідно якого заробітчани могли отримувати паспорти безкоштовно[276].

Гострі дискусії серед парламентських партій наприкінці 1924 р. викликав проект закону, підготовлений Міністерством промисловості й торгівлі, про скерування еміграційних потоків лише через польські порти. Уряд планував отримати додаткові прибутки для розбудови польського морського флоту. Проте більшість послів звинуватили авторів проекту в порушенні прав емігрантів і в можливішому посиленні експлуатації та зловживання щодо них.

9 червня 1925 р. доопрацьований проект було подано на розгляд Сейму. Дискусія знову виявила значні політичні розбіжності у поглядах правих і лівих політичних сил. Представники селянських партій виступали проти проекту, звинувативши приватний капітал, інтереси якого відстоюють у Сеймі праві, в позбавленні селян права на землю і права працювати на ній, а тепер ще й в отриманні зиску від еміграції[278]. Як аргумент наводилися приклади, що мореплавні компанії, які організовували переїзд із Гданська, мали маленькі, непридатні для довготривалих перевезень кораблі. Подорож у

таких суднах, з пересадками, тривала близько 16 днів, тоді як переїзд із закордонних портів тривав 7–8 днів. Серед аргументів вони називали також прагнення польської буржуазії, прикриваючись патріотизмом, примножити свої статки й угамувати соціальне невдоволення на селі. Закон ухвалили сеймова та сенатська більшість правих і центристських партій[279].

На початку 1925 р. у зв'язку із завершенням політичних дебатів навколо аграрної реформи партії, представлені в Сеймі, та особи, пов'язані з регулюванням питань еміграції, разом з урядом посилили роботу над підготовкою програми еміграційної політики. 29 січня 1925 р., напередодні затвердження урядом проекту аграрної реформи, на спільному засіданні сеймової еміграційної комісії та Міністерства закордонних справ міністр праці й соціальної опіки Ф. Сокаль представив уряду програмний проект еміграційної політики. Він відзначив, що можливості еміграції дедалі зменшуються. Країни імміграції не лише протидіють напливу «небажаних елементів», а й прагнуть їх асимілювати. Міністр висловив переконання, що високий приріст населення й складна економічна ситуація змушують Польщу розширювати еміграцію; пропонував шукати такі еміграційні ринки, де умови й оплата праці могли би бути кращі, ніж усередині країни, де були б перспективи створення самодостатніх господарств, існували б можливості забезпечення національних і культурних потреб, а також гарантувалися громадянські права. Міністр, передбачаючи в найближчій перспективі цілковите припинення еміграції до Франції, пропонував розвивати переселенські рухи до Південної Америки, головно до Бразилії[360].

Засади еміграційної політики, що їх озвучив напередодні прийняття закону про земельну реформу міністр праці і земельної реформи, сигналізували про те, що значна частина польських селян не отримає землі. Оголошені програмні принципи не мали великих перспектив бути реалізованими. Як показав час, уряд Польщі не зміг гарантувати своїм громадянам належних умов праці й життя за кордоном. Уряд не мав коштів для ведення повноцінної еміграційної політики, принаймні такої, якою вона

здумувалася на папері. Еміграційну програму МПіСО підтримали ліві та центристські партії.

Праві політичні сили активно просували ідею сприяння еміграції національних меншин і створення колонізаційних анклавів, компактного проживання польських емігрантів у Європі (Югославії, Франції, Німеччині, європейській частині Туреччини), в Північній Америці (США, Канаді), у Південній Америці (Аргентині, Уругваї, Перу, Чилі, особливо Бразилії), в Азії (Туреччині, Голландській Індії (сучасній Індонезії), Маньчжурії), на островах Тихого океану та Африці (Анголі, Алжирі, Мароко)[362; 363].

Г. Заленцький у виданій 1925 р. праці «Польська колоніальна та колонізаційна політика» рекомендував упродовж 10 років переселити з Польщі від 8 до 10 млн осіб. Лише в бразильському штаті Парані, на його думку, можна було поселити від 2,5 до 3 млн польських колоністів. Він вважав, що Парана могла б стати першим польським штатом у Бразилії, звідки розпочалася б подальша колонізація цієї країни, а після неї Парагваю, Перу, аж до берегів Тихого океану[832, s. 119–158].

Ідею боротьби за колонії для Польщі виношували й інші політики. Вони менше говорили про еміграцію в Німеччину чи Францію, більше – в Парану. Навіть закликали поляків емігрувати із Франції в Бразилію[362; 363].

Питаннями еміграції дедалі більше цікавилися представники національних меншин Другої Речі Посполитої. Після впровадження низки імміграційних обмежень деякими країнами, особливо США, в єврейському середовищі стали відчутні впливи сіоністських організацій, котрі пропагували еміграцію до Палестини, особливо після того, як «Єврейське коло» в Сеймі очолили сіоністи. Еміграцію до Палестини підтримували також деякі організації єврейського пролетаріату. Проте найвпливовіша партія – Бунд – висловлювалася проти усунення євреїв від польського політичного життя, як і проти проекту створення єврейської держави в Палестині. Українські та білоруські політичні організації не пропагували трудової еміграції.

Керована Польською соціалістичною партією та Бундом Центральна комісія професійних спілок ще в 1924 р. наголошувала, що потрібно поліпшити становище польських заробітчач через укладання міжнародних угод, які б гарантували їм рівні права з місцевими робітниками. У цей період Комісія утворила Еміграційний відділ, визначивши його завданням надання інформації й допомоги особам, котрі виявили бажання покинути країну, переважно польським і єврейським робітникам. На початку 1926 р. профспілкова делегація, під час відвідин еміграційних пунктів у Вейхерові й Гданську, обговорювала питання про зменшення оплати за морські перевезення, аби уможливити еміграцію до Канади незаможним селянам. У 1925 р. Центральна комісія професійних спілок, указуючи на зменшення можливостей еміграції до європейських країн, висловила побажання, аби польський уряд узявся за пошук нових територій для еміграції в країнах Південної Америки, Канаді та Австралії[660, s. 86–87].

Навесні 1926 р. Польща увійшла в період позитивної економічної кон'юнктури, яка вплинула на збільшення промислового і сільськогосподарського виробництва, на зростання кількості зайнятих поза сільським господарством осіб, що зменшувало безробіття.

Сприятлива економічна ситуація в розвинутих країнах подавала надії на розв'язання питання аграрного перенаселення Польщі завдяки позитивному еміграційному клімату, що там утворився. Від початку 1925 р. поновилися дискусії навколо основних положень еміграційного закону, зрештою в 1927 р. його було ухвалено.

Важливий вплив на еміграційну політику міжвоєнної Польщі мала діяльність Наукового інституту з досліджень еміграції й колонізації, що був створений 1925 р. як секція Польського еміграційного товариства. Ініціатива створення Інституту походила від учасників цього товариства на чолі з відомим ендецьким діячем С. Гломбінським. У першому номері кварталника Наукового інституту з досліджень еміграції і колонізації, виданому в жовтні 1926 р., С. Гломбінський, якого рада Польського

еміграційного товариства призначила головою ради інституту, стверджував, що головним завданням цього наукового закладу є дослідження нових еміграційних територій для польського осадництва. В інавгураційній промові з нагоди відкриття інституту він декларував співпрацю з міністерствами, зацікавленими справами еміграції польських громадян, зокрема й національних меншин, а також звернув увагу на нагальну потребу Польщі в створенні колоній[315, s. 153–157].

Членами інституту були урядовці високого рангу, діячі громадських організацій, які займалися питаннями еміграції, обширне коло професорів. До складу ради інституту входили, окрім С. Гломбінського, професори Л. Кшивицький, З. Людкевич та доцент Г. Заленцький – секретар і редактор кварталника. Ключову роль у діяльності інституту відігравали ендеки.

У вересні 1927 р. інститут набув статусу юридично самостійної установи і значно розширив коло своїх членів. У 1928 р. в ньому налічувалося 76 дійсних членів та 49 членів-кореспондентів, на початку 1931 р. його склад розширився до 360 осіб. Членами цього інституту були міністр праці і суспільної опіки С. Юркевич, директор Еміграційного управління С. Гавронський, а також Владислав і Станіслав Грабські[327, s. 11–15].

Після травневого перевороту 1926 р. новий уряд декларував подальший розвиток еміграційної політики. Новий міністр праці й суспільної опіки С. Юркевич в одному з інтерв'ю заявив, що уряд і надалі буде проводити переговори з Францією і Німеччиною щодо поліпшення становища польських робітників і насамперед розвиватиме сільськогосподарські поселення в заморських країнах. Еміграційне управління, яке й надалі очолював С. Гавронський, убачало великі можливості поселення польських селян у Південній Америці[339, s. 88].

Діяльність Еміграційного управління із пошуків нових еміграційних ринків та укладення відповідних для цього умов підтримували майже всі партії, представлені в Сеймі. Державна еміграційна рада в лютому–березні 1926 р., за участю міністра праці й соціальної опіки Б. Земінського,

підтримала еміграційну політику МПіСО й наголосила на крайній потребі розвивати переселенську еміграцію[336, s. 35–47, 84–86].

Санаційний уряд надавав значну підтримку всіляким колонізаційним ініціативам. У березні 1926 р. у Варшаві було створено Колонізаційне товариство, яке очолили Ю. Тарговський і А. Лаго. У серпні 1926 р. це товариство звернулося до уряду з проханням про виділення субвенції в розмірі 200 тис. зл., а також визнання за ними монополії на заморську колонізацію. Міністр С. Юркевич підтримав клопотання, наголосивши на деяких обставинах, як-от криза на ринку праці, а отже закриття закордонних ринків для робітничої еміграції, тому, зазначав він, мова може йти лише про сезонну еміграцію. Натомість існували можливості закордонної поселенської еміграції, і це могло б стати виходом для переселенського руху[660, s. 123].

Колонізаційне товариство отримало потрібні повноваження та кредит на організацію сільськогосподарських поселень у Південній Франції, французьких колоніях і Бразилії. Державна еміграційна рада на засіданні 8–9 жовтня 1926 р. дала згоду на цю програму, однак виступила проти колонізації в Перу з огляду на важкі умови життя й праці для емігрантів з Європи[338, s. 29–30].

Уряд надав також підтримку спілці «Сільськогосподарське колоніальне товариство» (*Société Agricole et Coloniale* (так звана „Agricolon”)), яка виникла в березні 1927 р. і за участю французько-польського капіталу. Її завданням було розвивати польські поселення в Південній Франції[318, s. 199].

16 квітня 1928 р. МПіСО провело міжміністерську конференцію, за участю Міністерства сільського господарства і аграрної реформи та Державного сільськогосподарського банку. Міністр С. Юркевич стверджував, що у Франції можуть знайти роботу в сільському господарстві близько 2 млн польських емігрантів. Він вважав, що буде корисним, якщо польські громадяни асимілюються із французами, зміцнюючи Францію, аніж житимуть на батьківщині в голоді й злиднях[189, к. 121–123]. С. Юркевич

фактично підтримав ідеї, що їх пропагував З. Людкевич, який у 1924 р. обіймав посаду міністра аграрних реформ[705, с. 5–38].

27 вересня–15 листопада 1928 р. відбулася серія засідань Міжміністерської комісії за участю Еміграційного управління, МЗС, Міністерства сільського господарства і аграрної реформи та Колонізаційного товариства, яка мала виробити засади колонізації й осадництва. У ході дискусій досягнуто спільної думки, підтриманої Державним казначейством, що, з огляду на значну вартість сільськогосподарського поселення у Франції, варто залишити її приватній ініціативі. Емігрантів, позбавлених фінансових можливостей, рекомендовано скеровувати до країн Південної Америки. Було також визначено, що Колонізаційне товариство з 1930 р. зможе щорічно переселяти до Бразилії по 1–2 тис. родин.

Учасники конференції висловилися за підтримку еміграції українців до Канади, оскільки це послаблюватиме їхнє становище на східних кресах.

На заключному засіданні комісії 15 листопада 1928 р. ухвалено тези, в яких йшлося про підтримку еміграції, оскільки це сприятиме підвищенню продуктивності господарства Польщі, впливатиме на зменшення безробіття, принесе найменші збитки політичного й національного характеру. Затверджено також план сприяння еміграції непольського населення з Тернопільського воєводства, прикордонних з Румунією повітів, Станіславського, центральних і східних повітів Львівського, південно-східних і східних повітів Волинського воєводства та з Барановицького, Лунинецького і Молодечненського повітів.

У тезах рекомендувалося всіляко сприяти еміграції безробітних із Варшави та розparcelьованих фільварків, з міст, де розташовувалися вузлові залізничні станції, військові гарнізони тощо. Досягнення окреслених завдань, як вказувалося в тезах, можливе лише за умови фінансової підтримки Державного земельного банку.

Програма колонізації та осадництва, що її запропонувала Міжміністерська комісія, отримала широкую підтримку МЗС, яке висловилося

за найтіснішу співпрацю Державного казначейства з приватними колонізаційними спілками. МЗС сподівалося, що держава в такий спосіб зможе впливати на напрями й перебіг переселенських акцій.

Уряд підтримав програму. Рада міністрів ухвалою від 27 березня 1929 р. забов'язала Державний земельний банк до співпраці з Еміграційним управлінням у питаннях ліквідації господарств емігрантів у країні, надання кредитів на виїзд, сприяння у придбанні господарств полякам-реемігрантам [145, к. 66–119]. Уряди санації, різні політичні партії й організації, профспілки в цілому сходилися у питаннях розв'язання еміграційних проблем.

У зв'язку із посиленням еміграційної агітації на селі в 1929 р. проти дій уряду гостро виступали комуністи. Керована Польською соціалістичною партією і Бундом Центральна комісія професійних спілок (через Робітниче еміграційне бюро) боролася з нелегальною агітацією, що проводилася серед польських і українських малоземельних селян та міської єврейської бідноти, і закликала до еміграції. Робітниче еміграційне бюро, як і Бунд, рішуче виступали проти агітації сіоністських угруповань, які заохочували євреїв до еміграції в Палестину[328, s. 100–104].

Польська соціалістична партія обстоювала думку про хоч і не бажану, але вимушену необхідність заробітчанської еміграції до європейських країн. Натомість соціалісти не схвалювали еміграційних планів щодо країн Північної та Південної Америки, осадництва у Франції з огляду на малі можливості та високу вартість заходу.

Народні партії, представлені в Сеймі та Сенаті, розходилися у ставленні до еміграційної політики. Члени Селянської партії дотримувалися думки, що кожен громадянин має право на працю у власній країні, а якщо виникає необхідність заробітку за кордоном, Польська держава зобов'язана опікуватися співвітчизниками.

На початку 1927 р. Польська народна партія «Визволення» вимагала, аби державна влада не тільки формувала шляхи переселення, а й створювала там

належні для громадян умови, маючи на увазі, що уряд забезпечить польським селянам можливість купувати у власність рільничі господарства за кордоном.

Польська народна партія «Кулак», обстоюючи інтереси заможних і частково середніх селян, стверджувала, що убогість 5 млн малоземельних і безземельних селян у Польщі зумовило припинення 1914 р. еміграції до Америки й Німеччини. Програма цієї партії, ухвалена 29 листопада 1926 р., передбачала зняття еміграційних обмежень для селян і робітників. Вона також підтримувала поселенську еміграцію на колонії дружніх держав, які гарантували добробут, збереження віросповідання, мови, а отже національної свідомості польських поселенців[660, s. 130–131].

Представники Українського парламентського клубу вимагали збільшення допомоги польської влади для українських емігрантів, передусім збільшення квоти сезонних робітників зі Східної Галичини до Німеччини. Схожі вимоги висували представники сеймової фракції «Єврейське коло». Їхні вимоги стосувалися допомоги сіоністським організаціям, які займалися підготовкою і навчанням емігрантів до Палестини[280; 281].

Більш радикальною щодо еміграції була позиція ендеків. Вони вважали, що еміграційна політика санаційних урядів надто обережна й малоефективна, а тому потрібно посилити еміграцію з Польщі, а саме: створити в країні дієвий апарат, який має навчати емігрантів, у тому числі й ощадності; фінансувати й кредитувати переселенські акції, зокрема у Францію й заморські країни, скуповувати господарства в емігрантів тощо. Ендеки наголошували на посиленні заходів задля збільшення еміграції національних меншин – євреїв, українців і білорусів. Звучали аргументи, що завдяки еміграції Польща зможе поправити свій платіжний баланс, а також забезпечити імпорт сировини з польських поселень[827, s. 219–243].

З весни 1929 р., у зв'язку з переходом Ю. Пілсудського до «політики твердої руки», еміграційна політика санації зазнала змін. Якщо 14 березня С. Юркевич стверджував, що аграрні відносини не вдасться оздоровити лише завдяки еміграції, то новопризначений міністр праці й соціальної опіки

А. Пристор і директор Еміграційного управління Б. Наконечников обіцяли енергійно вплинути на збільшення кількості емігруючих, застосовуючи при цьому національно-патріотичні гасла. Г. Заленцький у статті, розміщеній на сторінках Наукового еміграційного кварталника, підтримав рішучість Б. Наконечникова послідовно спрямовувати міграційну політику до боротьби за велику Польську державу[825, s. 205].

З 1928 р. серед польської громадськості розпочалася компанія за пошук колоніальних територій. Впроваджувана протягом кількох років ЛМіК пропаганда донесла цю ідею до свідомості широких верств населення, яке відреагувало численними зверненнями, ухвалами, резолюціями різних організацій, установ, товариств та появою значної кількості публікацій. 28 лютого 1933 р. Сенат РП ухвалив рішення про необхідність отримання Польщею колоній і звернувся до уряду з вимогою домогтися на міжнародному рівні колоніального мандата[145, k. 102].

На сторінках «Gazety Warszawskiej» Г. Заленцький, триумфуючи, писав, що весною 1929 р. санаційна влада зможе втілити ендецьку еміграційну програму, створити місця компактного поселення польських емігрантів у визначених країнах, а згодом – польські колонії. Ендеки посилено наголошували на еміграції євреїв і слов'янських меншин зі східних кресів, маючи на меті заселити на вивільнені землі польських осадників із Центральної Польщі[314].

Досить сміливі обґрунтування ідеї колонізації знаходимо в А. Зарихти: «Було б значно корисніше скеровувати хвилю переселення на території, підпорядковані власній суверенній владі. Навіть якщо це видається абсурдним, зважаючи на сьогоденний політичний поділ світу, шанси отримання таких територій існують»[842, s. 101].

В умовах економічної кризи відбулося певне корегування еміграційної політики. Міністр соціальної опіки С. Хубицький восени 1931 р. стверджував, що завданням уряду має бути поліпшення умов еміграції з країни, а також протидія рееміграції. Він висловлювався за кредитування

міжконтинентальних перевезень і початок колонізаційної акції за сприянням Еміграційного фонду. МСО та насамперед МЗС підтримали проекти організації в Аргентині (Місйонес) і Бразилії (Парана) польських осадницьких спілок. З ініціативи польської влади постала поселенська спілка в Тулузі – Центральне польсько-французьке сільськогосподарське бюро (Centralne Biuro Rolnicze Polsko-Francuskie), що мало виступати посередником у наданні землі польським робітникам, які працювали у Франції[333, s. 448].

Між МСО і МЗС існували певні відмінності у підходах до еміграційної проблематики. МСО оцінювало поселенську еміграцію як один із способів послаблення соціального напруження в країні, але не пов'язувало з нею розв'язання проблеми перенаселення країни. МЗС, зі свого боку, вже від половини 1920-х рр. розвивало активну роботу в полонійних осередках, сподіваючись на збільшення заокеанської еміграції з Польщі, що дало б змогу здобути певні політичні й економічні преференції в країнах імміграції. У своїй практичній діяльності обидві інституції приділяли увагу питанням опіки над емігрантами. У МЗС наголошували на узгодженні інтересів емігрантів із внутрішньою та зовнішньою політикою Польської держави.

Різке скорочення сезонної заробіткової еміграції в умовах економічної кризи, на яку здебільшого була зорієнтована діяльність МПіСО, остаточно визначило панівну роль МЗС у формуванні еміграційної політики. Еміграційне управління було ліквідовано, а Міністерство праці й соціальної опіки в 1931 р. реорганізовано в Міністерство соціальної опіки (МСО). МСО ще в середині 1932 р. протидіяло передачі МЗС керівництва еміграційною політикою, хоч і визнавало, що діяльність Еміграційного управління останнім часом перебувало під значним впливом МЗС.

Міністерство закордонних справ, узявши під свій контроль еміграційні справи, посилило переселенські акції до тих країн Південної Америки, у яких не було юридичних перешкод для в'їзду емігрантів з Європи. Обмеження становили хіба що великі затрати на створення сільськогосподарських

поселень, тому планувалося здійснювати пробні поселенські заходи із залученням іноземного капіталу[145, к. 120].

З ініціативи міністра закордонних справ Польщі Ю. Бека, 4–6 червня 1933 р. в Бухаресті відбулася конференція за участю представників Польщі, Румунії, Югославії, Чехословаччини, Угорщини та спостерігачів із Туреччини, Греції, Литви й Естонії. Конференція ухвалила резолюцію про необхідність зняти юридичні обмеження для заробіткової еміграції. Країни імміграції на ці заклики не реагували.

У січні 1932 р. Морська і колоніальна ліга (ЛМіК) переслала до президії Ради міністрів «Загальний план польської колоніальної і колонізаційної акції у Південній Америці та французьких колоніях в Африці». Згідно цього плану пропонувалося надати урядові гарантії польському приватному капіталу, який міг би розвинути переселенську еміграцію до Південної Америки[239].

План МІКЛ був схвалений на засіданні Міжміністерської еміграційної комісії (МЕК) 22 лютого 1933 р. Комісія прийняла рішення, передусім, підтримувати поселенську акцію в Парані і Місьйонесі та виділила кредит у сумі 120 тис. зл. для підтримки колонії «Білий орел» у бразильському штаті Еспіриту-Санту. У серпні 1933 р. цій колонії було надано чергову позику. Для підтримки Колонізаційного товариства, МЕК прийняла рішення анулювати заборгованість Державному казначейству в сумі 599 тис. зл., та заборгованості Державному сільськогосподарському банку. Також прийнято рішення покрити збитки, пов'язані з банкрутством польських поселенських спілок в Перу.

МЗС та інші зацікавлені сторони активно підтримали акції ЛМіК в Парані, виділивши додаткові 100 тис. зл. безвідсоткової позички. Тут планувалося утворити мережу зразкових польських поселень, зорієнтованих на збут виробленої місцевої продукції в Польщі. Передбачалося також будівництво залізниці, яка б з'єднувала придбані території з Куритибою. На закупівлю землі під осадництво в аргентинській провінції Місьйонес Міжміністерська еміграційна комісія виділила 210 тис. зл. Придбані через

Державне казначейство в Парані та Місьйонесі землі формально мали стати власністю спілок, що їх створили місцеві поляки.

Ще одним кроком до реалізації рішень Міжміністерської еміграційної комісії стало придбання Міністерством закордонних справ близько 1 тис. га землі вартістю 660 тис. зл. у штаті Місьйонес (Аргентина) і штаті Парана (Бразилія). Ці землі розміщувалися біля річок Парана та Ігуас і добре підходили для визначених потреб. Купівлю цих ділянок МЗС здійснило за допомогою двох акціонерних осадницьких спілок – «Compania Colonisadora e Mercantil Paranense S. A.» в Куритибі і «Compania Colonisadora del Norte S. A.» в Буенос-Айресі (Аргентина). Сто відсотків акцій цих спілок в Аргентині та 90 % в Бразилії належали МЗС, а саме Державному казначейству. Контроль за їх діяльністю здійснювали відповідні посольства та консульства[145, к. 42].

В урядових колах повстало питання про необхідність посилення фінансування еміграції за рахунок перерозподілу внутрішніх соціальних видатків. На засіданні МЕК 20 березня 1934 р. МЗС обстоювало думку, що Міжміністерська еміграційна комісія має звернутися до фондів призначених для боротьби з безробіттям в середині країни з пропозицією про перерахування певних коштів до Еміграційного фонду в розпорядження Міжміністерської еміграційної комісії для потреб переселенців. Представники закордонного відомства вважали, що існування упорядкованого еміграційного руху є допомогою для внутрішнього ринку праці і що заморське польське осадництво, охопивши певну кількість надміру населення на селі, може бути одним із ефективних і цілеспрямованих засобів боротьби з безробіттям. Проте, таке рішення не було прийняте, через заперечення з боку представника МСО[228, к. 12–50].

Міністерство соціальної опіки, як і раніше, виступало проти розширення заокеанських поселень. Із розрахунків, проведених у кінці листопада 1933 р., випливало, що вартість поселення родини з п'яти осіб у середньому Поліссі становила близько 5,5 – 6 тис. зл. Натомість вартість поселення тієї ж родини

в Південній Америці, навіть після зниження цін на корабельні квитки на 30 % (у 1933 р.), становила 4 тис. 725 зл. Тому МСО пропонувало замислитися, чи не варто спочатку використати переваги осадництва, які ще існують в країні, а заокеанські переселення відкласти до часу формування кращої кон'юнктури в сільському господарстві субтропічних країн та організації власного, дешевшого перевезення емігрантів[228, к. 12–50].

Із завершенням світової економічної кризи та поживленням міграційних рухів польська влада активізувала діяльність із впровадження колонізаційних планів та поселенської еміграції. Головним ініціатором цих ідей надалі залишалася Морська й колоніальна ліга. За підтримки Міністерства промисловості й торгівлі (МПіГ) ліга прагнула реалізовувати плани зі створення в Африці й Південній Америці мережі польських плантацій і поселень, які мали вирощувати продукцію, потрібну для польської промисловості. З часом стало очевидно, що не вигідно розміщені та погано освоєні плантації в Ліберії й Бразилії опинилися перед загрозою банкрутства. Серйозні побоювання в керівництва цих країн викликала великодержавна колонізаційна пропаганда ЛМіК. Після смерті голови правління Морської й колоніальної ліги генерала Г. Орлича-Дрешера в 1936 р. МЗС спробувало вплинути на її діяльність. У березні 1937 р. Міжміністерська еміграційна комісія ухвалила рішення про обмеження представництва ЛМіК у Бразилії до двох осіб та усунення її від практичних і господарських справ у країні[231].

Велику увагу пропаганді колонізаційних ідей приділив VII з'їзд ЛМіК, який відбувся 7–8 травня 1937 р. в Познані. На з'їзді стверджувалося, що Польща потребує колоній і підмандатних територій. Серед причин називалися гостра потреба в сировині, а також у відселенні надлишку сільської та міської людності, особливо єврейської національності. З'їзд затвердив новим головою ЛМіК генерала С. Квасневського[283, s. 84–85].

Після узгодження з МЗС керівництво ЛМіК ухвалило рішення про ліквідацію так званої ліберійської акції, обмеження діяльності в Парані,

натомість активізування освітньо-пропагандистської роботи в країні. Велика увага приділялася широкому інформуванню населення з різних питань, пов'язаних із заокеанською еміграцією, видавництву газет, фінансуванню наукових експедицій і досліджень, навчанню власних працівників.

Від початку 1939 р. ЛМіК, за погодженням з МЗС та іншими зацікавленими відомствами, посилила колоніальну пропаганду в країні та за кордоном. Ухвалено рішення про налагодження контактів з польськими громадянами за кордоном, які мали стати осередками пропаганди польської колонізаційної політики. ЛМіК заручалася підтримкою іноземних громадян, котрі підтримували польські колоніальні прагнення й могли їх популяризувати, зокрема журналістів, публіцистів, впливових осіб тощо. Планувалося створити мережу закордонних представництв у Франції, Великій Британії, Голландії, Італії, Бельгії, Німеччині, Португалії і США [219, к. 46–47].

У другій половині 1930-х рр. на державному рівні помітно активізувалася пропаганда заокеанської еміграції національних меншин. У середині 1937 р. з ініціативи ЛМіК та МВС було утворено Союз громадських організацій опіки над емігрантами у Львові (*Związek Społecznych Organizacji Opieki nad Emigrantami we Lwowie*). До нього увійшли Польське еміграційне товариство, Польська опіка над співвітчизниками на чужині, Товариство опіки над українськими емігрантами, Єврейське еміграційне товариство «JEAS». Союз громадських організацій опіки над емігрантами пробував створити поселенські спілки, керуючись тим, що інтереси Польської держави потребують охоплення еміграцією єврейського населення, з одного боку, та українського – з іншого. Натомість еміграція польських громадян передбачалася тільки в необхідних межах [660, s. 204].

Міністерство закордонних справ розпочало підготовку перспективного еміграційного плану. У напрацюваннях 1936 р. планувалося протягом чотирьох років організувати еміграцію за океан 25 тис. осіб, виділивши для цього 21 млн зл. На звільнених землях у східних воєводствах передбачалося

оселити близько 17 тис. осіб польської національності[223, к. 20]. Створений МЗС у середині 1937 р. таємний план містив вказівки щодо забезпечення полякам кількісної й економічної переваги в Польщі. У зв'язку з цим міністерство пропонувало збільшити еміграцію білорусів і українців до Бразилії, Аргентини та інших країн Південної Америки. Аби не допустити їх скупчення на окремій території, як планувалося у випадку з поляками, міністерство рекомендувало розпорошувати поселення емігрантів із меншин на більших територіях. Єврейська еміграція скеровувалася до Палестини й інших країн. Еміграція євреїв, як вважалося, сприятиме утвердженню поляків у торгівлі й дасть поштовх розвитку польського середнього стану, щонайголовніше – усуне, з одного боку, байдужий до Польської держави національний елемент, з іншого – радикально налаштований, що пропагує польській культурі чужі форми соціалістичного способу життя. Натомість емігрантів-поляків передбачалося скерувати лише на території, які межували з Бразилією, Аргентиною та Парагваем (Парана, Місьйонес, Енкарнасіон). Тут, у компактних поселеннях, планувалося розвивати виробництво бавовни, тютюну та іншої сировини. В новостворених колоніях кваліфіковані спеціалісти мали створювати умови для подальшого польського переселення[126, к. 401–419].

Один із найдієвіших інструментів реалізації еміграційної політики МЗС вбачало в діяльності Міжнародного осадницького товариства. Спираючись на польські поселенські осередки, МЗС планувало створити добре організовані, показові поселення, навколо яких мала гуртуватися польська еміграція. При тім, Місьйонес, західна Парана, Південно-Східний Парагвай вважалися територіями з хиткою політичною ситуацією, відповідно поляки могли там забезпечити собі певні важелі політичного впливу[213, к. 1–8].

На засіданні Міжміністерської еміграційної комісії 22 березня 1937 р. представники МЗС і МСО узгодили позиції щодо сприяння еміграції меншин та заокеанській еміграції поляків «у межах необхідного». Головуючий і директор МЕК В. Дриммер у спеціальному розпорядженні доручив

Міністерству внутрішніх справ підготувати пропозиції щодо національного складу емігрантів, визначити місцевості рекрутації національних меншин та забезпечити умови для збільшення кількості громадян польської національності на територіях, частково звільнених національними меншинами[229, к. 84–85].

Зі свого боку вплив на переселенську політику національних меншин здійснювало МВС. У надісланому до МЗС у листопаді 1937 р. таємному документі воно вимагало суттєвої ревізії еміграційної політики з огляду на актуалізацію національного питання. «Позитивним вирішенням», як слід розуміти, вважалося таке, що не могло порушити національного балансу на користь поляків у разі ефективної дії економічних реформ. Фінансована державою еміграція вважалася певного роду привілеєм поляків, проте обмеження еміграції національних меншин із територій, призначених для заселення поляками, також розглядалося як перешкода національним інтересам Польської держави. Категорично заборонялося переселення поляків із територій зі змішаним національним складом. І нарешті, виселення поляків із «чисто польських територій», таких як Центральна Малопольща, сприймалося як «крайне зло», що запобігатиме фізичній деградації й радикалізації громадян польської національності. Отож рекрутування потенційних емігрантів мало відбуватися передусім на територіях змішаного проживання різних національних груп, де за рахунок переселення можна досягнути кількісної переваги «польського елемента». Натомість «польський елемент» має скеровуватися на внутрішнє осадництво та сезонну еміграцію[232, к. 120–121].

Інспектор МСО М. Красноцький мав іншу думку щодо еміграційної політики держави. Він вважав необґрунтованими витрати на польське осадництво в Південній Америці (близько 4 тис. зл. на родину). Еміграція, як вважав М. Красноцький, призведе до втрати здорових молодих чоловіків у віці 20–39 років, котрі становили близько 50 % усіх переселенців, а повернуті емігрантами кошти (інвестовані в економіку) не перевищать прибутків, які

принесе економіці Польщі праця молодих чоловіків. Він навіть зауважив, що Польська держава не може дозволити собі значної еміграції національних меншин з економічних причин[334, s. 412–418]. Критикуючи ідею польської осадницької еміграції, він писав: «Якщо наше господарство має зазнати таких величезних збитків, а польський народ таких значних жертв, то нехай краще його енергія буде спрямована на інші ділянки державного життя. Якщо має витікати польський капітал, то нехай краще витікає капітал меншин. За їх рахунок можна зменшити кількість непольського населення в Польщі, послабити їх економічний і політичний вплив. Тільки за таких умов можна погодитися на осадницьку еміграцію»[667, s. 27].

Дискусія на засіданні Міжміністерської еміграційної комісії, яке відбулося 24 лютого 1938 р., вказувала на поглиблення розбіжностей у поглядах на доцільність еміграції. Секретар МЕК А. Зарихта надалі обстоював позицію МЗС. З його слів стало відомо, що міністерство почало укладати двосторонні угоди з імміграційними країнами, які містять низку пріоритетів для польських осадників. На його думку, еміграційна політика в країні має бути скерована на позбавлення надмірної кількості національних меншин, збільшення польського впливу в сільському господарстві та створення кращих умов для розвитку польського сільського населення.

Представник Міністерства соціальної опіки М. Красноцький наводив власні аргументи, стверджуючи, що заокеанська еміграція не покращить ситуації на селі. Емігранти хочуть продати землю за готівку, а тому ділять свої господарства на невеликі, більш зручні для продажу наділи й продають їх своїм родичам або знайомим, не сприяючи в такий спосіб створенню високопродуктивних господарств. Йому опонував представник Міністерства сільського господарства й аграрної реформи Смоленський. На його думку, відтік населення з перенаселених територій позитивно діє на оздоровлення сільського господарства. Представник Міністерства внутрішніх справ з аналізу природного приросту населення національних меншин виснував і виголосив свої судження, а саме, що зволікання з відселенням із країни

національних меншин призведе до збільшення їх частки в структурі населення Польщі. Ці застереження спростували А. Зарихта та М. Красноцький, вказавши на незначний (30 %) відсоток поляків у структурі всієї еміграції з Польщі. Міжміністерська еміграційна комісія не підтримала МЗС у планах організації акції зі скуповування землі від українських емігрантів.

Міжміністерська еміграційна комісія прийняла пропозиції, що їх розробило Міністерство соціальної опіки щодо особливостей відбору претендентів на поселенську еміграцію, які передбачали таке: 1) сприяти еміграції національних меншин із місцевостей з їх незначною перевагою; 2) обмежувати еміграцію національних меншин з інших територій Польщі; 3) не допускати еміграції поляків із територій, названих у першому пункті, а також із територій з кількісною перевагою національних меншин. Рекрутацію сезонних емігрантів рекомендувалося здійснювати передусім серед поляків, господарства яких потребували дотацій від держави[230, к. 52–57].

Нові політичні мотиви польських урядових кіл ілюструє таємний документ Міністерства закордонних справ, у якому зазначалося: «Організація такої акції, як еміграція, від самого початку дасть змогу створити кордон – аж від Збруча до цілковито польських земель – з повною перевагою польського елемента. Еміграційна акція створить надзвичайно добрі умови для придбання земель слов'янських меншин, відправлених до заокеанських держав, і придбання їх польськими осадниками. ...Заокеанська еміграція є еміграцією безповоротною, саме тому повинні створюватися якнайсприятливіші умови для переселення туди українців. Континентальна еміграція на 80 % є заробітчанською, тому туди необхідно скерувати лише поляків. У будь-якому випадку рішення про напрями еміграції повинні прийматися з урахуванням етнічних, економічних і геополітичних факторів»[Цит. за 773, s. 287].

У підсумку МЗС видало такі розпорядження: 1) заборонити вербування

поляків із воєводств спільного проживання з національними меншинами; 2) проводити вербування в 13 південно-східних повітах компактного проживання національних меншин; 3) заборонити відселення національних меншин з інших територій Польщі.

Унаслідок цих заходів, навіть якщо виходити з реальних можливостей заокеанської еміграції (від 7 тис. до 20 тис. осіб (окрім євреїв), у деяких повітах вистачило б відселити кілька чи кільканадцять тисяч непольського елемента, щоб забезпечити перевагу полякам (близько 60 %) у 4–5 повітах[773, s. 288].

Внутрішня політика санаційної влади наприкінці 1930-х рр. цілковито узгоджувалася з ідеологічними засадами національної політики ендеків середини 1920-х рр. Яскравим прикладом нашого ствердження є роздуми одного з найактивніших ендецьких діячів Г. Зеленцького про значення польської колонізації: «Польська держава повинна прагнути до повної полонізації через розселення польського елемента так, щоб той своєю кількісною і культурною силою надав політичного і культурного впливу кожному клаптику землі. При цьому ми не порушуємо конституційних прав національних меншин щодо їх розселення. Власних політичних цілей ми досягаємо впровадженням законних міграційних переміщень населення»[832, s. 117].

Впровадження еміграційних обмежень для емігрантів з Європи країнами Південної Америки та запровадження асиміляційних механізмів щодо національних меншин наприкінці 1930-х рр. вплинули на суспільну переоцінку амбітних колонізаційних планів польської влади. Наприкінці 1938 р. «Prasa i Opieka Społeczna» писала: «Сьогодні люди без капіталу – і робітники, й люди розумової праці – не мають можливості емігрувати за океан. Еміграційні країни сприяють переселенню лише здорового, заможного сільського елемента в обмеженій і потрібній для них кількості. Переселенська еміграція потребує значних коштів... Окрім того, емігрує той, хто вимушений, а саме безземельний і малоземельний селянин, натомість

той, хто має певний капітал, добре дає собі раду і в Польщі». Автор статті стверджував, що в 1938 р. заокеанська еміграція 23 тис. осіб вивела з країни 23 млн зл., натомість континентальна, переважно сезонна, еміграція понад 100 тис. осіб принесла Польщі близько 40 млн зл.[335, s. 418–419].

Останнє, перед початком війни засідання, Міжміністерської еміграційної комісії, яке відбулося 25 лютого 1939 р., продемонструвало фактичну відмову від планів польської заокеанської колонізації, що їх послідовно втілювало МЗС. Натомість утверджувалася концепція переселенської еміграції національних меншин відповідно до впроваджуваної національної політики.

А. Зарихта, секретар Міжміністерської еміграційної комісії, підкреслював: «...Дуже тішить спільність поглядів МЗС і наших на розв'язання питання еміграції національних меншин та заокеанської еміграції в цілому. Розбіжностей, які розділяли наші погляди впродовж чотирьох років, зараз не існує. Наше міністерство, як і наші колеги з Міністерства внутрішніх справ, зацікавлені в еміграції з погляду вирішення питання національних меншин. Наші погляди не натрапляють на спротив МЗС. Плани Міністерства соціальної опіки досить далекоглядні й уже втілюються в життя. Ми опрацювали суворо конфіденційний і детальний план для південно-східних воєводств, схвалений Радою міністрів на спеціальному засіданні. На нашу думку, потрібно використовувати будь-які засоби й можливості, аби подолати бар'єри, що їх створили найважливіші для нас південноамериканські країни. Ми повинні вирішити два важливі державні питання: 1) політичне; вживаючи модний комуністичний термін, провести «чистки» на деяких мішаних територіях із надлишком меншин; 2) забезпечити інтереси нашого судноплавства»[231, к. 45].

Представник Ради міністрів М. Лепецький висловив таку думку: «...Насправді в Польщі ніхто не організовує еміграційного руху й організувати його не потрібно. Ми лише впорядковуємо природний процес, який триває в суспільстві. І не потрібно хвилюватися, що той рух

спадає. Не потрібно взагалі прагнути до його збільшення на території етнографічної Польщі. По-іншому бачиться справа на мішаних територіях, де зменшення українського елементу є бажаним». М. Лепецький також заявив, що не можна розглядати заокеанську еміграцію як додаток до існування судноплавних ліній. Цій думці частково опонував представник Міністерства промисловості й торгівлі п. Оційшинський, котрий вважав, що держава інвестувала в організацію поселенської еміграції значні кошти, тому слід говорити про необхідність їх правильного використання[231, к. 48].

Головуючий державний секретар МЗС, а з лютого голова Міжміністерської еміграційної комісії М. Арцішевський резюмував, що, незважаючи на не вигідну економічну ситуацію, потрібно й надалі підтримувати заокеанську еміграцію, особливо еміграцію національних меншин. Для цього було прийнято рішення виділити близько 170 тис. зл. субвенцій на продовження переселенських акцій, зокрема в Аргентині, Парагваї і Бразилії[231, к. 48].

Таким чином варто зазначити, що з перших днів існування Другої Речі Посполитої польська влада приділяла значну увагу врегулюванню питання еміграції. Еміграція розглядалася як важлива складова соціально-економічного устрою тогочасного польського суспільства, завдяки якій удавалося розв'язувати питання зайнятості населення, підтримки платіжного балансу та зняття соціального напруження всередині країни. Перші організаційні кроки польського уряду були скеровані на запровадження дієвого державного контролю над всіма аспектами, пов'язаними з організацією, перебігом, формою та напрямками еміграційного руху.

Еміграційна політика Польщі упродовж міжвоєнного періоду піддавалася певним корегуванням, що були зумовлені як імміграційною політикою країн, до яких скеровувався основний потік заробітчан та переселенців із Польщі, так і змінами власної еміграційної доктрини. У першій половині 1920-х рр. головним завданням влади було міжнародно-правове врегулювання міграційних рухів із Францією і Німеччиною та

переорієнтація після запровадження обмежень США міжконтинентальної еміграції до інших країн Американського континенту. Основний акцент у цей період робився на забезпеченні своїм співвітчизникам належних умов праці, гарантуванні їх соціальних прав за кордоном та сприяння охочим емігрувати всередині країни. Попри розбіжності у ставленні до еміграції цю політику підтримували різні соціальні групи, громадські та політичні середовища.

Відсутність постійних можливостей еміграції та узалежнення її масштабів від позиції країн імміграції сприяли поширенню в наукових та урядових колах Польщі від середини 1920-х рр. ідеї переселенської еміграції колонізаційного типу, яка дала б змогу створити стійкі осередки польської спільноти, що зберігали б культурні, економічні та політичні зв'язки із батьківщиною. Генератором цієї ідеї виступають представники правих політичних партій та організацій. Від початку 1930-х рр. здійснюються спроби її практичного втілення.

В умовах світової економічної кризи, яка зумовила різке припинення еміграції до Німеччини і Франції, у правоцентристських та урядових колах набуває широкого розголосу ідея набуття та створення власних колоній, до яких мав бути скерований основний потік потенційних емігрантів. Колонії розглядаються як вкрай необхідні для економічного розвитку країни ринки сировини, збуту та праці. У другій половині 1930-х рр. уряд докладає значних зусиль для практичного втілення цієї ідеї.

Помітне місце в еміграційній політиці займало національне питання. Створивши дієвий апарат контролю над еміграцією, польська влада отримала ефективний механізм національної політики. Вона повністю контролювала через державні та місцеві органи влади кількість, національну структуру, характер та напрями еміграції. Дедалі більшого поширення набуває практика стимулювання національних меншин до переселенської еміграції з метою змінити національний склад населення у місцях змішаного та компактного проживання різних національних груп та переселення на їхнє місце поляків із центральних воєводств.

РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

3.1. Становлення та функціонування еміграційного апарату. Законодавча база

Усвідомлення польською владою важливості еміграції у загальнодержавних соціально-економічних та політичних процесах зумовило створення дієвого адміністративного механізму регулювання та контролю її перебігу.

Першими польськими установами, які опікувалися справами реемігрантів, репатріантів та емігрантів, стали Рееміграційний відділ при Міністерстві внутрішніх справ та Секція еміграції й посередництва праці при Міністерстві охорони здоров'я, праці й соціальної опіки. Вони мали незначні повноваження й опікувалися польськими реемігрантами з Німеччини, а також реєстрували їх фінансові претензії[660, s. 42].

11 листопада 1918 р. засновано Державне управління у справах полонених (Państwowy Urząd do Spraw Jeńców), перейменоване 30 грудня 1918 р. на Державне управління у справах повернення полонених, біженців і робітників (Państwowy Urząd do Spraw Powrotu Jeńców, Uchodźców i Robotników). До компетенції управління належали супровід до місць проживання військовополонених, біженців і робітників, а також забезпечення транзиту через польську територію осіб тієї ж категорії інших національностей [251].

Декретом Ради міністрів від 27 січня 1919 р. створено мережу територіальних управлінь посередництва праці та опіки над емігрантами. У середині 1920-х рр. їх нараховувалося 44[299, s. 8]. До завдань цих управлінь, серед іншого, належало посередництво у пошуку праці; підтримка рееміграції; ведення статистики переміщень людей тощо [252].

Навесні 1919 р. польська влада, побоюючись напливу радикально

налаштованих репатріантів із радянської Росії, створила Міжміністерську комісію з питань контролю над біженцями й колишніми військовополоненими, які поверталися з Росії. До складу комісії увійшли представники всіх міністерств. 5 серпня 1919 р. комісія ухвалила рішення про створення вздовж східного кордону, в таких містах, як Білосток, Вільно, Барановичі, Пінськ і Дорогуськ, спеціальних таборів для тритижневого «політичного карантину» осіб, що поверталися до Польщі[660, s. 43].

Справи репатріації, рееміграції й питання еміграційної політики спочатку перебували у віданні низки управлінь, підпорядкованих Міністерству праці й соціальної опіки та Міністерству закордонних справ.

У липні 1919 р. МЗС внесло на розгляд Президії Ради міністрів пропозицію про створення Еміграційного управління, мотивуючи це тим, що питання еміграції, як і рееміграції, тісно пов'язані із закордонною діяльністю. МПіСО, натомість, внесло пропозицію створити всередині своєї структури Еміграційне управління. Розбіжність поглядів проявлялася в ставленні до рееміграції. МЗС побоювалося масового напливу радикально налаштованих біженців і реемігрантів, натомість МПіСО виступало проти стримування, хоча й намагалося стежити, щоб хвиля повернення співвітчизників була контрольованою. Відомче протистояння мало ще й політичне підґрунтя. Часто мотиви кожної зі сторін визначалися належністю чиновників до різних політичних сил. МЗС перебувало під впливом діячів Польського народного комітету та ендеків, а МПіСО – Польської соціалістичної й Народної робітничої партій[242].

1 квітня 1920 р. на засіданні Ради міністрів більшістю голосів ухвалено рішення про утворення Еміграційного управління при МПіСО[660, S. 44]; 22 квітня 1920 р. його затверджено відповідним розпорядженням Ради міністрів[253]. До компетенції новоствореного органу належали питання, що стосувалися еміграції, рееміграції, імміграції та опіки над емігрантами за кордоном. На основі закону від 4 листопада 1920 р. Державне управління в справі повернення полонених, біженців і робітників було ліквідовано, а його

функції передано Еміграційному управлінню[255]. У результаті цієї структурної зміни постав потужний апарат, через представництва якого пройшло 4 млн репатріантів різних національностей[789, s. 84].

Цим законом також визначалися повноваження МЗС у питаннях еміграції. Еміграційне управління тісно співпрацювало з МЗС та його органами за кордоном. У країнах, визначених Еміграційним управлінням, міністр закордонних справ призначав, за поданням міністра праці й соціальної опіки, окремого аташе з еміграційних справ, який виконував свої службові обов'язки при дипломатичних і консульських представництвах[258]. Він підпорядковувався МПіСО, проте зараховувався на службу до МЗС і фактично був повністю від нього залежним. Зовнішньополітичне відомство брало безпосередню участь у плануванні й контролі за їх діяльністю[367].

Еміграційні аташе фінансувалися з бюджету МЗС, вели кореспонденцію через канцелярію цього міністерства й могли бути звільнені з посади міністром закордонних справ[451, с. 83]. До їхньої компетенції, окрім іншого, належало: вивчення економічних умов та ринку праці в країнах імміграції; нагляд за перевезеннями емігрантів мореплавними компаніями; подання Еміграційному управлінню щомісячних і щорічних звітів про еміграційні справи в країні перебування; контроль за дотриманням еміграційних угод та робітничих контрактів; інформування зацікавлених сторін про умови польської еміграції тощо[574, s. 49–50].

У 1922 р. для координації культурно-освітньої роботи серед емігрантів МЗС утворило Раду культурної опіки, яка у вересні 1923 р. була реорганізована у Міжміністерську комісію культурної опіки над поляками за кордоном. До її складу входили представники МЗС, МПіСО, а також Міністерства віросповідань і народної освіти. Відповідно до розпорядження від 22 березня 1923 р. опікою над емігрантами мали займатися польські консульства. Утворене в 1923 р. Управління економічного радника МЗС здійснювало загальний нагляд за роботою консульств у питаннях опіки над

емігрантами. До його обов'язків входив контроль за виконанням еміграційних угод і робітничих контрактів та дотриманням вимог щодо діяльності концесійованих у Польщі мореплавних компаній[660, s. 46].

Подальше зростання ролі МЗС в еміграційних справах проявилось у виданому 20 жовтня 1924 р. розпорядженні Ради міністрів про зміну організаційного статусу Еміграційного управління. Воно передбачало узгодження між МПіСО та МЗС призначення директора Еміграційного управління[700].

Остаточне повноваження Еміграційного управління було унормовано розпорядженнями Ради міністрів від 20 жовтня 1924 р.[260] та від 11 лютого 1925 р.[640]. До його компетенції належали підготовка й виконання розпоряджень, що стосувалися міграції населення й опіки над емігрантами, підготовка, спільно з МЗС, проектів міжнародних договорів, які стосувалися еміграції та імміграції, а також нагляд за їх виконанням, контроль за працею робітників за кордоном, боротьба з нелегальною агітацією й вербуванням емігрантів, опіка над емігрантами за кордоном і реемігрантами всередині країни, розгляд звернень корабельних компаній про надання їм концесій на перевезення емігрантів, проведення разом зі Статистичним управлінням обліку емігрантів, а також співпраця з громадськими організаціями в справі опіки над емігрантами й реемігрантами[260].

Розпорядженням Ради міністрів від 11 лютого 1925 р. затверджено організаційний статут Еміграційного управління. У його структурі передбачалися запровадження загального відділу, відділу заморської еміграції, відділу континентальної еміграції та науково-інформаційного бюро. Для поширення інформації про переселенський рух Еміграційне управління випускало щомісячник «Biuletyn Urzędu emigracyjnego».

Консультативним і дорадчим органом МПіСО була Державна еміграційна рада, створена 9 червня 1921 р.[256]. Після тривалих реорганізацій 1925 р. вона набула сталих функцій. До них належали: визначення напрямів еміграційної політики, рееміграції й імміграції,

опрацювання законодавчих актів, підготовка проектів міжнародних конвенцій, надання дозволів на перевезення емігрантів тощо[261].

Від початку до складу Державної еміграційної ради входило вісім членів, делегованих Сеймом, вісім уповноважених членів, що їх делегували зацікавлені міністерства (МВС, МЗС, Міністерство військових справ, Міністерство сільського господарства й державного майна, Міністерство промисловості й торгівлі, Міністерство публічного здоров'я, Державного казначейства та Головного статистичного управління), та вісім осіб, котрі займалися теоретичними й практичними питаннями еміграції.

Розпорядженням Ради міністрів від 8 липня 1925 р. дещо змінено принципи створення Державної еміграційної ради. Тепер до її складу входило 11 осіб, призначених МПіСО: три представники від профспілкових організацій, три – від найвпливовіших громадських організацій, які опікувалися емігрантами, п'ять представників від зацікавлених міністерств (МВС, МЗС, Міністерство сільського господарства і державного майна, Міністерства промисловості і торгівлі, Міністерства аграрних реформ)[660, s. 47–48]. Діяльності Державної еміграційної ради фактично розпочалася у 1925 р.

Еміграційне управління до кінця 1922 р. займалося передусім питаннями репатріації. У міру зменшення репатріаційного руху поступово ліквідовувалися табірні представництва на східному та західному кордонах. Окремим органом Еміграційного управління була експозитура у Львові. На її особливий статус впливала територіальна віддаленість регіону й масовий еміграційний рух в ньому. Представництво Еміграційного управління в Познані опікувалося еміграцією до Франції й рееміграцією з Вестфалії та Надренії. Під кінець 1925 р. Еміграційне управління мало такі структурні підрозділи: еміграційний і рееміграційний етап в Гданську, еміграційні етапи у Вейгерово і Мисловіцах, експозитуру у справах рееміграції та репатріації в Збоншиню, експозитури у Ченстохові та Львові (мала право видавати паспорти)[660, s. 48].

Крім державного апарату, справами опіки над емігрантами займалися різні громадські організації. Найбільш активним, впливовим та тісно пов'язаним із владою було Польське колоніальне товариство (Polskie Towarzystwo Kolonialne), яке виникло 1918 р. із ініціативи Ю. Околовича та С. Домбської. В 1924 р. воно змінило свою назву на Польське еміграційне товариство (Polskie Towarzystwo Emigracyjne). Згідно з новим статутом Товариство мало на меті розширити опіку над польськими емігрантами в Польщі й за кордоном. Воно організувало інформаційні пункти для емігрантів та реемігрантів, активізувало освітню та інформаційну діяльність серед співвітчизників за кордоном тощо. Друкованим органом Польського еміграційного товариства був газета «Wychodźca», що тісно співпрацював із Еміграційним управлінням, яке його частково фінансувало [789, s. 95].

У 1923 р., після смерті Ю. Околовича, було утворене Товариство популярних бібліотек для емігрантів імені Ю. Околовича. Схожу мету мало Товариство культурної опіки над поляками, які проживають за кордоном імені Адама Міцкевича, що виникло 1922 р. у Варшаві. У 1924 р. Еміграційне управління заснувало Польське товариство молодих жінок. Воно разом із Польським комітетом боротьби з торгівлею жінками та дітьми, за допомогою Польського еміграційного товариства і фінансової підтримки Еміграційного управління, організувало для емігранток до Франції опікунські центри в Мисловіцах та Вейгерові.

Весною 1923 р. власний еміграційний відділ створила Центральна комісія професійних спілок. Цей відділ організував польське та єврейське бюро, які перебували під контролем ППС та Бунду відповідно.

У 1925 р. структурі Міжнародного бюро допомоги емігрантам утворено Польський відділ. Його завданням була правова допомога в конфліктних ситуаціях, пов'язаних з еміграцією до США та наукові дослідження еміграційних рухів.

Завдяки фінансовій підтримці з-за кордону в Польщі активно діяли єврейські товариства опіки над емігрантами. Одразу після закінчення Великої

війни найбільш активним було Товариство допомоги єврейським емігрантам в Америці «HIAS» (Hebrew Sheltering Aid Society of America). У зв'язку із зміною імміграційного законодавства США у 1922 р., це товариство значно обмежило свою діяльність і передало свої відділення утвореному 1924 р. Єврейському центральному товариству у Варшаві, пов'язаному з Єврейською еміграційною радою в Берліні. Його завданням була планова організація еміграції євреїв та надання їм правової допомоги[798, s. 75].

У 1924 р. виникло польське відділення Єврейської колонізаційної асоціації (Jewis Colonization Association (JCA)) – Польський комітет товариства JCA. Цей комітет допомагав в облаштуванні колоністів на закуплених через організацію землях у Аргентині, Бразилії та Канаді[798, s. 76].

Під кінець 1919 р. у Варшаві виник Центральний сіоністський палестинський відділ, який організував єврейську еміграцію до Палестини. Цей відділ також представляв Єврейську асоціацію з Єрусалиму перед британським консульством у Польщі[660, s. 54–55].

Серед українського населення досить активно діяло Товариство опіки над українськими емігрантами (ТОУЕ). Воно було утворене 24 січня 1925 р. у Львові з ініціативи відомих галицьких громадських діячів і науковців. Товариство мало на меті опіку та захист українських емігрантів і реемігрантів, поширення та збереження українських національно-культурних традицій і зв'язків, а також самостійного творчого життя. Крім того, товариство досліджувало різні аспекти, пов'язані з еміграцією[108, арк. 8–9].

Названі вище опікунські організації отримували дотації від МПіСО, яке за їх допомогою планувало покращити роботу еміграційного апарату. Проте розпорошення зусиль кожної з них та незначна фінансова підтримка з боку держави робили їхню діяльність не надто ефективною.

Поліпшення економічного становища в країні й світі, зростання попиту на робочу силу в другій половині 1920-х рр. додали оптимізму польській владі. З'явилися умови для підвищення рівня зайнятості населення всередині

країни й для покращення умов працевлаштування за кордоном. Ці тенденції знайшли свій вияв у еміграційному законодавстві та діяльності еміграційного апарату.

Цьому сприяло, передусім, ухвалення 1927 р. еміграційного закону. Багаторічні дискусії навколо його основних положень значно активізувалися з початку 1925 р., після створення спеціальної комісії, до складу якої ввійшли Р. Кутиловський – віце-директор Еміграційного управління, С. Івановський – юридичний радник Еміграційного управління та проф. Л. Гальбан – член Державної еміграційної ради.

Остаточний варіант еміграційного закону був оприлюднений 15 жовтня 1927 р., а набрав чинності 15 грудня того ж року. Закон, разом із виконавчим розпорядженням МПіСО від 23 грудня 1927 р., замінив попередні приписи, а саме: німецький закон про еміграцію від 9 червня 1897 р., австрійські еміграційні приписи від 21 січня 1897 р., параграфи царського кримінального кодексу 1903 р., які стосувалися санкцій щодо нелегальної еміграції, а також видані вже в незалежній Польщі приписи від 4 листопада 1920 р. «У справі врегулювання примусової та добровільної міграції населення»[806, s. 235].

Еміграційний закон був важливим юридичним актом, який урегулював усі еміграційні питання в Польщі. Він передбачав збільшення контролю державного апарату над міграціями населення, водночас надаючи можливість проводити активну еміграційну політику.

Закон передбачав ряд прерогатив уряду в еміграційній політиці на території Польщі. Так, наприклад, 4-та стаття 1-го розділу стверджувала, що МПіСО, за узгодженням із МЗС, мало право за поданням Еміграційного управління, а інколи й Державної еміграційної ради, тимчасово обмежувати або забороняти взагалі (чи частково) еміграцію з Польщі до окремих країн, з огляду на невідповідні для емігрантів умови або небезпеку для держави. У 7-й статті цього ж розділу заборонялося проводити еміграційну агітацію на території Речі Посполитої не уповноваженим владою організаціям та особам.

Розділи II і III окреслювали компетенцію Еміграційного управління й

Державної еміграційної влади. Розділ IV передбачав створення еміграційного фонду у формі державного кредиту. Він призначався для опіки над емігрантами всередині країни (інформування, професійне навчання, надання допомоги для родин, які залишилися в Польщі, облаштування еміграційних пунктів тощо) та за кордоном (оплата чиновників МЗС, котрі займалися питаннями еміграції, обстеження територій, призначених для поселень, організація серед скупчених поселень польських шкіл, культурно-освітніх осередків, товариств взаємодопомоги) тощо.

Розділ V містив обширні роз'яснення умов, на яких судноплавні компанії мали перевозити емігрантів із Польщі. До цього розділу були внесені приписи закону від 14 грудня 1925 р. про виключне право польських портів на морські перевезення. Розділ VI окреслював умови діяльності колонізаційних товариств, які займалися сільськогосподарським осадництвом. Розділ VII стосувався представництв, які займалися континентальною еміграцією. Цей розділ гарантував переваги французьким рекрутаційним місіям. Розділ VIII передбачав карні санкції у зв'язку з порушенням приписів. Натомість XIX розділ містив перехідні й кінцеві приписи[262]. Польський еміграційний закон 1927 р., порівняно із законодавствами інших держав, вирізнявся піклуванням про інтереси емігрантів, хоча мав низку недоліків, за які його критикували зацікавлені сторони.

Впорядкування еміграційного законодавства сприяло чіткому розмежування функцій, які регулювали континентальну й заокеанську еміграцію. Питання континентальної еміграції вирішували Державні управління посередництва праці, а заокеанської – Еміграційне управління[384, с. 17].

Прийняття еміграційного закону сприяло розбудові еміграційного апарату та посиленню контролю над конценсійованими у Польщі мореплавними компаніями. Розпорядженням МПіСО від 28 вересня 1928 р. були створені експозитури Еміграційного управління в Варшаві, Кракові,

Львові, Бресті й Білостоку. Через Еміграційне управління влада намагалася регулювати та координувати діяльність різних організацій, пов'язаних з еміграцією.

11 січня 1927 р. у Варшаві відбулася перша конференція опікунських товариств. У її роботі взяли участь представники Польського еміграційного товариства, Товариства польської опіки над співвітчизниками на чужині, Польського товариства молодих жінок, Комітету боротьби з торгівлею жінками та дітьми, Товариства бібліотек і видавництв для емігрантів ім. Ю. Околовича, Товариства опіки над українськими емігрантами, Центрального єврейського товариства «JEAS» та ін[122, к. 2–5]. У підсумку конференції Еміграційне управління видало циркуляр державним управлінням праці та своїм територіальним відділенням усіляко сприяти діяльності товариств, які брали участь у конференції, а також Центральному єврейському еміграційному комітету (JCA) та Центральному палестинському сіоністському відділу[339, s. 92].

У середині 1930 р. з ініціативи МПіСО виникла Координаційна рада польських еміграційних, колоніальних організацій та організацій національних меншин[305, s. 66–67].

Важливим напрямом діяльності польського уряду із врегулювання стихійності еміграції та зловживань навколо неї, стало посилення контролю над діяльністю іноземних мореплавних компаній. З цією метою восени 1929 р. Еміграційне управління та Міністерство праці і соціальної опіки виступили з ініціативою створення Еміграційного синдикату (Syndykatu Emigracyjnego) – акціонерної спілки за участю Державного казначейства та ліцензованих у Польщі мореплавних компаній[216, к. 4–6]. 11 січня 1930 р. Еміграційний синдикат було офіційно зареєстровано, і він розпочав свою роботу[217, к. 29]. До його компетенції належало: надання емігрантам відповідної інформації; допомога їм при отриманні необхідних документів і ліквідації майнових стосунків на батьківщині; допомога й посередництво в отриманні кредитів та купівлі залізничних і корабельних квитків; організація

колективних транспортних перевезень; облаштування та утримання готелів і будинків для емігрантів; улагодження всіх формальностей, пов'язаних із виїздом за кордон; участь у різних інституціях, що займаються питаннями еміграції[216, к. 4–6].

На думку більшості дослідників, утворення Еміграційного синдикату повинно було не тільки обмежити діяльність місцевих представництв мореплавних компаній, а й перекласти на нього низку функцій, якими до цього займалися громадські опікунські організації.

Еміграційний синдикат, завдяки підтримці влади, в березні 1930 р. створив у Варшаві Центральне управління й узявся за організацію регіональних відділів у східних та південно-східних воєводствах, звідки рекрутувалося найбільше переселенців і була поширена нелегальна агітація. Станом на осінь 1930 р. представництва Еміграційного синдикату діяли у Волинському (одинадцять), Поліському (сім), Львівському (п'ять), Станіславському, Тернопільському (по чотири) воєводствах та в Жешові й Тарнові[284, s. 8–9].

У зв'язку зі значним зменшенням імміграційних квот урядами США та Канади північноамериканські мореплавні лінії («Red Star Line», «White Star Line») скоротили свої попередньо розбудовані регіональні відділення. Зусиллями польської влади в листопаді 1930 р. вдалося порозумітися з перевізниками, які обслуговували еміграційний потік у Південну Америку, що дало змогу зберегти чинність відділень еміграційного синдикату з наданням необхідної допомоги охочим виїхати до цих країн[284, s. 12–13].

Значне скорочення кількості заокеанських емігрантів з Польщі у 1930–1931 рр. вплинуло на фінансовий стан Еміграційного синдикату. В цей період йому вдалося покрити власні видатки лише на 50 %, що суттєво ускладнило можливість виконання покладених на нього завдань[371].

Різне зменшення масштабів еміграційного руху в 1930 р. внесло суттєві корективи в політику польської влади. Вони проявилися передусім у функціонуванні еміграційного апарату. З 1 липня 1932 р. розпорядженням

президента Речі Посполитої І. Мосьціцького ліквідовано Еміграційне управління, а його функції перейшли до компетенції Міністерства закордонних справ[264]. У компетенції МПіСО залишилися питання селекції, рекрутації і транспортування емігрантів. Питання загальної еміграційної політики узгоджувалися із МЗС[265].

Зменшення фінансування вплинуло на діяльність багатьох організацій. Так, наприклад, у 1932 р. припинив свою діяльність Науковий інститут із дослідження питань еміграції і колонізації. Змінила напрям діяльності газета «Wychodźca», яка з 1932 р. стало речником еміграційної політики МЗС.

Одночасно почали створюватися нові організації, безпосередньо пов'язані з еміграцією. У 1931 р. виникла Морська і колоніальна ліга (Liga Morska i Kolonialna), яку очолив генерал Г. Орліч-Дрешер. Організація почала жваву пропаганду навколо розбудови польського флоту, набуття колоній, осадництва в заморських країнах тощо[371].

Зменшення масштабів заокеанської еміграції з Польщі вплинуло на діяльність Еміграційного синдикату. Збитки від його діяльності у 1930/1931 р. становили 394 тис. зл., а в наступному році – 404 тис. зл. У зв'язку з ліквідацією Еміграційного управління та деяких опікунських організацій Еміграційний синдикат отримав низку завдань, пов'язаних із рекрутацією сезонних робітників, інформаційно-видавничою діяльністю, управлінням еміграційними етапами в Гданську і Гдині, Еміграційним домом у Львові та Еміграційним готелем у Варшаві. Синдикат також отримав право на організацію колективних перевезень емігрантів і реемігрантів із Франції та Бельгії. У зв'язку з ліквідацією багатьма мореплавними компаніями своїх представництв, синдикат перебрав на себе врегулювання формальностей із пасажирськими перевезеннями емігрантів. За допомогою місцевого самоврядування та за підтримкою Міністерства соціальної опіки і Міністерства внутрішніх справ від 1932 р. розпочалося створення мережі так званих кореспондентів Еміграційного синдикату. Їх призначали з-поміж чиновників гмінного й повітового рівня. Станом на середину 1930-х рр. до

цієї роботи було залучено 600 осіб. До їхніх обов'язків належало надання безкоштовної інформації щодо можливостей еміграції та скерування заявників до відділень синдикату[660, s. 183].

Покращення економічної ситуації в 1933 р. та збільшення можливостей поселенської еміграції в країнах Південної Америки поновили зацікавлення іноземних мореплавних компаній перевезенням емігрантів із Польщі. У 1934 р. корабельні лінії, які перевозили емігрантів у Південну Америку, погодилися на зниження вартості квитків з 950 до 755 зл., а пізніше до 667 зл. на дорослу особу, а також уклали низку угод щодо вирішення через Еміграційний синдикат різних питань, пов'язаних із виїздом за океан.

На поліпшення фінансового становища синдикату вплинуло укладання угоди з Єврейським еміграційним товариством «JEAS» та Палестинським відділом. Синдикат також організував перевезення переселенців до Канади, Аргентини й Бразилії[341].

Після реорганізації еміграційного апарату влітку 1932 р. на території Польщі першою владною інстанцією в еміграційних питаннях залишилися державні управління посередництва праці, натомість другою владною інстанцією стали воєводи, яких на практиці заміняли еміграційні інспектори, призначені реорганізованим Міністерством соціальної опіки. Територія держави була поділена на своєрідні округи: еміграційний інспектор при урядовому комісарі у Варшаві контролював у Люблинське, Келецьке, Лодзьке, Познанське, Поморське та Варшавське воєводства; інспектор у Бресті – Волинське, Поліське, Білостоцьке, Новогрудське та Віленське воєводства; інспектор при Львівському воєводському управлінні – Львівське, Станіславське та Тернопільське воєводства. У Краківському й Сілезькому воєводстві були призначені по одному окремому інспектору.

Регулювання заокеанського еміграційного руху концентрувалося у Варшаві, де розміщувалися установи всіх концесійованих мореплавних товариств, Еміграційного синдикату, Палестинського відділу та деяких опікунських організацій. Наприкінці 1933 р. призначено еміграційного

інспектора у Варшаві, який став другою владною інстанцією на території всієї Польщі. У зв'язку з тим, що еміграційний шлях пролягав через Гдиню, у 1934 р. скасовано посаду еміграційного аташе, а також еміграційний етап у Гданську.

З 1 квітня 1934 р., напередодні ліквідації Державних управлінь посередництва праці, їх повноваження були передані повітовим адміністраціям[282, s. 246–247].

У 1934 р. розпорядженням міністра праці й соціальної опіки ліквідовано посаду еміграційного інспектора у Бресті, а його повноваження передані Варшавському еміграційному інспекторові[120, арк. 1–2].

У середині 1932 р. було реорганізовано Міжміністерську комісію з еміграційних питань і Комісію еміграційного фонду в одну Міжміністерську еміграційну комісію, яка підпорядковувалася міністру закордонних справ. Міжміністерська еміграційна комісія займалася не лише узгодженням позицій зацікавлених сторін, а й розпоряджалася кредитами Еміграційного фонду та іншими фінансовими засобами. Зі збільшенням повноважень Міжміністерської комісії втрачалося значення Державної еміграційної ради[228].

Першим головою Міжміністерської еміграційної комісії став віце-міністр закордонних справ Ю. Бек, секретарем – відомий знавець еміграційної проблематики А. Зарихта. До складу комісії входили представники Міністерства соціальної опіки, Міністерства промисловості й торгівлі, Міністерства фінансів, Міністерства сільського господарства й аграрної реформи, Державного земельного банку. До компетенції Міжміністерської еміграційної комісії належало врегулювання міжнародних еміграційних проблем та керівництво еміграційним фондом, що дало їй змогу стати не лише координатором еміграційного руху, а й суттєво впливати на формування еміграційної політики[145, к. 76]. Г. Яновська вважала, що «передача еміграційних справ до компетенції МЗС у період, коли економічна криза досягнула найвищого піднесення, пов'язане з намаганням польської

влади послабити міжнародні імміграційні обмеження та знайти нові терени для переселення»[643, s. 115].

Складна економічна ситуація в Польщі зумовила значні обмеження видатків, пов'язаних з еміграцією. У 1931/1932 бюджетному році дотації з державного бюджету для інституцій і громадських організацій, які займалися еміграцією, скоротилися з 395 тис. до 190 тис зл., а в 1933-му до 70 тис. зл.[332, s. 378–379].

Здійснена на початку 1930-х рр. реорганізація еміграційного апарату дала польським урядовим колам змогу повністю контролювати еміграційний рух. Утворені в цей період еміграційні структури майже беззмінно функціонували аж до початку Другої світової війни[451, с. 93].

3.2. Міжнародно-правове регулювання континентальної еміграції

Після закінчення Першої світової війни еміграційний рух у новоутвореній Польській державі відновився в існуючих до цього масштабах. Значною мірою цьому сприяла скрутна економічна ситуація в середині країни. За таких обставин уряд та суспільство вдалися до перевіреного способу розв'язання економічних проблем через еміграцію до уже сформованих напередодні війни імміграційних ринків. Польська влада почала активно сприяти еміграційному рухові, спрямовуючи його в контрольоване русло.

Засади і принципи польської еміграційної політики досить чітко окреслив Ю. Околович. Розмірковуючи над завданнями Польської держави в питаннях еміграції, він зазначав: «Польська еміграційна політика має полягати в прагненні завжди зводити еміграційний рух у нормальне русло, продиктоване необхідністю, аби приносити країні якнайменше втрат і якнайбільше користі...

...Пошук нових еміграційних ринків польська влада має здійснювати, зважаючи на економічні й політичні інтереси. ... Попри властиві розбіжності

інтересів країн при укладанні економічних угод, польська сторона повинна домагатися: недопущення жодних обмежень для своїх громадян з огляду на їх польське походження; трактування їх прав на рівні з іммігрантами з найбільш промислово розвинутих країн; забезпечення свободи переміщення та працевлаштування; свободу діяльності польських опікунських установ та товариств; визнання дорожніх посвідчень особи, виданих польською владою; співпраця в боротьбі з торгівлею живим товаром тощо[725, s. 8–9, 17].

Одним із перших завдань, пов'язаних з еміграцією населення, перед молодією Польською державою стала переорієнтація традиційних напрямів еміграційного руху до нових країн, оскільки США та Німеччина запровадили жорсткі імміграційні обмеження.

Найбільш сприятлива імміграційна кон'юнктура склалася на французькому ринку праці. Франція, котра мала один із найнижчих показників приросту населення в Європі, уже напередодні війни відчувала нестачу робочих рук в усіх галузях виробництва. Ця проблема ще більше загострилася в перші роки після закінчення війни. Сільське господарство й промисловість департаментів, які оминули військові дії, французька влада намагалася повернути до економічних показників 1913 р., залучаючи внутрішні людські ресурси. Натомість для відновлення економіки постраждалих північно-східних регіонів країни, планувалося залучати іноземну робочу силу, значну частку якої могла надати Польща[671, s. 87].

Польський уряд, лобіюючи свої еміграційні інтереси, ініціював урегулювання питань еміграції через укладання офіційної міждержавної угоди з Францією. Спочатку французька влада зволікала з офіційними перемовинами. Вона розраховувала відбудувати країну руками німецьких військовополонених та коштом репарацій. Напливу дешевої польської робочої сили боялися також французькі робітники. Однак після того, як стало зрозуміло, що німецьких військовополонених залучити до відбудови не вдасться, французький уряд почав підготовку польсько-французької еміграційної угоди[644, s. 60].

Попередній текст еміграційної конвенції розробила та представила французька сторона. Предметом розбіжностей стала відмова надати польським робітникам французькі страхові виплати, у свою чергу поляки відмовлялися надати французьким рекрутаційним місіям у Польщі повну незалежність від контролю з боку польського уряду. Під тиском робітничих організацій польський уряд цей проект конвенції відхилив. Після підписання 28 червня 1919 р. Версальського трактату, який передбачав швидке звільнення військовополонених, Франція прискорила переговори щодо польських робітників. 25 серпня 1919 р. французька делегація, яка перебувала у Варшаві, прийняла польський проект конвенції[660, s. 77].

Остаточне узгодження тексту та підписання польсько-французької «Конвенції у справах еміграції та імміграції» відбулося 3 вересня 1919 р. Франція забезпечила собі право контролювати виконання положень конвенції, а також спеціальні привілеї для своїх рекрутаційних місій у Польщі. Поза увагою залишилися такі важливі питання, як адміністративне виселення поляків із Франції, створення профспілок, польське шкільництво та ін. Конвенція порушувала питання щодо страхування від нещасних випадків на виробництві тощо. Питання пенсійного забезпечення регулювала умова «Про допомогу й суспільну опіку» від 14 жовтня 1920 р. Пенсію та соціальне страхування отримували лише ті польські робітники, які працювали у Франції не менше ніж 15 років[644, s. 61].

Попри певні недоліки, польсько-французька еміграційна конвенція була першим нормативним актом, у якому закладено принципи свободи еміграції та імміграції. Свободу міграцій обмежувала лише кон'юнктура ринку праці. В угоді акцентовано увагу на колективному контрахтуванні робітників при широких повноваженнях французьких місій. Колективне контрахтування для французької влади було досить вигідним, оскільки давало можливість скеровувати робітників до найбільш постраждалих від війни регіонів, при мінімальній оплаті їх праці[254].

Остаточний текст конвенції став результатом компромісу і значних

поступок із польського боку, вмотивованих прагненням якнайшвидшого розв'язання питання безробіття та послаблення соціального напруження у містах (в серпні–вересні 1919 р. пройшла хвиля робітничих страйків, зокрема в Заглемб'ї-Домбровському й Лодзі, а також розпочалася підготовка до жовтневого селянського страйку).

26 серпня 1919 р. МЗС, готуючи подання про підписання конвенції із Францією, зізнавалося, що еміграція є великим злом і належить до політично дражливих питань. Ні робітничі організації, ні політичні партії не підтримували еміграції[660, с. 77]. Беручи до уваги соціальне напруження, польська та французька сторони вирішили, що конвенція набере чинності з моменту підписання, до ратифікації в парламентах двох країн.

Ця угода стала для польської влади гнучким інструментом контролю над рекрутацією заробітчан через Державні управління посередництва праці. На думку відомого українського дослідника професора С. Качараби, конвенція надавала польській владі можливість контролювати національний склад емігрантів[451, с. 319].

Загалом конвенція передбачала: підписання колективного контракту з робітниками за кошти підприємств країни, що приймає (у разі дотримання положень конвенції); запровадження однакових умов (з місцевими робітниками) оплати праці тієї ж кваліфікації; скасування спеціальних дозволів для тих, хто виявляв намір переїжджати з однієї країни до іншої в пошуку роботи; забезпечення з боку влади опіки над робітниками, дотриманням щодо них чинного законодавства цієї країни; визначення урядом країни імміграції місцевостей поселення й місць праці емігранта; встановлення (за взаємною згодою сторін) кількості та кваліфікації робітників, котрі вербуються на роботу; обов'язок укладання контрактів у Польщі покладався на Державні управління посередництва праці й опіки над емігрантами, у Франції – на Державні управління посередництва праці; особи, котрі підписували контракт, проходили підтвердження професійної кваліфікації в спеціальних місцях уряду країни, що їх приймала,[254] та ін.

Додаткові умови, що їх підписав польський уряд, не мали суттєвого впливу на поліпшення становища поляків у Франції. Тому польський уряд ініціював перегляд конвенції від 3 вересня 1919 р. Під час польсько-французької конференції, 22 червня 1922 р., було підготовлено узгоджений текст додатка до еміграційної конвенції від 3 вересня 1919 р., що складався із двох частин, одна з яких стосувалася рекрутування робітників, а друга містила технічні приписи щодо укладання контрактів з ними[128, к. 1–3]. Весною 1923 р. МЗС підготувало пропозиції про зрівняння у правах польських і французьких робітників щодо оплати праці й соціального захисту. Пропонувалося обмежити повноваження французьких місій у Польщі та організувати мережу польських шкіл і мовних курсів у Франції, а також розширити дії конвенції на територію Ельзасу та Лотарингії.

Французький уряд зволікав з переглядом досягнутих домовленостей. Переговори розпочалися 25 березня 1924 р. у Парижі й закінчилися 17 квітня 1924 р. підписанням порозуміння, яке регулювало окремі спірні питання. Французька сторона погодилася не висилати з країни польських робітників, які з вини роботодавця розривали контракти праці. Польські урядовці як спостерігачі могли бути присутні під час відбору претендентів. Франція зобов'язувалася сприяти освіті дітей іммігрантів та залучити інспекторів зі знанням польської мови. Роботодавці зобов'язувалися утримувати мовні курси. Відповідно до досягнутих домовленостей функції французької місії в Познані переходили до відділення Еміграційного управління[660, s. 101].

З лютого 1925 р. почала діяти польсько-французька дорадча комісія, яка мала збиратися не менше одного разу на рік або, при потребі, на вимогу однієї з сторін. Засідання цієї комісії проходили почергово у Варшаві або Парижі. До її компетенції належало встановлювати щорічний контингент робітників, місцевості контрактування, а також регіони скерування поселенців у Франції[182, к. 3].

Окремі положення конвенції були уточнені протоколом польсько-французьких переговорів, підписаним у Парижі 13 лютого 1925 р. У ньому

вказувалося, що в разі хвороби, яка виявиться в робітника після приїзду до Франції, його не направлятимуть до місця роботи. Якщо ж стан його здоров'я після лікування не покращиться, такий робітник підлягає репатріації. Польське консульство, за місцем перебування іммігранта, надавало йому безкоштовну візу й кошти на залізничний квиток для повернення на батьківщину[771, s. 125].

30 грудня 1925 р. між Польщею та Францією було підписано консульську конвенцію, відповідно з якою консульські установи обох держав, окрім регламентованих функцій, зобов'язувалися стежити за дотриманням еміграційних угод, організовувати опіку над громадянами своїх країн, вимагати відшкодувань за нещасні випадки на виробництві, видавати паспорти, відкривати візи тощо. На території Франції польські консульські представництва створювалися в Парижі, Бордо, Гаврі, Лілі, Ліоні, Марселі, Ніцці, Страсбурзі[301].

Окрема польсько-французька угода урегулювала роботу шахтарів. Конвенцію про соціальне страхування шахтарів укладено 29 грудня 1929 р. та ратифіковано 1934 р.[266]. Її дія поширювалася на всіх робітників, котрі працювали в гірничодобувній промисловості. Конвенція гарантувала шахтарям пенсійне забезпечення за старістю, у випадку каліцтва тощо. Цей документ не стосувався робітників зайнятих у промисловості, сільському господарстві чи шахтарів, котрі раніше працювали в Німеччині, а також тих, хто мав перерваний стаж роботи[451, с. 319].

У 1935 р. Міністерство праці й соціальної опіки Польщі підготувало проект Генеральної конвенції про соціальне страхування, яка стосувалася не лише шахтарів, а й робітників усіх інших категорій. Але до початку Другої світової війни вона не була підписана[644, s. 67].

За організацією імміграції з французького боку відповідали Міністерство праці та Міністерство сільського господарства. На території Польщі діяв спеціальний орган – Французька місія працевлаштування (*Missions Francaises de la Main d'Oeuvre*), яка тісно співпрацювала з різними

об'єднаннями французьких роботодавців, зокрема Центральним комітетом кам'яновугільних шахт, Центральним об'єднанням спілок роботодавців спустошеного (війною – А. Ш.) округу, Комітетом ливарників і залізорудних шахт сходу, Центральною конференцією сільськогосподарських спілок, Спілкою цукровиробників тощо[771, s. 91]. У 1924 р. французькі роботодавці утворили акціонерну спілку – Центральне імміграційне товариство (ЦІТ), яке невдовзі перебрало на себе функції рекрутування, виробничої селекції і перевезення емігрантів[298].

З польського боку за організацію еміграції відповідало Міністерство праці й соціальної опіки, яке представляло Еміграційне управління і Департамент посередництва праці, а після їх ліквідації 1932–1933 рр. – Міністерство закордонних справ[213, к. 1].

Усередині 1922 р. зацікавлення польськими сезонними робітниками почала виявляти Бельгія, до якої польські заробітчани нелегально потрапляли із Франції. До польської влади звернулися представники бельгійських видобувних підприємств із пропозицією спрямувати до цієї країни велику групу робітників, переважно для праці в шахтах. У відповідь Еміграційне управління запропонувало укласти міждержавну угоду, яка б врегулювала усі питання, пов'язані з перебуванням та умовами праці польських громадян[132, к. 40].

Підписаний 30 грудня 1922 р. торговельний договір між Польщею і Бельгією та Люксембургом передбачав запровадження паритетного принципу гарантування прав емігрантів. Проте досягнути цього не вдалося, оскільки бельгійців у Польщі перебувало досить мало і здебільшого це були висококваліфіковані спеціалісти, на відміну від численної некваліфікованої громади польських робітників у Бельгії. Соціальний статус та оплата праці, яку отримували бельгійські громадяни в Польщі, були значно вищими за ті, що їх мали поляки в Бельгії. Бельгійці також виступили проти наміру польської сторони обмежити перевезення переселенців тільки через Гданськ, що усувало бельгійські порти від значного пасажирського потоку.

Наголошувалося також на наданні права морських перевезень польських емігрантів бельгійському корабельному товариству «Red Star Line». У 1923 р. польська влада дозволила перевезення своїх емігрантів через Антверпен[660, s. 104].

Станом на весну 1924 р. у Бельгії працювало близько 4,5 тис. польських робітників, котрі нелегально прибули сюди із Франції та Німеччини. Більшість із них, особливо ті, хто реемігрував із Вестфалії, не мали права спроваджувати до Бельгії свої родини. Незважаючи на те, що бельгійське законодавство не містило спеціальних обмежень щодо іноземців, становище нелегалів ускладнював неврегульований статус польських робітників і ціла низка інших проблем, як-то відсутність паспортів тощо. У лютому 1925 р. польська влада повторно звернулася до бельгійського уряду з проханням укласти міждержавну еміграційну угоду, проте останній продовжував зволікати[660, s. 105].

Польська сторона підготувала проект еміграційної угоди в березні 1925 р. Її прихильно сприйняли бельгійці, проте, остаточне підписання відклали до ухвалення парламентом Бельгії загального закону про іноземців[597, s. 21]. 1927 р. Еміграційне управління підготувало ще один проект. Бельгійська сторона запропонувала свої зміни, зокрема щодо страхування громадян[132, k. 42].

Загалом, погодившись на вербування своїх робітників до бельгійських копалень, польська влада й надалі шукала можливих дипломатичних засобів, аби схилити Бельгію до підписання офіційної угоди. Цим намірам сприяла кон'юнктура на ринку праці. Навесні 1929 р. Еміграційне управління заявляло, що в Бельгії існує велика потреба в польських робітниках, тому деякі фірми самі проводять набір зголошених виїхати. Польська дипломатія через намір укласти еміграційну угоду з Бельгією також домогалася перегляду польсько-французької конвенції 1919 р.[164, k. 189].

Весною 1930 р. ситуація навколо польсько-бельгійського порозуміння змінилася. У Польщі значно зросло безробіття, тому обмеження нелегальної

еміграції до підписання угоди з бельгійським урядом було невиправданим. Наприкінці 1930 р. певне зростання безробіття почалося і в Бельгії. І хоча безробіття не торкнулося польських шахтарів, усе ж ускладнило можливість нелегального працевлаштування[166, к. 1–7]. Часткових домовленостей вдалося досягнути 7 листопада 1931 р. підписанням польсько-бельгійської конвенції про страхування шахтарів. Проте Бельгія не ратифікувала конвенції. Поза домовленостями залишилися питання пенсійного забезпечення польських емігрантів з Вестфалії та Надренії[333, s. 457–460].

Питання польської еміграції до Бельгії черговий раз постало після поліпшення економічної ситуації. У 1937 р. бельгійські підприємства звернулися до польської влади з проханням дозволити вербування польських робітників. До вересня 1937 р. бельгійська рекрутаційна місія лише в Хшанові завербувала кілька тисяч осіб. Польська сторона отримала змогу відновити ініціативу щодо підписання еміграційної угоди. Бельгійська влада вкотре відмовила, проте бельгійські підприємці почали працевлаштовувати польських робітників за індивідуальними контрактами[229, к. 85]. В умовах нового погіршення економічної кон'юнктури польська влада, ціною порушення попередніх домовленостей прийняла умови підприємців. Індивідуальні угоди не передбачали компенсацій за дорожні витрати, а також позбавляли емігрантів правового захисту[342].

Попри повоєнну політичну ситуацію, у Польщі досить гостро стояло питання щодо врегулювання міграційного руху з Німеччиною – одним із найбільших довоєнних польських еміграційних ринків у Європі. Після закінчення «Великої війни» Німеччина перебувала в складному економічному становищі, тому не виявляла зацікавлення в польській робочій силі. Нестачу робітників у сільському господарстві німецька влада компенсувала за рахунок безробітних міських жителів та емігрантів з інших країн[642, s. 358]. Німецька влада остерігалася напливу польських громадян, що, на її думку, могло мати негативні наслідки для політичних настроїв у суміжних з Польщею районах, а також сприяти полонізації

місцевого населення[653, s. 115].

Двоякою щодо німецьких пересторог була позиція польської влади. Формально вона забороняла виїзд польських робітників до Німеччини, наприклад, до підписання міждержавної еміграційної угоди не видавала їм еміграційних паспортів, але фактично толерувала нелегальну заробітчанську еміграцію[762, s. 27–28]. Така ситуація була вигідна й німецькому урядові. Німеччині не загрожував великий вплив політично «небезпечних» поляків, а ті, що прибували нелегально, були позбавлені опіки держави й використовувалися як найдешевша робоча сила[643, s. 132].

До середини 1920-х рр. Німеччина не чинила спротиву нелегальній польській еміграції. У 1923 р., згідно з інструкціями, Міністерство внутрішніх справ Німеччини рекомендувало прикордонній службі при нелегальному перетині кордону не вимагати від польських робітників паспортів та запрошень роботодавців, а лише пересвідчуватися в меті їх прибуття, з'ясовуючи це у представників роботодавців.

Перші спроби обмежити нелегальну еміграцію мали місце у 1924 р. Остаточним поштовхом до унормування питань сезонної еміграції до Німеччини стала польсько-німецька «митна війна» 1925 р. Німецький уряд анулював приписи, які сприяли працевлаштуванню іноземців, та запровадив адміністративну відповідальність і фінансові санкції у разі порушення приписів[780, s. 55–56].

У впорядкуванні справ еміграції були зацікавлені уряди обох країн. На збільшенні кількості польських сезонних робітників наполягали німецькі землевласники. Польський уряд, перед яким гостро постала проблема безробіття та соціального невдоволення, так само позитивно ставився до відтоку безробітних. Підготовка польсько-німецької еміграційної угоди тривала кілька років. Німецька сторона домагалася репатріації близько 60–65 тис. польських сільськогосподарських робітників, які прибули в Німеччину до 1914 р., під час війни та нелегально в повоєнний час. Польська сторона, з огляду на критичну ситуацію із безробіттям, не приймала умов

німців[653, s. 116].

Питання сезонної еміграції до Німеччини на міжнародно-правовому рівні були врегульовані польсько-німецькою «Конвенцією у справах польських сільськогосподарських робітників» від 24 листопада 1927 р. та двома іншими технічними угодами. Вони регламентували питання посередництва й умов найму, а також почергового виїзду польських сільськогосподарських робітників, котрі прибули до Німеччини впродовж 1919–1925 рр.[814, s. 223]. Технічні угоди як два окремі документи сторони підписали до прийняття конвенції.

Тимчасову польсько-німецьку угоду у справі еміграції було підписано 12 січня 1926 р. у Берліні. Відповідно до неї Польща погоджувалася на видачу еміграційних паспортів заздалегідь визначеному контингенту сезонних робітників. Німеччина, у свою чергу, зобов'язувалася зменшити кількість репатріантів і розробити графік їх повернення. Організацією сезонної еміграції з цього моменту займалися: від Польщі – Державні управління посередництва праці, від Німеччини – Німецьке центральне робітниче управління[451, с. 329].

Наступну тимчасову польсько-німецьку угоду на 1927 р. фігуранти підписали 9 грудня 1926 р. Цим документом передбачалося, що Німецьке центральне робітниче управління за домовленістю з польською стороною надасть трудові угоди відповідним державним управлінням посередництва праці. До робітників, котрі отримали персональні запрошення від роботодавців, не застосовувалися положення про колективне вербування, контракти і еміграційні паспорти їм надавала польська сторона. Еміграційні паспорти були безкоштовними і не візувалися німецькими консульствами. Вартість переїзду через німецьку територію та витрати на харчування відшкодовували роботодавці. Німецька сторона виплачувала польському уряду 1,20 марки за кожного робітника. Колективні перевезення до німецьких прикордонних станцій супроводжували представники Еміграційного управління.

Угода обумовлювала питання репатріації з Німеччини польських громадян. Упродовж зимового періоду 1926–1927 рр. до Польщі могли повернутися 8 тис. робітників, які постійно проживали в Німеччині до 1925 р. Німецький уряд зобов'язував роботодавців надалі працевлаштовувати польських заробітчан, які прибули до країни напередодні 1 січня 1919 р., а також одружених із німецькими громадянами, багатодітних та інших. Німецька сторона гарантувала забезпечення польським робітникам страхування від нещасних випадків на умовах рівних із власними громадянами, а також звільнення від відрахувань до фонду соціального страхування[682, s. 123–126].

«Технічною угодою» від 9 січня 1926 р., передбачалося, що в другій половині грудня кожного року Німецьке центральне робітниче управління повідомлятиме польське Еміграційне управління про орієнтовну кількість запитів на польських робітників, їхню стать, вік тощо. Еміграційне управління в порозумінні з МПіСО надавало німецькому представнику перелік повітів та кількість осіб у кожному з них, де здійснюватиметься рекрутація. Оголошення про неї здійснювали управління посередництва праці через засоби масової інформації. Збірні пункти для сезонних робітників до Німеччини, розміщувалися у Мисловіцах, Освенцімі, Одербургу і Ратиборі[100, арк. 15–17].

Як уже вказувалося, домовленості між Польщею та Німеччиною лягли в основу Конвенції у справах польських сільськогосподарських робітників, підписаній 24 листопада 1927 р. у Варшаві. З польської сторони конвенцію підписав директор Еміграційного управління С. Гавронський, а з німецької – посол у Варшаві Ульріх Раушер. Вона складалася із 26 статей, які значною мірою повторювали положення попередніх угод. Конвенція передбачала, що польська еміграція до Німеччини повинна мати лише сезонний характер. Повернення громадян Польщі, які прибули до Німеччини між 1 січня 1919 р. і 31 грудня 1925 р. і працювали там постійно, мало здійснюватися поетапно впродовж 1927–1939 рр. Польські сільськогосподарські робітники

прирівнювалися до німецьких у сфері охорони праці, соціальної опіки, умов та оплати праці, вільного утворення професійних спілок тощо[263].

Попередньо сформовані міграційні традиції відкрили перед польськими еміграційними службами перспективи міждержавного регулювання еміграції з Данією. У травні 1920 р. між польським Еміграційним управлінням та Союзом данських сільськогосподарських роботодавців було підписано угоду про сезонну еміграцію[176, к. 104–113].

Доповненням до угоди став торговельний договір між Польщею й Данією, підписаний у Варшаві 23 березня 1924 р. Згідно з договором польські сезонні робітники отримували значні переваги у працевлаштуванні на сільськогосподарських роботах[259]. 15 березня 1928 р. було підписано нову угоду між Польщею і Данією щодо сезонних робітників, яка вдосконалювала механізм їх відбору. Згідно з угодою данські представники могли контракувати робітників тільки з контингенту, що його визначали місцеві органи влади. Під час подорожі до місця роботи їх супроводжував представник Еміграційного управління. Перевага надавалася особам, котрі вже працювали в Данії[301, s. 5]. Від 1928 р. кількість робітників визначалася на підставі іменних пропозицій данських роботодавців. У 1929 р. Еміграційне управління видавало дозвіл на виїзд до Данії тільки тим робітникам, які вже там працювали й отримали запрошення[726, s. 41–42].

Ще однією європейською країною, з якою Польща намагалася офіційно унормувати еміграційні відносини, була Австрія. Офіційні переговори з Австрією розпочалися наприкінці 1920 р. і закінчилися підписанням у Кракові 24 червня 1921 р. угоди, що регулювала питання сезонного заробітчанства[329, s. 51]. Проте ця угода не вплинула на напрями та характер польського еміграційного руху, оскільки через несприятливі умови праці охочих їхати туди виявилось дуже мало.

Останніми з європейських напрямів, що відкрилися для польських сезонних емігрантів перед Другою світовою війною, були Латвія й Естонія. Офіційні переговори з Латвією розпочалися взимку 1938 р. Міністерство

закордонних справ, побоюючись асиміляційних впливів і соціальної радикалізації, головний акцент робило на отриманні від Латвії дозволу на збільшення культурно-освітньої й релігійної опіки над сезонними робітниками. Польська сторона також передбачила заборону на в'їзд до Латвії литовців Віленщини. Взаємно погоджена Угода між Польською та Латвійською республіками в справі польських сезонних сільськогосподарських робітників та інших була підписана 29 жовтня 1938 р. Угода зрівнювала у правах польських робітників з латвійськими в питаннях охорони праці, медичної допомоги, арбітражу, судів тощо. Було визначено також умови грошових переказів емігрантів до Польщі. Текст угоди ратифікували парламенти обох країн[660, с. 223].

У пошуках імміграційних ринків для промислових робітників польська влада звернула увагу на Естонію. Незважаючи на неналежні умови праці в цій країні, було прийнято рішення відправити пробну групу заробітчан. Після попередніх узгоджень Міністерства соціальної опіки Польщі з Естонською сільськогосподарською палатою, у червні 1937 р. укладено відомчу угоду, яка передбачала сезонне працевлаштування в сільському господарстві 700 польських робітників. Задоволена рівнем роботи естонська влада оголосила про намір запросити в 1938 р. 4 тис. осіб. МЗС Польщі відмовило, вимагаючи укладання повноцінної еміграційної угоди, яка б гарантувала права не лише сільськогосподарським робітникам, а й особам, які працювали у промисловості, особливо в гірництві[179, к. 1–8].

Восени 1938 р. у Таллінні розпочалися польсько-естонські переговори, результатом яких стало підписання 22 листопада 1938 р. «Угоди між Польщею і Естонською Республікою у справі польських робітників». Угода, разом із додатком та кінцевим таємним протоколом, мала регулювати питання побуту, умов праці, соціальних гарантій для сільськогосподарських робітників. Естонська сторона обіцяла поширити досягнуті домовленості й на промислових робітників[137, к. 1–13]. Щоправда, зрівняння в правах польських робітників з естонськими не мало суттєвого значення, оскільки

естонське соціальне законодавство не стосувалося сільськогосподарських робітників, що працювали в невеликих господарствах[660, s. 235].

Процес ратифікації цієї угоди перерваний Другою світовою війною. Суттєвого впливу на загальну картину польського еміграційного руху вона не мала[643, s. 134]. Варто, проте, зауважити, що відкриття сезонних ринків праці у Латвії й Естонії, мало надзвичайно важливе політичне значення для польського уряду, оскільки обмежити польську сезонну еміграцію погрожувала Німеччина.

Дипломатична активність польської влади щодо укладання еміграційних угод добре відтворює цілі еміграційної політики Польщі. З одного боку, вона вела активні переговори з країнами, які мали першочергове значення для польської сезонної еміграції, з іншого – здійснювався пошук нових перспективних ринків праці, які в умовах погіршення економічної кон'юнктури, розглядалися як альтернативні.

Результатом державного регулювання континентальної еміграції стало формування контингенту емігрантів з урахуванням потреб країн імміграції та регіональних соціально-економічних особливостей Польщі.

Можемо констатувати, упродовж міжвоєнного періоду польській владі вдалося досягнути значних успіхів у нормативно-правовому регулюванні міграційного руху. Результатом послідовної політики на обстоювання інтересів своїх співвітчизників за кордоном, стало укладання міждержавних еміграційних угод із двома найбільшими імміграційними країнами Європи – Францією і Німеччиною, та забезпечення альтернативних можливостей сезонної еміграції в таких європейських країнах, як Литва та Естонія.

Основними принципами, які обстоювала польська сторона при укладанні еміграційних угод, були забезпечення можливостей укладання довготривалих трудових контрактів, які гарантували б польським громадянам соціальні та економічні права.

3.3. Міжнародно-правове регулювання міжконтинентальної еміграції

Унормування Польщею міжконтинентальних еміграційних рухів у 1918–1939 рр. відбувалося в умовах суттєвих змін світових міграційних тенденцій та посиленні ролі держави в їх регулюванні. Країни імміграції, окрім економічних інтересів, дедалі більше уваги звертали на етнополітичні наслідки переселення, натомість еміграційні – на створення найбільш сприятливих умов для своїх співвітчизників, підтримання з ними культурних і економічних зв'язків, а також збільшення їх кількості. Обстоювання інтересів геополітично слабших еміграційних країн часто набуває корпоративного міжнародного характеру.

Напередодні війни держави та міжнародні організації проблемами емігрантів займалися мало. Ініціатива переважно належала мореплавним компаніям і приватним посередницьким структурам, які керувалися тільки власними комерційними інтересами. Лише після війни емігрант, як продавець робочих рук на міжнародному ринку праці, набуває міжнародного статусу згідно з принципами Версальського договору, який до засад суспільної справедливості вніс охорону інтересів робітничої верстви.

Паризька мирна конференція відповідно до пропозицій відділу робітничого законодавства утворила Міжнародну організацію праці (МОП). Метою її діяльності було усунення несправедливості, утисків і злиднів, які загрожували суспільній безпеці. У статті 427 пункті 1 XIII частини договору про Лігу Націй зазначено, що праця не може бути визнана як звичний товар або предмет торгівлі, а в статті 428 пункті 8 сказано, що охорона інтересів робітників за кордоном є однією з умов забезпечення загальної стабільності[789, s. 93].

Відповідно до прийнятих рішень МОП функціонувала у структурі Ліги Націй. До її компетенції належало врегулювання комплексних і складних питань організації праці та еміграції. Представницьким органом МОП була

щорічна конференція, а постійним – Міжнародне бюро праці в Женеві.

Одним із важливих напрямів роботи МОП було розв'язання проблеми масового безробіття в Європі, а також урегулювання можливого конфлікту між еміграційними та імміграційними країнами. Уже на першій міжнародній конференції праці, яка відбулася в жовтні 1919 р. у Вашингтоні, було утворено Міжнародну еміграційну комісію, що була покликана підготувати програму міжнародного врегулювання питань еміграції. Саме апелюючи до її рішень, польська влада намагалася забезпечити власні інтереси.

Ще однією міжнародною структурою, зорієнтованою на врегулювання питань еміграції, був утворений у 1924 р. Міжнародний комітет товариств опіки над емігрантами, який тісно співпрацював із Міжнародним бюро праці[789, s. 92].

У другій половині 1920-х рр. еміграційним країнам, незважаючи на значні зусилля, досягнути порозуміння з імміграційними країнами щодо дотримання принципу свободи заробітчанських міграцій не вдалося. Міжконтинентальні міграційні потоки до тієї чи іншої країни регламентувалися в різний спосіб. Сполучені Штати Америки запровадили систему квот для всіх країн, натомість Канада уповноважувала судноплавні компанії до перевезення певної кількості іммігрантів із визначених країн. З часом до імміграційних обмежень вдалися і країни Південної Америки. Запровадження системи квот створювало різні перешкоди, які гальмували стихійність руху та посилювали контроль над еміграцією як з боку імміграційних, так і еміграційних країн. Для еміграційних країн, таких як Польща, запровадження контролю над контингентом переселенців означало, що ініціатива вибору можливостей еміграції поступово переходила до імміграційних країн[789, s. 90].

У той час, коли еміграційні країни вишукували можливості для переселення охочих громадян, провідні імміграційні країни – США й Канада – змушені були запроваджувати жорсткі обмеження стосовно іноземців. Уряди цих держав вважали, що наплив емігрантів зашкодить їх національним

інтересам. Особливо болісно сприймала фактичне припинення еміграції до США Польща.

Наприкінці війни серед різних суспільних верств Сполучених Штатів Америки зростає кількість прихильників обмежувальних заходів щодо імміграції. Їх лякала перспектива наповнення країни іммігрантами з розореної Європи. 5 лютого 1917 р. конгрес США прийняв новий імміграційний закон, який містив обширний перелік «непридатних» за фізичними ознаками та «небажаних» у політичному сенсі осіб, котрим заборонявся в'їзд до країни[655, s. 120]. У законі також містилася вимога освітнього рівня, відповідно до якої заборонявся в'їзд іноземців у віці понад 16 років, котрі не вміли читати англійською або іншою мовою[539, с. 39]. На думку А. Брожека, цей закон «не тільки підсумував уже чинні нормативні акти, а й узаконив принципи, які значною мірою влаштували противників імміграції»[577, s. 31]. Попри прийняті обмежувальні заходи, після закінчення війни масова еміграція швидко поновилася. Впродовж 1920/1921 рр. фіскального року до США прибуло 805 тис. іммігрантів, переважно вихідців із країн Східної та Південної Європи[790, s. 76–114].

Питання подальших імміграційних обмежень знову почали активно обговорювати в період повоєнної економічної кризи. У грудні 1920 р. Палата представників США з ініціативи голови імміграційного комітету А. Джонсона прийняла проект ухвали про повне зупинення імміграції терміном на 14 місяців. У Сенаті цей законопроект було доповнено поправкою сенатора В. Діллінгхема. Невдовзі «Закон Діллінгхема», що увійшов у історію як «Закон квоти» (Quota Act), ухвалив Конгрес, а 19 травня 1921 р. підписав президент США В. Гардінг[451, с. 140]. Відповідно до нього кількість іноземців обмежувалася 3 % кількості кожної національної групи США (згідно з переписом 1910 р.)[797, s. 40]. Впровадження мало тимчасовий характер і передбачало дію обмежень до 30 червня 1922 р.[789, s. 102].

У результаті запроваджених обмежень кількість іммігрантів до США з 1

липня 1921 р. до 30 червня 1922 р. спала з 805 тис. до 310 тис. осіб. Квоти для Західної та Північної Європи не були виконані, натомість країни Південної та Східної Європи зареєстрували в кілька разів більше бажаючих емігрувати ніж передбачалося законом[285, s. 38–42].

Запровадження обмежень суттєво впливало на національний склад іммігрантів США. Якщо перед війною в еміграційному русі до цієї країни вихідці з Північно-Західної Європи становили лише 15 %, то після запровадження «закону квоти» 55 % від усіх емігрантів[789, s. 103].

Після закінчення терміну дії «Закону Діллінгхема» Конгрес США ухвалив «Закон Джонсона». Згідно з ним від 1 липня 1924 р. квота для іноземців складала 2 % для кожної національної групи за переписом 1890 р. У такий спосіб ще більше обмежувався в'їзд із країн Східної та Південної Європи[430, с. 39].

На думку М. Шавлеського, провідною ідеєю цього закону було не тільки обмеження імміграції, а й вплив на її якісний склад, оскільки в 1890 р. еміграція з Росії, Австро-Угорщини, Італії та балканських країн лише проходила період становлення. У результаті обмежень, квота країн Північно-Західної Європи складала 141 тис. осіб, а країни Південно-Східної Європи, разом з азійськими частинами Росії, Туреччини та Вірменією – 20 500 осіб. Найбільш боляче еміграційна ізоляція США вдарила по Польщі. Якщо перед Першою світовою війною із земель, які увійшли до її складу сюди щорічно прибувало 200 – 250 тис. осіб, то в результаті обмежень, квота зменшилася до 5 982 осіб[789, s. 102–103].

Впродовж 1921–1924 рр. відбувся занепад еміграції з Польщі до США. За таких обставин частина емігрантів прагнула оминати заборонні статті американського законодавства і емігрувала в Мексику, Канаду, й на Кубу, звідки право на вїзд до США не обмежувалося. У 1924 р. нелегальна еміграція до США охопила близько 200 тис. осіб[364].

У доволі схожий спосіб формувалася імміграційна політика Канади. Значною мірою на неї впливала політика сусідньої держави. Обмеження з

боку США відразу переорієнтували імміграційний потік до Канади. Простежується практика законодавчого паралелізму. Через два роки після прийняття у США закону Ділінггема канадський уряд запровадив для іммігрантів освітній тест.

Тогочасне канадське імміграційне законодавство спиралося на обширний закон від 30 червня 1923 р., який, знову-таки на американський зразок, запроваджував список осіб, котрим заборонявся в'їзд, зважаючи на санітарні, моральні чи матеріальні критерії. Закон надавав широкі повноваження адміністративній владі, яка фактично залежала від політичної й господарчої кон'юнктури. Отож імміграційна політика Канади була дуже нестійка та мінлива. Якщо в США адміністрація була лише виконавчим органом, то в Канаді вона мала ширші повноваження, наприклад, добирала іммігрантів залежно від національності, раси та фаху[789, s. 108–109].

Услід за США, через побоювання безробіття, у грудні 1919 р. канадський уряд прийняв рішення про обмеження імміграції до весни 1920 р. Одночасно було збільшено обов'язків збір із кожної особи до 250 доларів. Як наслідок, від 1 квітня 1920 р. до 31 березня 1921 р. до країни в'їхало близько 148 тис. іммігрантів, переважно із Великобританії та США[684, s. 41].

На характер імміграційної політики домініону певний вплив справили результати перепису населення 1921 р. Він показав суттєве зменшення темпів зростання населення Канади, а також негативний вплив індустріалізації та урбанізації на розвиток сільськогосподарського виробництва. Виявилася велика диспропорція між надлишком міського населення й нестачею сільського. Канадський уряд вважав, що подолати безробіття міського населення можна за рахунок збільшення кількості сільського, запровадивши на селі виробництво з переробки сировини. Більше того, майже півмільйона жителів Канади емігрувало до США. Спочатку канадці зробили ставку на іммігрантів із Великобританії. Згідно з домовленостями, уряд Великобританії, впродовж 15 років, щорічно мав асигнувати 3 млн фунтів для сприяння еміграції трьох тисяч англійських родин для поселення на

фермах у Канаді. Проте велика частина новоприбулих з часом емігрували до США, де знаходили кращі умови праці. Не вдалося розв'язати демографічну кризу і шляхом залученням іммігрантів із Голландії, Бельгії, Франції та Швейцарії. Громадянам цих країн за канадськими імміграційними приписами 1924 р. надавалися значні преференції.

Незважаючи на поліпшення ситуації в цілому, канадська влада програла боротьбу за сільськогосподарське населення. Тепер її погляд був звернений до аграрних країн Південно-Східної Європи – Польщі і Королівства СХС.

15 жовтня 1925 р. канадський уряд уклав угоду з двома залізничними компаніями – Канадською національною залізницею (Canadian National Railways (CNR)) та Канадською тихоокеанською залізницею (Canadian Pacific Railways (CPR)). Угода надавала їм право рекрутувати, транспортувати і працевлаштовувати сільськогосподарських робітників та домашню прислугу з Східної Європи відповідно до потреб країни[225, к. 49–50]. Щорічний контингент становив 50 тис. осіб і 2 тис. родин, які мали прибути до Канади впродовж 1 березня – 15 серпня[372]. Починаючи з 1926 р., розпочався масовий наплив іммігрантів зі Східної Європи, переважно з Польщі.

На відміну від Північної Америки, в імміграційному законодавстві латиноамериканських країн суттєвих змін у 1920-х рр. не відбулося. У повоєнний період наплив кваліфікованих спеціалістів та робітників до цих країн не обмежувався ні за національним, ні за расовим, ні за фаховим критерієм. Заборонялося в'їжджати лише особам з інфекційними хворобами, розумовими та фізичними вадами, особам низької суспільної моралі, засудженим і збіглим злочинцям[789, s. 112].

Досить перспективним еміграційним ринком була Бразилія. Ще в ХІХ ст. значного поширення набули тут два типи колонізації – приватна селянська та державна. Приватна, переважно німецька, найбільшого поширення набула у штаті Ріо-Гранді-ду-Сул. Натомість державна колонізація, для забезпечення робітниками кавових плантацій, почала активно впроваджуватися у 1870 р. у штаті Сан-Паулу. Федеральний уряд

надавав підтримку створенню самодостатніх сільськогосподарських поселень у південних штатах. Державна програма колонізації передбачала покриття витрат на перевезення іммігрантів з Європи, підготовку земельних наділів для поселенців, надання дотацій тощо.

Швидкий розвиток німецьких колоній у Ріо-Гранді-ду-Сул і Санта-Катаріні та динамічна експансія поляків у Парані сприяли розумінню влади, що бразильський еміграційний напрям дасть великі можливості для поселенців[225, к. 52].

Після закінчення Першої світової війни у Бразилії з'явилися перестороги, що емігранти з Європи можуть змінити національну структуру країни та послабити позиції португальців. Услід за США уряд впровадив обмеження, які б сприяли асиміляції іммігрантів[224, к. 29]. Проте висока вартість переїзду, низький життєвий рівень, важкі кліматичні умови стримували цей процес. Проявилися зворотні тенденції. Внутрішні економічні проблеми, зокрема низькі ціни на сільськогосподарську продукцію, змусили німецьких та італійських поселенців полишати свої земельні наділи та перебиратися до міст[708, s. 93–94].

Еміграцію гальмувала відмова бразильського уряду від фінансування сільськогосподарського осадництва, а також зростання цін на землю. Емігрантів не завжди влаштовували умови переїзду та праці. Більшість із них розраховувала отримати землю на вигідних умовах, мати можливість безкоштовного переїзду від порту до місця призначення, отримати на час подорожі продукти харчування, при потребі одержати роботу на будівництві залізниць, а також отримати сільськогосподарський реманент, насіння, саджанці та ін.[376].

Багатьох емігрантів чекало розчарування, і вони змушені були працювати на плантаціях кави. У тропічному кліматі, в примітивних умовах праці польські переселенці заледве витримували фізичні навантаження. На початку 1925 р. спеціальний посланець Еміграційного управління К. Вархальовський стверджував, що праця на плантаціях кави дає дуже малі

прибутки, тому малоімовірно, що польські емігранти зможуть стати колоністами[357].

На динаміку еміграції суттєво вплинуло припинення допомоги та компенсацій іммігрантам. Лише уряд штату Сан-Паулу інколи дозволяв власникам плантацій і мореплавним компаніям безкоштовні морські перевезення за рахунок відрахувань із майбутніх заробітків. У 1923 р. до Бразилії прибуло лише 31 тис. португальців, 15 тис. італійців і 1 105 поляків. Впродовж 1921–1925 рр. із Польщі сюди емігрувало 5 022 осіб, із них по 40 % євреїв і поляків та 20 % українців[225, к. 42].

В імміграційній політиці федерального уряду та урядів Бразильських штатів «простежується швидше бажання, аніж плановість». Штат Мінас-Жерайс підтримував активну колонізацію, готуючи земельні наділи для поселення навколо нової столиці Белу-Орізонт, натомість Ріо-Гранді-ду-Сул до нового осадництва ставився з упередженням[225, к. 42].

Еміграція до Бразилії не набрала масового характеру, натомість почала швидко зростати еміграція до Аргентини, де здебільшого толерувався вільний наплив переселенців із Європи й були значно сприятливіші кліматичні умови. Селекція емігрантів відбувалася на підставі законодавчих приписів. Досить простою була процедура натуралізації. Громадянство міг отримати кожен іноземець, котрому виповнилося 18 років і який упродовж двох років безперервно проживав у країні.

Сприяння іммігрантам зумовлювалося специфічною аграрною структурою Аргентини. У 1914 р. 8,1 % господарств площею понад 1 тис. га обіймали 78 % усіх сільськогосподарських угідь. Натомість сільськогосподарська поселенська імміграція була незначною і концентрувалася на півночі країни[819, s. 294–297].

Ліберальне ставлення до іммігрантів умотивовувалося низьким рівнем заселення Аргентини. На початку 1920-х рр. у країні площею 2 798 тис. км² проживало лише 10 млн осіб, а на 1 км² припадало 3,5 особи. Врегулювання питань еміграції здійснювалося на підставі закону від 19 грудня 1876 р.

Регулятивні функції належали Генеральній дирекції імміграції. Головним принципом її діяльності була підтримка переселення всіма можливими засобами, протегування сумлінним і працьовитим елементам та сприяння в облаштуванні й працевлаштуванні, а також погодження питань перевезення з мореплавними компаніями[451, с. 196–197].

Еміграції до Аргентини сприяло передбачене внутрішніми приписами покриття державою або урядами провінцій та приватними підприємцями коштів на переїзд.

У 1919 р. уряд Аргентини підготував новий імміграційний законопроект, який містив значні обмеження, проте парламент відхилив його, як такий, що не відповідав інтересам країни.

Закон 1876 р. неодноразово доповнювався різними декретами та розпорядженнями і на початок 1920-х рр. був одним із найліберальніших імміграційних законодавчих актів серед країн Америки[576, s. 139].

У цілому сприятливі умови еміграції до Аргентини, особливо на тлі жорстких обмежень з боку північноамериканських країн, зумовили на початку 1920-х рр. швидке зростання кількості переселенців. Якщо в 1919 р. сюди прибуло 41 229 осіб, то в 1922 р. – 129 263 особи. Уряд країни виявився неспроможним працевлаштувати таку кількість іммігрантів. Як наслідок, у 1923 р. було дещо ускладнено в'їзд для іноземців, зокрема збільшено кількість необхідних для в'їзду в країну документів. Окрім медичної карти, іммігранту необхідно було мати офіційно завірені на батьківщині свідоцтва про те, що він не жебракував і не був розумово відсталим, здатним до фізичної праці і не притягався до кримінальної відповідальності. У разі відсутності таких документів аргентинські консульства залишали за собою право відмовити у наданні візи[451, с. 198].

Еміграція європейців до Аргентини мала здебільшого сезонний характер. Праця сільськогосподарських робітників, переважно італійців та іспанців, застосовувалася під час жнив на великих латифундіях. Після закінчення сезону вони поверталися додому. В 1925 р., у період економічної

рецесії, в Аргентину в'їхало близько 233 тис., а виїхало близько 150 тис. осіб. Аргентинська влада прагнула обмежити наплив емігрантів до міст і збільшити кількість сільськогосподарського населення. Проте спротив великих землевласників, фінансові труднощі держави, а також встановлення грошової квоти в сумі 500–700 доларів, після оплати вартості переїзду, унеможлилювали широкі переселенські акції[356; 366].

Сприятливий клімат та низька густота населення створювали сприятливі умови для сільськогосподарських поселень в Уругваї. Порівняно з іншими країнами Латинської Америки, у 1920-х рр. він визначався політичною стабільністю, що приваблювало європейських емігрантів, які почали масово переселятися сюди наприкінці XIX – початку XX ст. На відміну від Аргентини, де основна частина іммігрантів працевлаштовувалася в сільському господарстві, в Уругваї основний потік прямував у міста, зокрема в Монтевідео[423, с. 345].

Імміграційне законодавство Уругваю нагадувало бразильське. Різниця полягала лише в тому, що документи, необхідні при в'їзді до країни, могли підтверджувати не лише офіційні державні органи влади, а й громадські еміграційні інституції. Емігранти до 21 року зобов'язувалися пред'явити в уругвайському консульстві дозвіл на виїзд від родичів або опікунів; а самотні жінки – вказати адресу майбутнього проживання.

Як і в Аргентині, за організацію переселення до Уругваю відповідала Генеральна дирекція імміграції. Переселенцям надавалося право безкоштовного проживання в імміграційному готелі Монтевідео впродовж семи днів. Уряд покривав вартість проїзду до місця призначення[451, с. 208].

На початку 1920-х рр. еміграція до Уругваю була незначною. У 1922 р. позитивне міграційне сальдо становило лише 13 тис. осіб, а в 1923 р. – 25 тис. осіб. Пovoєнна політика влади всіляко сприяла поселенській імміграції.

З цією метою в 1923 р. було створено Державний іпотечний банк, який фінансував придбання земель, придатних для сільськогосподарського

виробництва. Землі розмежовувалися на окремі наділи, їх облаштували комунікаціями і в такому стані продавали переселенцям. Банк зобов'язувався надавати іпотечні кредити – до 85 % вартості ділянки – особам, які купували наділи з приватних рук. Іноземці, які хотіли скористатися кредитами, мали довести, що є професійними сільськогосподарськими робітниками. Осіб, котрі поселилися на землі, згідно з приписами закону про колонізацію, уряд звільняв від сплати податків[225, к. 47].

Заохочуючи імміграцію сільськогосподарських робітників, уругвайський уряд 15 лютого 1923 р. видав закон про гарантії оплати праці, згідно з яким робітники віком від 18 до 55 років отримували щомісячно 18 песо (заробітна плата промислового робітника становила 1,2–1,5 песо денно)[102, арк. 3].

Еміграція до Уругваю польських селян була можлива лише за умови підтримки їх Польським еміграційним банком, що в реальності було малоімовірним. Ціна землі за гектар у вигідних місцях становила 130–170 золотих песо (1 золотий песо дорівнював одному долару). Площа одного наділу становила 50 га, а тому 15 % необхідного банківського внеску дорівнювали 10 тис. злотих. Значні видатки йшли на купівлю інвентаря. Колоністу в таких умовах потрібно було мати 20– 30 тис. зл. власних коштів[225, к. 47]. Перші 137 емігрантів із Польщі прибули до Уругваю в 1925 р.[842, tab. IV].

Посеред нових імміграційних ринків у міжвоєнний період дедалі більшого значення набувала Палестина. Сформована в останній третині XIX ст. ідея компактного поселення євреїв до початку Першої світової війни пройшла шлях від ідейно-організаційного оформлення до створення перших поселень. Попри те, що проводилася велика організаційна робота, досягнення сіоністів у «здобутті Палестини» були незначними. Упродовж 1882–1914 рр. сюди переселилося 19 тис. євреїв, які заснували 70 нових поселень[844, s. 47].

Ситуація докорінно змінилася під кінець війни. Країни Антанти,

зацікавлені у підтримці єврейських фінансових кіл та зміцненні своїх позицій на Близькому Сході, пішли назустріч домаганням сіоністів щодо створення в Палестині єврейського «національного дому»[799, s. 213]. Міністр закордонних справ Великобританії лорд А. Балфур 2 листопада 1917 р. від імені кабінету міністрів, звернувся з листом-декларацією до почесного голови Сіоністської федерації Англії Е. Ротшильда, де наголошувалося, що уряд Його Величності прихильно ставиться до становлення в Палестині «національного дому» для єврейського народу й докладатиме зусиль, щоб полегшити досягнення цієї мети. Згодом декларацію А. Балфура підтримали Франція, Італія, Швейцарія, Китай, Японія та США[451, с. 257]. Положення цієї декларації лягли в основу мандата над Палестиною, що був наданий Великобританії країнами-переможницями на конференції у Сан-Ремо 25 квітня 1920 р.[711, s. 79–80] та затверджений Лігою Націй 24 липня 1922 р.[84, арк. 1]. Відповідно до статті 6 Палестинського мандату британська адміністрація зобов'язувалася сприяти єврейській еміграції і на відповідних умовах підтримувати їхні сільськогосподарські колонії на недержавних і перелогових землях.

Визначальний вплив на інтенсифікацію імміграції до Палестини мав сіоністський рух, який за підтримкою численних єврейських партій набув масового характеру. В центрі уваги опинилася міжвоєнна Польща, в якій, згідно з переписом 1931 р., проживало 3 114 тис. євреїв[272, s. 22–23]. Польща за кількістю єврейського населення посідала перше місце в Європі та друге, після США, у світі[579, s. 131].

Значний вплив на швидке зростання переселенської еміграції до Палестини мала діяльність численних сіоністських організацій і створених ними фондів та інституцій. Окрім політичних партій, безпосередньо організовувала еміграцію євреїв до Палестини низка опікунських товариств. У грудні 1919 р. у Львові був скликаний з'їзд організації «Піонер» («Нечалус»). Згідно зі статутом, товариство мало на меті готувати єврейську молодь до переселення в Палестину. Підготовка передбачала навчання на

сільськогосподарських фермах, а також підвищення морального рівня на основі вивчення давньоєврейської мови та культури[112, арк. 1]. Організація мала великий вплив серед молоді й нараховувала 29 відділень у Поліському воєводстві та 24 – у Волинському[311]. Зі схожою метою в 1920 р. було створено Комітет опіки над халуцями «Опіка» («Ezra»), який переріс у впливову організацію, що нараховувала 6 тис. членів та мала розгалужену мережу навчальних закладів[313]. Створене 1925 р. Об'єднання єврейських харцерів ім. Йосефа Трумпельдора «Brith Trumpeldor» ставило перед собою завдання виховувати фізично здорову та національно свідому молодь, готову зі зброєю в руках відвойовувати Палестину. Наприкінці 1930-х рр. ця організація нараховувала близько 70 тис. членів, мала окружні комітети у Львові та Пінську. Важлива координаційна та організаційна функція належала Лізі допомоги працюючим у Палестині. Відповідно до статуту вона прагнула об'єднати всіх євреїв, котрі морально й матеріально підтримували відбудову Палестини[451, с. 264–265].

Еміграція до Палестини почала зростати в лютому 1919 р., коли сюди прибули перші групи поселенців, 45 % з яких були вихідцями з Польщі[310]. У 1922 р. територія Палестини становила 23 тис. кв. км, а кількість мешканців сягала 757 тис. осіб, з яких 80 % були арабами, а 12 % – євреями. Здебільшого неродючі землі й відсутність промисловості обмежували можливості напливу великої кількості іммігрантів[634]. Масове єврейське переселення викликало невдоволення та спротив місцевих арабів, які супроводжувалися кровопролиттям. Так, у травні 1921 р. у результаті кривавих сутичок у Яффі, Реховоті, Петах-Тікві, Хадері та інших містах було вбито 43 євреїв. В умовах наростаючого конфлікту англійська влада ухвалила рішення тимчасово припинити потік єврейських іммігрантів у Палестину. Декілька кораблів із польськими євреями повернулися назад до Стамбула[309].

Для того щоб обмежити наплив єврейських переселенців до Палестини, британська адміністрація 1 серпня 1921 р. видала розпорядження, яким

обмежила імміграцію осіб, котрі при в'їзді не мали 500 єгипетських фунтів. Проте, завдяки фінансовому сприянню американських євреїв, емігранти із Центрально-Східної Європи і надалі прибували. Особливо швидко переселенський рух до Палестини почав зростати після запровадження імміграційних обмежень у США[634].

Згодом імміграцію було відновлено у повному обсязі. Спочатку британська мандатна адміністрація визначала щорічну іммігрантську квоту згідно з економічними можливостями Палестини, а з 1925 р. – відповідно до прийнятого закону про імміграцію (Imigration Ordinance)[639, s. 421]. Для в'їзду до Палестини іммігранту потрібно було мати візу консульських властей Великобританії, а також імміграційне посвідчення. Процедура отримання візи була досить складною.

Восени 1925 р. в Палестині розпочалася економічна криза. На тлі загострення арабсько-єврейського протистояння різко скоротилася імміграція, натомість збільшилася рееміграція.

Впродовж 1918–1925 рр. до Палестини прибуло, з вирахуванням рееміграції, приблизно 68 тис. євреїв, з яких 84 % були вихідцями з Польщі та інших країн Центральної та Південно-Східної Європи[634].

Запровадження імміграційних обмежень північноамериканськими країнами та позитивні економічні тенденції в деяких європейських країнах, що супроводжувалися поліпшенням умов праці та соціальних стандартів, зумовили упродовж 1923–1925 рр. суттєве зменшення міжконтинентальних міграцій. У 1925 р. кількість міжконтинентальних емігрантів з Європи зменшилася до третини довоєнного рівня[645, s. 72].

У другій половині 1920-х рр. еміграція з Польщі до Сполучених Штатів Америки була незначною. У 1926 р. встановлена американською владою квота для Польщі становила 5 982 особи, окрім того, в'їзні візи видано певній кількості дружин і дітей американських громадян[19, арк. 28–35].

Від 1 липня 1929 р. до імміграційного закону ввійшло положення про національності, яке значно збільшило квоти для Великої Британії, Бельгії й

Голландії, а водночас зменшило для Німеччини, Ірландії й країн Скандинавії. Для країн Центральної і Східної Європи квоти було збільшено несуттєво. Так, для Польщі вони збільшилися від 5 982 до 6 524 осіб. Із 1929 р., у зв'язку з погіршенням економічного становища, адміністрація США суттєво ускладнила процедуру видачі документів[612, s. 46].

У Канаді з весни 1926 р. розпочалося організована канадськими залізницями еміграція сільськогосподарських робітників, здебільшого зі східних воєводств Польщі. Канадська влада сподівалася заселити ними західні степові провінції та створити прибуткові фермерські господарства. Підтримуючи переселенську еміграцію, канадський уряд стимулював переселення сільськогосподарських родин та робітників. Нові приписи щодо окремих категорій емігрантів передбачали, що вік голови іммігрантської родини не мав перевищувати 50 років, члени родини віком від 18 років мали бути сільськогосподарськими працівниками, чоловіки віком понад 15 років повинні були вміти читати. Родинам, котрі після сплати вартості корабельних квитків мали понад 400 доларів, обмеження щодо віку членів родини та їх кількості скасовувалися[98, арк. 27]. У 1929 р. віковий ценз для чоловіків встановлено від 18 до 45 років[99, арк. 2]. Сільськогосподарські робітники при в'їзді в країну повинні були мати на показ 25–35 доларів[683, s. 2].

У 1927 р. через несприятливі кліматичні умови і заподіяні збитки в сільському господарстві та безробіття у містах канадські залізниці не змогли працевлаштувати усіх іммігрантів, що змусило канадський уряд у червні 1927 р. тимчасово зупинити еміграцію з Польщі[139, к. 3]. Польська влада, яка не дуже переймалася становищем співвітчизників у Канаді, делегувала для полагодження цього питання своїх представників до Оттави. Канадська сторона обґрунтовувала свої дії тим, що лише 20 % іммігрантів осідає на землі, решта емігрує до США або після завершення сезонних робіт перебирається до міст. Фактично ж кількість емігрантів із Польщі, переважно українців, що оселилися на фермах, сягала 50 %, натомість масово порушували зобов'язання щодо праці в сільському господарстві робітники з

Великої Британії, Німеччини та інших західноєвропейських країн. Канадська влада вимагала від польської делегації гарантувати, що не менше ніж 60 % емігрантів осяде на фермах[139, к. 5–6].

Упродовж 1928–1929 рр. канадський уряд і надалі підтримував сільськогосподарську еміграцію з Польщі.

На початку світової економічної кризи (кінець 1929 р.) США обклали канадську сільськогосподарську продукцію ввізними митами, що погіршило економічну ситуацію в Канаді. Станом на середину 1930 р. у країні з 10-мільйонним населенням було 200 тис. безробітних. У зв'язку з цим канадський уряд видав низку розпоряджень, які ускладнювали в'їзд емігрантів із європейських країн. Еміграція з Польщі до Канади зменшилася із середини 1930 р. Водночас канадський уряд невдоволено спостерігав за діями польської влади, яка перебрала на себе право вербувати та перевозити емігрантів до Канади[307, s. 45].

Незважаючи на складні економічні умови, від 1925 р. збільшилася еміграція до Аргентини. Територія цієї країни була малозаселеною. На площі, яка в сім разів перевищувала територію Польщі, кількість населення становила лише 10 млн осіб. Густозаселеними були лише центральні провінції, де проживало 80 % населення країни. Це, зокрема, Буенос-Айрес, Санта-Фе, Ентре-Ріос, Коррієнтес, Кордова, Сантьяго-дель-Естеро, Мендоса та ін. Решту території в горах та на рівнинах заселяло лише 2 млн мешканців. Розвивалися ці провінції значно повільніше, ніж центральні[379].

Швидкому зростанню еміграції до Аргентини сприяла діяльність агентів корабельних компаній[368]. Еміграційне управління восени 1926 р. застерігало, що селяни без достатніх матеріальних засобів (потрібно було 300 доларів без урахування коштів подорожі) не мають можливостей для належного облаштування в цій країні. Сільськогосподарські робітники могли знайти роботу впродовж листопада – квітня, під час жнив на великих латифундіях. Решту часу вони проводили в безнадійних пошуках будь-якої праці, проживаючи у важких умовах на околицях міст[707, s. 786–787].

Після прибуття іммігрантам, позбавленим коштів, аргентинська влада гарантувала нетривале утримання в імміграційному готелі в Буенос-Айресі, а також безплатний проїзд до місця призначення. Здебільшого це були віддалені сотнями кілометрів латифундії або місця будівництва залізниць, доріг та мостів. На відміну від італійців чи іспанців, які мали в Аргентині мережу організацій, що займалися посередництвом у працевлаштуванні та суспільною опікою, громадяни Польщі, здебільшого українські й польські селяни, змушені були користуватися послугами Імміграційного готелю та отримувати найгіршу роботу. У 1929 р. з Імміграційного готелю на роботи під час жнив було вислано 19 % італійців, 22 % іспанців та 55 % іммігрантів із Польщі. Важкі умови праці ставали причиною частих зривів контрактів та поневіряннь по всій Аргентині[306]. Унаслідок великого напливу емігрантів від середини 1920-х рр. в Аргентині у 1930 р перебувало 180–200 тис. польських громадян, із них 80–90 тис. євреїв, 50–60 тис. українців і 40–50 тис. поляків[157, к. 7–8].

У зв'язку з різким зменшенням експорту продуктів сільського господарства, викликаним світовою економічною кризою, у грудні 1930 р. аргентинський уряд увів для іммігрантів додаткові візові оплати[304].

Значно меншою у цей період була еміграція з Польщі до Бразилії. Окрім несприятливого клімату та умов праці на ситуацію впливала перманентна політична нестабільність. На сторінках львівської газети «Свобода» один із емігрантів писав: «Я не пам'ятаю року, щоб у Бразилії не було більшої або меншої революції. Цікаво, що причиною революцій є не матеріальна скрута, а сама філософія нації, в душі якої оселилася “валенсія”, тобто таке шалене геройство, коли треба себе показати войовничим, сильним, відважним»[374].

Несприятливі умови для іммігрантів суттєво вплинули на зменшення їх кількості. Досить гостро відчувалася нестача робочої сили на кавових плантаціях. 19 лютого 1927 р. директор Еміграційного управління С. Гавронський підписав угоду з урядом штату Сан-Паулу, що регулювала питання щодо працевлаштування польських емігрантів. Відповідно до угоди

бразильська сторона покривала всі витрати, пов'язані з проїздом іммігрантів – від місця проживання до місця працевлаштування в Бразилії. Переселенці мали бути фізично здоровими сільськогосподарськими працівниками віком від 14 до 50 років, із позитивними характеристиками, що їх підтвердили органи влади за місцем проживання. Переселенська родина мала складатися не менше ніж із чотирьох осіб, здатних до важкої фізичної праці[615, s. 5].

Згідно даних бразильського уряду, у 1928 р. до країни прибуло близько 34 тис. португальців, 11 тис. японців, 5,5 тис. італійців і 4,7 тис. польських громадян[305].

У другій половині 1920-х рр. Бразилія стала однією з країн, де польська влада намагалася утворити поселення-колонії. Перший дозвіл на вербування переселенців Польське колонізаційне товариство отримало в лютому 1929 р., попередньо уклавши угоду з урядом штату Еспіріту-Санту про придбання 50 тис. га землі, де впродовж восьми років мали оселитися 1 800 родин із Польщі[169, К. 87]. На придбаній території було засновано колонію «Білий орел» («Águia Branca»). Наприкінці 1929-го – на початку 1930 рр. до організованої колонії виїхало 135 польських родин[346]. Невдовзі з'ясувалося, що витрати на поселення однієї родини настільки великі, що в умовах зниження цін на сільськогосподарську продукцію сплатити їх буде дуже складно. Проте своїх намірів польська влада не змінювала, оскільки розглядала переселенську еміграцію як важливий інструмент поліпшення аграрного устрою країни, зростання зайнятості населення, подолання безробіття. Великі сподівання покладалися на експансію польської торгівлі та судноплавства[226, к. 16–17]. У 1929 р., в умовах поліпшення економічної кон'юнктури, кількість іммігрантів у Бразилії зросла, проте початок світової економічної кризи зупинив цей процес.

У 1925 р. з'явилися можливості масової еміграції до Перу. Місцева влада була зацікавлена колонізацією своїх східних територій, а саме Монтанії. МЗС Польщі, вивчаючи можливості колонізації в цій країні, вказувало на сумніви в її ефективності[203, к. 20]. Еміграційне управління і

Державна еміграційна рада восени 1926 р. висловилися проти польського заселення перуанської Монтанії, з огляду на поганий клімат, відсутність доріг та умов для поселень. Проте в середині 1927 р. колишній чиновник Еміграційного управління К. Вархаловський отримав від уряду Перу концесію на поселення 1 тис. родин на 500 тис. га навколо притоки Амазонки. Не отримавши від польської влади згоди на організацію переселення, він у червні 1929 р. на вигідних для себе умовах передав 220 тис. га землі утвореному у Варшаві товариству «Польська колонія». Це колонізаційне товариство розпочало вербування переселенців за умови сплати завдатку – 180 доларів з особи. Другу концесію площею 1 млн га отримав, утворений 1926 р. групою землевласників Польсько-американський колонізаційний синдикат. Уряд Перу зобов'язався надати під виплату наділи площею 30–60 га, кредитувати переїзд, покрити половину коштів на будівництво доріг та надати допомогу у придбанні інвентаря кожній переселенській родині[646, s. 187–195].

Для вивчення можливостей переселення до Перу польська влада відрядила представницьку делегацію, яка після відвідин відведених територій рекомендувала скерувати туди польських переселенців. 8 серпня 1929 р. Еміграційне управління надало дозвіл «Польській колонії» на рекрутацію 200 родин, а 24 квітня 1930 р. Польсько-американському еміграційному синдикату на 250 родин. Облаштування однієї родини потребувало понад 800 доларів[204, к. 3].

Еміграційне управління планувало організувати відбір поселенців до Перу із Келецького і Краківського воєводств, натомість розпочалася нелегальна агітація на Волині та Поліссі. Ширилися чутки про можливість виїзду до цієї країни 50 тис. родин. Таємні агенти отримували від охочих придбати господарства в Перу вступні реєстраційні внески від 3 до 10 доларів. У березні 1930 р. у Варшаві навіть виникло товариство «Польська сила в Перу», яке займалося нелегальною агітацією[370].

Несприятливі умови еміграції до Перу викликали критику польської

влади. Ситуація погіршилася після того, як новий перуанський уряд прийняв рішення обмежити допомогу іммігрантам. Польські поселенці, полишені самі на себе, здебільшого переїхали до Бразилії.

Із середини 1920-х рр. суттєво зменшилися масштаби переселення євреїв до Палестини. На це значною мірою вплинули економічна криза, яка розпочалася 1925 р., та загострення єврейсько-арабських відносин. Щоб запобігти конфлікту, мандатна адміністрація обмежила єврейську еміграцію. В'їзд дозволявся лише дружинам і дітям чоловіків, котрі постійно проживали в Палестині, студентам, яким навчальний заклад гарантував утримання впродовж трьох років, політичним емігрантам із СРСР та деяким іншим[101, арк. 1].

Часткове поліпшення економічного становища Палестини у 1928 р. сприяло поновленню еміграційної активності євреїв. У листопаді 1928 р. Імміграційне управління виконкому Всесвітньої сіоністської організації повідомило про отримання 1 тис. сертифікатів на поселення. У 1929 р. кількість єврейських поселенців зростає до 5 103 осіб. Проте чергові криваві сутички між арабами і євреями в серпні 1929 р., які довелося приборкувати із залученням військових підрозділів, закінчилися впровадженням імміграційних обмежень[424, с. 507].

Світова економічна криза, яка розпочалася із фінансового краху на Нью-Йоркській біржі в жовтні 1929 р., кардинально вплинула на масштаби еміграційного руху. В більшості країн Північної й Південної Америки криза тривала впродовж 1929–1933 рр., однак у деяких європейських країнах, зокрема Франції і Бельгії, вона розпочалася дещо пізніше й тривала до 1935–1936 рр. Уже в перші місяці великої депресії країни імміграції видали низку приписів, які кардинально вплинули на кількість іммігрантів та змушували іноземних громадян, котрі втратили роботу, повертатися на батьківщину[603, с. 22–23].

У вересні 1930 р. значно обмежили кількість в'їзних віз Сполучені Штати Америки. Уряд Канади анулював дозвіл, виданий канадським

залізницям на організацію імміграції сільськогосподарських робітників, фактично припинивши еміграцію з Польщі. Одночасно канадська влада всілякими способами схиляла до виїзду іноземців, які перебували там менше п'яти років.

Хоча у країнах Південної Америки панувало безробіття, місцева влада не вдавалася до адміністративних заборон імміграції сільськогосподарських робітників, котрі мали необхідні кошти. Вплинути на загальний потік іммігрантів мало підвищення цін на візи та запровадження показових квот у сумі 800–1 200 злотих з особи. Навіть Парагвай, куди еміграція була мізерною, впровадив показові квоти в сумі 150 доларів на родину та 100 доларів для самотнього іммігранта[332, с. 45–46].

Єдиною країною, до якої в роки світової економічної кризи зріс еміграційний рух, була Палестина. Ситуацію зумовлювала політика єврейських сіоністських організацій, які використовували будь-які можливості, аби схилити уряд Великобританії до відновлення переселення євреїв на територію Палестини після загострення єврейсько-арабських відносин у 1929 р. Використовуючи різні політичні чинники – від лобіювання фінансових єврейських кіл США та Великобританії до масових єврейських акцій у світі, їм вдалося під кінець 1931 р. схилити уряд Британії до продовження політики у дусі декларації Балфура. У 1932 р. Верховний комісар Палестини А. Вочоп видав розпорядження про зменшення суми вступного внеску з 1 тис. єгипетських фунтів до 500. У 1933 р. кількість єврейських емігрантів до Палестини зросла в 3,5 рази, порівняно з попереднім роком. На збільшення переселення значною мірою вплинули масові репресії проти єврейського населення в гітлерівській Німеччині, які сіоністські організації використовували як додатковий стимул для збільшення імміграційних квот[451, с. 285–288].

Після подолання економічної кризи розпочалося повільне відновлення заокеанської еміграції. Країни Південної Америки почали вдаватися до поширеної практики сприяння асиміляційним процесам як захисту від

втручання у їхні внутрішні справи країн еміграції, особливо гітлерівської Німеччини та фашистської Італії. У Бразилії, де італійська та німецька меншини здобули впливові політичні й економічні позиції, з'явилися перестороги щодо відцентрових тенденцій штатів, а також щодо втрати переваги в управлінні португальської політичної еліти. В середині 1930-х рр. у Бразилії налічувалося близько 2 млн італійців, 700 тис. німців та 60–70 тис. японців. Кількість вихідців із польських земель, що проживали в Бразилії, як зазначало польське консульство, становила майже 300 тис. осіб, з-посеред яких близько 150 тис. осіб були бразильськими громадянами польського походження, приблизно 42 тис. польськими громадянами, а решта не мала громадянства. Поляки в Бразилії були однією з найбільш відсталих і погано зорганізованих меншин. У близько 300 польських товариств налічувалося лише 5–7 тис. осіб. Дрібна промисловість і ремесло, навіть на території польських колоній, перебували в руках німців та італійців. Польського шкільництва фактично не існувало, тільки в деяких бразильських школах дітей неофіційно навчали польської мови[660, s. 212].

Активна діяльність італійських і німецьких організацій та досить претензійні гасла польської Морської й колоніальної ліги викликали занепокоєння бразильської влади та військових, котрі запровадили низку імміграційних обмежень. У 1934 р. були внесені зміни до переліку осіб, які мали право в'їзду до країни, та ускладнено вимоги до отримання візи. Від емігрантів вимагали запрошення, завірене бразильською поліцією, та підтвержене уповноваженою особою Міністерства праці Бразилії. Без запрошень право в'їзду мали лише особи, які диспонували 3 тис. мільреїв (1 050 злотих), а діти до 12 років – 2 тис. мільреїв. 9 травня 1934 р. запроваджено заборону на в'їзд анальфabetів. Запроваджувалися також щорічні імміграційні квоти для кожної країни, які не повинні були перевершувати 2 % кількості їх представників, що проживали в Бразилії. Запроваджувалися також обмеження, які стосувалися зміни місця праці. Новоприбулих іммігрантів, котрі полишали місце роботи в сільському

господарстві, прибувши за запрошенням, депортували, а власники латифундій, які працевлаштовували утікачів, могли бути притягнуті до судової відповідальності[350]. Квота для Польщі становила 2 тис. осіб щорічно[451, с. 206–207].

Посилення імміграційних обмежень на законодавчому рівні відбулося після державного перевороту здійсненого 10 листопада 1937 р. Ж. Варгасом. Відповідно до запровадженої ним конституції, Бразилію проголошено корпоративною державою на чолі з президентом, наділеним необмеженими повноваженнями. У виданих пізніше декретах започатковано політику «націоналізації». Її наслідком стала заборона політичних партій і громадських організацій. Державні посади в країні могли обіймати лише бразильці від народження. Контрольована урядом преса розпочала гоніння на іммігрантські інституції, звинувачуючи їх у намаганні створити «державу у державі» й запровадженні національних особливостей[678, s. 122].

4 травня 1938 р. у Бразилії почав діяти декрет, який регулював питання в'їзду іноземців. У декреті було відтворено особливості політики, скерованої на розпорошення імміграції по всій країні та змішування її з місцевим населенням з метою швидкої асиміляції.

Декрет містив у собі елементи расової нетерпимості, скеровані проти євреїв і японців. Кількість іноземців однієї національності, якій надавалося право на постійне поселення, не могла перевищувати 2 % осіб окремої національної групи, що прибула сюди впродовж 1 січня 1884-го – 31 грудня 1933 р. Жодна колонія не могла складатися з іноземців однієї національності, у ній мало бути щонайменше 30 % бразильців і щонайбільше – 25 % осіб кожної іншої національної групи.

Декрет забороняв дітям до 14 років вивчати інші мови, окрім португальської. Оскільки в польських 1-2-3-класних школах навчалися діти саме такого віку, норма декрету болісно вдарила по польських школах.

Ускладнювалася процедура отримання віз та запрошень. Особа, що бажала виїхати до Бразилії, мала отримати у паспортному відділі МЗС у Ріо-

де-Жанейро підтвердження про легальний статус особи, яка її запрошувала. При отриманні візи в бразильському консульстві у Варшаві перевагу мали найближчі родичі: дружина, діти, батьки.

Сільськогосподарські родини, які виїжджали до організованих колоній, отримували візи тільки у разі, якщо колонії отримали концесії відповідних управлінь у Бразилії і то в обмежених кількостях[224, к. 29–30].

Загострення польсько-німецьких відносин у квітні 1939 р. вплинуло на ставлення бразильської влади до польської меншини та імміграції з Польщі. У червні 1939 р. президент Ж. Варгас дозволив відкрити кілька польських товариств, які діяли поза Параною, та видати тижневик «Lud» у Куритибі. Імміграційна квота для Польщі збільшувалася до 3 тис. осіб. Бразильська влада обіцяла також, що в майбутній міждержавній угоді еміграція з Польщі отримає найбільше переваг, на зразок Португалії. Бразилія була готова приймати щороку 10–20 тис. іммігрантів за умови, що вони будуть сільськогосподарськими працівниками й погодяться на поселення поза межами Парани.

Між бразильською й польською сторонами було досягнуто порозуміння щодо залучення іммігрантів до робіт на кавових плантаціях. Натомість, бразильська влада зобов'язувалася покривати кошти проїзду емігрантів.

Слідом за Бразилією кампанію національних обмежень розпочала Аргентина. У середині 1938 р. тут було запроваджено нові принципи для організацій і шкільництва національних меншин. Головний наголос робився на протидію гітлерівській пропаганді серед німецької меншини, яка налічувала близько 220 тис. осіб. З огляду на це обмежено діяльність розвідувальних експедицій і курсів рідної мови для 200 тисячної польської меншини[660, s. 217].

У зв'язку з погіршенням економічної ситуації в країні, аргентинська влада 28 липня 1938 р. ухвалила імміграційний декрет, яким запроваджувала низку технічно-адміністративних ускладнень. Іноземні громадяни, зокрема, зобов'язувалися мати дозвіл Дирекції імміграції на в'їзд (*permisso de libre*

desembarco), який погоджувався з консульством та Дорадчим комітетом, до складу якого входили представники МВС, МЗС та Міністерства сільського господарства[224, к. 27].

Запроваджені заходи суттєво впливали на еміграційні плани польського уряду, особливо на плани МЗС щодо створення компактних польських поселень у Місьйонесі та розпорошеної української еміграції в решті регіонів Аргентини. Аргентинська влада, спостерігаючи за зусиллями польського МЗС з організації польських поселень на аргентинсько-парагвайсько-бразильському пограниччі, остерігалася, що згодом Польща вимагатиме особливого статусу для цих територій. Польська влада розраховувала обійти аргентинські обмеження через співпрацю з аргентинськими спілками, які розparcelьовували великі приватні латифундії. Польське посольство у Буенос-Айресі, з огляду на високу вартість землі, вважало, що лише після укладання еміграційних угод із Парагваєм, Чилі й Перу та початком еміграції до Болівії слід починати переговори з Аргентиною[159, к. 15–18].

У середині 1930-х рр. польська влада активізувала пошуки еміграційних шляхів до Болівії та Парагваю. На початку 1936 р., після закінчення кривавого збройного конфлікту між цими країнами, відкрилися можливості для придбання там осадницьких концесій. Польща виявляла зацікавлення болівійським і парагвайським еміграційними напрямками задля переїзду сюди національних меншин, тому вела переговори з місцевою владою, аби вона покривала вартість проїзду іммігрантів. У 1937 р. були розроблені проекти польсько-парагвайської та польсько-болівійської еміграційних угод[168, к. 16].

Незважаючи на застереження Міністерства соціальної опіки щодо придатності Болівії для європейської еміграції, МЗС погодило з болівійською владою текст еміграційної угоди, яка була підписана в Буенос-Айресі 31 грудня 1937 р. Умова містила чотирнадцять параграфів із таємним додатком, у якому фіксувалися фінансові зобов'язування та особливі умови для польської сторони[133, к. 1].

Згідно з текстом угоди, польські іммігранти отримували безкоштовні наділи по 25–50 га, звільнялися від податків терміном на 10 років тощо. Болівійський уряд зобов'язувався покрити 35–40 % вартості подорожі й надавав поселенцям грошову допомогу на облаштування в новій місцевості (до першого врожаю). Організаційний бік справи покладався на Міжнародне осадницьке товариство[134, к. 31], яке зобов'язувалося укласти з урядом Болівії концесійну угоду щодо створення колоній поселенців[135, к. 2].

Успішні домовленості з Болівією мали слугувати дієвим аргументом МЗС у переговорах з іншими південноамериканськими країнами. Польському керівництву вдалося досягнути позитивних результатів передусім через відсутність у болівійської сторони чіткої імміграційної доктрини. В умовах політичної нестабільності Болівія мала невпорядковане імміграційне законодавство[135, к. 26]. Досить швидко з'ясувалося, що Болівія не готова прийняти навіть невелику групу емігрантів із Польщі. Території, які пропонувалися під поселення, зовсім не відповідали раніше узгодженим вимогам.

У середині 1930-х рр. зацікавленість у переселенській європейській еміграції проявила парагвайська влада, дбаючи про сприятливі умови для поселення сільськогосподарських родин. Спочатку еміграція до Парагваю не підлягала жодним обмеженням, проте під кінець 1930-х рр. влада країни почала чинити супротив імміграції євреїв. Право на в'їзд до Парагваю отримали особи з іменними запрошеннями (*permiso de desembarco*) та родини сільськогосподарських робітників, котрі прибули на поселення[224, к. 31]. Сільськогосподарським поселенцям пропонували безкоштовні земельні наділи площею 20 га, проте умови поселення були досить несприятливими.

Польсько-парагвайські перемовини щодо укладання еміграційної угоди розпочалися у 1937 р., але офіційного результату вони не мали. Після державного військового перевороту на початку 1938 р. до влади в Парагваї прийшли політичні сили, зацікавлені в напливі іммігрантів, що дало змогу польській владі відновити переговори. Польська дипломатія сподівалася

отримати більші концесії, перекласти на парагвайській уряд покриття вартості проїзду емігрантів, звільнити іммігрантів від сплати податків на 20 років. МЗС погоджувалося на розпорошене розселення українців, натомість наполягало на компактному поселенні поляків у місцевості Енкарнасьйон[660, s. 220]. Для реалізації цих планів польське Міжнародне осадницьке товариство у квітні 1938 р. створило свій відділ в Енкарнасьйоні, який, окрім іншого, мав укласти відповідні угоди з парагвайськими колонізаційними товариствами. В угоді закладалися такі вимоги: власники придбаних територій передавали права Польщі в особі МОТ; умови осадництва мали відповідати вимогам польських МЗС і МСО; емігранти перед виїздом із країни мали підписати контракт, у якому фіксувалися умови переселення та оплата за землю; у разі порушення домовленостей парагвайськими товариствами, МОТ відмовлялося допроваджувати переселенців[213, к. 6–7].

На початку 1939 р. консульство Польщі в Асунсьйоні представило узгоджений текст еміграційної угоди. За буквою угоди переселенці мали самостійно оплачувати переїзд до Парагваю, а в разі відмови від наділів повернути кошти парагвайській владі. Заборонявся в'їзд «політично непевних елементів». Досягнуті домовленості не задовольняли інтересів польської сторони, яка очікувала на фінансову участь Парагваю в перевезенні поселенців. Проте МЗС погодилося на ці умови, попросивши взамін продати Польщі 30–50 тис. га землі, яка межувала з Аргентиною й Бразилією. Парагвайська сторона відхилила ці пропозиції й припинила подальші переговори[660, s. 220–221].

Упродовж 1937–1939 рр., у пошуках нових еміграційних можливостей для національних меншин, польська влада звернулася до Перу, Венесуели та Еквадору. До початку Другої світової війни справа не просунулася, тому спорадична еміграція до цих країн проходила швидше у формі експерименту.

Отже, можемо констатувати, у продовж міжвоєнного періоду польській владі вдалося досягнути значних успіхів у нормативно-правовому

врегулюванні міграційного руху та створенні дієвого еміграційного апарату, який здійснював належний контроль над його перебігом в середині країни. Напрями та характер міжнародно-правового регулювання еміграційних процесів із Польщі значною мірою залежали від світових міграційних тенденцій та політичної кон'юнктури, що сформувалися після закінчення Першої світової війни. Укладені або ініційовані польською стороною міжнародні еміграційні угоди відтворювали її стратегічне бачення щодо перспектив розвитку міграційних відносин із різними країнами. З одного боку, Польща докладала всіляких зусиль, щоб укласти угоди з європейськими країнами, до яких скеровувалася масова сезонна еміграція, з іншого – проводився активний пошук можливостей унормувати міграційні стосунки з країнами, перспективними з погляду переселенської еміграції, результатом якої мало стати створення компактних польських поселень. Пріоритет у реалізації цих прагнень надавався країнам Південної Америки.

Серед європейських країн міждержавні еміграційні угоди були укладені з Францією, Австрією, Німеччиною, Латвією та Естонією. В офіційному унормуванні міжконтинентальної еміграції успіхи польської влади були значно скромніші. Єдиною південноамериканською країною, із якою вдалося підписати повноцінну еміграційну угоду, була Болівія. На перешкоді підписанню еміграційних угод із більшістю країн Південної Америки стояли малореалістичні очікування польського уряду, які не відповідали реаліям світової економіки, міграційних тенденцій та політичних процесів міжвоєнної доби.

РОЗДІЛ 4. КОНТИНЕНТАЛЬНА ЕМІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА

4.1. Напрями та характер еміграційних рухів

Перебіг світових міграційних рухів після війни зазнав значних змін. Із закінченням військових дій, у європейських країнах розпочалися масові міграції військовополонених і біженців. Знищена та розбалансована за роки війни промисловість європейських країн не могла поглинути сотень тисяч безробітних. Не відновився еміграційний рух і до країн Північної та Південної Америки, які приймали основний потік європейських емігрантів до 1914 р. Швидкий економічний розвиток у роки війни змінився рецесією після її закінчення. У США в 1921 р. кількість безробітних зросла до 5 млн осіб. Як наслідок, проти імміграції виступали не лише профспілкові організації, а й більшість середнього класу та навіть частина промисловців.

У результаті імміграційних обмежень країн Північної Америки та позитивних тенденцій економіки в деяких європейських країнах впродовж 1923–1925 рр. заокеанська еміграція значно скоротилася. Якщо 1913 р. міграційними рухами було охоплено 4,3 млн європейців, то 1921 р. – лише 1,58 млн, що становило 36 % довоєнного рівня [645, s. 41].

У 1925 р. кількість заокеанських емігрантів з Європи зменшилася до третини довоєнного рівня. Така ситуація тривала до 1930 р., а світова економічна криза зумовила подальший її занепад. Серед європейських країн за кількістю емігрантів за океан перед вели Великобританія та Італія.

Важливі зміни розпочалися і в континентальних еміграційних рухах. Німеччина, яка до війни була найбільшою європейською країною імміграції, поступилася Франції. Ці зміни стали досить відчутними на польському ринку праці, який суттєво залежав від сезонних заробітків. 90 % усіх іноземців, які працювали в німецькій економіці, були поляками [775, s. 7]. У 1911/1912 рр. дозвіл на роботу в Німеччині мали 357 664 польські робітники, а в 1912/1913 рр. – 358 474 особи [725, s. 10]. Значне зростання безробіття, дезорганізація

німецької економіки та інфляція в повоєнний час вплинули на те, що навіть для низькооплачуваних заробітчан з Польщі праця там була не вигідною. Якщо 1918 р. Німецьке центральне робітниче управління видало закордонним робітникам близько 410 тис. дозволів на працевлаштування, то 1919 р. німецька влада була змушена звільнити частину іммігрантів, зайнятих у промисловості. Попри масове безробіття кількість іноземних робітників у країні й надалі залишалася значною. Серед 260 тис. іноземців, котрі добровільно залишилися в Німеччині, поляків було приблизно 116 тис. осіб[273, s.107–108].

Масові повернення польських робітників із Німеччини розпочалися після вибуху революції та підписання в листопаді 1918 р. перемир'я із країнами-переможницями. Центральна німецька влада всіляко намагалася позбутись іноземних сільськогосподарських робітників, розраховуючи, що їхнє місце займуть місцеві безробітні, промислові робітники та демобілізовані військові. Проте коли ці плани реалізувати не вдалося, місцева влада повернулася до практики залучення польських емігрантів.

Більшість рішень німецької влади від 1919 р. вказують на залежність німецького сільського господарства від польських робітників. Однак, використовуючи своє панівне становище, німецький уряд не цікавився ані проблемами іммігрантів, ані міжнародно-правовими нормами врегулювання стосунків з ними[779, s. 64].

На початку 1919 р. Брандербурзька сільськогосподарська палата звернулася до Генерального консульства Польщі в Берліні з пропозицією укласти угоду про рекрутацію на роботи 100 тис. польських сезонних робітників. Зі схожою пропозицією звернулася також Вроцлавська сільськогосподарська палата. Польський уряд відхилив ці пропозиції, мотивуючи своє рішення розривом у грудні 1918 р. дипломатичних стосунків між обома країнами та небажанням Німеччини забезпечити належні умови працевлаштування. Незабаром було прийнято рішення про заборону сезонної еміграції до Німеччини. Воно спровокувало масову нелегальну

еміграцію[660, s. 105].

Правила працевлаштування в Німеччині регламентував закон від 22 липня 1922 р. Згідно з ним іноземні робітники могли працювати тільки в тих галузях, де не вистачало місцевої робочої сили. Загальний контроль над ринком праці здійснювало Державне управління праці Німеччини (Reichsarbeitsverwaltung). До його компетенції належав контроль за в'їздом іноземних робітників та розподіл іммігрантської квоти між країнами. Іммігрант не міг бути працевлаштований без дозволу місцевого управління праці (Landesarbeitsamt) або його відділень. Дія цього закону не поширювалася на зареєстрованих поліцейськими органами сільськогосподарських робітників, працевлаштованих до 1 січня 1913 р., промислових робітників, працевлаштованих до 1 січня 1919 р., а також тих, хто повертався на підприємства, де вони офіційно працювали після 1 липня 1914 р.

Дозвіл промисловим робітникам надавався на один рік з правом його продовження, а сільськогосподарським робітникам – до 15 грудня поточного року. Дозволи могли бути анульовані в разі зміни ситуації на ринку праці. Потрібну кількість сезонних робітників у сільському господарстві та квоту для кожної країни визначало Державне управління праці Німеччини[789, s. 122–123].

Розпорядженням німецького уряду від 19 жовтня 1922 р. монополію на спровадження сільськогосподарських робітників отримала Центральне робітниче управління. Вона мала також право вповноважувати підприємців самостійно вербувати сільгоспробітників. Сезонні робітники, що зголошувалися до прикордонних відділень Центрального робітничого управління (Grenzamt), після перевірки проїзних документів або посвідчень особи, котра їх супроводжувала, отримували тимчасові посвідчення та дозвіл на в'їзд, які засвідчувала місцева поліція. Після двох тижнів за місцем працевлаштування сезонні робітники отримували в місцевих відділеннях Центрального робітничого управління (Landesstellen) або в поліції постійні

посвідчення. Процедура легалізації не стосувалася робітників, які мали право на постійне перебування та роботу (Befreiungsschein). Промислових сезонних робітників, котрі залишалися на зиму, забов'язували відновити легалізацію до 15 лютого, натомість сільськогосподарські робітники після закінчення сезону, в період від 15 до 31 грудня, мали покинути Німеччину[789, s. 123].

Помітний вплив на характер міграційних рухів між Польщею і Німеччиною мали політичні чинники. Загострення міждержавних політичних відносин, незважаючи на відчутну потребу в польських сезонних робітниках, супроводжувалися спробами німецької влади виселити їх за межі країни. Це стосувалося й поляків, які постійно там проживали. Примусові депортації набули широкого розмаху в 1922–1923 рр. Попри офіційні непорозуміння, скрутна ситуація на польському ринку праці зумовила зростання нелегальної еміграції до Німеччини. Це змусило польську владу шукати можливостей скерувати цей процес у контрольоване русло. Рішенням міжміністерської конференції в березні 1920 р. було відновлено еміграцію до Німеччини. Дозволялося індивідуальне й колективне працевлаштування при посередництві громадян Польщі, за умови пред'явлення в старостві підписаних з роботодавцем відповідних контрактів. Рекомендувалося також «унеможливити діяльність закордонних агентів, зокрема представників Німецького центрального робітничого управління (Deutsche Arbeiter Zentrale)»[241, к. 1].

У жовтні 1920 р., незважаючи на складну ситуацію у Верхній Сілезії, польська влада наказала старостам зупинити видачу паспортів і перепусток усім, хто виявив бажання виїхати до Німеччини. На початку 1921 р. цю заборону було продовжено до моменту укладання польсько-німецької еміграційної конвенції[243, к. 1–2]. Головною ж причиною, яка вплинула на зменшення заробіткової еміграції до Німеччини на початку 1920-х рр., були незадовільні погані умови та низька оплата праці у сільському господарстві.

Від середини 1924 р. у Німеччині розпочалося загальне економічне пожвавлення, яке вплинуло на збільшення заробітної плати в промисловості

та зумовило відтік із сільського господарства залучених там у повоєнний час промислових безробітних. Це, у свою чергу, збільшило запит на сільськогосподарських найманих робітників та сприяло підвищенню їхньої оплати праці.

Досить кволі офіційні польсько-німецькі перемовини, попри різні цілі, підводили кожен зі сторін до усвідомлення потреби укласти повноцінну угоду. Німецька сторона прагнула відселити з країни 65 тис. польських робітників, котрі працювали за довгостроковими контрактами, а після цього – прийняти більше дешевших сезонних робітників. Натомість польська сторона, у зв'язку зі значним скороченням еміграції до Франції, була змушена шукати нові можливості для закордонного заробітчанства своїх громадян[660, s. 107].

Польсько-німецьке протистояння з питань еміграції відобразилося у статистиці еміграційного руху. У 1920 р. до Німеччини, разом із нелегальними заробітчанами, виїхало 16 359 осіб, у 1921 р. – 13 714, 1922 – 22 372, 1923 р. – 29 624, 1924 р. – 29 118, у 1925 р. – 51 507 осіб[660, s. 99]. Нелегальна еміграція до Німеччини відігравала важливу роль у балансі заробіткових міграцій. У 1920-му, 1921-му та 1925 рр. кількість емігрантів до Німеччини була значно вищою, ніж легальна еміграція до Франції.

Після закінчення Першої світової війни найбільшу потребу в закордонній робочій силі мала Франція, яка зазнала великих людських і матеріальних втрат. На тлі значних матеріальних збитків (зруйновано 790 тис. будинків, 22,9 тис. фабрик, 4,8 тис. км залізничних колій, 58 тис. км шосейних доріг тощо), які оцінювалися в 35 млрд золотих франків, відчувалася значна нестача людських ресурсів для відновлення економіки. Втрати Франції за роки війни були такими: 1 315 тис. убитих, 2 800 тис. поранених, 1 100 тис. скалічених та хворих. До труднощів із забезпеченням робочою силою додався низький натуральний приріст, за показниками якого Франція перебувала на одному з останніх місць у Європі[451. с. 318].

Тісні політичні контакти та лобіювання Францією інтересів Польщі з

моменту її відновлення дали змогу польському керівництву досить швидко досягнути домовленостей щодо укладання двосторонньої міграційної угоди зі своїм союзником. Підписання 3 вересня 1919 р. польсько-французької «Конвенції у справах еміграції та імміграції» відкрило можливості еміграції до Франції. Якщо в 1919 р. з Польщі до цієї країни виїхало 804 особи, то в 1920 р. – уже 13 389, 1921 р. – 8 851, 1922 р. – 29 840, 1923 р. – 70 895, 1924 р. – 48 912, у 1925 р. – 36 373 осіб відповідно[842, tab. III].

Польська еміграція до Франції була доволі спорадичною, що залежало від економічного становища та конкуренції інших країн еміграції. Впродовж 1919–1923 рр. еміграція зростала у зв'язку з відбудовою країни і розвитком численних галузей гірничодобувного та промислового виробництва. У 1924 р. економічне становище Франції через фінансові труднощі погіршилося. Перенасичення французького ринку промисловими товарами та девальвація франка погіршили становище емігрантів, залучених у промисловості, і переорієнтували їх на сільське господарство. Зменшення польської еміграції до Франції у 1924 р. майже на третину, порівняно з попереднім роком, пояснювалося ще й певним поліпшенням економічного становища в Польщі. Позитивним настроєм сприяла впроваджувана урядом С. Грабського фінансова реформа, певні сподівання у потенційних заробітчанах викликало активне впровадження з 1925 р. аграрної реформи[789, s. 119].

Попри погіршення умов праці в містах у середині 1920-х рр., нестача робочої сили у сільському господарстві відчувався й надалі. Часто траплялося так, що польські робітники за контрактом направлялися на сільськогосподарські роботи, проте, прибувши на місце, через деякий час полишали їх. Причиною було те, що умови праці в сільському господарстві були значно гіршими, ніж у промисловості. Пересічна заробітна плата шахтарів та промислових робітників становила 17–25 франків денно, натомість заробіток сільськогосподарського робітника, з урахуванням витрат на помешкання, сягав лише 150–175 франків на місяць[451, с. 339–340]. Відомий польський дослідник еміграції Я. Розвадовський зазначав:

«Емігрант-селянин неохоче працював у сільському господарстві, шукаючи всіляких можливостей, щоб змінити місце, заняття й умови праці. Розірвання контрактів робітниками іноді набувало характеру стихії. Французькі суди і польські консульства були переповнені справами про конфлікт між роботодавцями й емігрантами»[771, s. 164].

Найчастіше причинами розривання контрактів були експлуатація працедавців та зловживання французької влади. У 1922–1923 рр. близько 50 % польських іммігрантів полишило роботу після двох місяців праці, лише 25 % працювали цілий рік[354]. Львівська газета «Громадський голос» так описувала умови, в які потрапляли заробітчани: «Еміграція до Франції є для наших людей вбивчою. Контрактів роботодавці не дотримуються. Значну частину емігрантів висилають на тяжкі роботи до французьких колоній у Африці, де наш народ просто гине»[373]. Зростанню свавілля роботодавців сприяло розпорядження Міністерства внутрішніх справ Франції від 23 червня 1922 р., згідно з яким іноземні працівники, котрі без достатніх підстав розривали контракти, підлягали депортації[353].

30 листопада 1926 р. французьке Міністерство внутрішніх справ видало декрет про заборону іноземним сільськогосподарським робітникам змінювати місце праці та працевлаштовуватися в промисловості. Роботодавці стали практикувати вилучення в іноземних робітників їхніх особистих документів, Після цього заробітчанин не міг знайти іншої роботи й «волочився від однієї місцевості до іншої, аж урешті потрапляв до рук поліції»[771, s. 165].

Еміграція до Франції формально відбувалася під опікою польської і французької влади, проте фактично її організовували французькі підприємці. Реєстрували кандидатів на виїзд державні управління посередництва праці, а безпосередньо контрахтування проводили французькі місії у Познані, Мисловіцях та Вейгерові. Претенденти проходили медичну комісію, а також перевірку на професійну придатність. Значній кількості кандидатів було відмовлено в еміграції. Після підписання річного контракту робітників

відправляли до Франції за кошти роботодавця. Перевезення здійснювалося залізничним транспортом через Німеччину до збірного пункту в Тулі, а морським шляхом – через Гдиню до Дюнкерка або Гавра. Інколи робітники пробували добиратися самостійно, проте для необізнаних із французькими умовами це був великий ризик. Персональна еміграція відбувалася за власні кошти і за наявності іменного контракту від французького роботодавця [789, s. 120]. Умови переїзду й побуту в Тулі були дуже важкими. Польська сторона вплинути на це ніяк не могла, оскільки французька влада не дозволяла представникам Еміграційного управління контролювати жодних карантинних пунктів на території Франції [124, к. 11–17].

Ще одним джерелом польської еміграції у Франції були довоєнні емігранти в німецькому окрузі Вестфалії і Надренії. Економічна криза та політичні потрясіння, вибір на користь польського громадянства, військова окупація та неприхильне ставлення місцевого німецького населення змусили польських поселенців до подальшої еміграції. Облік цієї категорії заробітчан ускладнений, оскільки частина виїжджала на підставі виданих польським консульством сертифікатів про національність, інші наймалися на роботу через французькі відділення праці, інколи зовсім без документів. Згідно з даними директора Консульського департаменту МЗС В. Бабінського, який покликався на офіційні відомості, у період 1920–1924 рр. із вестфальсько-надрейнського округу виїхало майже 100 тис. осіб. Загалом, з території Німеччини до Франції у період, не охоплений статистикою, на думку М. Шавлеського, виїхало приблизно 200 тис. поляків [789, s. 120].

Польська влада, занепокоєна становищем емігрантів у Франції, намагалася переглянути польсько-французьку конвенцію від 3 вересня 1919 р. На засіданні Ради міністрів 29 травня 1923 р. було затверджено подання МЗС щодо доповнення конвенції параграфами, які б гарантували рівність у правах польських робітників з французькими в питаннях оплати праці й соціального забезпечення. Вимагалось також зменшити повноважень французьких місій у Польщі, організувати мережу польських шкіл і мовних

курсів та поширити дію конвенції на Ельзас і Лотарингію. Французький уряд затулював розгляд питання про зміну положень конвенції. Переговори закінчилися підписанням 17 квітня 1924 р. угоди, яка врегульовувала лише деякі питання. Відхилено приписи, що дозволяли депортації з Франції польських робітників з вини роботодавця. Згідно досягнутих домовленостей функції французької місії в Познані переходили до відділення Еміграційного управління, проте французька сторона надалі мала вирішальний голос при контрахуванні робітників на еміграційних пунктах Мисловице і Вейгерові[660, s. 101].

Загалом упродовж 1920–1925 рр. визначальними напрямками польської еміграції до європейських країн були Франція (54,4 %) та Німеччина (42,3 %) (див. додаток А). Решта закордонних ринків праці не відігравали суттєвої ролі. До Данії виїжджали переважно сільськогосподарські робітники на збирання цукрових буряків, а до Румунії і Бельгії – промислові робітники.

Загальний баланс континентальних заробіткових міграцій у період 1919–1925 рр. демонструє втрати в кількості 208 328 осіб. На цей факт вплинула численна еміграція до Франції, яка мала постійний характер.

Перша половина 1920-х рр. характеризувалася великими змінами в динаміці та напрямках польської континентальної еміграції, друга половина – стійкістю в динаміці й сталістю спрямування, що було результатом економічної стабільності, міжнародно-правового регулювання питань еміграції та зацікавленості з боку європейських країн імміграції.

Значні зміни у світовому заробітчанському русі відбулися у 1926–1929 рр. Еміграція з промислово розвинутих країн, таких як Великобританія, Німеччина, Швеція, зменшилася, натомість з аграрних країн Південної і Центральної Європи, зокрема й Польщі, зросла.

У другій половині 1920-х рр., незважаючи на значні зусилля, Польщі так і не вдалося досягнути порозуміння з країнами імміграції в питаннях зняття обмежень на заробіткову еміграцію. І надалі в її економічному й політичному житті важливе місце посідала європейська еміграція. Серед європейських

країн Польща вийшла на перше місце за кількістю емігрантів і досягнула найвищого рівня в міжвоєнний період. Найбільшим польським еміграційним ринком у цей період стала Німеччина[645, s. 88].

На тлі погіршення становища польських робітників у Франції в середині 1920-х рр. активізувалися перемовини між Польщею та Німеччиною. Підписання тимчасової польсько-німецької еміграційної угоди в січні 1926 р. відкрило нові можливості для легалізації польських сезонних робітників, проте викликало великий спротив німецьких політичних партій і навіть аграріїв. Німецькі роботодавці, зацікавлені у збільшенні польських сільськогосподарських робітників, воліли мати справу із нелегалами, позбавленими правової опіки[668, s. 404–405]. У тимчасовій польсько-німецькій угоді на 1927 р. уже передбачалося, що сезонні робітники мають отримати певний правовий захист, зокрема право на відшкодування в разі нещасних випадків.

У польсько-німецькому протоколі від 12 січня 1926 р. процедура в'їзду та правовий статус польських робітників на німецькому ринку праці із незначними змінами відтворювали ухвалені у жовтні 1922 р. внутрішні розпорядження німецької влади щодо іноземних працівників.

Організація еміграції з Польщі до Німеччини за процедурою була схожа на організацію виїзду до Франції, з тією різницею, що реєстрували кандидатів на виїзд, з огляду на його аграрну спрямованість, гмінні управи, а не управління посередництва праці. Контингент сезонних робітників формувався на основі щорічних двосторонніх домовленостей. На 1926 р. його кількість сягала близько 50 тис. осіб. Робітники виїжджали з паспортами і не потребували німецької консульської візи, а лише реєструвалися у прикордонних відділеннях німецького Центрального робітничого управління. Попри економічну кризу в Німеччині, роль польських робітників у її економіці зростала. Якщо 1922 р. їхня частка від загального числа іноземних робітників становила 53 %, у 1923 р. – 62 %, у 1924 р. – 84 %, то в 1925 р. – вже 93 %[789, s. 120].

На характер польсько-німецьких міграційних рухів впливала не лише жорстка державна політика Німеччини, а й загальні суспільні настрої. У лютому 1927 р. під впливом антипольської кампанії націоналістів німецький уряд припинив розпочаті 1925 р. торговельні переговори й наказав звільнити з роботи у поміщицьких угіддях і промислових підприємствах польських громадян. Таким чином роботу втратило майже 25 тис. польських робітників, серед них приблизно 2 тис. осіб, котрі прибули в Німеччину до 1 січня 1919 р.

Послідовну позицію Німеччина займала і в ході підготовки польсько-німецької еміграційної угоди. Спочатку німецька делегація вимагала виселення 25 тис. поляків, які прибули до 1 січня 1919 р., потім виступила з вимогою повернення на батьківщину всіх польських робітників, котрі прибули до Німеччини після 1 січня 1919 р., обіцяючи натомість урегулювати питання пенсійного забезпечення й звільнити сільськогосподарських робітників від відрахувань у фонд по безробіттю. Окрім висунутих жорстких умов щодо перебування громадян Польщі, німецька сторона домагалася згоди на перебування в Польщі своїх громадян, котрі прибули сюди до 1 січня 1919 р., проте польська делегація у відповідь, зупинила переговори[141; 142]. Пізніше цю вимогу було відтворено у домовленостях.

Підписання 24 листопада 1927 р. польсько-німецької еміграційної угоди поставило крапку в тривалих дискусіях між державами. Питання врегулювання міграційного руху між двома країнами перейшло у практичне русло.

На тлі тотального домінування польських сезонних робітників і різкого скорочення італійської еміграції німецька влада здійснила спробу унезалежитися від польського ринку праці. У 1928–1929 рр. Німеччина уклала еміграційні угоди з Австрією та Югославією й почала активно вербувати сільськогосподарських робітників у Чехо-Словаччині та Угорщині. Ініціатива не дала очікуваних результатів.

Попри намагання німецької влади зменшити частку польських робітників у сільському господарстві наприкінці 1920-х рр., реальне скорочення відбулося через економічні причини, породжені кризою. Вона змусила сільське господарство перейти на менш трудомістке виробництво. На роботи у сільському господарстві почали залучати безробітне міське населення. Отож німецька влада в 1931 р. різко скоротила кількість польських сезонних робітників, а згодом й зовсім заборонила залучати іноземних робітників[192, к. 81–82].

Попри укладання конвенції, надалі тривала нелегальна еміграція. Вона була поширеною серед мешканців прикордонних повітів. Так, наприклад, визначений Еміграційним управлінням план контингенту емігрантів для північних повітів Білостоцького воєводства на 1928 р. не був виконаний, оскільки не виявилось охочих; натомість нелегальна еміграція там процвітала. Того ж року з Островецького повіту легально виїхало 274 особи, нелегально – близько 1 тис. осіб. Підраховано також, що 1928 р. у Східну Пруссію легально прибуло 3,5 тис. сезонних робітників і стільки ж – нелегально[816, s. 817–832].

У 1928 р. загальна кількість польських робітників у німецькому сільському господарстві сягала майже 140 тис. осіб, із них понад 85 тис. були сезонними робітниками. Загалом у другій половині 1920-х рр. Німеччина вийшла на перше місце за кількістю польської еміграції до європейських країн; цей показник досягнув 362 647 осіб, що становило 53,4 %. У 1926 р. на сезонні роботи до Німеччини виїхало 43 706 осіб, або 37 %, у 1927 р. – 68 779 (77 %), 1928 р. – 85 375 (70 %) 1929 р. – 87 427 (49 %), 1930 р. – 77 540 осіб (45,1 %)[842, tab. III].

У другій половині 1920-х рр. простежується помітний спад еміграційної активності поляків щодо Франції. З одного боку, на це вплинула легалізація виїзду до Німеччини, з іншого – погіршення економічного становища в цій країні.

У 1927–1928 рр. у Франції мала місце перехідна економічна криза, яка

зумовила зростання безробіття і зменшення кількості іммігрантів. 30 листопада 1926 р. французький уряд ухвалив декрет, який забороняв іноземним робітникам переходити з роботи в сільському господарстві на роботу в промисловості. У цей період мали місце депортації польських промислових робітників. Утиски не стосувалися лише поляків, працевлаштованих у сільському господарстві, французька влада, навпаки, висловлювалася за збільшення кількості сільськогосподарських робітників. Проте несприятливі умови праці й низька оплата не приваблювали заробітчач до Франції, більшість надавала перевагу Німеччині та Канаді[337, s. 125–127].

У 1929 р. розпочався період пожвавлення французької економіки, на який не вплинув початок світової економічної кризи. Високий рівень зайнятості іноземців у промисловості знову зумовив попит на додаткові робочі руки. У 1928–1929 рр. у видобувній галузі працювало 47 % іноземців, у металургії – 31 %, хімічній промисловості – 45 %, будівництві – 45 %, легкій промисловості – 15 %[224, к. 44]. Запит на польську заробіткову еміграцію різко зріс ще й через впровадження урядом Б. Муссоліні обмежень на виїзд з Італії[308, s. 32]. Найбільше іноземних робітників у Франції було саме з цієї країни. Згідно з узгодженим контингентом на 1929 р. до Франції мало виїхати 30 тис. польських робітників, проте станом на 30 вересня, відповідно до даних Еміграційного управління, їх кількість сягала 53 600 осіб, із них 7 600 працевлаштувалися за індивідуальними контрактами. На суттєве зростання кількості польських емігрантів вплинуло масове укладання французькими роботодавцями індивідуальних трудових угод. На той час передбачені в них умови були кращими, ніж у колективних контрактах, тому польська влада сприяла укладанню індивідуальних контрактів[182, к. 21–22].

Досягнення взаємних домовленостей дало змогу суттєво збільшити контингент польських робітників у Франції на 1930 р. Серед 96 тис. вакансій 83 тис. передбачалося для чоловіків: 30 тис. у вуглевидобуванні, 10 тис. у залізорудній галузі, 30 тис. у промисловому виробництві, видобуванні калію

та будівництва, 13 тис. у сільському господарстві. Жінкам пропонувалося 2 тис. вакантних місць у промисловості та 9 тис. у сільському господарстві[182, к. 66].

Вплив економічних факторів та загальної ситуації на європейський еміграційний ринок яскраво відтворено в еміграційній статистиці. Якщо в 1926 р. до Франції емігрувало 68 704 поляки, що становило 58,4 % загального числа емігрантів, то в 1927 р. – 16 211 осіб, або 18,1 %, у 1928 р. – 32 145 (26,3 %), 1929 р. – 81 508 (45,8 %), 1930 р. – 86 500 осіб (50,3 %)[842, tab. III].

В еміграційній політиці польський уряд намагався не зашкодити стосункам із французькою владою, аби не спровокувати зменшення контингенту польських емігрантів. Я. Розвадовський стверджував: «Польський уряд неодноразово змушений пасивно спостерігати за французькими асимілятивними тенденціями, уникаючи ускладнень у дипломатичних стосунках із Францією, міжнародна співпраця з якою є для Польщі дуже потрібною. [...] У питаннях еміграції спостерігається надмірно м'яке ставлення польських офіційних чиновників до позиції Франції»[771, s. 228–229].

Незважаючи на те, що польсько-французька конвенція від 3 вересня 1919 р. та додатковий протокол від 3 лютого 1925 р. передбачали скликання щонайменше раз на рік дорадчих комісій, французька сторона погодилася на перше скликання такої комісії лише 8–13 березня 1928 р. У ході переговорів, які відбувалися в Парижі, було визначено лише контингент польських робітників, які мали в'їхати до країни в період від 1 квітня до 31 грудня 1928 р. Обговорювати питання перебування польських емігрантів у країні французька сторона відмовилася.

Друге засідання комісії відбулося також у Парижі 17–22 грудня 1928 р. Цього разу польська сторона внесла низку обґрунтованих пропозиції французькій владі та роботодавцям. Вона домагалася поліпшення становища сільськогосподарських робітників, покриття роботодавцями частини вартості проїзду, гарантування недільного відпочинку, медичної опіки, можливості

анулювання контрактів у випадку недотримання роботодавцями їхніх умов тощо. Французька делегація обіцяла вирішити усі питання й наполягала на збільшенні кількості сільськогосподарських робітників, особливо жінок-емігрантів[182, к. 28].

Третє засідання польсько-французької дорадчої комісії у Варшаві 17–22 грудня 1929 р. засвідчило розбіжність у поглядах сторін переговорного процесу. Французька сторона вважала, що комісія може займатися лише питаннями визначення контингенту, натомість польська делегація наполягала на тому, що до повноважень їхнього зібрання належать усі питання, пов'язані з еміграцією до Франції. Польська сторона активно домагалася зменшення, завищеної на 150 % вартості переїзду, яку у разі передчасного розривання контракту мав повернути польський робітник роботодавцеві та покриття французькою стороною 60 % вартості переїзду родини емігранта. Значну увагу приділено питанням підвищення оплати праці сільськогосподарським працівникам та можливості переходу їх на роботу в промисловість. Піднімалося також питання про скасування заборони працевлаштовуватися робітникам, котрі розірвали контракти з вини роботодавця. У ході дискусій французька сторона уникала предметної розмови й відкладала її на невизначений строк. Додаткові можливості відкривалися із запровадженням – як експеримент – сезонної еміграції, формальності якої почали узгоджувати в 1929 р.[182, к. 32–55]. Більш значною поступкою французького уряду було підписання 21 грудня 1929 р. конвенції з питань страхування гірників, що працювали у Франції[303, с. 21–22].

Світова економічна криза, масове безробіття в багатьох країнах світу та негативні тенденції, які з запізненням проявилися у французькій економіці, суттєво змінили настрій французької сторони. На засіданні IV сесії дорадчої комісії, що проходила в червні 1930 р., у звіті еміграційного радника Далбора відзначалося: «Результати конференції – повністю негативні. Причини цьому приховуються в незручностях, які виникають із щоразу впевнішої позиції польського уряду в еміграційних питаннях; бажання французької сторони

використати погану кон'юнктуру ринку праці в Польщі; залучення на цей рік іммігрантів з Італії, Португалії та Чехії, що підтвердилося впродовж останніх двох місяців (у травні й червні відсоткове співвідношення поляків до інших іммігрантів зменшилося з 1/3 до 1/4), навіть при тім, що чисельність польських іммігрантів від минулого року значно зросла; певне погіршення на французькому ринку»[183, к. 49].

Згідно з переписом населення 1931 р. у Франції перебувало близько 2,7 млн іноземців, серед них 808 тис. італійців, 507 тис. поляків, 352 тис. іспанців і 254 тис. бельгійців[660, S. 166]. У 1931 р. потік емігрантів із Польщі скоротився до 24 тис. осіб[842, tab. III].

У 1926–1930 рр. значно зросла еміграція до Бельгії, що вивело цю країну на третє місце за привабливістю для польських емігрантів. Справжній еміграційний перелом відбувся 1926 р. До Бельгії тоді прибуло 1 970 польських заробітчан[842, tab. III]. Найбільш потрібні були шахтарі. Якщо 1926 р. у бельгійській гірничодобувній галузі кількість польських громадян становила 4 100 осіб, то в січні 1930 р. вона зросла до 12 500 осіб. 4 тисячі польських промислових робітників знайшли собі роботу в інших галузях промисловості. Близько 14 тис. польських євреїв були залучені в торгівлі та ремісництві. Наприкінці 1930 р., незважаючи на спад промислового виробництва, кількість польських громадян у Бельгії зросла до 34 тис. осіб, серед яких польські робітники з родинами становили близько 18–19 тис. осіб[660, s. 168].

Зацікавлення емігрантів Бельгією пояснювалося насамперед вищою, ніж у Франції, оплатою праці шахтарів і промислових робітників. І все ж еміграція до Бельгії значно поступалася за масштабами еміграції до Німеччини і Франції. У загальній структурі еміграції з Польщі у другій половині 1920-х рр., вона охоплювала лише 15 159 осіб, або 2,2 % усіх емігрантів. У 1926 р. сюди виїхало 1 970 осіб, у 1927 р. – 1 086, 1929 р. – 5 973, 1930 р. – 4 893 польських робітники[842, tab. III].

Польська влада давала згоду на працевлаштування робітників у шахтах,

водночас докладали дипломатичних зусиль, щоб схилити бельгійський уряд до укладання еміграційної конвенції. Еміграційне управління весною 1929 р. констатувало, що в Бельгії є велика потреба у робітниках із Польщі, тому деякі бельгійські фірми на території Польщі проводять самовільне вербування. Отож польська сторона очікувала на швидке укладання еміграційної угоди, сподіваючись, що угода з Бельгією посилить її позицію у переговорах з Францією про перегляд конвенції 1919 р.[132, к. 8]

Ситуація змінилася навесні 1930 р. У Польщі значно зросло безробіття. Стимування відтоку безробітного населення загрожувало ще складнішими наслідками. Підписання угоди більше не розглядалося як першочергове завдання. Наприкінці 1930 р. у Бельгії почало зростати безробіття, яке хоч і не торкнулося польських шахтарів, проте ускладнювало влаштування на роботу нелегалам з Польщі. Зростання безробіття серед польських шахтарів розпочалося наприкінці 1931 р.[660, s. 168].

7 листопада 1931 р. було підписано польсько-бельгійську конвенцію про страхування шахтарів, однак не вдалося досягнути домовленості в питаннях пенсійного забезпечення польських емігрантів із Вестфалії і Надренії. Світова економічна криза припинила врегулювання питання щодо еміграційної конвенції[333, s. 457–460].

Еміграція ж до інших європейських країн була незначною – лише 2,4 % польських емігрантів.

Світова економічна криза внесла кардинальні зміни в тенденції еміграційного руху. Переважна більшість імміграційних країн ввела низку обмежень, які не лише звужували чи припиняли потік емігрантів, а й розпочали зворотний процес – депортації безробітних на батьківщину. У Польщі, так само як у деяких інших країнах із відсталою соціально-економічною структурою, кризові явища почали наростати на межі 1928/1929 рр., подолати їх вдалося наприкінці 1935 р. Польське промислове виробництво в 1935 р. досягнуло 66 % виробництва 1928 р. У роки кризи значно знизилися ціни на сільськогосподарську продукцію, навіть порівняно

з цінами на промислові товари. Щоб у 1935 р. отримати таку ж суму грошей, що й у 1928 р., селянин мусив продати втричі більше продукції[690, s. 146–156, 161]. Економічна криза спричинила значне безробіття в містах. Польща мала найбільшу кількість безробітних, порівняно з іншими країнами Європи, і ця тенденція постійно зростала.

У перші місяці кризи імміграційні країни видали низку приписів, які різко зменшили кількість іммігрантів, змушуючи громадян інших країн повертатися на батьківщину. У грудні 1930 р. Бельгія опублікувала декрет, який дозволяв в'їзд лише тим іноземцям, які мали укладені угоди[331, s. 243]. У 1932 р. частково припинив сезонну еміграцію німецький уряд[349].

Реєміграція особливо болісно позначилася на польських робітниках у Франції. У середині 1932 р. французький парламент ухвалив закон, який дозволяв французькій владі встановлювати відсоток іноземних громадян у кожній галузі промисловості. Згідно з цим законом у 1933–1935 рр. підприємці звільнили з роботи тисячі іммігрантів. Поруючи польсько-французьку еміграційну конвенцію 1919 р., яка урівнювала права польських і французьких робітників, влада відмовлялася виплачувати допомогу з безробіття або виплачувала її частково. Пошуки іншої роботи ускладнювали травневі 1932 р. приписи, які примушували робітників-іммігрантів отримувати ідентифікаційні картки; якщо ж робітник відмовлявся, то полишав країну. Над польськими емігрантами весь час нависала небезпека депортації із Франції протягом восьми днів. Офіційною підставою для цього могло бути дрібне «порушення», таке як неухважність під час роботи, дрібні судові покарання, відсутність постійного місця проживання, участь у страйку тощо. Часто робітників відправляли у вимушені піврічні, а іноді й безтермінові відпустки без належної у таких випадках компенсації. Безробіття, хоч і вимушене, давало підстави владі депортувати працівників, переїзд оплачували власники підприємств, найчастіше такі схеми застосовувалися до шахтарів. Складні умови перебування польських робітників погіршувала ксенофобія, що поширювалася у пресі[643, s. 172–

175].

На запит польського консула в Парижі А. Хлаповського державний міністр Е. Еерріо 1 березня 1935 р. підтвердив намір Франції радикально зменшити кількість працевлаштованих іноземців. Міністр закордонних справ П. Лаваль під час візиту до Варшави у травні 1935 р. попереджав Ю. Бека, що депортації польських робітників триватимуть, оскільки у Франції є близько півмільйона безробітних. Польський уряд, остерігаючись гострої реакції французької сторони й розриву польсько-французького політичного союзу, досить напруженого на той час, не наважився на активний захист соціальних прав польських емігрантів[660, s. 179].

Вихід європейських країн з економічної кризи у середині 1930-х рр. пожвавив еміграційні рухи в Польщі. У період 1936–1938 рр. спростерігається швидке зростання масштабів континентальної еміграції.

Покращення економічної ситуації у Франції і прихід до влади Народного фронту позитивно вплинули на становище польських емігрантів. Змінилося також ставлення французької адміністрації та власників підприємств до іноземних робітників. Сільськогосподарським робітникам дозволено змінювати місце роботи, запроваджено 40-годинний робочий тиждень, збільшено пенсії, запроваджено платні відпустки[130, к. 20–21] та ін.

Позитивні тенденції зберігалися й у 1937 р. МЗС Польщі виступило з ініціативою створення на території Франції осадницьких спілок з основним капіталом 2 млн франків. Так відновлювалися плани створення компактних польських поселень у європейських країнах.

На тлі покращення соціального захисту іммігрантів французька влада вдалася до посилення контролю над імміграцією. 2 травня 1938 р. уряд Е. Даладье видав декрет «Про організацію контролю над іноземними робітниками», який розширив повноваження поліції щодо іммігрантів. Згідно з доповненням до нього від 15 травня 1938 р. іноземець, котрий прибув до країни за контрактом, зобов'язувався не пізніше восьмиденного терміну внести подання про ідентифікаційну карту; іммігрант зобов'язувався

особисто повідомляти префектуру поліції або мерію про зміну місця проживання; особам, котрі сприяли незаконному в'їздові іноземців, призначався штраф у сумі 1 тис. франків або тюремне ув'язнення (до року); іноземці, котрі подавали неправдиві відомості про себе чи послуговувалися фальшивими документами, підлягали ув'язненню терміном на три роки; іноземні робітники, котрі прибували до країни на підставі трудової угоди, могли працювати лише за фахом, указаним у ідентифікаційній карті[451, с. 346].

У квітні 1939 р. декрет уряду Е. Даладье обмежив права іноземців на створення громадських організацій. Поширювалася конфіскація преси лівого спрямування, із Франції депортували поляків, які були пов'язані з місцевим робітничим рухом або брали участь у страйках. Отож хоча кон'юнктура ринку забезпечувала кращі умови праці, вищі заробітки, атмосфера останніх років перед Другою світовою війною нагадувала складні часи економічної кризи. Певний вплив на ставлення французької влади до поляків мала закордонна політика Ю. Бека, котрий прагнув зближення з Німеччиною[644, с. 179–181].

Позитивна картина економічного зростання у Франції збільшила запит на робітників для сільського господарства, щоправда, їх матеріальне забезпечення залишалося значно гіршим, ніж у промислових робітників. Польське консульство в Страсбурзі наприкінці 1938 р. наголошувало на постійному погіршенні становища польських сільськогосподарських робітників. «Французькі працедавці, користуючись необмеженою пропозицією вербування польських робітників, у більшості випадків ставляться до них неприпустимо – непомірно навантажують працею, погано харчують, часто трапляються випадки побиття, затримують зарплату, звільняють до закінчення контракту, не відшкодовують дорожніх витрат, відбирають паспорти тощо. Таке ставлення до робітника, котрий працює за контрактом, нагадує кріпацтво, з якого він може звільнитися, тільки виїхавши до Польщі»[184, к. 135]. Незважаючи на негативні відгуки, охочих

виїхати на роботу до Франції було багато.

В особливо важких умовах перебували робітники, котрі працевлаштовувалися індивідуально. Нелегальні посередники побирали від них 150–400 зл. за допомогу в пошуку роботи, причому оплата за послуги здійснювалася у Франції, безпосередньо між роботодавцем та посередником. Робітник у такий спосіб одразу ставав безнадійним боржником. Для прикладу: у 1938 р. на сході Франції сільськогосподарський робітник заробляв за місяць 30 злотих[184, к. 137].

Польська влада, незважаючи на вкрай несприятливі умови праці у французькому сільському господарстві та значну рееміграцію, погодилася на пропозицію скерувати до Франції в 1939 р. 20 тис. польських сільськогосподарських робітників[184, к. 12–20]. Під час роботи польсько-французької конференції, яка проходила 1–6 червня 1939 р. у Парижі, французи обіцяли не депортувати польських робітників, залучених у промисловості, понад 10 років, а в сільському господарстві – понад п'ять років[185, к. 29–31].

Покращення економічної кон'юнктури в післякризовий період сприяло зростанню запиту на робочу силу в Бельгії. Бельгійська рекрутаційна місія у Хшанові до вересня 1937 р. без відома польської влади завербувала кілька тисяч промислових робітників. Власники бельгійських підприємств запевнили польський уряд про те, що зможуть працевлаштувати шахтарів. Уряд Польщі поновив спроби укласти повноцінну еміграційну угоду, проте Бельгія відмовилася розпочинати переговори. Не досягнувши згоди на колективне працевлаштування польських робітників, бельгійські працедавці посилили укладання індивідуальних контрактів. Через рік, коли економічна ситуація в Бельгії ускладнилася і бельгійці більше не виявляли зацікавлення в робочій силі, польська влада погодилася на укладання індивідуальних контрактів, хоча було зрозуміло, що упускався механізм захисту прав польських громадян. У цей період у Бельгію з Польщі виїхало багато євреїв, котрі займалися торгівлею та ремісництвом[342].

У 1936 р. відновилося зацікавлення Німеччини в польській сезонній еміграції, що було пов'язано з політикою форсованої мілітаризації промисловості та гострою нестачею працівників у сільському господарстві. На той момент між Польщею й Німеччиною тривав конфлікт, пов'язаний з неперерахуванням заощаджень польських заробітчан, проте уряд погодився скерувати в Німеччину 10 тис. сезонних робітників. Скориставшись пасивністю польської влади, німецька сторона завербувала ще 5–6 тис. заробітчан.

У ході польсько-німецьких переговорів щодо рекрутації сільськогосподарських робітників на 1938 р. Німеччина спочатку озвучила пропозицію на 30 тис. осіб, пізніше збільшила кількість до 60 тис. осіб. Як з'ясувалося пізніше, позиція німецької сторони пояснювалася тим, що робітники інших країн відмовлялися працювати у селянському господарстві через украй погані умови праці[660, с. 228]. Отож польський уряд погодився на пропозицію Німеччини й у 1938 р. доправив туди 63 611 польських заробітчан.

Окрім легальних, у Німеччину виїхало приблизно 15–20 тис. нелегальних робітників. Нелегальну сезонну еміграцію організовувало німецьке консульство у Катовіцах. Через Опольську Сілезію наприкінці 1938 р. до Польщі повернулося близько 10 тис. нелегальних емігрантів[127, к. 5–8].

За продовження еміграції до Німеччини висловилася Міжміністерська еміграційна комісія, яка, за участю представників МЗС, МСО, МВС, Міністерства сільського господарства і аграрних реформ та Генерального штабу, засідала 13 грудня 1938 р. Міністерство внутрішніх справ обґрунтовувало свою позицію тим, що заборона збільшить кількість нелегальних емігрантів. Важливим аргументом виявилися 30 млн зл., що надійшли від сезонних робітників з Німеччини у 1938 р.[197, к. 38].

МЗС Польщі, усвідомлюючи, що раптове припинення сезонної еміграції до Німеччини А. Гітлер може використати як вагомий аргумент у політичних

спекуляціях, пропонувало поступово зменшувати сезонну еміграцію до Європи. Було опрацьовано також план реорганізації сезонної еміграції для ширшого залучення до праці у німецькому сільському господарстві мало- і середньоземельних селян польської національності. Отримані кошти мали слугувати покращенню оснащення їхніх господарств[156, к. 21].

У грудні 1938 р. розпочалися польсько-німецькі консультації щодо рекрутації сезонних робітників до Німеччини на 1939 р. Німецька сторона висловила пропозиції забезпечити роботою 60 тис. осіб у сільському господарстві і 150 тис. у промисловості. Міжміністерська конференція, яка проходила на початку січня 1939 р., висловила згоду на працевлаштування робітників у німецькій промисловості, проте до початку переговорів справа не дійшла, оскільки не вдалося узгодити питання валютних курсів. Натомість німецька сторона запропонувала збільшити працевлаштування сільськогосподарських працівників до 90 тис. осіб[199, к. 33].

Переговори про рекрутацію польських сільськогосподарських робітників до Німеччини проходили від 20 січня до 3 лютого 1939 р. Польська сторона пішла на значні поступки, вимагаючи лише, щоб у селянських господарствах було залучено не більше 35 % сезонних робітників і щоб німецька влада допустила до країни польських католицьких священиків. У результаті переговорів сторони погодили питання про працевлаштування у 1939 р. 90 тис. польських сільськогосподарських робітників. У березні 1939 р. узгоджено останні положення, зокрема про підвищення на користь польського уряду оплати за кожного робітника з 1,5 до 3,2 марки[199, к. 7].

Зміни у відносинах між Польщею та Німеччиною припинили дію досягнутих домовленостей. 15 квітня 1939 р. посол Польщі в Берліні Ю. Липський у відповідь на наполягання Німеччини розпочати рекрутації робітників заявив, що з огляду на гостру міжнародну ситуацію робітники не виявляють бажання виїжджати до Німеччини. МЗС, зваживши на аргументи Ю. Липського, зупинило рекрутації[200, к. 167–168].

Третім за кількістю напрямом континентальної польської сезонної еміграції від 1934 р. стала Латвія. Запровадження аграрної реформи в умовах незначної густоти населення країни (30 осіб на км²) змусило уряд залучати в латвійське сільське господарство іноземну робочу силу[272, s. 16]. Еміграція з Польщі в цю країну мала високі показники. У 1936 р. до Латвії в'їхало 19 620 громадян Польщі, що становило 65,9 % польської континентальної еміграції за рік, у 1937 р. в'їхало 22 831, або 29 % (відсоткове співвідношення зменшилося за рахунок різкого зростання польської еміграції до Франції), у 1938 р. – 17 844 особи, або 16,6 %[224, к. 136].

Польських робітників не зобов'язували полишати територію Латвії після закінчення сезонних робіт. У 1938 р. кількість польських громадян, що працювали в латвійському сільському господарстві, сягала близько 40 тис. осіб, з яких 23 тис. працювали впродовж кількох попередніх років і лише понад 17 тис. прибули весною 1938 р.

Умови праці в Латвії були досить складними. Низька оплата праці, надмірна тривалість робочого дня, недостатнє харчування і погані умови проживання були причиною розірвання контрактів та передчасних виїздів із країни. Тривалість робочого дня інколи сягала 19 годин на добу. Багато жінок поверталися на батьківщину в стані крайнього виснаження; у разі виробничого травматизму латвійські роботодавці не виплачували відшкодувань. Латвійська влада позбавляла польських робітників багатьох соціальних гарантій. Вони ж навіть не могли своєчасно оскаржити дій роботодавців, оскільки працювали далеко від консульських установ[660, s. 232].

На 1939 р. Латвія висловила бажання залучити 20 тис. польських робітників, із них 65 % жінок. Через невисокі заробітки польські чиновники мали застереження щодо того, чи вдасться повною мірою виконати запити латвійської сторони[180, к. 30–31].

Наприкінці 1930-х рр. певні можливості відкрилися на естонському імміграційному ринку. Якщо 1937 р. з Польщі до Естонії прибула 1 081

особа, то навесні 1938 р. (до підписання еміграційної угоди) – 3 993 особи[224, к. 136]. Після закінчення сезонних робіт більшість з них повернулася додому. Укладання польсько-естонської еміграційної угоди 22 листопада 1938 р. для польського уряду мало стратегічне значення. Незважаючи на невисокі естонські соціальні стандарти, офіційне укладання еміграційних домовленостей давало нові можливості для переорієнтації еміграції польських безробітних у разі зупинення сезонної еміграції до Німеччини.

У 1939 р. естонська влада працевлаштувала 4 тис. осіб, хоча за домовленостями мала залучити 6,5 тис. польських робітників. Окрім несприятливих умов праці в Естонії, на стан справ впливало загострення міжнародної ситуації[180, к. 48].

Отже, різке обмеження еміграції до США і Канади на початку 1920-х рр., вплив Першої світової війни на економічне становище традиційних еміграційних європейських ринків, мінлива міжвоєнна економічна кон'юнктура поклали початок урегулюванню стихійності еміграційного процесу та змусили зацікавлені країни, зокрема Польщу, переорієнтувати основні напрями еміграції. Після 1923 р. спостерігається різке зменшення заокеанської еміграції, натомість зростає роль еміграції до європейських країн, передусім Франції та Німеччини.

Різке збільшення еміграції до Франції відбулося у 1922–1923 рр. Цьому сприяло розпорядження французького уряду про залучення в сільське господарство іноземних громадян, здебільшого жінок, а то й цілих родин. У 1925 р. через зростання безробіття, викликаного погіршенням економічної ситуації, число польських емігрантів дещо скоротилося, проте в наступному році знову зросло.

Погіршення економічного становища у Франції посилило інтерес польської еміграції до Німеччини. Незважаючи на офіційні заборони як з боку німецької, так з боку польської влади, чисельність еміграції до Німеччини була значною. Робітників притягувало економічне поживання в

Німеччині у другій половині 1924 р. Оскільки зросли заробітки у промисловості, туди перетікала робоча сила із сільського господарства, а до праці на землі почали залучати новоприбулих робітників з Польщі.

Економічне зростання Франції та Німеччини дало можливість Польщі у другій половині 1920-х рр. переорієнтувати емігрантський потік до Європи, незважаючи на постійні обмеження з боку цих держав.

У роки світової економічної кризи еміграційні потоки до європейських країн різко скоротилися. Натомість активізувалася рееміграція з Німеччини й Франції. З 1934 р. для поляків відкрилися більші можливості сезонної еміграції до Латвії. У 1937 р. знову посилилася еміграція до Франції, а 1938 р. – до Німеччини.

Еміграція до європейських країн з огляду на незначну віддаленість та особливості імміграційної політики, особливо Німеччини, мала сезонний характер, що зумовлювало значну рееміграцію.

4.2. Кількісні, регіональні, національні та соціально-демографічні характеристики континентальної еміграції

Еміграційні рухи в міжвоєнній Польщі на різних етапах проходили нерівномірно і залежали від характеру, чисельності, напрямів та структури еміграції. Можемо виділити чотири періоди для кожного з яких властива певна спільність цих ознак.

Перший період охоплює 1918–1925 рр. Для нього характерні масові міграції, пов'язані зі становленням державних кордонів та переміщенням військовополонених і біженців. Еміграційний рух у цей час мав стихійний, часто інертний характер і був зумовлений формуванням державного апарату й основ державної, зокрема й еміграційної політики. З цілком об'єктивних причин цей процес супроводжувався низьким рівнем організації та послідовності дій. Перед молодого Польською державою стояло непросте завдання – впорядкувати міграційні рухи.

Другий період, що припадає на 1926–1930 рр., характеризується загалом сприятливими економічними умовами в європейських імміграційних країнах та посиленням контролю над характером еміграційних процесів з боку польської держави. У цей час кількісні показники польської європейської еміграції сягають свого найвищого рівня за все міжвоєнне двадцятиліття.

Для третього періоду, який датується 1931–1935 рр., характерний різкий спад континентальної еміграції, зумовлений впливом світової економічної кризи на європейських ринках праці. У 1932 р. показники еміграції сягнули найнижчого рівня.

Четвертий період розпочався поживавленням післякризових еміграційних рухів у 1936 р., проте його показники не досягнули попереднього рівня.

На перші два роки незалежності припадає найменша кількість емігрантів. Для доказів, однак, не вистачає статистики, до того ж, на все впливала війна, загальний хаос, формуванням нових суспільних і державних інституцій, насторожене вичікування населення, котре з відродженням держави пов'язувало надії на майбутнє[842, s. 11].

Попри офіційні заборони, в першій половині 1920-х рр. масового характеру набула нелегальна еміграція з Польщі до Німеччини. За приблизними підрахунками М. Шавлеського впродовж 1919–1925 р. з метою пошуків заробітків німецький кордон нелегально перетнули 133 777 польських громадян[789, s. 126]. Нелегальна польська еміграція заохочувалася: «Для німецької влади така ситуація була надзвичайно вигідною, їм не загрожував наплив “небезпечних” з політичного погляду поляків, а тих, котрі прибували нелегально, максимально використовували як найдешевшу робочу силу»[643, s. 132].

Польсько-німецьке протистояння щодо врегулювання питань еміграції відображено в статистиці міграційного руху. Згідно з офіційними даними, у 1922 р. до Німеччини легально виїхало 34 особи, у 1923 р. – 17 осіб, 1924-му – 80, 1925-му – 1 926 осіб[274, s. 99]. Е. Колодзей, використовуючи дані німецької статистики про кількість зареєстрованих на прикордонних пунктах

польських робітників, переважно нелегальних, наводить значно більші цифри. У 1920 р. до Німеччини загалом, разом із нелегальними заробітчанами, виїхало 16 359 осіб, у 1921 р. – 13 714, 1922-му – 22 372, 1923-му – 29 624, 1924-му – 29 118, у 1925 р. – 51 507 осіб[660, s. 99].

Таблиця 4.1

Еміграція з Польщі до європейських країн у 1919–1925 рр.

Країни	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	Еміграція разом	Реєміграція Разом
Франція	804 100%	13389 43,8%	8851 39,2%	29840 55,6%	70895 69,8%	48912 60,3%	36373 38,7%	209064 54,4%	10043 5,7%
Німеччина*	-	16359 53,6%	13714 60,8%	22372 41,7%	29624 29,2%	29118 35,9%	51507 54,8%	162694 42,3%	162694 92,4%
Румунія	-	-	-	586 1,1%	32 0,0%	342** 0,4%	477 0,5%	1437 0,4%	22 0,0%
Данія	-	-	-	-	100 0,1%	1427 1,8%	1690 1,8%	3217 0,8%	1702 1,0
Бельгія	-	-	-	64 0,1%	62 0,0%	416 0,5%	455 0,5%	997 0,3	214 0,1%
Австрія	-	-	-	503 0,9%	150 0,2%	160 0,2	39 0,0%	852 0,2	-
Велико- британія	-	-	-	199 0,4%	92 0,1%	82 0,1%	82 0,1%	455 0,1%	1 0
Чехо- словаччина	-	-	-	-	617 0,6%	234 0,3%	116 0,1%	967 0,3%	203 0,1%
Швейцарія	-	-	-	61 0,1%	55 0,0%	-	-	116 0,0%	-
Інші	-	794 2,6%	-	79 0,1%	-	429 0,5%	3271 3,5%	4573 1,2%	1165 0,7%
Разом	804 100%	30542 100%	22565 100%	53704 100%	101627 100%	81120 100%	94010 100%	384372 100%	176044 100%
Міграційний баланс	х	х	х	х	х	Х	х	-208328	

* У тому числі нелегальна еміграція

** Згідно з даними Rocznika Statystyki RP 1925/1926. – S. 99.

Складено на основі[842, tab. III,; 660, s. 99]

У Німеччині перебувала значна кількість польських робітників, які прибули сюди ще до 1919 р., про що свідчить статистика Центрального робітничого управління Німеччини. У період від 1 березня до 31 грудня 1922 р. в німецькій економіці працювало 147 007 польських громадян, у 1923 р. – 118 922, у 1924 р. – 101 985, від 1 січня по 30 вересня 1925 р. – 124 145 осіб[789, s. 121].

Загалом упродовж першої половини 1920-х рр. у Німеччині

спостерігається тенденція повільного зменшення кількості польських робітників. З одного боку, це пояснюється жорсткою політикою німецького уряду щодо іноземців, з іншого – впливом складного економічного становища в країні, що змушувало заробітчан, які прибули сюди ще до закінчення війни, або повертатися додому, або емігрувати до інших країн. Також у тому часі фіксуються зміни також у демографічній структурі польської еміграції та характері її зайнятості: зменшується частка чоловіків, які працювали у промисловості. Якщо 1922 р. співвідношення чоловіків до жінок становило 55 % до 45 %, то в 1925 р. кількість чоловіків зменшилася до 49 %, а жінок зростає до 51 %. Відбулося також суттєве переміщення чоловіків із промисловості в сільське господарство. Якщо 1922 р. у сільському господарстві працювало 82 % емігрантів, а в промисловості – 18 %, то 1925 р. – 96 % і 4 % відповідно. Кваліфікованих робітників відтісняли менш оплачувані сезонні робітники. Серед них помітно зростала частка жінок, які залучалися до некваліфікованої роботи [789, s. 122].

Реєміграцію з Німеччини через відсутність статистики відстежити важко, проте є всі підстави вважати, що вона відповідала сезонному характеру еміграції й дорівнювала щорічній кількості робітників, котрі прибували.

На початку 1920-х рр. помітно активізувалася польська еміграція до Франції. Підписана у вересні 1919 р. польсько-французька еміграційна конвенція відкривала перед молодією Польською державою один із найбільших міжвоєнних імміграційних ринків.

Першу організовану групу польських робітників до Франції було укомплектовано восени 1919 р. Професійна структура польських емігрантів була різною. З-посеред 10 тис. осіб, котрі виїхали в січні–серпні 1920 р., 66 % мали професійну кваліфікацію (28,5 % сільськогосподарських робітників, 17 % шахтарів, 12,6 % будівельників). У зв'язку з великим попитом на сільськогосподарських робітників у Франції багато некваліфікованих промислових робітників погоджувалися на працю у сільському господарстві.

Серед польських емігрантів до Франції 99,83 % були християнами і лише 0,17 % іудеями. Французькі місії зазвичай відмовляли кандидатам єврейської національності, посилаючись на їхній фізичний стан. 97,7 % робітників були віком від 18 до 45 років, серед них 49,5 % – одружені[671, s. 112–121].

У 1922 р. польська еміграція до Франції зростає більше ніж удвічі й сягнула 29 840 осіб, що складало 55,6 % загальної кількості польської континентальної еміграції. Наступного року цей показник подвоївся і сягнув 70 895 осіб, або 69,8 %. Ріст безробіття у 1924 р. та фінансова нестабільність на французькому ринку в 1925 р. зумовили тимчасовий спад кількості польських емігрантів (див. табл. 4.1, додаток К).

Згідно даних французької місії в 1925 р., із 40 880 іммігрантів із Польщі професійно підготовленими були 21 923 чоловіки та 3 873 жінки. Із них 13 700 осіб скеровано на роботи в сільське господарство, 10 301 – у вугільні шахти, 2 865 – у залізорудні шахти й 3 607 осіб – в інші галузі промисловості[337, s. 110–111].

В. Бабінський, на підставі матеріалів, що їх зібрали польські консульства, підрахував, що 1924 р. кількість робітників, котрі прибули з Польщі до Франції, сягала 186 489 осіб. Із понад 186 тис. польських кваліфікованих робітників 95 тис. залучалися у гірництво, близько 61 тис. – в інші галузі промисловості, 31,2 тис. осіб – у сільське господарство[571, s. 49–50, 54–55].

Досить часто польські заробітчани переїжджали у Францію з Німеччини, (так звана вторинна еміграція). У період між 1920–1924 рр. лише з вестфальсько-надрейнського округу, на підставі польських проїзних документів до Франції прибуло 100 тис. осіб. Беручи до уваги роки, що їх не охопила статистика, а також враховуючи інші форми неконтрольованої еміграції до Франції, маємо підстави вважати, що кількість поляків, яка прибула до Франції через Німеччину, становила близько 200 тис. осіб. Якщо до цієї цифри додати контрольований в'їзд – понад 186 тис. осіб, то загальна

кількість громадян Польщі, котрі працювали у Франції 1924 р., становитиме понад 400 тис. осіб[789, s. 120].

За підрахунками М. Шавлеського, зробленими на підставі консульських звітів, із 350 912 осіб 188 488 становили чоловіки, 67 719 – жінки, 94 705 – діти. Більшість чоловіків – 95 500 осіб (51 %) – працювали в гірничодобувній галузі, 61 600 (33 %) – у промисловості, 32 328 осіб (16 %) – у сільському господарстві. Після 1924 р. спостерігається збільшення частки сільськогосподарських робітників.

Приблизно половина жінок працювали за фахом, зокрема 25 тис. осіб – у сільському господарстві, 8 тис. – у промисловості, 2 тис. – у приватній службі.

Широко застосовувалася праця неповнолітніх. Близько 10 тис. дітей віком від 13 до 15 років залучалися до праці в сільському господарстві, у видобувній галузі й промисловості[789, s. 121].

Еміграція до Франції мала переважно постійний характер. Упродовж 1919–1925 рр. із Польщі легально емігрувало 209 064 особи, повернулося – 10 043 особи[660, s. 99].

Доступна статистика не відтворює повної картини національного складу польської еміграції першої половини 1920-х рр. до Франції. Відомо, що основу еміграції до цієї країни становили поляки. Євреїв, як уже згадувалося, було близько 0,17 %. Певну частку серед них складали українці. За підрахунками С. Качараби, у 1924 р. із Поліського, Волинського та трьох воєводств Східної Галичини виїхало близько 13 тис. осіб[451, с. 338]. Лише в січні–березні 1924 р. через Львівське управління посередництва праці виїхало на роботи у шахтах та промислових підприємствах Франції 3 300 осіб[355]. У серпні цього ж року в Дрогобичі рекрутовано 350 осіб, у Львові – 200, у Луцьку – 110, у Рівному – 35, у Станіславі – 200, у Тернополі – 100 осіб[91, арк. 1 зв.]. У 1925 р. із Тернопільського воєводства до Франції, здебільшого на сільськогосподарські роботи, емігрувало 1 656 осіб[92, арк. 162 зв.]. Загалом, 1925 р. до Франції з-посеред 36 373 польських емігрантів

8 736 осіб виїхало із західноукраїнських воєводств[460, с. 340].

У 1919–1921 рр. значних масштабів набрала еміграція польських заробітчан з Франції до Бельгії. У першій половині 1920-х рр., окрім нелегально прибулих емігрантів із Польщі до Бельгії, тут було чимало поляків з Вестфалії. У зазначений період сюди переїхало близько 30 тис. польських емігрантів[596, с. 201]. Бельгійська промисловість, у зв'язку з впливом частини своїх робітників до Франції, радо приймала польських робітників. Велика нестача робочої сили відчувалася у вугільній промисловості. Особливо гостро постала проблема, коли італійські емігранти почали відмовлятися від праці у важких умовах. Навесні 1924 р. у Бельгії вже працювало 4 500 польських робітників, що нелегально прибули з Франції та Німеччини, хоча, за офіційною польською статистикою, до 1925 р. офіційно сюди емігрувало 997 польських робітників (див. табл. 4.1).

До 1923 р., поки не було досягнуто польсько-бельгійських еміграційних домовленостей, бельгійські підприємці винаймали польських робітників за посередництвом французького Центрального комітету вугільних шахт (Comité Central des Houillers) через рекрутаційні місії в Польщі. У 1921–1923 рр. так було законтраковано 660 польських робітників. Після 1923 р. працевлаштування в Бельгії здійснювалося на підставі угоди між Еміграційним управлінням та представниками бельгійських шахт[660, с. 104].

Незначні еміграційні можливості в середині 1920-х рр. відкрилися в Данії. Спад заробітків, який наступив у повоєнний період, особливо у 1921 р., змінився покращенням економічного становища, що автоматично вплинуло на ринок праці та її оплату[726, с. 77]. У 1924 р. сюди прибуло 1 427, а в 1925-му – 1 690 польських робітників, які працювали на вирощуванні буряків, проте в наступні роки ця тенденція знизилася[789, с. 124].

Впродовж 1919–1925 рр. із Польщі емігрувало 384 372 особи. Найбільшими еміграційними ринками були Франція і Німеччина, куди емігрувало 371 758 громадян Польщі, що становило 96,7 % всієї

континентальної еміграції країни (див. табл. 4.1, додаток А).

Еміграція до Німеччини мала лише сезонний характер, натомість до Франції – постійний. Аналізуючи континентальну еміграцію, варто наголосити, що з року в рік на сезонні роботи виїжджали здебільшого одні й ті самі люди.

Слід пам'ятати також, що статистика 1918–1925 рр. є неповною, тому соціальна, демографічна й національна структура польської еміграції за ці роки так само хвибує відносністю.

У період 1926–1930 рр. еміграція з Польщі сягнула найвищих показників за усе міжвоєнне двадцятиліття (див. табл. 4.2, додаток Б).

Таблиця 4.2

Континентальна еміграція з Польщі в 1926–1930 рр.

Країни	1926	1927	1928	1929	1930	Разом
Німеччина	43706 37%	68779 77%	85375 70%	87427 49%	77540 45,1%	362647 53,4%
Франція	68704 58,4%	16211 18,1	32145 26,3%	81508 45,8%	86500 50,3%	285068 42,0%
Бельгія	1970 1,7%	1086 1,2%	1237 1,0%	5973 3,3%	4893 2,8%	15159 2,2%
Данія	999 0,8%	353 0,4%	593 0,5%	490 0,3%	5 0,0%	2440 0,4%
Румунія	784 0,7%	994 1,1%	223 0,2%	196 0,1%	156 0,1%	2353 0,3%
СРСР	-	371 0,4%	236 0,2%	145 0,1%	74 0,0%	826 0,1%
Латвія	-	-	-	-	655 0,4%	655 0,1%
Чехословаччина	116 0,1%	-	-	-	508 0,3%	624 0,1%
Югославія	296 0,2%	-	-	-	311 0,2%	607 0,1%
Голландія	-	-	-	-	432 0,3%	432 0,1%
Інші	1041 0,9%	1633 1,8%	2240 1,8%	2573 1,4%	779 0,5%	8266 1,2%
Разом	117 616 100%	89 427 100%	122 049 100%	178 132 100%	171 853 100%	679 077 100%

Складено на основі[842, tab. III].

На першому місці за масштабами еміграції з Польщі була Німеччина. У 1926 р. легально, на сезонні роботи, сюди виїхало 43 706 осіб, що становило

37,2 % усього річного контингенту, в 1927 р. цей показник становив 68 779 осіб (77 %), у 1928 р. – 85 375 (70 %), 1929 р. – 87 247 (49 %), у 1930 р. – 77 540 осіб (45,1 %). Загалом за 1926–1930 рр. Німеччина прийняла 362 647 польських сезонних робітників, що становило 53,4 % усієї кількості емігрантів.

У формуванні контингенту емігрантів до Німеччини в 1926–1931 рр. виразно простежується регіональний принцип. 74,4 % сезонних робітників походили з Лодзького й Келецького воєводств. У кількісному й відсотковому співвідношенні поділ емігрантів по воєводствах виглядав так: Лодзьке – 210 100 осіб (53,2 %), Келецьке – 83 916 (21,2 %), Познанське – 37 681 (9,5 %), Краківське – 22 457 (5,7 %), Львівське – 16 797 (4,3 %), Білостоцьке – 5 203 (1,3 %), Станіславське – 3 172 (0,8 %) і Люблінське – 2 933 осіб (0,7 %). З інших воєводств еміграція до Німеччини була мізерною. Так, у період 1926–1931 рр. із Поліського воєводства виїхало лише п'ять осіб, Віленського – 27, Новогрудського – 152, Волинського – 313, Тернопільського – 434 особи[224, к. 147].

У 1928 р. загальна кількість польських робітників, що працювали в сільському господарстві Німеччини, сягала 140 тис. осіб, із яких 85 тис. були сезонними робітниками[817, s. 564–566].

Занепокоєння польської влади викликало узалежнення цілих регіонів від еміграції до Німеччини. Гостро постало питання економічних наслідків для Лодзького й Келецького воєводств від такої залежності. На засіданні Міжміністерської комісії 28 березня 1928 р. обговорювалося питання про обмеження виїзду за іменними контрактами, які надходили до повітів навіть тоді, коли квоти на виїзд, що їх визначило Еміграційне управління, були вичерпані. Проблема розв'язувалася в площині зміщення географії рекрутування із західних воєводств у східні, з особливою увагою до Станіславського й Люблінського воєводств. Діяло також негласне розпорядження у жодному разі не збільшувати визначеної на 1927 р. квоти для західних повітів[189, к. 122–123].

Таблиця 4.3

Континентальна еміграція з Польщі (країни, стать та віросповідання емігрантів) у 1926–1931 рр.

Країни	Разом	Стать			Віросповідання					
		Чол.	Жін.	Не зазнач.	Римо-катол.	Греко-катол.	Євангелісти	Православні	Юдеї	Інші, не надано
Разом	743312 100%	299067 40,3%	360068 48,4%	84177 11,3%	488538 65,7%	40418 5,4%	6236 0,9	3723 0,5%	17525 2,4%	186872 25,1%
Франція	313464 100%	182365 58,2%	93945 30%	37154 11,8%	228540 72,9%	32362 10,3%	465 0,15%	2836 0,9%	7929 2,5%	41332 13,15%
Німеччина	394949 100%	99735 25,25%	250005 63,3%	45209 11,45%	239552 60,7%	7514 1,9%	5076 1,5%	173 0,4%	528 0,15%	142104 36%
Бельгія	16027 100%	9508 59,3%	5657 35,3%	862 5,4%	9574 59,7%	120 0,7%	17 0,1%	13 0,1%	5717 35,7%	586 3,7%
Інші	18872	7459	10461	952	10872	422	678	699	3351	2850

Складено на основі[224, к. 169].

Спроби Еміграційного управління переорієнтувати рекрутацію сезонних робітників до Німеччини із аграрноперенаселених регіонів країни не дали бажаних результатів. У 1928 р. із Краківського, Львівського та Станіславського воєводств до Німеччини емігрувало 10 % загальної кількості сезонних робітників. У 1929 р. цей показник збільшився до 15 %, проте в наступні роки залишився на тому ж рівні. Будь-які намагання обмежити еміграцію з прикордонних повітів посилювали нелегальну еміграцію.

Перевагу під час рекрутації кандидатів на сезонні роботи до Німеччини польська влада надавала особам, які вже мали досвід перебування в цій країні або безземельним і малоземельним селянам. У деяких прикордонних повітах з'явився тип «професійного сезонного емігранта», котрий свої заробітки «проїдав» упродовж зими. З прикордонного Віллонського повіту Лодзького воєводства в 1928 р. до Німеччини виїхало понад 23 тис. сільськогосподарських робітників, що становило 12 % населення повіту.

Серед емігрантів, які виїжджали до Німеччини, переважали жінки, їх частка у 1927 р. сягала 71 %, натомість частка чоловіків – лише 29 %, серед них 7 % становили особи віком від 14 до 17 років. Німецька влада намагалася

збільшити відсоток жінок, оскільки вони працювали на різних виробництвах за меншу плату, натомість Еміграційне управління прагнуло збільшити частку чоловіків[776, s. 22–29].

На друге місце за кількістю польських емігрантів, поступаючись лише Німеччині, у другій половині 1920-х рр. вийшла Франція. Значною мірою на ситуацію впливала погана економічної кон'юнктура 1927 р.

У 1926 р. до Франції виїхало 68 704 особи, що становило 58,4 % загальнопольського річного показника еміграції до європейських країн. У 1927 р. кількість емігрантів, через обмеження французької сторони, спала до 16 211 осіб (18,1 %). Упродовж 1928 р. простежується незначне підвищення еміграції за рахунок зростання попиту на сільськогосподарську робочу силу до 32 145 осіб (26,3 %). У 1929–1930 рр. еміграція з Польщі до Франції сягнула свого піку – 81 508 (45,8 %) та 86 500 осіб (50,3 %) відповідно (див. табл. 4.2).

На відміну від Німеччини, географія вербування емігрантів до Франції більш рівномірно охоплює центральні й західні воєводства. Лідерами були Львівське та Лодзьке воєводства. Звідси в період 1926–1931 рр. до Франції виїхало 59 465 (18,9 %) та 52 354 осіб (16,7 %) відповідно. Основний відтік емігрантів припадав на Познанське – 39 637 (12,6 %), Краківське – 37 516 (12 %), Келецьке – 35 495 (11,3 %), Варшавське – 21 192 (6,8 %) воєводства Найменший контингент Державне управління посередництва праці встановило для східних та північних воєводств: Тернопільського – 11 585 осіб (3,7 %), Віленського – 7 841 (2,5 %), Білостоцького – 7 746 (2,47 %), Поморського – 5 802 (1,9 %), Станіславського – 5 045 (1,6 %), Новогрудського – 3 296 (1,1 %), Волинського – 1 340 (0,4 %) і Поліського – 322 особи (0,1 %) (підраховано на основі[224, к. 147]).

Що стосується віросповідань, то серед емігрантів до Франції найвищий відсоток утримували римо-католики (72,9 %) та відносно високий – греко-католики (10 %). На противагу Німеччині до Франції емігрувало більше чоловіків (58,2 %), ніж жінок (30 %) (див. табл. 4.3). Серед емігрантів

великий відсоток припадав на членів родин (68 260 осіб)[224, к. 169].

У другій половині 1920-х рр. Німеччина та Франція залишалися для заробітчан із Польщі основними еміграційними ринками Європи (95,4 % всієї континентальної еміграції).

Третьою країною відтоку польських емігрантів була Бельгія. Щоправда, вона значно поступалася Німеччині й Франції за кількістю переселенців. У другій половині 20-х рр. сюди прибуло 15 159 осіб, що становило лише 2,2 % усієї еміграції. У 1926 р. до Бельгії емігрувало 1 970 польських робітників, у 1927-му – 1 086, у 1928-му – 1 237, у 1929-му – 5 973, а в 1930 р. – 4 893 особи (див. табл. 4.2). Серед емігрантів переважали римо-католики (59,7 %), проте високою була й частка юдеїв (35,7 %) (див. табл. 4.3).

Показники рееміграції з європейських країн коливалися між 45 % і 90 % всієї еміграції залежно від країни (див. табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Континентальна рееміграція до Польщі у 1926–1930 рр.

Країни	1926 р.	1927 р.	1928 р.	1929 р.	1930 р.	Разом
Німеччина	36 043 73,7%	39 376 53,9%	87 224 77,7%	82 003 83,7%	75 533 80,8%	320 199 75,2%
Франція	6392 14%	4143 5,7%	10 058 9,0%	8448 8,7%	9779 10,5%	38820 9,1%
Румунія	60 0,1%	152 0,2%	516 0,5%	203 0,2%	79 0,1%	1010 0,2%
Бельгія	15 0,0%	52 0,1%	137 0,1%	247 0,2%	525 0,6%	976 0,2%
Латвія	-	-	-	-	399 0,4%	399 0,1%
Інші	6661 13,5%	29 291 40,1%	14 296 12,7%	7031 7,2%	7124 7,6%	64 403 15,2%
Разом	49 171 100%	73 014 100%	112 291 100%	97 932 100%	93 459 100%	425 807 100%

Складено на основі[224, к. 138].

Кількість реемігрантів із Франції була незначною, окрім 1928 р., коли вона становила третину всієї еміграції. У Німеччині рееміграція переважала сезонну еміграцію. Відповідно до польсько-німецької еміграційної конвенції 1927 р. німецька влада мала право щороку восени відселяти частину

сільськогосподарських робітників, котрі проживали там довший час.

Соціально-професійну структуру еміграції в 1926–1930 рр. відтворено в таблиці 4.5.

Таблиця 4.5

**Соціально-професійна структура континентальної еміграції
у 1926–1930 рр. (у %)**

Рік	Рільни- ки	Гірни- ки	Промис- лові робітники	Тор- говці	Вільні про- фесії	Домаш- ня служба	Не визна- чено	Члени родин	Не зазначе- но	Разом
1926	70	1,7	1,5	0,2	0,2	0,3	15,5	8,5	5,1	100
1927	80,2	0,8	1,5	0,2	0,2	0,4	7,2	7,5	2,0	100
1928	63,4	0,9	0,6	0,1	0,1	0,4	15,4	6,0	13,1	100
1929	55,3	1,5	0,8	0,1	0,1	0,4	26,5	12,7	2,6	100
1930	58,4	1,1	0,8	0,1	0,1	0,4	23,5	12,0	3,6	100
Разом	62,9	1,2	1,0	0,1	0,1	0,3	19,3	10,0	5,1	100

Складено на основі[224, к. 151].

Переважна більшість емігрантів до європейських країн походила з сільської місцевості. Причина полягала, з одного боку, у політиці країн імміграції, з іншого – у характері зайнятості польського населення. Частка промислових робітників у статистиці дещо занижена, оскільки чимало осіб не мали жодної кваліфікації. Професійна невизначеність робітника була однаково вигідна і роботодавцеві, і найманому працівникові. Роботодавець у цьому випадку міг найняти якнайбільше допоміжного персоналу з нижчою оплатою праці, а робітник – обирати місце працевлаштування. Річні коливання соціально-виробничої структури в цілому відтворюють економічну кон'юнктуру та потреби імміграційних країн, оскільки кількість емігрантів чітко регламентувалася. Еміграція членів родин у цей період зросла за рахунок переїзду до Франції і Бельгії.

Відповідно до потреб імміграційних ринків праці відбувалося корегування контингенту за статевою ознакою. Якщо в 1927 р. переважали жінки – 63,2 %, а чоловіки становили 34,9 %, то в 1929 р. співвідношення вирівнялося. На сільськогосподарські сезонні роботи в Німеччині вербували

переважно чоловіків, більше застосовувалася чоловіча робоча сила і в промисловому виробництві Франції та Бельгії[660, s. 104].

Аналіз національного складу еміграції ускладнюється відсутністю такого критерію в статистичних звітах. Можемо застосувати лише категорію віросповідання, ототожнюючи римо-католиків із поляками, греко-католиків і православних з Львівського, Станіславського, Тернопільського, Волинського і частково Поліського воєводств з українцями, юдеїв із євреями, німців із євангелістами тощо. При такому підході складно виявити серед емігрантів частку литовців, оскільки більшість із них, як і поляки, були римо-католиками, а також білорусів, серед яких також було чимало римо-католиків.

Таблиця 4.6

Структура континентальної еміграції у 1926–1931 рр. за віросповіданнями

Роки	Разом, осіб	Віросповідання									
		Римо-католики		Греко-католики		Православні		Юдеї		Євангелісти	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1926–1931	743312	488538	65,7	40418	5,4	3728	0,5	17525	2,4	6236	0,8

Складено на основі[224, к. 158].

У статистичних даних за 1926–1931 рр. 186 872 особи (25,1 %) зазначені як належні до інших конфесій або неідентифіковані. За тими ж даними основну частину континентальної еміграції становили римо-католики – 488 538 осіб, або 65,7 %, з-посеред 743 312 емігрантів із Польщі. Другою за кількістю, щоправда, значно меншою групою, були греко-католики. У період 1926–1931 рр. виїхало 40 418 греко-католиків, або 5,4 % загалу емігрантів. Значно менш численними групами були юдеї – 17 525 (2,4 %), євангелісти – 6 236 (0,8 %) та православні – 3 728 (0,5 %) (див. табл. 4.6, додаток М).

Для того щоб проаналізувати вплив континентальної еміграції на кількісні зміни в кожній із релігійних громад, порівняємо частку емігрантів у

кожній з них станом на 1931 р. Зіставивши дані перепису 1931 р. (див. табл. 4.7) із даними еміграції до європейських країн за 1926–1931 рр. (див. табл. 4.6), отримуємо такий результат: у континентальній еміграції взяло участь 2,3 % римо-католиків, 1,2 % греко-католиків, 0,74 % євангелістів, 0,56 % юдеїв, 0,1 % православних.

Таблиця 4.7

**Структура населення за віросповіданнями згідно
переписів 1921 і 1931 рр.**

Роки	Разом, тис. осіб	Віросповідання									
		Римо-католики		Греко-католики		Православні		Юдеї		Євангелісти	
		тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
1921	27176	17365	63,9	3031	11,1	2848	10,5	2846	10,5	1002	3,7
1931	32107	20824	64,8	3359	10,5	3787	11,8	3137	9,8	841	2,6

Складено на основі[272, s. 26].

Таким чином, впродовж 1926–1931 рр. до європейських країн найбільше емігрували римо-католики – 65,7 %. Римо-католики-емігранти в західних і центральних воєводствах становлять значну більшість, а в східних і північних – непропорційно високу частку (див. табл. 4.8).

Римо-католики-емігранти в Лодзькому воєводстві становили 70 %, інші – 27,8 % (серед «інших» могли бути або не римо-католики, або ж ті, хто не зазначив віросповідання). У Келецькому воєводстві частка римо-католиків була непропорційно низькою – 52 %, а частка тих, хто не вказав віросповідання або ж указав інші конфесії – 46 %. У Познанському воєводстві – 77,2 % і 18 % відповідно, у Краківському – 81,5 % і 16,7 %, у Варшавському – 81,3 % і 11,7 %.

Значний відсоток римо-католиків серед емігрантів простежується в східних воєводствах. Так, у Львівському воєводстві у контингенті емігрантів до європейських країн державні управління посередництва праці надавали перевагу римо-католикам. Вони становили у цьому воєводстві 58 % усіх

емігрантів, у Тернопільському – 35 %, у Волинському – 27 %.

Таблиця 4.8

**Структура еміграції до європейських країн у 1926–1931 рр. за
воєводствами, статтю і віросповіданнями**

Воєводства	Разом	Стать			Віросповідання					
		Чолов	Жін.	Не надано	Римо-католич.	Греко-католич.	Євангелісти	Православні	Юдеї	Інші, не надано
Всього	743312	299067	360068	84177	488538	40418	6236	3728	17525	186872
м.Варшава	9531	4266	4657	608	3594	231	76	170	4384	1076
Варшавське	28846	17138	10477	1231	23466	246	161	5	1589	3379
Лодзьке	268418	86407	144824	37187	187914	34	2471	28	3337	74634
Келецьке	125741	43461	66167	16113	65391	788	27	28	1665	57842
Люблінське	12808	6057	5659	1092	8307	98	6	442	1548	2407
Білостоцьке	13592	7891	4992	709	10168	15	90	263	467	2589
Віленське	10375	6972	3114	290	7165	15	9	2055	405	727
Новогрудське	3556	2539	936	81	941	23	8	199	75	2310
Поліське	574	225	315	34	44	8	-	136	319	67
Волинське	1616	765	575	275	436	175	115	317	175	398
Познанське	80643	29956	44434	6253	62262	8	2811	5	59	14498
Поморське	10342	4387	4666	1289	8219	4	247	-	23	1849
Сілезьке	6604	3079	1468	2057	3586	61	68	-	22	2867
Краківське	64680	28815	28786	7079	52734	177	22	5	966	10776
Львівське	78553	41740	30271	6542	45265	23709	83	31	2165	7300
Станіславське	9629	5585	3641	403	1060	7920	29	9	165	446
Тернопільське	12696	7364	3836	1495	4451	6539	5	14	135	1552
Не зазначено	5107	2419	1250	1438	2535	367	8	16	26	2155

Складено на основі [224, к. 158].

Порівняно невеликою була участь в еміграції до європейських країн греко-католиків і православних. Так, у 1931 р. їхня частка становила відповідно 10,5 та 11,8 % населення Польщі[272, s. 26]. Серед емігрантів греко-католики становили 5,44 %, православні – лише 0,5 %. Пропорційно малою була частка греко-католиків і православних у воєводствах, де вони становили більшість населення: у Львівському воєводстві – 30,2 % греко-католиків і 0,04 % православних, у Тернопільському – 51,5 % і 0,1 % відповідно, у Волинському – 10,8 % і 19,6 %, у Поліському – 1,4 % і 23,7 %. Іншу картину зафіксовано в Станіславському воєводстві, де серед емігрантів греко-католики посідали 82,3 %, православні – 0,09 % (підраховано за[224, к. 158]).

Еміграція юдеїв до країн Європи була досить незначною. Обіймаючи згідно перепису населення 1931 р. 9,5 % усього населення, їх частка в цій еміграції становила 2,36 %, або 17 525 осіб. Цілком ймовірно, що з різних причин євреї під час реєстрації могли приховувати своє віросповідання, тому фігурують у категорії «віросповідання не зазначене». Перевірити ці факти неможливо. Отож, за відомими нам даними, найбільше юдеїв – 4 384 особи, або 25 %, виїхало з Варшави. Численні групи емігрантів зафіксовано у воєводствах із великим скупченням юдеїв, зокрема у Лодзькому – 3 337 осіб (19 %), Львівському – 2 165 (12,4 %), Келецькому – 1 665 (9,5 %), Варшавському – 1 589 (9 %), Люблінському – 1 548 (8,8 %), Краківському – 966 (5,5 %) та ін. (див. табл. 4.8).

Незначною була європейська еміграція євангелістів. У структурі населення Польщі (1931 р.) євангелістів налічувалося 841 тис. осіб, або 2,6 %, а частка їх в еміграції становила 0,84 %. Понад 84 % представників цієї громади виїхало з Познанського (2 811 осіб, або 45 %) та Лодзького (2 471 особа, або 39,6 %) воєводств.

На перший погляд, зменшення населення між переписами мало відбутися в римо-католицькій громаді. Проте ситуація виглядала не так однозначно. Ми згадували, що половина емігрантського потоку скеровувалася до Німеччини й мала сезонний характер, окрім того, рееміграція з Німеччини переважала еміграцію. У 1927–1928 та 1931 рр. значний рееміграційний рух тривав із Франції, бо певна частина еміграції сюди була сезонного характеру.

Очевидно й те, що зафіксовані малі еміграційні рухи населення євангелістського і юдейського віросповідання суперечать даним про значне зменшення кількості цих громад у цілому в Польщі. Цей факт слід пов'язати з тим, що представники національних меншин як правило емігрували до заоканських країн.

Зміни складу населення за віросповіданнями у період між переписами 1921-го і 1931 рр. демонструють таку динаміку: кількість римо-католиків

зросла від 17 365 тис. до 20 824 тис. осіб, греко-католиків – від 3 031 тис. до 3 359 тис. осіб, православних – від 2 848 тис. до 3 787 тис. осіб, юдеїв – від 2 846 тис. до 3 137 тис. осіб, натомість кількість євангелістів зменшилася від 1 002 тис. до 841 тис. осіб. Для відтворення динаміки у кожній групі, слід звернути увагу на зміни всередині кожної з них відповідно до переписів населення в 1921-му та 1931 рр.

Таблиця 4.9

**Населення Польщі за віросповіданнями
у 1921 та 1931 рр.**

Роки	Разом	Віросповідання									
		Римо-католики		Греко-католики		Православні		Юдеї		Євангелісти	
		тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
1921	27176	17365	63,9	3031	11,1	2848	10,5	2846	10,5	1002	3,7
1931	32107	20824	64,8	3359	10,5	3787	11,8	3137	9,8	841	2,6

Складено на основі[272, s. 26].

Отже, динаміка змін у кожній з етноконфесійних груп засвідчує зростання частки римо-католиків на 0,9 %, православних на 1,3 % і зменшення греко-католиків на 0,6 %, юдеїв на 0,7 %, євангелістів на 1,1 %. Відразу скажемо, що суттєві зміни у структурі національного складу відбулися за рахунок міжконтинентальної еміграції, яка мала сталий переселенський характер і в складі якої переважали представники національних меншин. Слід також пам'ятати, що дані про віросповідання населення, подані у Малому статистичному щорічнику за 1939 р., якими ми скористалися, відрізняються від даних перепису населення за 1931 р., про що ми згадували в параграфі 2.2. Аналіз останніх показав зовсім іншу різницю втрат серед православних.

Ситуація з православним населенням потребує деяких уточнень. Переважна більшість цих людей проживало на західноукраїнських землях – Волині, Холмщині й Поліссі. У роки Першої світової війни ці території були

охоплені активними військовими діями і значну частину цивільного населення евакуювали звідси на схід Російської імперії. Повернення біженців тривало до 1923 р., тому багато з них не були охоплені переписом 1921 р. За рахунок цього приріст православного населення за період 1921–1931 рр. становив 33 %, у той час як у середньому по Польщі цей показник дорівнював 18,1 % [272, s. 26]. Окрім того, серед православних зафіксовано високий натуральний приріст, який у 1926–1930 рр. сягнув 21,8 %, серед римо-католиків цей показник становив 15,9 %, греко-католиків – 14 %, юдеїв – 9,7 %, євангелістів – 7,3 % [272, s. 43].

Додаткових пояснень потребують малопідтвержені еміграційною статистикою втрати євангелістів – німців за національністю. Згідно з наявними даними німці – єдина спільнота, кількість якої упродовж міжвоєнного періоду постійно зменшувалася. На кінець 1918 р. на землях, які з часом увійшли до складу Польщі, проживало близько 2 млн осіб німецької національності. Відразу після закінчення війни їх кількість зменшилася, найбільше у Великопольщі й на Помор'ї, а після приєднання до Польщі – у Верхній Сілезії, особливо помітно в містах [272, s. 22–23]. Цей процес тривав упродовж наступних років, проте не був надто помітним. Різка зміна національної структури, попри активний міграційний рух, часто зумовлювалася кон'юнктурними міркуваннями місцевих німців, які задля безпеки приховували своє походження. У селах серед німецького населення ситуація була більш сталою, хоча й там кількість осіб німецької національності зменшувалася [579, s. 127].

Спочатку інтенсивний еміграційний рух охопив політичних діячів, службовців та спеціалістів. До виїзду їх спонукали антинімецькі виступи місцевих поляків і тиск місцевої польської адміністрації. У 1921 р. перепис зафіксував 1,1 млн німців (3,9 % усього населення), а в 1931 р. – уже 741 тис. (2,3 %) [272, s. 22–23]. Щоправда за іншими даними їх було 821 тис. (2,6 %). Ці показники викликали і викликають великі застереження німецьких дослідників, які вважають, що німецького населення було значно більше –

від 1 до 1,5 млн [579, s. 128].

Спеціальних досліджень потребує ідентифікація білорусів – за віросповіданням переважно православних, менше серед них було римо-католиків. Однак для повноцінних висновків ми обмежені в інформації.

Кардинально вплинула на зміну характеристик еміграційного руху світова економічна криза. Міграційний баланс для Польщі в 1931–1935 рр., з огляду на соціально-економічну ситуацію, був надзвичайно не вигідний. На тлі занепаду еміграції збільшилася рееміграція. Якщо у 1926–1930 рр. Польщу щорічно покидали понад 100 тис. осіб, що становило 21,2 % натурального приросту і 3,3 % загальної кількості населення, то в 1931–1935 рр. рееміграція перевищувала еміграцію на 3 200 осіб. Найвищий показник переважання рееміграції над еміграцією зафіксовано у 1931–1932 рр. (див. табл. 4.10).

Таблиця 4.10

Баланс трудової міграції в Польщі у 1931–1935 рр.

Роки	Абсолютна кількість	Співвідношення	
		Відсоток натурального приросту у рік	Відсоток до загальної кількості населення у рік
1926–1930	-100900	-21,2	-3,3
1931	+11700	+2,4	+0,37
1932	+17100	+3,8	+0,53
1933	-16700	-4,2	-0,51
1934	-8500	-2,1	-0,26
1935	-400	-0,09	-0,01

Складено на основі[295, s. 5].

Швидке зменшення кількісних показників континентальної еміграції розпочалося в 1931 р. Якщо 1930 р. виявили бажання емігрувати 171 853 осіб, то наступного року їхня кількість зменшилася до 64 235 осіб. Найнижчий показник припав на 1932 р., до європейських країн тоді виїхало лише 11 772 особи. Фактором, що спричинив таку ситуацію, варто вважати припинення сезонної еміграції до Німеччини (виїхало лише 388 осіб), а також значне зменшення запиту на робочу силу у французькій промисловості

(виїхало 8 133 особи).

У наступні роки масштаби еміграції були дещо вищими завдяки появі латвійського ринку праці для польських сезонних робітників. У 1932 р. до цієї країни виїхало 1 882 польських робітники, що становило 16 % усієї польської континентальної еміграції, у 1933 р. – 4 813 (26,2 %), у 1934-му – 11 993 (55,1 %), у 1935-му – 16 114 осіб (84 %) (див. табл. 4.11).

Таблиця 4.11

Континентальна еміграція з Польщі в 1931–1935 рр.

Країни	1931 р.	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1935 р.	Разом
Франція	28396 44,2%	8133 69,1%	11427 62,2%	8028 36,9%	1360 7,1%	57344 42,2%
Латвія	1748 2,7%	1882 16,0%	4813 26,2%	11993 55,1	16114 84%	36550 27%
Німеччина	32302 50,3%	388 3,3%	701 3,8%	914 4,2%	1048 5,4%	35353 26,1%
Бельгія	868 1,4%	509 4,3%	538 3,0%	281 1,3%	211 1,1%	2407 1,8%
Інші	921 1,4%	860 7,3%	879 4,8%	545 2,5%	456 2,4%	3661 2,7%
Разом	64235 100%	11772 100%	18358 100%	21761 100%	19189 100%	135315 100%

Складено на основі[224, к. 136].

Кардинальні зміни в характеристиці міжвоєнної континентальної еміграції були пов'язані з імміграційною політикою Німеччини й Франції. Тенденції до зменшення еміграції до цих країн проявилися 1931 р. Німеччина, яка попередні п'ять років була лідером серед польських еміграційних ринків, скоротила в 1930–1935 рр. в'їзд поляків до 35 353 осіб, тобто більше ніж у десять разів. У 1931 р. до цієї країни на сезонні роботи виїхало 32 302 особи, у 1932-му – 388, у 1933-му – 701, у 1934-му – 914, у 1935 р. – 1 048 осіб.

Дещо меншими, проте досить суттєвими, були імміграційні обмеження Франції. У першій половині 1930-х рр. польська еміграція до цієї країни скоротилася, порівняно з попереднім періодом, у п'ять разів, до 57 344 осіб. У 1931 р. до Франції емігрувало 32 302 громадяни Польщі, у 1932 р. – 8 133,

у 1933-му – 11 422, у 1934-му – 8 028, у 1935 р. – 1 360 громадян Польщі (див. табл. 4.11).

Таблиця 4.12

Структура еміграції до європейських країн у 1932–1936 рр. за воєводствами, статтю і віросповіданнями

Воєводство	Разом	Стать			Віросповідання					
		Чол.	Жін.	Не надано	Римо-катол.	Греко-катол.	Євангелісти	Православні	Юдеї	Інші, не надано
Разом	100850	28250	72152	448	67192	5093	3279	16378	4857	4051
м. Варшава	2703	917	1782	4	1048	5	53	44	1548	5
Варшавське	1469	691	773	5	1126	2	17	3	319	2
Лодзьке	11603	3734	7849	20	10626	7	143	1	815	11
Келецьке	3059	1111	1908	40	2714	3	11	1	319	11
Люблінське	2905	585	2286	34	1892	30	4	512	438	29
Білостоцьке	668	263	398	7	498	1	13	21	130	5
Віленське	46143	10916	35224	3	28667	2	10	13749	222	3493
Новогрудське	4824	500	4321	3	2490	6	-	1945	44	339
Поліське	91	32	58	1	16	1	-	25	49	-
Волинське	197	80	114	3	37	5	11	55	89	-
Познанське	4697	1692	2951	54	2233	2	2422	1	26	13
Поморське	625	207	389	29	305	1	308	3	4	4
Сілезьке	946	395	498	53	633	3	234	-	22	54
Краківське	5268	1725	3528	15	4997	24	10	4	218	15
Львівське	13056	4394	8534	128	8820	3623	33	12	531	37
Станіславське	651	288	345	18	156	435	9	1	45	5
Тернопільське	1737	641	1076	20	749	941	-	-	29	18
Не надано	208	79	118	11	185	2	1	1	9	10

Складено на основі[224, к. 161].

Впродовж 1932–1936 рр. відбуваються помітні зміни у статевій структурі еміграції: жінки переважають над чоловіками – 72 152 особи (71,5 %) і 28 250 осіб (28 %) відповідно. За рахунок еміграції до Латвії із Віленського, Новогрудського, Поліського та Волинського воєводств помітно зростає частка православних – 16 378 осіб (16,3 %). В еміграції до Франції значно переважають римо-католики – 29 845 осіб (80 %), до Німеччини, попри незначну їх загальну кількість, – євангелісти (3 074 особи, або 73,6 %). Значною є частка юдеїв у еміграції до Бельгії – 1 107 осіб (60 %) – пояснюється активним переселенським рухом наприкінці 1920-х рр. В умовах кризи на ринку праці виїжджали переважно члени родин.

Працевлаштовувалися юдеї в Бельгії переважно у ремісництві та торгівлі (див. табл. 4.13).

Таблиця 4.13

Континентальна еміграція з Польщі (країни, стать та віросповідання емігрантів) у 1932–1936 рр.

Країни	Разом	Стать			Віросповідання					
		Чол.	Жін.	Не зазнач.	Римо-католи.	Греко-католи.	Євангелісти	Православні	Юдеї	Інші, не зазн.
Разом	100830 100%	28250 28%	72152 71,5%	448 0,5%	67192 66,6%	5093 5%	3279 3,3%	16378 16,3%	4857 4,8%	4051 4%
Латвія *	54422 100%	11975 22%	42446 78%	1	29330 53,9%	14 0,3%	11 0,2%	15065 27,7%	11 0,2%	3166 5,82%
Франція	37321 100%	13097 35,1%	23913 64,1%	311 0,8%	29845 80%	4848 13%	52 0,14%	199 0,52%	2227 5,76%	150 0,4%
Німеччина	4179 100%	1539 36,8%	2549 61,0%	91 2,2%	1005 24%	5 0,1%	3074 73,6%	2 0,05%	56 1,35%	37 0,9%
Бельгія	1849 100%	481 26%	1350 73,0%	18 1,0%	695 37,5%	36 1,9%	5 0,3%	5 0,3%	1107 60%	-
Голандія	292 100%	88 30,1%	200 68,5%	4 1,4%	65 22,3%	-	6 2,0%	-	221 75,7%	1

* Дані за віросповіданнями не узгоджуються
Складено на основі. [224, к. 169].

Впродовж 1932–1936 рр. 70,2 % емігрантів до європейських країн походили з Віленського – 46 143 (45,8 %), Львівського – 13 056 (12,9 %) та Лодзького – 11 603 особи (11,5 %) воєводств. Більш рівномірно представлена еміграція із центральних регіонів Польщі. Так, із Краківського воєводства в цей період виїхало 5 268 осіб (5,2 %), з Познанського – 4 697 (4,7 %), з Варшавського (разом із Варшавою) – 4 172 (4,1 %), з Келецького – 3 059 осіб (3 %). Досить високою до Латвії була еміграція з Новогрудського воєводства – 4 824 особи (4,8 %). Найменші показники європейського заробітчання були у Поліському (91 особа) й Волинському (197 осіб) воєводствах (див. табл. 4.12).

У 1932–1936 рр. із 100 850 польських емігрантів до європейських країн переважна більшість була римо-католиками – 67 192 особи (66,6 %). Другою за кількістю групою були православні (16 378 осіб, або 16,2 %) – значною мірою за рахунок еміграції до Латвії. Еміграція греко-католиків становила

5 093 особи (5 %), юдеїв – 4 857 (4,8 %), євангелістів – 3 279 (3,3 %) (див. додаток Н).

Значних масштабів у цей період набуває реєміграція. Міграція у напрямку Німеччини частково збалансовувалася сезонним переміщенням заробітчан, але з країни активно поверталися особи, котрі довгий час там перебували. Французький напрям еміграції у 1930-х рр. польська влада контролювала недостатньо. Польський уряд із великим занепокоєнням спостерігав зростаючу хвилю реєміграції з Франції, польська економіка не витримувала припливу робочих рук, а держава – радикалізації суспільства. У 1931–1935 рр. реєміграція із Франції сягнула 117 099 осіб, або 55,4 % загальної континентальної реєміграції до Польщі[295, s. 232]. Зокрема в 1931 р. з Франції повернулося 26 174 особи (32,5 %), у 1932 р. – 25 126 (76,8 %), у 1933-му – 10 172 (68,2 %), у 1934-му – 20 204 (63,6 %), у 1935 р. – 35 423 особи (68,5 %) (див. табл. 4.14).

Таблиця 4.14

Континентальна реєміграція до Польщі у 1931–1935 рр.

Країни	1931 р.	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1935 р.	Разом
Франція	26174 32,5%	25126 76,8%	10172 68,2%	20204 63,6%	35423 68,5%	117099 55,4%
Німеччина	45689 56,5%	1470 4,5%	704 4,7%	468 1,5%	227 0,4%	48558 23%
Латвія	1471 1,8%	1382 4,2%	487 3,3%	10120 31,8%	15301 29,6%	28761 13,6%
Бельгія	692 0,9%	602 1,9%	347 2,3%	162 0,5%	387 0,8%	2190 1,0%
Інші	6429 8,0%	4126 12,6%	3201 21,5%	816 2,6%	344 0,7%	14916 7,0%
Разом	80455 100%	32706 100%	14911 100%	31770 100%	51682 100%	211524 100%

Складено на основі[295, s. 232].

Пік реєміграції з Німеччини припав на 1931 р., коли до Польщі повернулося 45 689 робітників, або 56,5 % загального показника польської континентальної реєміграції. У подальші роки реєміграція спала, у 1932 р. повернулося 1 470 осіб (4,5 %), у 1933-му – 704 (4,7 %), у 1934-му – 468

(1,5 %), 1935 р. – 227 осіб (0,4 %).

У 1934 р. почалася масова рееміграція з Латвії. Якщо 1931 р. з цієї країни повернулося 1 471 особа, або 1,8 %, 1932 р. – 1 382 (4,2 %), 1933 р. – 487 (3,3 %), то в 1934 р. – 10 120 (31,8 %), а в 1935 р. – 15 301 особа (29,6 %) (див. табл. 4.14).

Загалом між 1931–1935 рр. до Польщі повернулося 211 524 особи, а виїхало з Польщі 135 315 осіб (див. табл. 4.11, 4.14).

Вихід із економічної кризи поновив еміграцію з Польщі. У 1936–1938 рр. швидко зростала континентальна еміграція.

Таблиця 4.15

Континентальна еміграція з Польщі у 1936–1938 рр.

Країни призначення	1936 р.	1937 р.	1938 р.	Разом
Німеччина	1128 3,8%	12159 15,5%	63611 59%	76898 35,6%
Франція	8373 28,1%	33026 42,0%	20481 19%	61880 28,6%
Латвія	19620 65,9%	22831 29%	17844 16,6%	60295 27,9%
Бельгія	310 1,0%	8312 10,6%	1291 1,2%	9913 4,6%
Естонія	-	1081 1,4%	3993 3,7%	5074 2,4%
Люксембург	3 0,0%	870 1,1%	318 0,3%	1191 0,5%
Інші	336 1,2%	348 0,4%	263 0,2%	947 0,4%
Разом	29770 100%	78627 100%	107801 100%	216198 100%

Складено на основі [224, к. 136].

Якщо в 1935 р. до європейських країн із Польщі виїхало 19 189 емігрантів, то в 1936-му – 29 770. Швидке відновлення континентальної еміграції відбулося значною мірою завдяки збільшенню потреби в робочій силі у сільському господарстві Франції та Латвії. У 1936 р. до останньої виїхало 19 620 польських робітників, або 65,9 % річного контингенту до європейських країн. У 1937 р. найбільше польських емігрантів прийняла Франція. Порівняно з попереднім роком сюди прибуло майже учетверо

більше заробітчан: 8 373 особи у 1936 р. і 33 026 – у 1937 р., або 42 % усіх польських емігрантів[224, к. 136].

У 1937–1938 рр. перед польськими сільськогосподарськими робітниками вкотре відкрився німецький ринок праці. Якщо 1936 р. до цієї країни виїхало 1 128 осіб, то в 1937-му – 12 159, а в 1938 р. – 63 611 осіб. Німеччина в 1938 р. поглинула 59 % польської континентальної еміграції[224, к. 136].

У другій половині 1930-х рр. польській владі вдалося досягнути певних успіхів у регулюванні сезонної еміграції до Німеччини, зокрема збільшити частку чоловіків, перенести рекрутації із прикордонних повітів у аграрно перенаселені райони, зосередитися лише на особах польської національності тощо. У відновленому еміграційному русі переважали чоловіки (66 %). Більшість заробітчан, яких рекрутували до Німеччини, походили з Краківського воєводства[660, s. 228].

Третім за чисельністю напрямом сезонної еміграції від 1934 р. стала Латвія. У 1936 р. до цієї країни в'їхало 19 620 громадян Польщі, що становило 65,9 % польської континентальної еміграції, у 1937 р. – 22 831, або 29 %, (відсоткове співвідношення зменшилося за рахунок різкого зростання польської еміграції до Франції), у 1938-му – 17 844 особи, або 16,6 %[224, к. 136].

У 1938 р. кількість польських робітників, що працювали в сільському господарстві Латвії, сягнула 40 тис. осіб, із них 23 тис. перебували в країні впродовж попередніх кількох років, а 17 тис. були завербовані навесні 1938 р. Згідно з анкетними даними, у 1937 р. близько 63 % польських робітників прибули з Віленського воєводства, менше – з Новогрудського, Келецького, Львівського та інших воєводств. Із Віленщини до цієї країни емігрували переважно мало- і середньоземельні селяни. Оплата праці в Латвії була доволі низькою. Чоловіки отримували 1,40 зл. на день, жінки – 1,20 зл. Із появою німецького еміграційного напряму заробітчани із західних та центральних воєводств почали відмовлятися від заробітків у цій країні. Натомість зростає кількість вихідців із найбідніших північно-східних

воєводств. На 1939 р. Латвія потребувала 20 тис. польських робітників, із яких 65 % мали бути жінки[180, к. 30–31].

У післякризовий період відбулося певне поживлення еміграції до Бельгії. Якщо в 1936 р. до цієї країни виїхало лише 310 осіб (1,0 %), то в 1937 р. – 8 312 (10,6 %). Проте вже в 1938 р. зафіксовано лише 1 291 особу (1,2 %).

У 1937 р. польські сезонні робітники почали освоювати естонський ринок праці. Цього року сюди прибула 1 081 особа. Наступного року кількість робітників зросла до 3 993 (3,7 %) (див. табл. 4.15). Попри не зовсім вигідні умови та оплату праці, польська влада всіляко намагалася освоїти цей ринок на противагу німецькому. До Естонії емігрувало переважно населення Віленського й Новоградського воєводств[180, к. 30–31].

У 1937–1938 рр. суттєво збільшився відсоток емігрантів польської національності (див. табл. 4.16, додаток О).

Таблиця 4.16

Континентальна еміграція з Польщі (країни, стать та віросповідання емігрантів) у 1937–1938 рр.

Країни	Разом	Стать			Віросповідання					
		Чол.	Жін.	Не надано	Римо-католи.	Греко-католи.	Євангелісти	Православні	Юдеї	Інші, не надано
Разом	186428 100%	90531 48,5%	95227 51,1%	670 0,4%	153843 82,5%	11165 6%	3615 1,9%	15314 8,2%	834 0,5%	1657 0,9%
Німеччина	75770 100%	33941 44,8%	41797 55,15%	37 0,05	72117 95,2%	3 0	3484 4,6%	-	2 0	164 0,2%
Франція	53507 100%	28145 52,6%	24831 46,4%	531 1,0%	43584 81,47%	9161 17,1%	67 0,13%	310 0,58%	307 0,57%	78 0,15%
Латвія	40675 100%	18614 45,8%	22061 54,2%	-	24701 60,73%	1916 4,71%	1	12781 31,42%	-	1276 3,14%
Бельгія	9603 100%	5569 58,75%	3933 40,1%	101 1,05%	9203 95,6%	77 0,8%	7 0,08%	4 0,04%	296 3,08%	16 1,2%
Естонія	3993 100%	2348 58,8%	1645 41,2%	-	2088 52,3%	-	-	1790 44,8%	-	115 2,9%
Інші	2880	1914	960	6	2150	8	56	429	229	8

Складено на основі [224, к. 169].

З-посеред 186 428 емігрантів римо-католиками були 153 843 особи, або 82,5 %. Кількість православних становила 15 314 осіб, або 8,2 %; здебільшого за рахунок емігрантів до Латвії й Естонії. Греко-католиками були 11 165 осіб

(6 %), євангелістами – 3 615 (1,9 %), юдеями – 834 особи (0,45 %) Серед емігрантів до Німеччини римо-католиків налічувалося 72 117 осіб (95,2 %), надалі лишалася порівняно високою частка євангелістів – 3 484 особи (4,6 %). Серед емігрантів до Франції відсоток римо-католиків був також дуже високий – 81,5 % (43 584 особи), зафіксовано й помітно вищу частку греко-католиків – 17,1 % (9 161 особа). Серед емігрантів до Латвії та Естонії частка римо-католиків була також найвищою – 60,7 % і 52,3 % відповідно, православних – 31,4 % і 44,8 %. 95,6 % усієї польської еміграції до Бельгії становили римо-католики й 3 % – юдеї.

Серед тих, хто емігрував до Німеччини та Латвії, переважали жінки, а до Франції, Бельгії та Естонії – чоловіки (див. табл. 4.16).

Упродовж 1926–1938 рр. спостерігається подальше переважання й зростання частки римо-католиків – від 65,7 % до 82,5 %. Відносно сталою, у межах 5–6 %, була частка греко-католиків. Різко коливається, від 0,5 % у 1926–1931 рр. до 16,2 % у роки кризи й до 8,2 % на фоні зростання еміграції до Франції і Німеччини у 1937–1938 рр., еміграційний рух православних. Тенденція спадання, окрім 1932–1936 рр. (4,8 %), простежується серед юдеїв – від 2,4 % до 0,45 %. Кількісно невисокою, проте із тенденцією до зростання від 0,8 % до 3,3 % у роки кризи, а також певним спадом до 1,9 % в останні роки, була континентальна еміграція євангелістів (див. табл. 4.17).

Таблиця 4.17

Структура континентальної еміграції в 1926–1938 рр. за віросповіданнями

Роки	Разом	Віросповідання									
		Римо-католики		Греко-католики		Православні		Юдеї		Євангелісти	
		тисяч	%	тисяч	%	тисяч	%	тисяч	%	тисяч	%
1926–1931	743 312	488538	65,7	40418	5,4	3728	0,5	17525	2,4	6236	0,8
1932–1936	100 850	67192	66,6	5093	5	16378	16,2	4857	4,8	3279	3,3
1937–1938	186 428	153843	82,5	11165	6%	15314	8,2	834	0,45	3615	1,9%

Складено на основі [224, к. 158, 161, 164].

Завдяки зусиллям польської влади вдалося досягнути більш

рівномірного відтоку емігруючого населення в центральних і західних воєводствах Польщі, а також збільшити в ній частку етнічних поляків. У 1937–1938 рр. перше місце за кількістю емігрантів належало Лодзькому воєводству – 36 461 особа (19,6 %), за ним ішли Львівське – 26 332 (14,1 %), Віленське – 25 564 (13,7 %), Познанське – 23 980 (12,9 %), Келецьке – 23 553 (12,6 %), Краківське – 23 208 (12,4 %) воєводства. Звідси разом виїхало 85,3 % осіб. Із Віленського воєводства, як уже зазначалося, виїжджали здебільшого до Латвії та Естонії, з решти воєводств – до Німеччини і Франції. Серед емігрантів із Лодзького воєводства римо-католики становили 98,9 %, Келецького – 99,8 %, Познанського – 92,1 %, Краківського – 98,3 %, Львівського – 69,2% (пораховано на підставі[224, к. 164]).

Значно менші квоти на сезонні роботи виділялися східним і північним воєводствам, винятком було лише Віленське воєводство. Зростання еміграційного руху на цих територіях відбулося унаслідок того, що зменшилося зацікавлення латвійським напрямом у центральних і західних воєводствах.

Традиційно низькими були квоти для воєводств з українським населенням. Винятком було лише Львівське воєводство, де кількість континентальної еміграції сягнула 26 332 осіб, щоправда, римо-католиків серед них було 18 222 особи, або 69,2 %, греко-католиків – 7 529 (28,6 %). У Тернопільському воєводстві участь у континентальній еміграції взяло лише 4 682 особи, серед них римо-католиків – 2 041 (43,6 %), греко-католиків – 2 627 (56,1 %), у Станіславському відповідно із 997 осіб 286 (28,7 %) були римо-католиками, 696 (69,8 %) – греко-католиками. Традиційно мізерною була континентальна еміграція із Волинського воєводства – 547 осіб (римо-католики – 107 (19,6 %), греко-католики – 29 (5,3 %), православні – 398 (72,8 %)). Ще менша цифра зафіксована в Поліському воєводстві – 396 осіб (римо-католики – 76 (19,2 %), греко-католики – 18 (4,5 %), православні – 290 (73,2 %)) (див. табл. 4.18).

Досить високою була частка римо-католиків серед заробітчан із

північно-східних воєводств. Так, із Віленського воєводства на сезонні роботи виїжджало 51,3 % римо-католиків і 44,3 % православних, із Новогрудського – 44,4 % і 55,2 %, Білостоцького – 95,1 % і 1,1 % відповідно.

Таблиця 4.18

Структура еміграції до європейських країн у 1937–1938 рр. за воєводствами, статтю і віросповіданнями

Воєводство	Разом	Стать			Віросповідання					
		Чол.	Жін.	Не зазн.	Римо-катол.	Греко-катол.	Євангелісти	Православні	Юдеї	Інші, не зазн
Разом	186428	90531	95227	670	153843	11165	3615	15314	834	1657
м. Варшава	544	157	384	3	347	-	21	11	165	-
Варшавське	3126	1507	1607	14	3035	5	22	-	66	-
Лодзьке	36461	16619	19775	67	36059	14	242	4	140	2
Келецьке	23553	11568	11921	64	23496	2	5	-	43	7
Люблінське	3242	1485	1749	8	2537	80	3	580	36	6
Білостоцьке	4232	2952	1273	7	4024	8	42	49	27	82
Віленське	25564	11703	13858	3	13119	10	-	11322	18	1095
Новогрудське	4513	2495	2018	-	2003	14	1	2490	5	-
Поліське	396	309	87	-	76	18	-	290	12	-
Волинське	547	353	194	-	107	29	3	398	10	-
Познанське	23980	11519	12258	203	22084	1	1884	1	10	-
Поморське	1552	771	768	13	762	1	784	-	5	-
Сілезьке	3373	1565	1734	74	2753	2	568	-	7	43
Краківське	23208	11066	12087	55	22812	129	24	160	76	7
Львівське	26332	13202	13031	99	18222	7529	9	6	183	383
Станіславське	997	581	407	9	286	696	5	1	9	-
Тернопільське	4682	2640	2015	27	2041	2627	-	2	9	3
Не надано	124	39	61	24	80	-	2	-	13	29

Складено на основі [224, к. 164].

Більші групи євангелістів емігрували з Познанського воєводства – 1 884 особи, або 52,1 % усієї кількості учасників цієї громади в континентальному еміграційному русі, з Поморського – 784 особи (21,7 %), з Сілезького – 568 (15,7 %) та Лодзького – 242 особи (6,7 %).

Досить незначними показниками наприкінці 1930-х рр. характеризується єврейська еміграція. У 1937–1938 рр. виїхало лише 834 особи, менше ніж один відсоток усієї польської континентальної еміграції (див. табл. 4.17).

У другій половині 30-х років зафіксовано посилення рееміграції. Відомо, що еміграція до Німеччини, Латвії й Естонії мала сезонний характер, а

Франція у цей період ввела ряд обмежень щодо іноземців, що стало основною причиною рееміграцією поляків. В 1936 р. найбільше польських робітників повернулося із Франції (23 229 осіб, або 56,0 %) і Латвії (17 250 осіб, або 41,6 %). Значний наплив польських сезонних робітників до Німеччини у 1938 р. спричинив відповідно і найбільшу хвилю рееміграції (56 350 осіб, або 61,3 %) під кінець року[297, s. 35].

Таблиця 4.19

Континентальна рееміграція до Польщі в 1936–1938 рр.

Країни призначення	1936 р.	1937 р.	1938 р.	Разом
Німеччина	291 0,7%	10978 28,1%	56350 61,3%	67619 39,2%
Латвія	17250 41,6%	19219 49,2%	20103 21,9%	56572 32,8%
Франція	23229 56,0%	7568 19,4%	12094 13,2%	42891 24,9%
Естонія	-	814 2,1%	2753 3,0%	3567 2,1%
Бельгія	320 0,8%	52 0,1%	99 0,1%	471 0,3%
Люксембург	9 0,0%	18 0,1%	172 0,2%	199 0,1%
Інші	388 0,9%	377 1,0%	315 0,3%	1080 0,6%
Разом	41487 100%	39026 100%	91886 100%	172399 100%

Складено на основі [224, к. 136].

У загальному міграційному балансі в 1936–1938 рр. із Польщі до країн Європи виїхало 216 198 осіб, а повернулося 172 399 осіб (див. табл. 4.16, 4.19).

Аналіз перебігу міграційних рухів між Польщею та європейськими країнами засвідчив, що польській владі вдалося їх опанувати. Головні міграційні потоки скеровувалися визначеними державою та встановленими міждержавними угодами напрямками. Основними країнами еміграційного відпливу для Польщі впродовж усього міжвоєнного періоду були Франція та Німеччина (див. додаток Ж).

Динаміка еміграційного руху упродовж міжвоєнного періоду засвідчує

його пряму залежність від економічної кон'юнктури в країнах імміграції, подекуди також мали місце й політичні мотиви. Тимчасові імміграційні обмеження вдавалося частково компенсувати переорієнтацією міграційних потоків до інших країн та збільшенням нелегальної еміграції. Як свідчить статистика, запровадження обмежень Францією кількісно компенсувалося збільшенням легальної та нелегальної еміграції до Німеччини і навпаки. В окремі роки роль компенсатора виконувала Бельгія, з якою польській владі, незважаючи на значні зусилля, так і не вдалося укласти повноцінної еміграційної угоди (див. додаток К).

Особливо гостро залежність Польщі від зовнішніх ринків праці проявилася в роки світової економічної кризи, коли виїзди заробітчан до європейських країн майже припинилися і розпочався процес масової рееміграції. Усвідомлюючи небезпечну залежність від Німеччини та Франції як основних зовнішніх ринків праці, польська влада активізує пошуки нових країн, які могли б перебрати на себе тягар безробіття та стати альтернативою уже усталеним еміграційним зв'язкам. У другій половині 1930-х рр. польська влада зосереджує свою увагу на Латвії та Естонії, з якими досить скоро були укладені відповідні міждержавні еміграційні угоди. Саме в цей час як альтернатива європейської сезонної та переселенської еміграції в проурядових колах значної популярності набуває ідея переселенської еміграції колонізаційного типу. Лунають також заклики до набуття власних колоній як украй потрібних для економіки країни ринків сировини та збуту, до яких міг бути скерований потік надлишкової робочої сили в країні.

Реалізація польської континентальної еміграційної політики мала чіткі регіональні та національні особливості. З одного боку, на її формування впливали еміграційні традиції, з іншого – послідовно впроваджувана державна політика. Дозвіл на вербування і виїзд до Німеччини та Франції надавався здебільшого мешканцям західних та центральних воєводств. Беззаперечними лідерами тут були Лодзьке (30,7 %), Келецьке (14,8 %) та Познанське (10,6 %) воєводства. Східним воєводствам квот для європейської

еміграції майже не виділяли. Найбільш показовими з цього погляду є Волинське та Поліське воєводства, з яких упродовж 1926–1938 рр. виїхало до європейських країн лише 2 360 (0,2 %) та 1061 (0,1 %) особа відповідно. Загальна кількість польської континентальної еміграції у цей період сягнула 1 030 590 осіб.

Як засвідчує проведений аналіз, серед емігрантів до європейських країн абсолютне лідерство належало римо-католикам. Згідно з офіційними даними за 1926–1938 рр., їх частка становила 68,9 %, у той час як греко-католиків було 5,5 %, православних – 3,4 %, юдеїв – 2,3 % (див. додаток П). Загалом це підтверджує реалізацію планів польської влади щодо скерування до європейських країн переважно представників польської титульної нації, тоді як представників національних меншин спонукали до заокеанської еміграції.

РОЗДІЛ 5. МІЖКОНТИНЕНТАЛЬНА ЕМІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА

5.1. Засади та механізми реалізації

Відновлення польської міжконтинентальної еміграції в перші повоєнні роки відбувалося під впливом імміграційної політики США та Канади. Імміграційні обмеження цих країн кардинально вплинули на динаміку й напрями міжвоєнних міграцій, переорієнтувавши їх до Латинської Америки та Палестини (див. додаток Л). Попри зменшення кількості переселенців та зміну їх співвідношення між країнами, провідне значення залишалося за Америкою. Новим напрямом, який активно розвивався впродовж міжвоєнного періоду, стала Палестина. Загалом 94 % міжконтинентальної еміграції з Польщі цього періоду були скеровані й зосереджені саме в цих у трьох напрямках: північноамериканському – США і Канада (52,2 %); південноамериканському – Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай (27,6 %); Палестина (13,9 %)[224, к. 45] (див. додаток З).

Характерною ознакою міжвоєнних міграційних рухів стало зменшення європейської еміграції до американських країн загалом. На таку тенденцію частково впливали труднощі транспортування. Океанські судна в 1919–1920 рр. використовували для перевезення війська та армійського спорядження. Помітний вплив справило подорожчання переїзду на тлі низької купівельної спроможності потенційних емігрантів, спричиненої економічною кризою та девальвацією грошей. Новим адміністративним бар'єром стало впровадження паспортів та численних бюрократичних формальностей. До причин, які зменшили потік міжконтинентальної еміграції в перші повоєнні роки, слід віднести також добру кон'юнктуру для європейського сільського господарства, підвищення заробітків промислових робітників та поліпшення соціальних умов праці на тлі кризових економічних явищ у США[645, s. 70–71].

Особливий вплив на міграційні настрої мали патріотичні налаштування

європейців. Серед сотень тисяч польських емігрантів, змушених до пошуків заробітків за океаном, зростало прагнення осісти на власній землі. Очікування живилися проголошенням незалежності Польщі, а також задекларованими нею економічними реформами. У польському емігрантському середовищі панувало переконання, що всі національні сили – і в країні, і поза її межами – мають бути скеровані на відбудову держави[660, s. 58].

Водночас постійно були причини, що спонукали людей до іншого вибору – еміграції. Демобілізовані молоді люди, які не могли прилаштуватися до цивільного життя у своїй державі, шукали можливостей в інших країнах. Складна повоєнна ситуація в Італії, Польщі змусила уряди цих країн спростити процедури отримання еміграційних паспортів. Першими емігрували ті, кому родичі або знайомі оплатили вартість переїзду[645, s. 70–71].

Контроль за міжконтинентальною еміграцією в Польщі здійснювало Еміграційне управління та його представництва, які через староства визначали контингент емігрантів до тієї чи іншої країни та регулювали видачу закордонних паспортів. Контроль еміграційних органів, поряд із численними пов'язаними з отриманням паспортів імміграційними обмеженнями і формальностями, що їх запровадили країни імміграції, був покликаний перешкодити стихійним переселенням, які заохочували агенти мореплавних компаній.

Посилення контролю над заокеанською еміграцією у Польщі супроводжувалося впровадженням жорсткого контролю над діяльністю мореплавних компаній і приватних посередників, які займалися організацією виїзду охочих. Взаємовідносини державних еміграційних органів і мореплавних компаній у Польщі, до появи еміграційного закону 1927 р., регулювалися концесіями, які визначали межі їх повноважень та обов'язків. У них обумовлювалися питання продажу корабельних квитків, службового персоналу компанії, умов переїзду й опіки над емігрантами, створення

агентств і проведення вербункових акцій, урядового контролю, фінансових справ та матеріальних і судових гарантій.

Незважаючи на спроби контролювати еміграційний рух, він мав багато особливостей, його організатори в різний спосіб обходили адміністративні перешкоди, щоб уникнути повного контролю[789, s. 90–91].

Упродовж усього міжвоєнного періоду перед польською владою гостро стояло питання щодо створення та ефективного використання власного флоту. З такою ініціативою на початку 1920 р. виступила Комісія у закордонних справах законодавчого Сейму, яка запропонувала скерувати еміграцію у заокеанські країни через Гданськ. Проте через відсутність фінансів навесні 1920 р. Міністерство промисловості й торгівлі прийняло рішення про видачу концесій іноземним мореплавним компаніям. Розпорядженням Міністерства промисловості й торгівлі (за узгодженням із МПіСО та іншими міністерствами) від 26 липня 1920 р. було прийнято рішення, що еміграційний рух має проходити лише через Гданськ. Частина суден мала перевозити емігрантів із Польщі безпосередньо до американських портів. Міжконтинентальні судноплавні компанії були зобов'язані організувати колективне перевезення пасажирів зі всієї території країни до Гданська та брати фінансову співучасть в утриманні транзитних пунктів для емігрантів. Їм також заборонялося займатися еміграційною агітацією.

Першу концесію на перевезення емігрантів із Польщі отримала 22 листопада 1920 р. бельгійська мореплавна компанія «Red Star Line». У 1921 р. концесії на морські перевезення мали 17 іноземних компаній, переважно англійських та американських. Жодної концесії не отримали німецькі судноплавні перевізники, з огляду на напружені політичні стосунки[660, s. 50–51].

У червні 1921 р. Еміграційне управління надало дозвіл на відкриття представництв мореплавних компаній у 20 містах Польщі, зокрема в Західній Україні – у Львові, Станіславові, Тернополі, Рівному, Ковелі, Бресті[451, с. 57].

У лютому 1921 р. через неспроможність забезпечити належний рівень перевезень через порт у Гданську Еміграційне управління дозволило скерувати 40–50 % емігрантів через інші порти. Дипломатичними зусиллями США, Великобританія й Канада домоглися від польської влади згоди на перевезення емігрантів так званими ламаними перевізними маршрутами. З Гданська до західноєвропейських портів пасажирів довозили старі невеликі кораблі, де вони пересідали на океанічні судна і продовжували подорож. На міжміністерській конференції в МПіСО 13 травня 1922 р. запевнювали, що ці поступки будуть тимчасовими, проте така практика тривала ще багато років[660, s. 51].

У 1921 р. більшість заокеанських емігрантів із Польщі завантажувалася на океанські судна безпосередньо в західноєвропейських портах, здебільшого в Антверпені (понад 30 тис. осіб), Трієсті (5 тис.), Роттердамі (3 тис.), Гаврі (3,5 тис. осіб)[351].

Можливість імміграційних ринків, пряма залежність польської еміграції від політики країн імміграції підштовхнули польську владу до пошуків ширших можливостей контролю процесу еміграції та економічних зисків від неї. Одним із найдієвіших засобів, на думку багатьох теоретиків еміграційної політики, була переселенська еміграція колонізаційного типу, яку МЗС почало активно апробувати від кінця 1920-х рр. та втілювати в умовах припинення європейської заробіткової еміграції на початку 1930-х рр.

Відомий польський учений С. Гломбінський, ідеї якого співзвучні із загальними політичними й суспільними настроями того часу, вважав, що поселенська еміграція може виконувати додаткову економічну роль для своєї батьківщини, за умови правильної її організації з боку держави та публічної підтримки суспільства. На його думку, для цього потрібно наступне:

- 1) Забезпечити на тривалий період часу території з сприятливими кліматичними й комунікаційними умовами для поселення значних скупчень емігрантів. Якщо країна імміграції перебуває на нижчому економічному і культурному рівні розвитку, ніж переселенці, це дасть їм змогу зайняти

більш впливове становище в суспільній ієрархії та організації держави. Натомість у разі поселення в середовищі вищої культури іммігранти потраплять у підпорядковане становище, що позбавить їх самостійності та впливу.

2) Еміграція має охоплювати лише ту частину суспільства, яка представляє надлишок продуктивних сил у певній сільській місцевості або галузі промисловості, аби не завдати шкоди продуктивним силам країни. За цих умов еміграція посприяє покращенню сільськогосподарського устрою та зменшить безробіття.

3) Еміграція може утримувати сталі економічні стосунки з батьківщиною, постачаючи її сировиною і продукцією, яких вона не має, та вивозити продукцію, якої вистачає. В такий спосіб еміграція може позитивно вплинути на національне виробництво та зовнішню торгівлю.

4) Еміграція може використовувати транспортну та фінансову системи батьківщини і створювати власні структури, оперті на вітчизняні установи. Це може з часом позитивно вплинути на розвиток взаємних торговельних і кредитних стосунків.

5) Планово впроваджувана і підтримувана поселенська еміграція згодом може стати впливовим засобом національної експансії й повернення досвідчених фахівців та капіталів[617, s. 12].

У 1928 р. Морська і колоніальна ліга розпочала активну пропаганду щодо утворення власних колоній. За кілька років ця ідея охопила широкі суспільні верстви й відобразилася в численних пропозиціях, ухвалах і резолюціях різних організацій, інституцій і товариств. 28 лютого 1933 р. польський Сенат прийняв ухвалу, в якій наголошувалося на необхідності Польщі володіти колоніями. Сенатори зобов'язали уряд домагатися на міжнародному рівні надання Польщі колоніального мандата. Підставою колоніальних концепцій було переконання, що швидкі темпи розвитку промисловості неможливі без володіння власними сировинними ресурсами та морським транспортом і що лише польська експлуатаційна та промислово-

торговельна експансія, через створення власних колоній, може забезпечити належний рівень конкуренції у світовій економіці[145, к. 108–110].

Причина неконкурентноспроможності Польщі розглядалася як похідна від несправедливого колоніального облаштування світу й крилася в імперіалістичній політиці колоніальних країн, які були неспроможні навіть частково використати доступні їм природні ресурси та забезпечити ефективний розвиток своїх колоніальних територій.

Польська колоніальна програма спиралася на переконання, що розвиток національної промисловості був неможливий без володіння завжди доступними власними сировинними ресурсами, оскільки країни, які монополізували сировину, є промислово розвинутими, і в разі створення конкуренції зможуть завжди обмежити до них доступ. Аналіз торговельних оборотів товарами з колоніальних країн засвідчував, що польська промисловість цілком залежить від іноземних джерел сировини. На покриття іноземного посередництва, транспорту та завищених монополізованих цін виділялися мільйонні суми. Польський оборот товарами з колоніальних країн був досить односторонній і зовсім не компенсовувався експортом внутрішніх товарів[145, к. 111–112].

Основні положення польської колоніальної програми зводилися до необхідності отримати власні колоніальні території, які б відповідали можливостям ведення сільського господарства як сировинної бази для польської промисловості; укладання з однією з колоніальних країн на придатних до аграрно-плантаційного господарства територіях колоніального господарчого кондомініуму для створення великих, фінансово стійких господарств та використання наявних там природних ресурсів; входження на територію однієї з мандатних колоній, де члени Ліги Націй мають рівні права і доступ, а їхня діяльність не підлягає жодним обмеженням щодо експлуатації сировинних ресурсів для потреб власної промисловості; концентрація розпоршених державних капіталів, призначених на фінансування польських колоніальних оборотів для впровадження свідомої й

цілісної торговельної політики; створення в країні торговельно-фінансового апарату, покликаного організувати й забезпечити товарний і фінансовий економічно-торговельний обмін між метрополією та її колоніальною територією для забезпечення промисловості й торгівлі сировиною та продукцією, що її виробили польські підприємства й колоністи; організації польськими колоніальними підприємствами морського транспорту для перевезення сировини й продуктів, необхідних для польських плантаторів.

Отримання Польщею колоніальних територій було перспективним постулатом польських колоніальних прагнень, які могли бути реалізовані через укладання Польщею кондомініуму з колоніальною метрополією. Одночасно з початком колоніального аграрно-плантаційного проникнення на територію кондомініуму передбачалася сировинно-експлуатаційна експансія на територію однієї з африканських підмандатних територій, до яких згідно з Версальським договором кожний із членів Ліги Націй мав вільний доступ і де її члени мали рівні господарчі права з мандатором. Формою входження до мандатної території було отримання територіальних концесій спілками з польським капіталом і керівним та фаховим персоналом[145, к. 115–116].

Для втілення колонізаційної ідеї було обрано Південну Америку з огляду на відсутність там юридичних обмежень на в'їзд іммігрантів із Європи.

У січні 1932 р. Морська і колоніальна ліга надіслала до Ради міністрів «Нарис польської колоніальної й колонізаційної акції на території Південної Америки та французьких колоній в Африці». У ньому пропонувалося, у зв'язку з припиненням еміграції до Німеччини та Франції надати урядові гарантії для приватного польського капіталу, завдяки якому можна було б розвинути поселенську еміграцію до Південної Америки. Цей план підтримала Міжміністерська еміграційна комісія, засідання якої відбулося 22 лютого 1933 р. за участю представників МЗС, МСО, Міністерства промисловості і торгівлі, Міністерства фінансів і Державного сільськогосподарського банку. Комісія прийняла ухвалу підтримувати

поселенську акцію в штатах Парана та Місьйонес. Було також ухвалено рішення про виділення кредиту в сумі 120 тис. зл. для колонії «Білий Орел» в Еспіріту-Санту, що на той момент перебувала в занедбаному стані. Чергові позики для цієї колонії були виділені в серпні 1933 р.

Практика покриття коштом державного бюджету невдалих колонізаційних проектів мала місце в ряді інших випадків і свідчила про серйозну державну фінансову підтримку програми колонізації. Так, зокрема, Міжміністерська еміграційна комісія анулювала заборгованість по раніше виділених з Державного казначейства та Державного сільськогосподарського банку кредитів Колонізаційному товариству. Було також прийнято рішення про покриття збитків, пов'язаних з банкрутством польських колонізаційних спілок у Перу.

МЕК підтримала колонізаційні заходи ЛМіК в Парані, виділивши 100 тис. зл. безвідсоткової позики. У Парані пропонувалося утворити мережу зразкових польських поселень, зорієнтованих на збут у Польщі виробленої в ній продукції, а також збудувати залізничну колію для з'єднання єдиною мережею нових територій у Куритибі. Окрім того, на закупівлю територій під осадництво в Аргентині у провінції Місьйонес МЕК виділила 210 тис. зл. Закуплені через Державне казначейство території в Парані та Місьйонесі формально мали стати власністю створених місцевими поляками товариств[228, к. 12–18].

Для реалізації планів розширення поселенської еміграції до Південної Америки МЗС через підставних осіб створило в Аргентині у липні 1935 р. поселенське підприємство у формі акційної спілки «Північна колонізаційна компанія» («Compania Colonizadora del Norte Sociedad Anonima») з резиденцією у Буенос-Айресі. Номінальний капітал спілки становив 700 тис. песо, з яких МЗС викупило всю першу емісію в сумі 350 тис. песо. Ця спілка придбала 46 тис. га над річками Ато і Параною. У Бразилії польська дипломатія зацікавилася утвореною місцевими поляками Паранською осадницькою спілкою (Parańska Spółka Osadnicza) з капіталом 26 тис.

мілрейсів, яка на той момент перебувала в стані занепаду. Восени 1935 р. МЗС із капіталом 1 млн мілрейсів увійшло до цієї спілки й придбало в Парані над річкою Ріо-дас-Кабрас 63 тис. га землі вартістю 600 тис. мілрейсів. Придбання землі здійснювалося через підставних осіб, оскільки міністерство не могло виступати акціонером. 8 квітня 1935 р. у Варшаві було утворено акціонерну спілку – Міжнародне осадницьке товариство (МТО) (Towarzystwo Osadnicze Spółka Akcyjna). До його керівного складу на правах урядового комісара увійшов делегований МЗС секретар Міжміністерської еміграційної комісії А. Зарихта. Акційний капітал спілки становив 500 тис. зл., 50 % якого покривав Державний сільськогосподарський банк, а 50 % – МЗС. МТО планувало утримувати акції двох польських поселенських спілок у Бразилії й Аргентині[229, к. 7–8].

У середині 1939 р. МТО, окрім 60 тис. га в Аргентині та 63 тис. га у Бразилії, володіло створеною в Південній Франції сільськогосподарською спілкою – Société Anonyme d'Exploitation Agricole w Perigueux, у розпорядженні якої було близько 200 га площ[214, к. 245]. Для утримання цих трьох спілок із Державного казначейства виділялося близько 1 700 тис. зл. До липня 1939 р. МТО вдалося оселити в Аргентині й Бразилії заледве 400 родин[214, к. 245].

Важливий вплив на формування колоніальних планів Польщі мала зовнішня політика Німеччини та Італії. Особливо наполегливою щодо повернення старих та набуття нових колоній була позиція гітлерівської Німеччини, що викликало значне занепокоєння не лише серед невеликих колоніальних держав, таких як Португалія, Бельгія, Голландія, а й у Великобританії та Франції. Жодна французька політична партія не припускала ревізії статусу заокеанських французьких колоній на користь Німеччини чи Італії. Натомість публічна думка Великобританії щодо колоній розділилася. Лейбористи вважали, що через нерівномірний доступ до сировини мир у Європі під загрозою, а Японія, Німеччина та Італія рано чи пізно впадуться до практичних кроків, аби це змінити, якщо Великобританія

та інші народи не погодяться на справедливий поділ територій. Натомість більшість консерваторів виступала проти зміни світового колоніального порядку. Частина з них ратувала за певні економічні концесії. Ллойд Джордж при тім стверджував: «Не думаю, що ми можемо бути спокійними, не розглядаючи питання мандатів. Я не прихильник поступок хоча б частиною Британської імперії, проте, відповідно до Версальського договору, згадані території передані Лізі Націй, а не у британську власність, яка й має всі повноваження на них». Отож міністр закордонних справ Е. Іден на засіданні Палати громад 24 лютого 1936 р. стверджував, що він «готовий будь-коли вивчити це питання, а саме обговорення могло б відбутися в Женеві»[649, s. 48–51].

Уведення німецьких військ у демілітаризовану зону в Надренії викликало розгубленість серед західних політиків. 31 березня 1936 р. Гітлер розіслав урядам Великобританії, Франції, Бельгії та Італії меморандум, у якому, поміж іншим, висловив сподівання на те, що шляхом мирних переговорів удасться досягнути порозуміння в питаннях рівного права на колонії. У відповідь Великобританія виступила з ініціативою, яку підтримали Франція разом з іншими європейськими країнами, США і Японія, про скликання міжнародної конференції з питань доступу до сировини[660, s. 237–238].

Польська дипломатія уважно спостерігала за перебігом дискусій навколо колоніальних питань. 29 січня 1936 р. вперше, під час засідання бюджетної комісії Сенату, з офіційною заявою виступив Ю. Бек. Він, зокрема, стверджував: «У результаті міжнародного порозуміння наша держава буде, очевидно, мати рівні права й можливості для реалізації своїх інтересів»[649, s. 48].

Почалася активна підготовка польських колоніальних завдань. 9 травня 1936 р. у МЗС відбулася внутрішня конференція за участю В. Т. Дриммера, директора консульського департаменту та персонального бюро, і А. Зарихти, начальника еміграційного відділу. В ході дискусій було визначено, що

найкращим способом розв'язати польські колоніальні претензії було б відселення євреїв на мандатні території або колонії в Африці. Припускали також, що на цих територіях можна було б поселити частину сільського населення[151, к. 1–6].

Ю. Бек вважав, що Польща не повинна відкрито заявляти про власний колоніальний ревізіонізм, оскільки ще не склалися належні обставини, а таку ініціативу світове співтовариство може сприйняти негативно. Натомість, на його думку, слід було підготувати власну, добре обґрунтовану позицію на випадок появи дискусій на цю тему. Ю. Бек зазначав, що висунення безпосередньої вимоги надати колонії є неприйнятним, тому слід оперувати іншими визначеннями, у жодному разі не вживаючи поняття «колонія». Найбільш прийнятними, на його думку, могли б бути заяви про претензії на один із мандатів або колоніальних кондомініумів чи спеціальних концесій на осадництво[148, к. 15].

Із закликом до активної проколонізаційної політики виступив сенатор Т. Петражицький. 20 червня 1936 р. на об'єднаному засіданні правової і бюджетної комісії Сенату він заявив, що Польща, на відміну від Німеччини, не висуває колоніальних вимог, проте коли у світі постане це питання, Польща не матиме впливового голосу, оскільки зараз мовчить і відповідно не готує світової думки[649, s. 48].

МЗС на конференції 22 червня 1936 р. визначила найкращий момент проголошення власних колоніальних претензій – вересневе засідання Ліги Націй, на якому мало розглядатися питання італійської агресії в Абіссинії. Співпрацівники Ю. Бека наголошували, що Польщі слід зачекати з виголошенням своїх колоніальних претензій до моменту відвертого виступу в тій справі Німеччини. А. Зарихта стверджував: «Країни, які мають колонії, побоюючись міжнародного напруження, швидше згодяться на поділ якихось Убангі, Руанди-Урунді чи Анголи, аніж спровокують початок нової європейської чи світової війни. Польща наголошує, що нещастя війни вдасться відвернути, якщо народам, котрі задихаються, дати трохи місця під

сонцем. Укажемо на Руанду, Анголу, Танзанію. Ми виступаємо за знесення імміграційних бар'єрів і доступ до колоніальних джерел сировини, необхідних для покриття потреб кожної країни. [...] Питання колоній на закордонних територіях ми ставимо в такий спосіб: ми не маємо коштів, але маємо цінний людський матеріал. Із такою постановкою питання поєднуємо справи кондомініуму. Я є прихильником кондомініумної співпраці з малими країнами і передусім із Бельгією та Португалією»[151, к. 11–12].

Свою позицію Міністерство закордонних справ аргументувало, по-перше, перенаселенням країни, по-друге, вичерпанням за десять років можливостей осадництва на східних кресах. Отже, справа здобуття колоніальних територій була нагальною[748, s. 11–16].

Тим часом на міжнародній арені Б. Муссоліні наполегливо намагався залучити А. Гітлера до спільної акції – ревізії колоніального статусу малих країн, таких як Бельгія, Голландія і насамперед Португалія. Італія намагалася втягнути до цієї акції і Польщу. Проте Гітлер не поспішав розкривати своїх намірів, залишаючи італійські пропозиції без уваги. Лише 9 вересня 1936 р. на конгресі Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини в Нюрнберзі у своєму посланні він уперше у виразній формі почав вимагати повернення німецьких колоній, необхідних для розвитку економіки та платіжного балансу Німеччини[649, s. 45–47].

До більш радикальних кроків Ю. Бека спонукав виступ Гітлера, а також скасування у липні 1936 р. економічних санкцій проти Італії. 19 вересня 1936 р. на засіданні Ради Ліги Націй він запропонував ввести до складу Мандатної комісії польського делегата. Великої підтримки та розголосу цьому виступу надала Морська і колоніальна ліга, яка надіслала Беку відкриту телеграму з привітанням: «У цьому вбачаємо перший крок Польщі до задоволення її колоніальних домагань»[649, s. 49]. 3 жовтня 1936 р., напередодні засідання Економічної комісії Ліги Націй, агенція «Іскра» надіслала з Женеви повідомлення, яке польська й закордонна преса трактували як офіційне висунення Польщею колоніальних вимог. У

повідомленні стверджувалося, що польська делегація оголосить Економічній комісії свої тези, які стосуватимуться заморської експансії і які можна звести до двох постулатів: Польща мусить отримати доступ до сировини та мати гарантовані можливості колонізаційної еміграції. Ці наміри Польща хоче втілювати разом із міжнародним співтовариством»[649, s. 49].

Польські тези на засіданні Економічної комісії виголосив заступник міністра промисловості й торгівлі А. Росе, котрий указав на необхідність виділення міжнародного капіталу для фінансування еміграції з Польщі. Постійний представник Польщі при Лізі Націй Т. Комарницький на засіданні політичної комісії висловив зацікавлення польської влади в посиленні еміграції євреїв. 9 жовтня зібрання ухвалило британський проект резолюції щодо створення спеціальної комісії експертів для вивчення питань доступу до сировини. Було також ухвалено польську резолюцію, яка закликала Лігу Націй та Міжнародне бюро праці до скликання спеціальної конференції, присвяченої питанням щодо збільшення світового обороту капіталу та міграційних процесів[649, s. 51–53].

Напередодні осінньої сесії Ліги Націй МЗС виробило принципи польської колоніальної політики та її пропаганди. Їх зміст було викладено в численних документах, розісланих відповідним установам упродовж літа 1936-го – весни 1937 рр., та узагальнено в таємному документі «Демографічні й сировинні проблеми на міжнародній арені», поміщеному в інформаційному перегляді «Польща і закордоння» («Polska a Zagranica») у числі 14 від 21 серпня 1937 р. Основні положення, що їх порушила Польща в міжнародних дискусіях, викладено в таких тезах:

1. Світовий економічний розвиток потребує належного збалансування трьох основних елементів економічного життя: належних економічних умов, капіталу й праці.

2. Політична й економічна еволюція світу призвела до виразних диспропорцій володінь країн: з одного боку, деякі країни мали вдосталь капіталів і сировини, а також економічно необжитих територій (колоніальні

імперії); з іншого боку, – країни, для яких характерна нестача капіталів і сировини, а також перенаселення, що негативно впливає на їх господарський потенціал. До країн, відносно перенаселених, належить зачислити, окрім Японії, також Польщу.

3. Усунення перенаселення Польщі, передусім села, може відбутися двома шляхами: розвитком промисловості та оздоровленням аграрного устрою країни. Обидві обставини тісно пов'язані з міжнародними проблемами: питаннями доступу до сировини та еміграції. Розвиток промисловості в країні, позбавленій капіталів і ряду сировинних ресурсів, можна забезпечити лише поступово. Тому відтік незайнятого сільського населення до міст може відбуватися теж частково і не може відповідати темпам приросту населення. У зв'язку з цим еміграція, у тривалій перспективі, розглядалася як незамінний спосіб регулювання економічної ситуації в державі.

4. Перед Першою світовою війною еміграція була автоматичним клапаном безпеки для країн, обтяжених перенаселенням. Американський континент поглинав надмір населення Великої Британії, Італії, іберійських і скандинавських країн та польських земель. Упродовж 1825–1925 рр. з Європи емігрувало близько 60 млн людей, із польських земель лише впродовж 1870–1914 рр. – близько 3,5 млн осіб.

Повоєнні міграційні тенденції загальмували ті вирівнювальні процеси, перебиваючи у такий спосіб перенаселеним країнам природний демографічний прохід.

Зважаючи на небезпеку, викликану недостатнім заселенням територій, здобутих білою расою, а також на зростання натиску жовтої (Китай, Японія) і чорної рас, в інтересах країн, які мають проблему освоєння необжитих земель, – спертися на динамічний людський елемент із перенаселених країн Центральної і Східної Європи.

5. У довоєнний час основна частина заокеанської еміграції спрямовувалася до міських осередків (Чикаго, Нью-Йорк). Сучасне

переміщення як масовий рух обмежується лише сільськогосподарською поселенською еміграцією.

6. Особлива увага відводиться еміграції євреїв. Надмірна кількість євреїв, яка значно перевищувала можливості їх раціонального використання в економіці, зумовила пауперизацію близько 1 млн єврейського пролетаріату. Окрім того, євреї витворили у важливих сферах діяльності чужий культурно-національний прошарок середнього класу. Наплив сільського населення в міста також погіршив економічне становище євреїв.

З економічного і політичного поглядів важливим є питання: чи спроможна буде Палестина поглинути еміграційний потік обсягом 200 тис. осіб щороку, з яких 100 тис. припадає на євреїв із Польщі? Тому нагально повставало завдання пошуку нових територій, які гарантували б євреям постійне місце проживання в структурованому, здоровому, культурно автономному суспільстві.

7. Еміграційні проблеми, окрім демографічної, мають фінансовий аспект. У довготривалій сільськогосподарській кризі перебували і країни рекрутування сільськогосподарської еміграції, зокрема Польща, і країни, що потребували робочої сили, такі, наприклад, як Бразилія. Останні не мали фінансів для інвестування в переселенську акцію, яка потребувала будівництва доріг і переробних підприємств, виділення коштів на переїзди тощо.

Міжнародні організації, зацікавлені у світовій стабільності, – Ліга Націй та Міжнародна організація праці, – мають сприяти вирівнюванню наявних демографічних і економічних диспропорцій через створення міжнародної фінансової організації, опертої на довготермінові кредити.

8. Для кожної країни еміграція не на власні суверенні території є лише частковим рішенням для пригальмування динаміки зростання населення. Еміграція була надто важливим чинником економічної еволюції багатьох країн, зокрема таких, як Англія і Німеччина, які завдяки праці кількох поколінь змогли досягнути такого рівня капіталізації й індустріалізації

країни, що дозволив власному економічному організму поглинати весь природний приріст населення. Питання індустріалізації стоїть і перед Польщею, яка змушена забезпечити свій економічний розвиток без достатніх капіталів і сировини.

9. У перенаселеній Польщі потреба індустріалізації постає досить гостро, оскільки сільськогосподарський протекціонізм індустріальних країн не дає змоги покладати великих надій на інтенсифікацію сільського господарства. Необхідність промислового розвитку країни обумовлена також потребами обороноздатності.

10. Країни, які не мають резервів капіталу, можуть отримати валюту для закупівлі сировини з доходів від експорту, проте, з огляду на панівні тенденції в сучасній економічній системі, отримання таких доходів наражається на дедалі більші труднощі.

11. З огляду на це, проблему забезпечення Польщі сировиною можна розв'язати через надання безпосереднього доступу до джерел сировини. Такий доступ неможливий на території суверенних країн. Натомість малозаселені й політично нерозвинуті колоніальні та мандатні території мають ще великі сировинні ресурси, що їх не використовували колоніальні країни. В інтересах міжнародної спільноти надати доступ до цих ресурсів країнам, які їх потребують. Це розширило б поступ сучасної цивілізації та створило б нові світові ринки.

12. Зацікавлення Польщі колоніальними проблемами впливає швидше не з політичних імперіалістичних засад, а з демографічних та популяційних, і має на меті забезпечити себе економічно необхідними сировинними базами, не порушуючи власного платіжного балансу. Польща ставить колоніальну проблему в площину економічних і фінансових питань, відсуваючи політичну проблему, таку як ревізування колоніального й політичного статусу колоній та мандатів, на далекий план[126, К. 401–411].

Жорстка позиція Німеччини, Італії та Японії щодо повернення колоній і надання доступу до сировини активізувала позицію світової спільноти і

відкрила перед Польщею перспективи для досягнення своїх домагань. 8 березня 1938 р. Ліга Націй створила Міжнародну комісію у справі доступу до сировини (так звану Комісію експертів). Німеччина та Італія відмовилися від участі в ній. У ході роботи комісії сформувався дві позиції: колоніальні країни на чолі з Великобританією намагалися скерувати дискусії до обговорення стану виробництва і потреб сировини у різних країнах; натомість Польща і Японія домагалися, аби передусім розглянули питання фінансових труднощів, пов'язаних із закупівлею сировини, та обмежень заробітчанських міграцій. У результаті обговорення було прийнято рішення доручити секретаріату Ліги Націй зібрати статистичні матеріали про видобування сировини та утворити дві підкомісії – сировинно-колоніальну та фінансову, які б розглянули інші питання. До обох комісій увійшли представники Польщі[764, s. 161–164].

У ході роботи комісій і надалі проявлялися розбіжності в поглядах її учасників. Позиція Польщі відверто дратувала представників Великобританії, які обстоювали позицію колоніальних країн та стверджували, що світова сировинна ситуація не має нічого спільного з колоніальною проблемою. Японія запропонувала дотримуватися політики «відкритих дверей» у торговельних відносинах на малозаселених і економічно нерозвинутих територіях. Проти цього категорично виступили південноамериканські країни та Португалія. Натомість Британія й Голландія не суперечили принципу «відкритих дверей», даючи зрозуміти Польщі, що вона в перспективі може розраховувати на певні поступки в реалізації своєї пропозиції щодо видобування сировини власним людським потенціалом.

Звіт комісії експертів був переданий на розгляд фінансовому й економічному комітету Ліги Націй. У результаті були прийняті загальні положення, в яких ішлося про зниження мита та обмежень на вивіз сировини з колоній, що стало ще однією спробою залежних країн послабити колоніальну пропаганду Німеччини, Італії та Японії.

Невдача в намаганнях знайти колонії або мандати за допомогою Ліги

Націй викликала велике розчарування та критику польської дипломатії. Проте широко розрекламована всередині країни ідея колонізації набула подальшого теоретичного довершення. У середині 1937 р. МЗС підготувало десятирічний колоніальний план на 1937/1938–1946/1947 рр., який передбачав закупівлю ділянок землі для польських переселенців у Західній, Центральній і Південній Африці, створення спеціальних торговельних підприємств, будівництво на території Африки складів і торговельних факторій та відкриття морського судноплавного сполучення між Польщею і Африкою. Для реалізації цього плану з бюджету країни було заплановано виділити близько 26 млн злотих[154, к. 124].

Незважаючи на невдачі в реалізації колоніальних ідей через Лігу Націй, польська влада продовжила пропагандистську й організаційну роботу всередині країни та вдалася до двосторонніх дипломатичних переговорів із державами, від яких очікувала поступки в колоніальних питаннях. Однак і ці зусилля не дали бажаних результатів. Уряд Франції, який не погодився вивчити можливості поселення євреїв із Польщі на Мадагаскарі, під впливом публічної дискусії, відмовився від цих намірів. Не вдалося знайти порозуміння і з Великобританією.

Загалом, оцінюючи польські колоніальні ідеї, слід зауважити, що вони суперечили Версальській системі повоєнного світоустрою, завдяки якому була утворена Друга Річ Посполита, і перегукувалися з прагненнями країн, котрі намагалися повернути втрачені після війни колонії. Позиція Польщі відверто дратувала її найближчого союзника Францію та Великобританію і зближувала з Німеччиною, Італією та Японією.

Ідея колонізації мала широку підтримку серед польського суспільства та влади. Її положення послідовно втілювалися у внутрішній та зовнішній політиці. Проте, як зазначала Г. Яновська, колоніальна програма в тогочасних реаліях була не лише неможлива, а й анахронічна. Колоніальна ера, в якій Польща не брала участі, наближалася до завершення[643, s. 143].

Важливе місце у формуванні засад еміграційної політики Польщі

відводилося питанню еміграції національних меншин, найбільш яскраво форми її реалізації проявилися в регулюванні міжконтинентальної еміграції. Загалом слід зазначити, що в 1920-х рр. еміграційна політика польської влади пройшла шлях від опанування стихійності переселенського руху до формування засад та механізмів його контролю. У цей період можемо виявити лише загальні тенденції еміграційної політики щодо національних меншин, сформовані в цілісну систему в 1930-х рр.

Уже в перші роки незалежності простежується всіяке сприяння стихійному еміграційному руху національних меншин та здійснюються спроби запобігання їх рееміграції. Мотиви цих заходів мають виразно політичний характер. У службовій інформації від 26 грудня 1919 р. зі Львова зазначалося, що впродовж останніх тижнів помітно зріс міграційний рух з Америки до Східної Малопольщі русинів, у яких виявлено значні суми готівки в розмірі 3–4 тис. доларів. На цю обставину рекомендувалося звернути особливу увагу, оскільки велика земельна власність унаслідок реформування та примусової парцеляції за відсутності купця-поляка може перейти до «канадського русина»[240, к. 2].

У травні 1920 р. у листі Міністерства праці й соціальної опіки до начальника окружного управління Волині й Поділля наголошувалося, що потрібно сприяти роботі Товариства допомоги єврейським іммігрантам (Hebrew SALAS), оскільки еміграція єврейських родин є бажаною з усякого погляду. Товариство опікувалося виїздом євреїв на постійне місце проживання в США та працювало під наглядом МПіСО[57, Арк. 1–3].

Сприяння єврейській еміграції мало масштабний і системний характер на всіх рівнях влади. Так, зокрема, поліський воєвода С. Довнарівч у відповідь на запит голови комісії військового поповнення стосовно еміграції осіб призовного віку зазначав: якщо це стосується громадян юдейського віросповідання, які прагнуть виїхати до Америки, Сирії чи Палестини назавжди, то їм не слід ускладнювати виїзд[451, с. 42].

Тоді ж усі повітові команди поліції Львівського поліцейського округу

отримали вказівку інформувати уряд про масштаби рееміграції в Східну Галичину, при цьому особлива увага зверталася на реемігрантів з Америки русинської національності, яких рекомендувалося взяти під таємний нагляд. У березні 1921 р. МВС висунуло перед Еміграційним управлінням у Варшаві вимогу надавати щомісячну інформацію про масштаби рееміграції в східних воєводствах. У відповідь на цей лист директор Еміграційного управління видав розпорядження, яким зобов'язував комісаріат управління у Львові встановити пильний контроль над українцями, котрі прибувають на еміграційні пункти[451, с. 42].

Неприхований політичний підтекст міститься в обґрунтуванні польського консульського представництва можливостей еміграції до Канади в середині 1922 р.: «Цю ситуацію міг би вдало використати польський уряд, узгодивши інтереси Польської держави й Канади. Можна було б Польській державі спробувати позбутися ворожих та небажаних елементів. Тут ідеться про еміграцію з Польщі громадян непольської національності з так званих східних кресів, особливо русинів зі Східної Малопольщі»[660, s. 92].

У другій половині 1920-х рр. справа еміграції національних меншин дедалі більше використовувалася як інструмент регулювання національної структури населення з набуттям планового й комплексного характеру. Дієвим механізмом реалізації цих завдань став сформований еміграційний апарат, який повністю контролював усі питання, пов'язані з еміграцією. Через регулювання питань еміграції національних меншин польська влада намагалася збільшити польську присутність на етнічно неоднорідних територіях. Еміграція національних меншин скеровувалася до місць із гіршими умовами поселення й до країн, де не було умов для скупчених поселень.

Підтвердження про системність цих заходів знаходимо у протоколах Міжміністерської комісії, яка працювала 27 вересня – 15 листопада 1928 р. У роботі комісії взяли участь представники Еміграційного управління, МЗС, Міністерства аграрної реформи, Колонізаційного товариства та ін. У ході

дискусій було досягнуто спільної думки, що емігрантів із національних меншин слід скеровувати до країн Південної Америки. Учасники конференції висловилися також за підтримку еміграції українців до Канади, оскільки в протилежному разі вони можуть посилити своє становище.

На останньому засіданні комісії 15 листопада 1928 р. було ухвалено тези про еміграцію осіб, які завдають найменших збитків політичного й національного характеру. Прийнято також рішення сприяти еміграції осіб непольської національності з Тернопільського воєводства, прикордонних із Румунією повітів Станіславського, центральних і східних повітів Львівського, південно-східних і східних повітів Волинського воєводств, та з Барановицького, Лунінецького і Молодечненського повітів.

Рада міністрів Польщі ухвалою від 27 березня 1929 р. підтримала цю програму й зобов'язала Державний земельний банк до співпраці з Еміграційним управлінням. Ішлося про питання ліквідації господарств емігрантів у країні, наданні їм кредитів, сприяння у придбанні господарств реемігрантам польської національності[145, к. 66–119] тощо.

Значення еміграції національних меншин помітно зросло в політиці польської влади в 1930-х рр. На тлі зменшення переселенського руху в умовах економічної кризи влада намагалася відшукати резерви для внутрішньої колонізації. Дедалі частіше висловлюються думки про сприяння виїздові національних меншин і заселення на вивільнені території поляків. Через еміграцію польська влада намагалася забезпечити польському елементу не лише кількісну перевагу, а й панівну роль в економічному житті. Осягнути цю мету планувалося систематичною еміграційною акцією, яка охоплювала:

1. Білоруську меншину з характерною їй високою народжуваністю, значно вищою, ніж у інших національностей на території Речі Посполитої. Усередині групи відзначалася сильна еміграційна динаміка.

2. Українську меншину, економічна експансія котрої на південно-східних землях створює небезпеку для Польської держави.

3. Єврейську меншину, еміграція котрої спричинить переселення поляків із перенаселених сіл у малі містечка. У такий спосіб посиляться польська присутність у торгівлі, розвинеться польський середній клас, створяться осередки польської культури тощо. Врешті Польща позбудеться байдужого до справ держави, завжди позитивно налаштованого до комунізму елементу, котрий пропагує чужі польській культурі норми суспільного життя[126, к. 413–414].

Уряд Польщі готувався відправляти національні меншини до визначених місць, наприклад євреїв – у Палестину та інші допоміжні території. Слов'янські меншини скеровувалися на землі, достатньо привабливі для життя, та водночас такі, де не було можливостей для скупченого проживання людям однієї національності. Польська влада особливо дбала про те, щоб іммігранти непольської національності не перетиналися з польськими, аби не створювати джерел міжнаціональних конфліктів[126, к. 414].

Для сприяння відселенню українців у 1936 р. було створено польську корабельну лінію до Південної Америки. Особливий тиск на збільшення еміграції національних меншин здійснювало Міністерство внутрішніх справ. У надісланому до МЗС у листопаді 1937 р. таємному документі зазначалося, що еміграційна політика має формуватися з урахуванням «позитивного» вирішення національного питання в Польщі. І вкрай шкідливими є рішення про фінансування міжконтинентальної еміграції поляків на тлі недопущення еміграції національних меншин на території, призначені для поселення поляків. Тепер політика уряду формувала погляд на відселення поляків як на крайній засіб розв'язання проблеми перенаселення на «чисто польських територіях». Вербування для планового осадництва тепер відбувалося серед непольського населення з територій змішаного проживання. У такий спосіб уряд планував посилити «польський елемент». По тому польське населення скеровувалося на внутрішню колонізацію[157]. Реалізації цих намірів сприяло піднесення економічного становища у світі та сприяння еміграції сільського населення з боку імміграційних держав.

Отже, міжконтинентальна еміграційна політика Другої Речі Посполитої формувалася під впливом загальних змін у процесі світового міграційного руху, які мали місце після закінчення Першої світової війни. Головною їх ознакою стало посилення ролі держави у регулюванні міграційних процесів та створення міжнародних організацій, які займалися питаннями захисту прав емігрантів.

Упорядкування стихійної міжконтинентальної організації з Польщі розпочалося із запровадження контролю над діяльністю іноземних мореплавних компаній на території країни через надання їм тимчасових концесійних прав. Як альтернативу, від початку 1920-х рр. польська влада прагнула створити власний морський флот та переорієнтувати всі еміграційні потоки через польські порти. У разі реалізації цих намірів держава не лише посилювала б контроль над процесом еміграції, а й отримала б значні матеріальні зиски від перевезень, які здебільшого діставалися іноземним компаніям.

Організаційно-правовому впорядкуванню міжконтинентальної еміграції сприяло прийняття у 1927 р. еміграційного закону. Основні функції з організації трансконтинентальних переміщень закріпилися за Еміграційним управлінням, яке в 1928 р. створює мережу власних філій у Варшаві, Кракові, Львові, Бресті та Білостоку. Географія розміщення представництв є досить показовою з огляду на пріоритетне значення південно-східних та північно-східних воєводств у реалізації державної еміграційної політики, яка передбачала активізацію переселення національних меншин. Після ліквідації у 1932 р. Еміграційного управління функції з організації міжконтинентальної еміграції переходять до створеного в 1930 р. Еміграційного синдикату, більшість представництв якого діяло також у східних воєводствах.

Значна залежність Польщі від європейських імміграційних ринків та їх нестабільність сприяють активізації у другій половині 1920-х рр. зусиль уряду щодо організації переселенської еміграції колонізаційного типу. В урядових колах знаходить підтримку ідея створення економічно сильних

компактних польських поселень у країнах Південної Америки, які давали б змогу реалізовувати довготривалі переселенські акції та зберегти економічний, культурний і політичний зв'язок емігрантів із батьківщиною. Світова економічна криза підштовхнула польську владу до активних практичних кроків для реалізації цих планів.

Зміна пріоритетів еміграційної політики зумовила реорганізацію державного апарату. Ключова роль у формуванні та реалізації еміграційної політики переходить від МПіСО до МЗС. Дипломатичне відомство активізує роботу із пошуків найбільш сприятливих умов для осадницької еміграції в країнах Південної Америки та створює для цього необхідні приватні структури за участю посередників.

У середині 1930-х рр. новим напрямом еміграційної політики польської влади стає прагнення набуття від Ліги Націй колоніального мандату на території у малозаселених країнах Африки. Окрім наявності важливих ресурсів сировини, їх розглядають як анклав скерування масової польської еміграції.

Невід'ємною складовою частиною міжконтинентальної еміграційної політики Другої Речі Посполитої упродовж усього міжвоєнного періоду було стимулювання еміграції національних меншин. Якщо на початку 1920-х рр. воно мало неорганізований характер і проявлялося у всілякій підтримці переселенської еміграції представників непольських етнічних груп, то з кінця 1920-х рр. набуває цілеспрямованого, керованого та системного характеру. Еміграція національних меншин розглядається як важливий складник зміни національного складу населення у місцях їх скупченого проживання та перетворення багатонаціональної держави в мононаціональну. Для реалізації цих планів створюються багаторічні державні програми.

5.2. Напрями, характер, національна структура міжконтинентальної еміграції

На динаміку, напрями і характер міжконтинентальної еміграції з Польщі в повоєнний період впливало три основних фактори: еміграційні традиції, сформовані напередодні Першої світової війни, імміграційна політика країн імміграції та еміграційна політика польської влади. Оскільки польська еміграційна політика до середини 1920-х рр. активно формувалася, то два перших чинники в цей період були визначальними.

Найбільшим імміграційним ринком до Першої світової війни були Сполучені Штати Америки. Разом з іншими країнами Америки вони поглинали майже половину натурального приросту населення територій, які увійшли до складу повоєнної Польщі. Впродовж 1901–1918 рр. до США в'їхало із різних країн світу 13 960 058 іммігрантів, серед них 1 344 633 поляки, 1 450 081 єврей, 255 705 українців[451, с. 156].

Велика спроможність американського імміграційного ринку зумовлювалася швидким економічним розвитком, темпи якого на початку ХХ ст. вивели країну в незаперечні світові лідери. Станом на 1918 р. США забезпечували, відповідно до світових показників, 46,6 % видобутку вугілля, 51 % виробництва чавуну і сталі, 74,3 % видобутку нафти, 85 % виробництва автомобілів. Американський експорт за роки війни, порівняно з 1914 р., зріс у 2,4 рази й перевершив 6 млрд доларів[416, с. 202]. Постійний попит на робочу силу, зростання заробітків та рівня життя дедалі більше приваблювали емігрантів із різних куточків світу[561, с. 15].

Потужний еміграційний рух сформував сталу заробіткову та переселенську традицію у кількох поколінь і був одним із найбільш прийнятних способів розв'язання соціально-економічних проблем. Відновлення масового еміграційного руху, перерваного війною, було лише питанням часу. З одного боку, цьому у більшому сенсі сприяли усталені уявлення про способи розв'язання проблем у державі, у меншому – родинні

зв'язки з довоєнними переселенцями, з іншого боку, – соціально-економічні негаразди всередині відновленої Польської держави. Проте, як показав час, період динамічного розвитку США, з яким і був пов'язаний масовий переселенський рух від середини ХІХ ст., припинився під кінець Першої світової війни, і, як зазначалося в попередньому параграфі, це в подальшому стало причиною запровадження значних імміграційних обмежень.

Зміна імміграційної політики США мала визначальний вплив на світові міграційні тенденції. Вони проявилися у посиленні державного контролю у сфері регулювання імміграційних процесів. Імміграційні країни почали регулювати потік емігрантів, узгоджуючи його за кількістю, національним складом, кваліфікацією, рівнем освіченості та морально-світоглядних якостей. Спочатку цю практику запровадили США, згодом Канада, а під кінець 1930-х рр. – країни Латинської Америки. Обмеження еміграції до США та Німеччини, яка була найбільшим європейським імміграційним ринком для вихідців із Польщі, змусило польську владу до пошуків нових еміграційних можливостей. Остання від пасивного споглядання за зовнішніми чинниками еміграційного процесу перейшла до формування власної цілісної еміграційної концепції, яка еволюціонувала від пошуків форм обстоювання інтересів своїх співвітчизників, до стимулювання й контролю напрямів соціальної та національної структури переселенців, а також створення компактних поселень.

Отже, із перших повоєнних років динамічно відновлюється масова міжконтинентальна еміграція до США, а з впровадженням обмежень її основний потік переорієнтовується до інших країн.

У перші роки незалежної Польщі традиційні еміграційні рухи відновлювалися поступово. На це впливали значні дорожні витрати, відсутність пасажирських перевезень для цивільних, девальвація валюти, яка послаблювала й без того невисоку купівельну спроможність населення, та низка інших більших і менших факторів. Беззаперечним чинником, що гальмував процес, було запровадження паспортів та інших численних

формальностей, пов'язаних із виїздом[645, s. 71].

У цих умовах до США спочатку виїжджали особи, витрати яких покривали родичі за океаном; пізніше ті, що самотужки шукали фінансової допомоги, переважно за кордоном. На підставі американської статистики, отриманої зі свідчень емігрантів, у 70 % випадків переїзд оплачували родичі або знайомі. На думку багатьох дослідників, ця цифра неповна, оскільки походить від обрахунків кількості придбаних родичами квитків до США, але не враховує квитків, що їх придбали самі емігранти за надіслану із-за кордону готівку. На думку М. Шавлеського, кількість осіб, які виїхали до США завдяки фінансовій допомозі родичів або знайомих, сягала 90 %. Отож еміграція до США спочатку була спорадичною, опиралася на матеріальну допомогу родичів, і в реаліях тогочасної американської політики мала родинний характер.

На початку 1920-х рр. еміграція до США досить швидко зростає. Щоправда джерела подають різну статистику. За даними М. Шавлеського, в першому повоєнному американському фіскальному році (від 1 липня 1918 р. до червня 1919 р.) еміграція з Польщі не перевищувала півтисячі осіб. Правда, автор обумовлює, що визначити точну кількість емігрантів неможливо, оскільки йшлося про державу в інших територіальних межах. Лише після підписання Версальського мирного договору, з нового фіскального року (1 липня 1919 р.), Польща була введена в американську статистику як окрема одиниця[789, s. 100–101]. У статистичних даних, що їх подає А. Зарихта, кількість емігрантів із Польщі до США в 1918 та 1919 рр. є значно вищою і становить відповідно 3 026 та 4 527 осіб[842, tab. IV].

Згідно з даними американської статистики, які подає М. Шавлеський, від середини 1919 р. до середини 1926 р. із Польщі до США прибуло 196 348 емігрантів. Із 1919/1920 фінансового року польська еміграція почала активно зростати – від 4 813 осіб до свого найвищого рівня – 95 089 у 1920/1921 рр.[789, s. 100].

Динамічне зростання переселення було перерване імміграційними

законодавчими обмеженнями, передбаченими «законом Діллінгхема». Спочатку встановлена квота для Польщі становила 20 019 осіб та 5 781 осіб для Східної Галичини. Після опротестування польської дипломатії віднесення східних територій від «лінії Керзона», так званого Пінського регіону, до російської квоти, її була дещо збільшено – до 21 076 осіб для Польщі та 5 786 осіб для Східної Галичини. Було також введено окрему квоту для Пінського регіону в розмірі 4 284 особи. Отже, загальна щорічна квота для територій, які були приєднані до Польщі, становила 30 977 осіб[789, s. 100–102].

Впровадження імміграційних обмежень суттєво вплинуло на подальший еміграційний рух (див. додаток Л). У 1922 р. кількість польських емігрантів до США скоротилася більше ніж утричі – до 27 723 осіб. У 1923 р., у зв'язку з певним корегуванням квоти, їх число збільшилося до 31 627 осіб, проте впровадження «закону Джонсона» зумовило подальше кардинальне зменшення – до 4 290 осіб. Загалом між 1918-м і 1925 рр. із Польщі до США, за даними А. Зарихти, прибуло 218 478 осіб (див. табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Міжконтинентальна еміграція з Польщі в 1918–1925 рр.

Країни	1918 р.	1919 р.	1920 р.	1921 р.	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.	Разом
США	3026 65,4%	4527 76,7%	48095 64,9%	90101 83,9%	27723 71,6%	31627 57,1	4290 19%	9089 23,6%	218478 62,9%
Палестина	-	-	-	6155 5,7%	2623 6,8%	1973 3,6%	5724 25,4%	13698 35,6%	30131 8,7%
Аргентина	-	-	-	2407 2,2%	3311 8,5%	9938 17,9%	5590 24,8%	8820 22,9%	3066 8,7%
Канада	-	-	4306 5,8%	7571 7,0%	3717 9,6%	4794 8,6%	2271 10,1%	4268 11,1%	26927 7,7%
Бразилія	-	37 0,6%	576 0,8%	653 0,6%	776 2,0%	717 1,3%	2513 11,2%	1383 3,6%	6655 1,9%
Мексика	-	-	-	-	-	3315 6,0%	1973 8,8%	134 0,4%	5422 1,6%
Куба	-	-	-	-	-	-	-	327 0,9%	327 0,1%
Інші та неподані	1603 34,6%	1337 22,7%	21144 28,5%	602 0,6%	566 1,5%	3037 5,5%	150 0,7%	732 1,9%	29171 8,4%
Разом	4629 100%	5901 100%	74121 100%	107449 100%	38716 100%	55401 100%	22511 100%	38449 100%	347177 100%

Складено на основі[842, tab. IV; 660, s. 88].

Основну частину всіх польських емігрантів до США становили євреї. Як свідчить американська статистика, з-поміж 196 348 емігрантів із Польщі, котрі прибули у період від середини 1919 р. до середини 1926 р., євреї становили 68,3 % (134 152 особи), поляки – 28,6 % (56 150 осіб), німці – 1,1 % (2 180), українці – 0,82 % (1 601 особа) (див. табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Еміграція з Польщі до США в 1919/1920–1925/1926 рр. (за національним складом)

Національність	1919/ 1920	1920/ 1921	1921/ 1922	1922/ 1923	1923/ 1924	1924/ 1925	1925/ 1926	Разом
Поляки	849 17,7%	18253 19,2%	5242 18,3%	11290 42,5%	15687 54,5%	2298 43,0%	2531 35,5%	56150 28,6%
Євреї	3793 78,8%	74755 78,6%	22373 78,1%	14125 53,2%	12185 42,3%	2788 52,0%	4133 58,8%	134152 68,3%
Українці	8 0,2%	388 0,4%	362 1,3%	296 1,1%	288 1,0%	98 1,8%	161 2,3%	1601 0,8%
Німці	26 0,5%	810 10,9%	367 1,3%	519 2,0%	243 10,8%	65 1,2%	150 2,1%	2180 1,1%
Росіяни	22 0,5%	202 0,2%	214 0,7%	198 0,7%	293 1,0%	52 1,0%	119 1,7%	1100 0,6%
Словаки	10 0,2%	341 0,4%	12 0%	24 0,1%	27 0,1%	1 0%	-	415 0,22%
Литовці	1 0%	37 0%	20 0,1%	24 0,1%	22 0,1%	4 0%	4 0%	112 0,06%
Інші	104 2,1%	303 0,3%	45 0,2%	61 0,3%	61 0,2%	35 1,0%	28 0,4%	638 0,32%
Разом	4813	95089	28635	26538	28806	5341	7126	196348

Складено на основі[590, s. 44–45; 660, s. 90].

Упродовж 1919/1920–1921/1922 рр. серед загальної кількості емігрантів із Польщі понад 78 % становили євреї, проте з впровадженням імміграційних обмежень із 1922/1923 р. їх частка помітно зменшилася на користь поляків. Якщо в 1921/1922 р. поляки становили 18,3 %, а євреї – 78,1 %, то в 1923/1924 р. відсоток поляків зріс до 54,5 % , а євреїв зменшився до 42,3 %.

У міграційному балансі Польща стратила, на користь США, 87 370 осіб. Позитивним міграційне сальдо було лише серед поляків, оскільки рееміграція майже вдвічі перевищувала еміграцію, на 56 150 емігрантів припадало 103 775 реемігрантів. Слід також зважати на те, що в цей період,

як зазначає Ю. Деренговський, до Сполучених Штатів в'їхало близько 12 тис. поляків із-поза меж Польщі, а ще близько 2 тис. виїхало до інших країн[590, S. 46]. Серед євреїв і українців кількість осіб, що виїхали, була значно вищою. Реєміграції євреїв фактично не відбувалося, на 134 152 особи, що емігрували, припадало лише 843 реємігранти. Серед українців ця різниця менш вражаюча, на 1 601 емігранта припадає 486 реємігрантів (див. табл. 5.3).

Таблиця 5.3

**Міграція між Польщею та Сполученими Штатами Америки в
1919/1920–1925/1926 рр.**

Національність	Еміграція до США	Реєміграція із США	Баланс
Поляки	56 150	103 775	+47 625
Євреї	134 152	843	-133 309
Українці	1601	486	-1 115
Інші	4445	3874	-571
Разом	196 348	108 978	-87 370

Складено на основі [590, S. 56; 660, S. 91].

Запровадження імміграційних обмежень владою США суттєво вплинуло на масштаби еміграційного руху, а також можливість вибору для потенційних емігрантів із Польщі. Красномовно про роль еміграції до США в польському суспільстві та сформовані стереотипні уявлення йдеться на сторінках «Wychodźcy»: «Під знаком легендарної “країни долара” й американської свободи виросло чимало поколінь сучасної Польщі»[361].

Від 1922 р. із Польщі до Сполучених Штатів емігрували здебільшого члени родин. У межах визначеної загальної квоти – 6 524 особи – до США могли в'їжджати громадяни Польщі, котрі мали офіційне запрошення (affidavit) від родичів, незалежно від того, в якій країні вони перебували. Тих, хто запрошував, зобов'язували надати докази фінансової спроможності утримувати запрошених. Сума грошової гарантії чітко не обумовлювався. Американське консульство розглядало кожну справу індивідуально. У межах квоти привілеї мали батьки, котрі виїжджали до дітей – американських

громадян, та чоловіки, котрі їхали до дружин – американських громадян. Поза квотою візи надавали дружинам американських громадян та дітям молодше 21 року, котрі виїжджали до батьків. Отримати візу без обмежень могли також реемігранти, котрі мали дійсний дозвіл на повернення (permit to reenter), та особи народжені в США[224, к. 23–34].

Американська влада, обговорюючи питання в'їзду з європейських країн, розглядала можливість організації тимчасової одноосібної заробітчанської еміграції до США, без дозволу в'їзду членів родин. Польське Еміграційне управління цю пропозицію відхилило, оскільки в ході перемовин не розглядалося питання розширення для цієї категорії заробітчан додаткових імміграційних квот[364].

Імміграційні обмеження спричинили масову нелегальну еміграцію. До США потрапляли з Мексики й Куби. Наприкінці 1924 р. у цих країнах очікували на в'їзд кілька тисяч польських громадян, переважно євреїв[359].

Важливим імміграційним ринком, який мав тяглі довоєнні традиції, була Канада. Напередодні 1914 р., унаслідок активної еміграції попередніх років, тут проживало 170 тис. українців[474, с. 57] і 53 тис. поляків[352]. Відновлення еміграції до Канади після закінчення війни було лише питанням часу та політики канадського уряду.

На повільне відновлення довоєнного еміграційного руху до Канади впливала політика канадського уряду, скерована на вихідців із держав, які перебували в стані війни з Великобританією в 1914–1918 рр. У 1919 р. канадський уряд ухвалив закон, яким забороняв цій категорії емігрантів надавати громадянство впродовж десяти років[402, с. 36]. Ця норма вплинула на долю українців, котрі до Першої світової війни виїжджали переважно до цієї країни. З іншого боку, цим законом канадська влада спровокувала рееміграційні настрої. Впродовж лише грудня 1919-го – січня 1920 р. консульство Польщі в Монреалі видало 1 300 паспортів охочим повернутися в Східну Галичину. Серед них було 70 % українців і 30 % поляків. У 1920 р. під впливом економічної кризи кількість охочих реемігрувати збільшилася до

7 тис. осіб. Проте коли з'ясувалося, що придбати землю в Польщі буде не просто, а обмеження канадської влади ускладнить повернення до Канади, багато відмовилося від планів про повернення. Кількість повоєнних реемігрантів зменшилася до 4 тис. осіб[451, с. 176].

Канада пом'якшила вимоги до іммігрантів, особливо щодо вихідців із Центральної та Східної Європи, коли виявила втрати людського потенціалу через еміграцію до США. Незважаючи на те, що впродовж 1920–1925 рр. до Канади із різних країн прибуло 505 489 осіб, значна частина з них розглядала свій приїзд сюди як проміжний між легальним (до Канади) і нелегальним (до США). Отож Канада в першій половині 1920-х рр. отримала негативний міграційний баланс, що обчислювався у кілька тисяч осіб. У результаті замість того, щоб збільшити кількість свого населення, втрачала його[789, с. 110].

Частка вихідців із Польщі унаслідок вказаних причин у Канаді була незначною, помітно поступаючись довоєнному рівню. Щоправда, можемо навести статистичні дані з певною похибкою. У польських статистичних щорічниках вказано, що в період 1918–1925 рр. із Польщі до Канади виїхало 20 687 осіб. Дані Міністерства закордонних справ дещо інші – 26 927 осіб (див. табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Еміграція з Польщі до Канади в 1918–1925 рр.

Джерело	1918 р	1919 р	1920 р	1921 р	1922 р.	1923 р	1924 р	1925 р	Разом
Стат. щорічники	-	-	-	7571	3717	2851	2271	4268	20678
МЗС Польщі	-	-	4306	7571	3717	4794	2883	4268	26927

Складено на основі[767, с. 51].

У 1921 р. еміграція з Польщі до Канади становила 7 571 особу. До цього спричинилося рестрикційне законодавство США і дія ліберального імміграційного закону. В наступні роки кількість емігрантів з Польщі знизилася й перебувала в межах 2–5 тис. осіб, що становило 10–20 %

довоєнного рівня. Подальше зростання еміграції з Польщі гальмувало розпорядження губернатора Канади від 31 січня 1923 р., яким обмежувався в'їзд для громадян країн Східної та Південної Європи. Під впливом англосакської владної еліти та тиском США канадська влада сподівалася залучити до переселення сільськогосподарських робітників із Великобританії та країн Західної Європи[716, s. 107]. Кількість реемігрантів із Канади до Польщі до кінця 1925 р. не перевищувала 5 тис. осіб.

Основну масу емігрантів до Канади становили українці – близько 50 %, частка євреїв сягала 30 %, поляків – 20 %[789, s. 111].

Імміграційні обмеження США та Канади сприяли зростанню переселення до сусідніх країн – Мексики та Куби. Щоправда, ці держави розглядалися як місця тимчасового перебування іммігрантів, котрі планували згодом перебратися до США. Одні очікували віз, інші перетинали кордон нелегально. У 1924 р. до США таким чином потрапило близько 200 тис. вихідців із різних країн[364].

Еміграція до Мексики не підлягала жодним обмеженням, про що 1923 р. мексиканський уряд прийняв спеціальне розпорядження. Особам, що вирішили переселитися сюди, надавалися всілякі пільги. Ті, хто осідав у сільських місцевостях, звільнялися від сплати частини податків і від служби у війську. Переселенці могли отримати до 100 га землі, яка переходила у їхню власність, якщо протягом п'яти років вони обробляли її десяту частину. Робітники різних професій у Мексиці легко знаходили собі працю. І все ж основна частина мексиканських іммігрантів прибувала сюди з розрахунком після п'ятирічного перебування отримати візу до США[375].

Відповідно до статистики Еміграційного управління впродовж 1923–1925 рр. до Мексики та Куби виїхало близько 6 тис. польських громадян, переважно євреїв. Частина з них змогла отримати дозвіл на в'їзд до Канади, частина повернулася до Польщі, решта животіла на місці. В цілому жахливі умови перебування в цих країнах – спекотний клімат, відсутність заробітків – змусили осіб, позбавлених допомоги родичів із Північної Америки або

філантропічних єврейських організацій, жебракувати[789, s. 112]. Відомості про жалюгідне становище емігрантів, а також необхідність мати офіційне запрошення від родичів або роботодавців для переїзду в Америку, зменшили потік польських емігрантів до цих країн із 3 315 осіб у 1923 р. до 1 973 особи в 1924 р. та 457 осіб у 1925 р.[740, s. 14].

У першій половині 1920-х рр. невисокі показники демонструвала еміграція до країн Південної Америки. Ситуацію спричинили рішення бразильської влади частково припинити виділення коштів для придбання сільськогосподарських наділів, а ціна на землю зросла десятикратно. Посуха, відсутність іригаційних систем, віддаленість від транспортних шляхів, вимагали залучення додаткових коштів для ведення господарства, яких селяни не мали. Ці та інші фактори робили перебування польських іммігрантів у цій країні критично важким.

На початку 1921 р. під впливом чуток, що бразильська влада уклала еміграційну конвенцію з Італією і Німеччиною, Еміграційне управління доручило аташе в Куритибі підготувати проект польсько-бразильської еміграційної угоди. Надісланий до Варшави проект умови передбачав, що бразильська влада гарантуватиме іммігрантам безкоштовний переїзд із Гданська до місця поселення (протягом шести тижнів), надасть земельні наділи площею 50–75 га з гарантією виплати позики протягом десяти років, виділить допомогу для облаштування поселенців. 7 липня 1921 р. проект був погоджений на засіданні уряду[660, s. 94]. Дуже швидко з'ясувалося, що Бразилія не буде фінансувати поселенську імміграцію з Європи. Попри це, популярна напередодні Першої світової війни ідея польського поселення в бразильській Парані надалі залишалася актуальною серед польських еміграційних діячів. Зокрема, Ю. Околович, будучи консулом у Монреалі, пропонував скеровувати до Парани польських селян, що працювали в сільському господарстві США, Канади, Аргентини та інших країн. Погляди Ю. Околовича щодо «мирної анексії Парани» розділяло також Еміграційне управління[121; 660, s. 94].

Еміграція до Бразилії зростає на фоні агітаційної акції, яка розпочалася у Польщі 1923 р., про виїзд на роботу на плантаціях кави. Влада штату обіцяла покрити вартість проїзду і сприяти в отриманні сільськогосподарських наділів. Думки щодо можливостей еміграції до Бразилії розділилися. Знавець бразильської дійсності Е. Л. Мігасінський застерігав: «Уряд Штату Сан-Паулу готовий надати безкоштовний переїзд із розрахунку на те, що перевезена сільськогосподарська родина, не знаючи ні місцевих умов, ні мови, в безвиході влаштується на плантації кави, а роздивившись, змушена буде роками працювати на плантаціях, аби зібрати трохи грошей. Така праця є невольницькою»[358].

Під впливом Еміграційного управління, яке на початку 1925 р. вислало до Південної Америки спеціальну комісію для вивчення імміграційних можливостей, на шпальтах «Wychodźcy» повідомлялося: «Тільки працюючи на плантаціях кави, малоземельні й безземельні емігранти можуть заробити на власний шматок землі»[365]. Застерігаючи населення від поширеної нелегальної агітації, яку зорганізували судноплавні компанії, Еміграційне управління попереджало, що переселенців, котрі не мають коштів, а розраховують на матеріальну допомогу, чекають важкі випробування й розчарування. Тому вони повинні мати заощадження на закупівлю землі, а це, окрім коштів на подорож, близько 400–600 доларів[299].

Еміграція до Бразилії, порівняно з іншими напрямками, до середини 1920-х рр. не набула масового характеру. За різними підрахунками, кількість польських переселенців коливалася в межах 5 – 7 тис. осіб (див. табл. 5.5).

Таблиця 5.5

Еміграція з Польщі до Бразилії в 1918–1925 рр.

Джерело	1918 р.	1919 р.	1920 р.	1921 р.	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925р.	Разом
А. Яжина		-	576	653	739	1105	2025	1819	6917
М. Шавлеський		-	-	253	776	97	2513	1383	5022
А. Зарихта		37	576	653	776	717	2513	1383	6655

Складено на основі [645, s. 84; 789, s. 112–114].

За підрахунками М. Шавлеського, із усього масиву польської еміграції до Бразилії у першій половині 1920-х рр. до Бразилії було по 40 % поляків і євреїв та 20 % українців[789, с. 113].

На відміну від Бразилії, значно активніше відновлювався еміграційний рух до Аргентини. Спочатку сюди емігрували євреї, котрі осідали переважно в містах. Поступово зростає еміграція польських селян. Згідно з аргентинськими даними, із Польщі до цієї країни прибуло 33 436 осіб. Польська статистика подає дані про 30 066 осіб[842, tab. IV].

Таблиця 5.6

Еміграція з Польщі до Аргентини в 1919–1925 рр.

Рік	Чоловіки		Жінки		Разом	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1919	6	54,5	5	45,5	11	100
1920	155	56,6	119	43,4	274	100
1921	1717	71,3	690	28,7	2407	100
1922	3525	69,8	1522	30,2	5047	100
1923	7011	70,5	2927	29,5	9938	100
1924	4286	64,6	2351	35,4	6637	100
1925					9122	100

Використано з[660, с. 96].

Наведені в таблиці 5.6 дані еміграційного руху демонструють певний зв'язок з імміграційною політикою США. Різке зростання еміграції до Аргентини припадає на 1921-й та 1925 рр., що було відповіддю на рестрикційні американські заходи.

Реєміграція польських громадян у цей період була значно нижчою, ніж іспанців та італійців, і становила близько 10 % кількості тих, хто прибув[157, к. 29]. У 1925 р. унаслідок економічної рецесії в Аргентині відбулося певне зменшення європейської еміграції та збільшення реєміграції. Лише 1926 р. ця ситуація змінилася.

На еміграцію з Польщі в Аргентину економічна кон'юнктура не мала значного впливу. Певним чином таку закономірність можна пояснити відсутністю на той момент інших еміграційних шляхів. Окрім того, вихідці з

Польщі належали до найбільш експлуатованих суспільних груп в Аргентині, їхнє становище завжди було непростим. У містах, де склалися особливо важкі умови проживання, поляки здебільшого працювали різноробочими. Ще гіршим було становище сільськогосподарських робітників, які марнували час у пошуках праці по всій Аргентині. Дещо кращими були умови перебування польських осадників у Місьйонесі, особливо тих, хто прибув сюди перед Першою світовою війною[707, s. 787].

Єврейське населення з Польщі у зв'язку із закриттям європейських ринків праці дедалі частіше скеровувалося до слаборозвинутих країн. Особливо швидко зростала еміграція до Палестини[343]. Серед прибулих до цієї країни у 1920–1925 рр. польські євреї становили близько 42 %[660, s. 97].

Інтенсивність еміграційного руху до Палестини чітко регламентувалася й залежала від політичної та економічної кон'юнктури. Так, охочі емігрувати сюди зі східних воєводств Польщі зобов'язувалися звернутися до експозитури Еміграційного управління у Львові, яка контролювала еміграцію з Львівського, Станіславського, Тернопільського воєводств, а мешканці інших воєводств – до філії у Варшаві. Закордонний паспорт видавало староство після погодження з Палестинським бюро. При наявності необхідних документів заявники проходили в Центральному палестинському відділі у Варшаві із чиновниками консульства Великобританії співбесіду та медичний огляд. У разі позитивних висновків охочі отримували виїзну і транзитну візи та корабельний квиток із зазначенням дати виїзду та порту відправлення корабля. Така процедура із незначними змінами діяла до 1939 р.[451, с. 299]

Інтенсивність еміграції з Польщі до Палестини, незважаючи на імміграційні обмеження британської мандатної адміністрації, швидко зростала й за кількістю поступалася лише США. За період 1921–1925 рр. сюди прибув 30 131 польський переселенець єврейської національності (див. табл. 5.7). На перепади кількості емігрантів із Польщі впливала економічна криза, яка наростала до 1925 р. Імміграційні обмеження пов'язувалися також

із загостренням арабсько-єврейсько протистояння. Попри це, еміграція до Палестини від 1924 р. постійно зростала, сягнувши найвищого рівня в 1925 р.

Таблиця 5.7

Міжконтинентальна еміграція з Польщі в 1918–1925 рр.

Країна, континент	1918 р.	1919 р.	1920 р.	1921 р.	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.	Разом
США	3026 65,4%	4527 76,7%	48095 64,9%	90101 83,9%	27723 71,6%	31627 57,1%	4290 19,1%	9089 23,6%	218478 62,9%
Палестина	-	-	-	6115 5,7%	2623 6,8%	1973 3,6%	5724 25,4%	13696 35,6%	30131 8,7%
Аргентина	-	-	-	2407 2,2%	3311 8,6%	9938 17,9%	5590 24,8%	8820 22,9%	30066 8,7%
Канада	-	-	4306 5,8%	7571 7,0%	3717 9,6%	4794 8,7%	2271 10,1%	4268 11,1%	26927 7,7%
Бразилія	-	37 0,6%	576 0,8%	653 0,6%	776 2,0%	717 1,2%	2513 11,2%	1383 3,6%	6655 1,9%
Мексика	-	-	-	-	-	3315 6,0%	1973 8,8%	134 0,3%	5422 1,6%
Куба	-	-	-	-	-	-	-	327 0,8%	327 1,0%
Уругвай	-	-	-	-	-	-	-	137 0,4%	137 0,04%
Африка	-	-	-	-	-	-	-	118 0,3%	118 0,03%
Австралія	-	-	-	-	-	-	-	82 0,2%	82 0,02%
Перу	-	-	-	-	-	-	-	44 0,1%	44 0,01%
Невідомі	1603 34,6%	1337 22,7%	21144 28,5%	602 0,6%	566 1,4%	3037 5,5%	150 0,6%	283+68* 1,1%	28790 8,3%
Разом	4629 100%	5901 100%	74122 100%	107449 100%	38716 100%	55401 100%	22511 100%	38449 100%	347177 100%

* до інших країн Південної Америки та Азії

Складено на основі [842, tab. IV].

У цілому на повоєнне відновлення еміграційного руху з Польщі найбільший вплив мали США (див. додаток А). Попри відносну статистику, видно, що до 1922 р. близько 2/3 емігрантів скеровувалися саме сюди. Різке обмеження на в'їзд до цієї країни в 1921 р. зменшило загальний потік польської міжконтинентальної еміграції майже втричі – від 107 449 осіб у 1921 р. до 38 716 осіб у 1922 р.

Переорієнтація на інші еміграційні ринки відбувалася доволі повільно. Таким новим напрямом була Палестина (за кількістю вона дещо випереджала

Аргентину). Загалом ці дві країни в першій половині 1920-х рр. прийняли приблизно по 30 тис. громадян Польщі. Еміграція до Канади відновлювалася повільніше. За наявними даними сюди прибуло приблизно від 21 тис. до 27 тис. осіб (див. табл. 5.4; 5.7). Непривабливою в цей період була Бразилія.

Помітно поживалася польська міжконтинентальна еміграція в 1926–1929 рр. Еміграційна активність промислово розвинутих країн, таких як Великобританія, Німеччина, Швеція, понизилася, проте зростала активність аграрних країн Південної і Східної Європи, зокрема й Польщі. Левову частку польських заробітчан поглинала континентальна сезонна еміграція до Німеччини та Франції, у цей період також активізується еміграція до країн Південної Америки та Канади.

Таблиця 5.8

Міжконтинентальна еміграція з Польщі в 1926–1930 рр.

Країна	1926 р.	1927 р.	1928 р.	1929 р.	1930 р.	Разом
Канада	15810 31,7%	22031 37,9%	27036 41,9%	21703 33,2%	16940 36,4%	103520 36,4%
Аргентина	14435 28,9%	20189 34,7%	22007 34,1%	21116 32,3%	13804 29,7%	91551 32,2%
США	8249 16,5%	9397 16,1%	8507 13,2%	9309 14,3%	6909 14,8%	42371 14,9%
Бразилія	2490 5,0%	3376 5,8%	4402 6,8%	8732 13,4%	3430 7,4%	22430 7,9%
Палестина	6840 13,7%	840 1,4%	383 0,6%	1883 2,9%	2379 5,1%	12325 4,3%
Куба	415 0,8%	443 0,8%	346 0,5%	445 0,7%	306 0,6%	1955 0,7%
Мексика	279 0,6%	327 0,6%	284 0,4%	285 0,4%	358 0,8%	1533 0,5%
Австралія	339 0,7%	410 0,7%	147 0,2%	218 0,3%	167 0,4%	1218 0,5%
Інші, невідомі	1036 2,1%	1174 2,0%	1469 2,3%	1619 2,5%	2241 4,8%	7539 2,6%
Разом	49893 100%	58187 100%	64581 100%	65310 100%	46534 100%	284505 100%

Складено на основі [842, tab. IV].

Як демонструє таблиця 5.8, у другій половині 1920-х рр. на перше місце за кількістю емігрантів із Польщі вийшла Канада. За п'ять років до цієї країни прибуло 103 520 осіб, що становило 36,4 %. Друге місце посіла

Аргентина – 91 551 особа, або 32,2 %. США, дотримуючись рестрикційної імміграційної політики, впускали до себе близько 8–9 тис. польських громадян щороку. Протягом 1926–1930 рр. ці три країни прийняли 81,5 % польської міжконтинентальної еміграції.

Що стосується Канади, то, як уже згадувалося, ставлення влади до емігрантів із Центральної та Східної Європи зазнало суттєвих змін після 1923 р. Від моменту, коли економічні потреби не змогли вирішити іммігранти із Західної та Північної Європи, канадський уряд звернув увагу на Польщу, як резервуар придатної робочої сили.

Для вивчення еміграційних можливостей Департамент імміграції та колонізації Канади у 1924 р. відрядив до Європи своїх емісарів[684, s. 44]. Спеціального посланця О. Дика, українця за походженням, канадський уряд скерував до Львова. У ході розмов із представниками ініціативного комітету Товариства опіки над українськими емігрантами (ТОУЕ) з'ясувалося, що канадський уряд зацікавлений у відновленні української імміграції. У квітні 1925 р. Канаду відвідав секретар ТОУЕ В. Бачинський, який після зустрічі з канадськими урядовцями та заступником директора Департаменту імміграції і колонізації В. Егом підписав у липні листа-угоду, в якому йшлося про еміграцію українців. У листопаді 1925 р. В. Еган відвідав Польщу й обговорив деталі еміграції сільськогосподарських родин із директором Еміграційного управління С. Гавронським. Безпосереднім поштовхом до дії стало укладання канадським урядом 15 жовтня 1925 р. угоди із Канадськими національними залізницями та Канадськими тихоокеанськими залізницями, які й забезпечили її організацію[330, s. 184].

Згідно з досягнутими домовленостями в'їжджати до Канади могли особи, котрі мали нотаріально підтвержені запрошення, та особи, завербовані представниками або уповноваженими агентами CNR і CPR. Контроль за селекцією емігрантів із південно-східних воєводств здійснювали експозитури Еміграційного управління у Львові та з 1928 р. у Бресті[602].

Процедура отримання виїзних документів була досить складною. Особи

мали надати в Управління посередництва праці подання, посвідчення особи, фотографію та військовий квиток, а від жінок вимагалось свідоцтво моральності та метрика. Після реєстрації претендентів скеровували до представництва мореплавної компанії, де вони проходили медичний огляд та вносили 50 злотих завдатку на корабельний квиток. Після цього слід було пройти кваліфікаційну співбесіду в канадського чиновника, який у разі відповідності клієнта видавав тимчасовий сертифікат на оформлення канадської візи. За наявності всіх документів староство видавало безкоштовний закордонний паспорт[99, арк. 3].

Найбільшої активності еміграційний рух до Канади набув у 1927–1928 рр. Якщо у 1926 р. сюди виїхало 15 810 осіб, то в 1927 р. – 22 031, а в 1928 р. – 27 036 осіб (див. табл. 5.8). Занепокоєний еміграційною хвилею зі Східної Європи, канадський уряд 31 серпня 1928 р. встановив низку обмежень. Зі слов'янських країн, а також із Румунії, Угорщини, Австрії дозволялося емігрувати найближчим родичам осіб, які легально працювали в сільському господарстві Канади. Ця категорія населення могла виїхати лише на підставі дозволу, виданого в Канаді їхнім родичам, при наявності документів, які підтверджували родинні зв'язки. Нові правила ліквідували старі дозволи на в'їзд, т. зв. афідевіти для осіб, що не належали до найближчої родини. Дозвіл на в'їзд далекої родини та знайомих надавався лише після спеціального дозволу – перміт від Еміграційного управління[378]. Вжиті заходи вплинули на зменшення в 1929 р. кількості емігрантів із Польщі до 21 703 осіб.

У 1929 р. було запроваджено нові імміграційні обмеження. На початку року під час переговорів між польським Еміграційним управлінням і канадськими залізничними компаніями представники Канади повідомили про зменшення на 3/4 раніше визначеної квоти на виїзд польських сільськогосподарських робітників[381]. Керівник департаменту імміграції та колонізації Канади Р. Форк мотивував це обмеження тим, що громадськість країни негативно ставиться до приїзду емігрантів із Центральної та Східної

Європи[382].

Від середини 1929 р. розпочалося швидке зменшення масштабів польської еміграції. На це також вплинуло невдоволення канадської сторони, викликане спробою Польщі перебрати на себе повноваження щодо вербування емігрантів і транспортування їх лише суднами польської лінії Гдиня–Америка[386]. У відповідь канадський уряд призупинив роботу канадського державного лікаря і еміграційного інспектора в Гдині та Гданську. З свого боку Еміграційне управління видало розпорядження призупинити виїзд польських громадян до Канади, окрім тих, хто уже мав оплачений проїзд[348]. Тепер польські емігранти могли отримати канадську візу і пройти медичний огляд лише в Парижі, Антверпені або Роттердамі на загальних підставах з емігрантами з Італії, Чехо-Словаччини, Югославії, Румунії та ін. Значно зручніший виїзд польських емігрантів через Гдиню і Гданськ був закритий[386].

Отож, якщо в 1930 р. у Канаду з Польщі емігрувало 16 940 осіб[289, S. 311], то 1931 р. – лише 1 326 осіб[290, s. 104].

У 1926–1931 рр. більшість емігрантів до Канади – 68,9 % (72 241 із 104 846) – становили вихідці зі східних воєводств. Зокрема, з Тернопільського воєводства емігрувало 27 418 осіб, із Львівського – 18 496, Волинського – 11 213, Станіславського – 9 032, Поліського – 6 082 особи (див. табл. 5.9).

На друге місце за кількістю емігрантів у другій половині 1920-х рр. вийшла Аргентина. Впродовж 1926–1930 рр. сюди прибула 91 551 особа, що становило 32,2 % усієї польської міжконтинентальної еміграції зазначеного періоду. Аргентина, як і інші країни Латинської Америки, досягала потрібного результату завдяки поширенню різноманітної інформації.

У 1925 р. організована агентами корабельних ліній нелегальна агітація викликала «аргентинську гарячку». За кожного завербованого переселенця їм виплачувалося по п'ять доларів[368]. Незважаючи на те, що економічне становище Аргентини поступово погіршувалося, еміграція до цієї країни

впродовж другої половини 20-х років постійно зростала. Якщо в 1926 р. із Польщі до Аргентини виїхало 14 435 осіб, то в 1927 р. – 20 189, 1928 р. – 22 007, а в 1929 р. – 21 116 осіб[289, с. 103](див. додаток Л).

Таблиця 5.9

Міжконтинентальна еміграція з Польщі в 1926–1931 рр.

Воєводство	Разом конт. і міжконт.	Позаєвропейські країни							
		Разом емігр.	США	Канада	Аргентина	Бразилія	Уругвай	Палестина	Інші
Разом	1039587	296275	43724	104846	95974	23541	5787	13860	8543
м. Варшава	20025	10494	2399	1081	3173	1342	317	878	1304
Варшавське	43527	14681	3879	3422	3314	1115	349	1530	1072
Лодзьке	276762	8344	1679	1871	1924	1042	256	1175	397
Келецьке	143725	17984	1818	7831	5176	1898	235	764	262
Люблінське	32805	19997	3120	5975	5582	3429	346	967	578
Білостоцьке	34544	20952	6617	3338	5599	988	715	2257	1438
Віленське	21223	11263	1099	823	6677	856	278	717	813
Новогрудське	10502	6946	1077	810	3094	569	82	612	702
Поліське	23223	22649	2876	6082	10010	1816	234	1047	539
Волинське	37168	35552	2066	11213	15449	4242	887	1362	333
Познанське	82777	2134	598	827	327	313	19	12	38
Поморське	11588	1246	305	650	100	142	23	2	24
Сілезьке	6988	384	101	39	123	63	18	26	14
Краківське	77703	13023	3429	5836	2229	643	445	347	94
Львівське	120925	42372	7438	18496	11778	2082	986	1084	508
Станіславське	28734	19105	1929	9032	6749	563	179	510	143
Тернопільське	60907	48211	2600	27418	14628	2374	418	520	253
Не надано	6042	938	694	102	42	19	-	50	31

Складено на основі[224, к. 147].

Еміграційним настроям сприяла імміграційна політика аргентинського уряду. У різних провінціях країни для потреб польської колонізації було виділено значні земельні наділи. Емігрантам забезпечували безкоштовний проїзд залізницею до місця поселення, виділяли будівельний матеріал для житлових і виробничих приміщень. Землю емігранти викупували. Краща земля в Аргентині була в руках перекупників і мала значно вищу ціну – 200–300 доларів за га. У деяких випадках її вартість доходила до 1 600 доларів за 1 га. Часто прибулі поселенці, навіть маючи кошти на землю, не поспішали її купувати, а наймалися на роботу, щоб краще ознайомитися з умовами місцевого господарювання.

Сільськогосподарські робітники могли працевлаштуватися на великих латифундіях від листопада по травень, натомість промислові робітники – ні. Надто маломісткою була аргентинська економіка. Зароблених коштів заледве вистачало на проживання.

Найважче складалися обставини для інтелігенції. Якщо вони не мали там родини, не уклали контракту, при тім не знали мови, то терпіли ще більше, ніж селяни[377].

«Український емігрант» у повідомленнях про умови еміграції до Аргентини в лютому 1928 р. зазначав, що від самого початку подорожі українських переселенців опікають лише агенти різних корабельних компаній, а після приїзду до Аргентини – різного роду еміграційні агенти, земельні спекулянти, бюро по переказу грошей, торговці жінками та ін. Відзначалися спекуляції та шахрайства німецького корабельного товариства Міслера в Буенос-Айресі, еміграційного банку «Перший національний банк в Бостоні» та еміграційного агентства «Генеральна навігаційна компанія» («Companias General hes navigation»).

Унаслідок неорганізованого напливу емігрантів до Аргентини з'явилося багато безробітних. Лише в Буенос-Айресі в 1928 р. нараховувалося близько 2 тис. емігрантів із Польщі, які не мали роботи. Розпорядженням міністра праці й соціальної опіки С. Юркевича від 17 січня 1928 р. із Польщі до Аргентини на три тижні було припинено виїзд[382]. Для опанування еміграції Еміграційне управління дало вказівку експозитурі у Львові та паспортному бюро обмежити видачу посвідчень на закордонні паспорти[95, арк. 1–3 зв.]. Незважаючи на вжиті заходи, еміграція до Аргентини зростала. Найбільш масового характеру вона набула у Волинському та Тернопільському воєводствах, із яких у 1928 р. емігрувало відповідно 3 467 та 3 118 осіб. Загалом же зі східних воєводств до Аргентини емігрувало 13 580 осіб[289, s. 182].

Неконтрольований наплив емігрантів посилив вимоги урядів країн Південної Америки до іммігрантів. Наприкінці 1927 р. на спільній

конференції представників урядів Аргентини, Бразилії, Уругваю узгоджувалися підходи до проблем еміграції. Директор аргентинського департаменту імміграції Є. Гранді зазначав, що кількість емігрантів із Європи до Південної Америки значно перевищує потреби. В самій Аргентині безробітних було вже близько 300 тис. осіб, а кількість емігрантів постійно зростала. Є. Гранді пропонував не допускати до Бразилії та Аргентини осіб, які не піддавалися асиміляції й не пристосовувалися до місцевих умов. Пропонувалося надавати перевагу емігрантам латинського походження – іспанцям, португальцям, італійцям, румунам[382].

У 1928 р. для врегулювання еміграційного руху аргентинський уряд запровадив обмеження на видачу віз. Вони видавалися лише особам, які мали дозвіл, виданий Генеральною дирекцією імміграції Аргентини, селянам, які мали посвідчення про соціальний стан і їхали для роботи у сільському господарстві, а також реемігрантам, котрі мали посвідчення аргентинського уряду про належну поведінку під час перебування в Аргентині й відвідання Польщі[380].

Запровадження обмежень не становило загрози еміграційному рухові, бо більшість емігрантів із Польщі відповідали вимогам цих країн. У 1929 р. кількість польських емігрантів до Аргентини зменшилася менше ніж на 1 тис. і становила 21 116 осіб. Щоправда, в деяких воєводствах вона, навпаки, зростала. Так, наприклад, із Волині до Аргентини в 1928 р. емігрувало 3 467 осіб, а в 1929 р. – 4 085 осіб[380]. Різке зменшення еміграції з Польщі до Аргентини сталося лише в 1930 р. – від 21 116 осіб у 1929 р. до 13 804 осіб у 1930 р.[740, s. 15].

Основу контингенту емігрантів із Польщі до Аргентини в 1926–1931 рр. становили вихідці зі східних воєводств. Найбільше їх виїхало з Волинського воєводства – 15 449 осіб, що становило 16,1 % від загалу, Тернопільського – 14 628 осіб (15,2 %), Львівського – 11 778 (12,3 %), Поліського – 10 010 осіб (10,4 %)[224, к. 147].

Попри суворі обмеження, третіми за кількістю емігрантів із Польщі в

другій половині 1920-х рр. стали Сполучені Штати Америки. Жорсткі обмеження переорієнтували значну кількість потенційних емігрантів до інших країн. Щорічно до США виїжджало близько 8–9 тис. осіб. Здебільшого це були представники пільгових категорій емігрантів, передбачених імміграційним законом 1924 р., що мали право в'їжджати в межах квоти, а також ті, на кого обмеження не поширювалися. «Український емігрант» у 1928 р., характеризує можливості виїзду до США, писав, що кількість непривілейованих осіб, подання на візу яких до консульства США було зареєстровано до 1 липня 1924 р., настільки велике, що в тогочасних умовах потрібно багато часу, щоб розглянути їхні запити[378].

Фактично не мала жодного значення для польської еміграції до США внесена в 1927 р. поправка до «закону Джонсона», згідно із якою щорічний в'їзд іммігрантів обмежувався до 150 тис. Квота на кожну країну визначалася на основі співвідношення кількості національних груп до кількості населення країни станом на 1920 р. Внесені поправки були підписані президентом США Е. Гувером і набули чинності 1 липня 1929 р.[541, с. 146]. Квота для Польщі збільшилася лише з 5 982 до 6 524 осіб[383]. У період відносно доброї економічної кон'юнктури динаміка польської еміграції до США була досить сталою. 1926 р. сюди емігрувало 8 249 осіб, 1927 р. – 9 397, 1928 р. – 8 507, 1929 р. – 9 309 осіб[842, tab. IV].

На масштаби еміграції до США, окрім імміграційних обмежень, почали впливати економічні чинники, а саме зростання безробіття, яке 1929 р. досягло 3 381 тис. осіб[589]. Як наслідок, кількість польських емігрантів зменшилася в 1930 р. до 6 909 осіб[842, tab. IV].

Загалом до США в період 1926–1931 рр. емігрувало 43 724 громадяни Польщі. Найбільше їх прибуло із Львівського – 7 438 осіб (17,0 %), Білостоцького – 6 617 (15,1 %), Варшавського – 3 879 (8,9 %), Краківського – 3 429 (7,8 %) і Люблінського – 3 120 (7,1 %) воєводств, що становило 55,9 % усіх емігрантів (див. табл. 5.9).

Помітно зросла в 1926–1930 рр. еміграція до Бразилії. Поштовх до неї

стала агітація агентів мореплавних компаній. Особливого поширення вона набула у східних воєводствах, зокрема на Волині. У відповідь на клопотання про видачу закордонних паспортів мешканцям Корецької та Межиріцької гмін Рівненського повіту, Еміграційне управління застерігало про ризикованість такого кроку, оскільки до прийняття еміграційної конвенції вони могли стати предметом експлуатації та долучитися до лав безробітних. Представники управління попереджали, що робота на кавових плантаціях у Бразилії розпочнеться лише в листопаді – березні. До того часу, якщо б навіть вдалося знайти роботу у власників плантацій, то, згідно з умовами оплати праці, що там існували, вони могли отримати лише частину зароблених коштів, за іншу частину їм дозволялося вирощувати городину на полі господаря, врожай якої був би лише навесні. І все ж Еміграційне управління дозволило виїхати 13 родинам із Рівненського повіту, оскільки вони під впливом агітації продали все своє господарство й опинилися в безвихідному становищі. Міністерство внутрішніх справ надіслало листа до волинського воєводи з вимогою припинити нелегальну агітацію на території воєводства[39, арк. 1–2].

Унормуванню еміграції до Бразилії мала посприяти відряджена 1925 р. Еміграційним управлінням спеціальна комісія на чолі з К. Вархальовським, яка мала вивчити імміграційні можливості країни[333, s. 457–460]. Результатом її роботи стало підписання в лютому 1927 р. із урядом штату Сан-Паулу угоди про імміграцію[340].

За правилами, що їх розробило Еміграційне управління, вербування переселенців здійснювали Державні управління посередництва праці. На основі розісланих до визначених місцевостей повідомлень про можливість еміграції до Сан-Паулу відповідні управління посередництва праці розглядали клопотання та визначали, чи можуть претенденти отримати дозвіл на виїзд. Остаточне рішення ухвалювала кваліфікаційна комісія у складі директора Управління посередництва праці, представника Колонізаційного товариства й лікаря. У роботі цієї комісії мав також право

брати участь представник уряду штату Сан-Паулу[96, арк. 3–5]. Після прибуття емігрантів до порту Сантос (Сан-Паулу) у присутності представника Еміграційного управління відбувалося укладання угод між працівниками та роботодавцями. З емігрантами, котрі прибували в грудні, укладався контракт на рік. У разі приїзду впродовж року емігрант працевлаштовувався як сезонний робітник[369].

Еміграційна політика польського уряду та активна діяльність агентів мореплавних компаній дали свої результати. Кількість емігрантів до Бразилії швидко зростала. Якщо в 1926 р. із Польщі прибуло 2 490 осіб, то в 1927 р. – 3 374, у 1928-му – 4 402, а в 1929 р. – 8 732 особи[842, tab. IV].

Більшість польських емігрантів опинялися у вкрай складних умовах. «Український емігрант» у 1928 р., характеризуючи умови життя переселенців у Бразилії, відзначав, що вони не мали жодної перспективи на майбутнє, оскільки економічна криза, яка тривала уже кілька років, перетворилася на хронічну. Бразильський уряд не надавав жодної підтримки новоприбулим. Землю доводилося купувати за власні кошти. Цілі родини не раз покидали її та йшли до міста в пошуках роботи[387].

Подальшому зростанню еміграції до Бразилії мала сприяти колонізаційна політика польського уряду, зокрема отримання у 1929 р. концесії на колонізацію 50 тис. га землі в штаті Еспіріту-Санту, на що покладалися великі надії[226, к. 17]. Проте економічна криза перекреслила наміри уряду.

Попри сподівання польської влади, еміграція до Бразилії в 1930 р. зменшилася до 3 430 осіб. В цілому впродовж 1926–1930 рр. кількість переселенців із Польщі до цієї країни сягнула 22 430 осіб. Понад 54 % з них становили вихідці з Волинського (18,9 %), Люблінського (15,3 %), Тернопільського (10,6 %) та Львівського (9,3 %) воєводств[842, tab. IV, IX].

На еміграцію до Палестини в другій половині 1920-х рр. значною мірою вплинуло погіршення (з 1925 р.) економічного становища в цій країні. Затяжна економічна криза спонукала Британську мандатну адміністрацію

вжити заходів для обмеження в'їзду переселенців. У зв'язку зі зменшенням потоку пасажирів мореплавні перевізники скоротили рейси, зокрема, такі як Трієст – Яффа і Трієст – Хайфа, а також підвищили вартість корабельних квитків від 8–9 до 14 фунтів стерлінгів[85, арк. 1].

На загальні еміграційні настрої вплинув сильний землетрус, унаслідок якого в липні 1927 р. загинуло 500 осіб і було знищено 600 будинків у Єрусалимі та Наблусі. Він завдав збитків на понад 600 тис. фунтів стерлінгів. Загальні настрої серед палестинських іммігрантів вдало відтворені на сторінках львівської газети «Chwila»: «Представники різних робітничих рад у Єрусалимі скаржаться на бездіяльність сіоністських організацій, які не чинять жодних кроків, щоб працевлаштувати безробітних. Убогість серед робітників досягла крайніх меж»[312].

Для того щоб відновити еміграцію, сіоністські організації в Польщі та поза її межами організували масові акції підтримки переселення до Палестини. Зокрема, в 1927–1928 рр. проведено збір коштів серед єврейського населення й відомих філантропів, таких як Е. Ротшильд. У результаті значної фінансової підтримки та політичного лобіювання інтересів сіоністських організацій, попри складну економічну й політичну ситуацію в Палестині, збільшилася кількість наданих Британською мандатною адміністрацією дозволів на переселення (1929 р.). Єврейська еміграція відновилася в момент єврейсько-арабського протистояння, яке мало місце в серпні 1929 р.[451, с. 302–304] З огляду на складну політичну й економічну ситуацію в Палестині, 16 травня 1930 р. Верховний комісар Джон Ченслер запровадив чергові обмеження на в'їзд до кінця року[86, арк. 1].

Несприятливі економічні й політичні умови відбилися на динаміці еміграційного руху. Якщо в 1926 р. із Польщі до Палестини виїхало 6 840 осіб, то в 1927 р. – 840, а в 1928-му – лише 383 особи. Результатом зусиль сіоністських організацій стало збільшення кількості емігрантів із Польщі в 1929 р. до 1 883 осіб та до 2 379 осіб у 1930 р. Загалом за 1926–1930 рр. до Палестини прибуло 12 325 польських поселенців[842, tab. IV]. Найбільше в

1926–1931 рр. до Палестини емігрувало з Білостоцького воєводства – 2 257 осіб (16,3 %), Варшавського – 1 530 (11,0 %), Волинського – 1 362 (9,8 %), Львівського – 1 084 (7,8 %) та Поліського – 1 047 (7,6 %) воєводств[224, к. 147].

Транзитними країнами в пошуках можливостей еміграції до США й надалі залишалися Куба й Мексика. В період 1926–1930 рр. сюди емігрувало відповідно 1 955 та 1 513 польських громадян (див. табл. 5.8).

На відміну від континентальної еміграції в міжконтинентальній еміграції другої половини 1920-х рр. помітно проявилася перевага вихідців зі східних воєводств.

Як демонструє таблиця 5.9, найбільшу участь у міжконтинентальній еміграції взяли вихідці зі східних воєводств, а саме: Тернопільського – 48 211 осіб (16,3 %), Львівського – 42 372 (14,3 %), Волинського – 35 552 (12,0 %), Поліського – 22 649 (7,6 %) та Станіславського – 19 105 (6,4 %). Із 296 275 емігрантів із Польщі їх частка становила 56,6 % (167 889 осіб). Найменші показники міжконтинентальної еміграції зафіксовано у Сілезькому – 384 особи (0,1 %), Поморському – 1 246 (0,4 %) та Познанському – 2 134 (0,7 %) воєводствах. Не практикувалося еміграція за океаном і серед регіонів, охоплених континентальною еміграцією. Зокрема з Келецького воєводства виїхало 17 984 особи (6,1 %), із Лодзького – 8 344 (2,8 %).

Перевага переселенської міжконтинентальної еміграції серед населення східних та південно-східних воєводств пояснюється не лише їх економічним становищем та високим натуральним приростом населення. Визначальною, на нашу думку, була роль еміграційної політики польського уряду, яка через еміграційний апарат контролювала всі процеси, пов'язані з еміграцією. Як ми вже зазначали, у західних і центральних воєводствах переважала сезонна еміграція до європейських країн, а в східних і південно-східних – міжконтинентальна переселенська еміграція.

Суттєві відмінності простежуються в національній структурі заокеанської еміграції. Серед переселенців переважають представники

національних меншин. Їх частка постійно зростає, тоді як частка поляків зменшується. Участь римо-католиків у міжконтинентальній еміграції спадає від 39 % у 1927 р. до 26,3 % у 1930 р., а участь православних різко зростає від 1,0 % у 1926 р. до 18,7 % у 1929 та 15,2 % у 1930 р. Євреї були тією національною меншиною, яка постійно демонструвала найвищий відсоток емігрантів, у 1926 р. їх частка становила 39,3 %, у 1927-му – 27,0 %, 1928-му – 24,1 %, 1929-му – 30,0 %, у 1930 р. – 36,4 %. На перший погляд непримітною, проте доволі численною й активною була еміграція євангелістів. Якщо в 1926 р. їх частка становила 0,8 % від усього числа євангелістів, то в 1927 р. – 4,2 %, 1928 р. – 5,0 %, 1929 р. – 3,4 %, а в 1930 р. – 2,8 % [224, к. 152].

Таблиця 5.10

Структура населення Польщі за віросповіданнями у 1931 р. та їхня участь у міжконтинентальній еміграції 1926–1931 рр.

Роки	Разом	Віросповідання				
		Римо-католики	Греко-католики	Православні	Юдеї	Євангелісти
		Осіб, %	Осіб, %	Осіб, %	Осіб, %	Осіб, %
Населення	31915800	20670100 64,8%	3336200 10,4%	3762500 11,8%	3113900 10,5%	835200 2,6%
Емігрантів	296275	90282 30,5%	63188 21,3%	32611 11,0%	94427 31,9%	9872 3,3%

Складено на основі [224, к. 146–159].

Найбільш масовою міжконтинентальна еміграція була у юдеїв. Якщо в 1931 р. їх частка серед населення Польщі становила 9,8 %, то в міжконтинентальній еміграції за 1926–1931 рр. – 31,9 %. Після них йшли греко-католики. У загальній структурі населення Польщі їхня частка становила 10,4 %, тоді як у заокеанській еміграції – 21,3 %. Серед євангелістів відповідно – 2,6 % та 3,3 %, православних відповідно – 11,8 % та 11,0 %. Найменш активно за океан емігрували римо-католики. У 1931 р. вони становили 64,8% усього населення Польщі, а частка їх еміграції складала лише 30,5 % (див. табл. 5.10, додаток М).

Майже суто єврейською в 1926–1931 рр. була міжконтинентальна еміграція з Варшави (див. табл. 5.11). Серед 10 494 переселенців

Таблиця 5.11

Міжконтинентальна еміграція з Польщі (воєводство, стать і віросповідання емігрантів) у 1926–1931 рр.

Воєводство/ Частка	Разом	Стать			Віросповідання					
		Чол.	Жін.	Не зазна чено	Римо- катол	Греко- катол	Єван- геліст	Право славні	Юдеї	Інші, не зазн
Разом 100%	296275 100%	189899 64,1%	100300 33,9%	6076 2,0%	90282 30,5%	63188 21,3%	9872 3,3%	32611 11,0%	94427 31,9%	5895 2,0%
м. Варшава 3,5 %	10494 100%	5298 50,5%	5191 49,5%	5 1,0%	1105 10,5%	21 0,2%	155 1,5%	57 0,6%	9142 87,1%	14 0,1%
Варшавське 5,0%	14681 100%	7523 51,2%	6076 41,4%	1082 7,4%	3558 24,2%	48 0,3%	1860 12,7%	32 0,2%	8514 58,0%	669 4,6%
Лодзьке 2,8%	8344 100%	4393 52,6%	3643 43,7%	308 3,7%	2019 24,2%	31 0,4%	1186 14,2%	29 0,3%	4833 57,9%	246 2,9%
Келецьке 6,1%	17984 100%	11678 64,9%	5960 33,1%	346 1,9%	8708 48,4%	51 0,3%	657 3,7%	35 0,2%	8274 46,0%	249 1,4%
Люблінське 6,7%	19997 100%	12464 62,3%	7235 36,2%	298 1,5%	9365 46,8%	177 0,9%	1017 5,1%	819 4,1%	8401 42,0%	218 1,1%
Білостоцьке 7,1%	20952 100%	11360 54,2%	9111 43,5%	481 2,3%	5794 27,7%	81 0,4%	108 0,5%	1095 5,2%	13524 64,5%	35 0,2%
Віленське 3,8%	11263 100%	7923 70,3%	3129 27,8%	211 1,9%	5993 53,2%	49 0,4%	5 0,0%	1200 10,7%	3780 33,6%	236 2,1%
Новогрудське 2,3%	6946 100%	4363 62,8%	2455 36,2%	128 1,9%	2008 29,6%	40 0,6%	12 0,2%	1415 20,9%	3358 49,5%	113 1,6%
Поліське 7,6%	22649 100%	16123 71,2%	6181 27,3%	345 1,5%	2781 12,3%	53 0,2%	128 0,6%	10840 47,9%	7842 34,6%	527 2,3%
Волинське 12,0%	35552 100%	21616 60,8%	12603 34,4%	1333 3,7%	4667 13,1%	2034 5,7%	3288 9,2%	16118 45,3%	8209 23,1%	1236 3,5%
Познанське 0,7%	2134 100%	1232 57,7%	872 40,9%	30 1,4%	1649 77,3%	12 0,6%	288 13,5%	3 0,1%	166 7,8%	16 0,7%
Поморське 0,4%	1246 100%	744 59,7%	480 38,5%	22 1,8%	930 74,6%	38 3,0%	207 16,6%	6 0,5%	47 3,8%	18 1,4%
Сілезьке 0,1%	384 100%	232 60,4%	142 37,0%	10 2,6%	262 68,2%	9 2,3%	26 6,8%	4 1,0%	78 20,3%	5 1,3%
Краківське 4,4%	13023 100%	9037 69,4%	3827 29,4%	159 1,2%	9751 74,9%	812 6,2%	75 0,6%	99 0,8%	2145 16,5%	141 1,1%
Львівське 14,3%	42372 100%	29247 69,0%	12753 30,1%	372 0,9%	14920 35,2%	18345 43,3%	313 0,7%	317 0,7%	7890 18,6%	587 1,4%
Станіславське 6,4%	19105 100%	12873 67,4%	5874 30,7%	358 1,9%	3286 17,2%	11536 60,4%	364 1,9%	160 0,8%	3359 17,6%	400 2,1%
Тернопільське 16,3%	48211 100%	33213 68,9%	14553 30,2%	445 0,9%	12904 26,8%	29291 60,8%	166 0,3%	362 0,8%	4746 9,8%	742 1,5%
Не зазначено 0,3%	938 100%	574 61,3%	210 22,4%	143 15,3%	579 61,7%	71 7,6%	17 1,8%	20 2,1%	112 11,9%	128 13,6%

Складено на основі [224, к. 157].

до юдейського віровизнання належали 9 142 особи, що становило 87,1 %. Євреїв було більше половини серед заокеанських емігрантів із таких

воєводств, як Білостоцьке – 64,5 %, Варшавське – 58,0 % та Лодзьке – 57,9 %. Левова частка євреїв була серед емігрантів із Новогрудського (49,5 %), Келецького (46,0 %), Люблінського (42,0 %), Поліського (34,6 %), Віленського (33,6 %) воєводств. Греко-католики становили основу міжконтинентальної еміграції зі Східної Галичини. Найбільше їх в цей період виїхало з Тернопільського – 29 291 особа (60,8 %), Львівського – 18 345 (43,3 %), Станіславського – 18 345 (60,4 %) воєводств.

Православні переважали серед емігрантів у Волинському – 16 118 осіб (45,3 %) та Поліському – 10 840 (47,9 %) воєводствах. Більші групи емігрантів склалися з них у Новогрудському – 1 415 осіб (20,9 %), Віленському – 1 200 (10,7 %), Білостоцькому – 1 095 (5,2 %) воєводствах.

Найчисленніші групи емігрантів-євангелістів виїжджали за океан з Волинського воєводства – 3 288 осіб (9,2 % загалу), з Варшавського — 1 860 (12,7 %), із Лодзького – 1 186 осіб (14,2 %), з Люблінського – 1 017 (5,1 %). Загалом на ці чотири воєводства припало 74,5 % емігрантів євангельського віросповідання, які виїхали впродовж 1926–1931 рр. за межі Європи.

Римо-католики скеровувалися до міжконтинентальної еміграції значно менше. Найбільше їх емігрувало з Львівського – 14 920 осіб (35,2 %), Тернопільського – 12 904 (26,8 %), Краківського – 9 751 (74,9 %), Люблінського – 9 365 (46,8 %), та Келецького – 8 708 (48,4 %) воєводств. На тлі у цілому невисокої еміграції вони мали більшість лише в Краківському – 9 751 (74,5 %), Віленському – 5 903 (53,2 %), Поморському – 930 (74,6 %) та Сілезькому – 262 особи (68,2 %) воєводствах. В інших цей показник не сягав і половини (див. табл. 5.11).

Щодо еміграційної активності з розрахунку кількості емігрантів на 1 000 мешканців, то найбільш охопленими міжконтинентальною еміграцією були, окрім Варшави (72,5 особи), Тернопільське (48,7), Білостоцьке (45,8), Поліське (45,4), Волинське (39,1), Львівське (29,6), Новогрудське (28,2), Варшавське (25,3) та Станіславське (24,7) воєводства [842, S. 62].

Соціальну структуру та сфери зайнятості міжконтинентальної еміграції

показано в таблиці 5.12.

Таблиця 5.12

**Соціальна структура міжконтинентальної еміграції
у 1926–1930 рр. (у %)**

Сфера зайнятості	1926	1927	1928	1929	1930	Разом
Сільське господарство	38,8	58,0	65,2	49,4	44,4	52,0
Промисловість, транспорт	13,3	9,2	8,6	7,6	10,1	9,6
Торгівля	2,2	1,2	0,9	1,3	1,7	1,4
Вільні професії	0,7	0,5	0,4	0,4	0,5	0,5
Домашня служба	2,0	1,9	1,2	2,5	3,3	2,1
Не визначена	1,7	3,1	2,8	2,8	3,5	2,8
Члени родини	21,6	23,2	18,5	31,4	34,8	25,7
Не зазначена	19,7	2,9	2,4	4,5	1,7	5,9
Разом	100	100	100	100	100	100

Складено на основі [224, к. 152].

Оснoву її соціальної структури склали сільськогосподарські працівники. Промислові робітники мали невисокий рівень кваліфікації або й узагалі не мали. Відносно високий відсоток промислових робітників серед міжконтинентальних емігрантів пояснюється тим, що багато осіб, які в Польщі займалися торгівлею, різними посередницькими послугами чи канцелярською роботою, реєструвалися як робітники. Імміграційні країни надавали перевагу особам різних робітничих спеціальностей. Попри зафіксовану під час реєстрації кваліфікацію, польські емігранти часто погоджувалися на важку фізичну роботу. Схожі приклади стосувалися й сільськогосподарських працівників. Висока частка серед емігрантів належала членам родин, що свідчило про переселенський характер еміграції [225, к. 27].

Міжконтинентальна еміграція здебільшого формувалася із сільського населення. Сферу промисловості та торгівлі представляли переважно євреї з невеликих міст. Як демонструє таблиця 5.11, у зазначений період частка жінок становила близько 34 % усіх емігрантів. Спочатку для ознайомлення та облаштування на чужині виїжджали чоловіки, які з часом розраховували забрати всю родину.

Загалом у другій половині 1920-х рр. кількість міжконтинентальних

емігрантів не досягла попереднього рівня, значною мірою через подальше обмеження еміграції до США. У 1918–1925 рр. із Польщі до Сполучених Штатів виїхало 218 478 осіб, у 1926–1930 рр. – 42 371 особа. Незважаючи на поживлення еміграції до Канади, Аргентини та Бразилії, попереднього еміграційного рівня досягнути не вдалося. До 1929 р. помічено тенденцію до зростання, а в 1930 р. – до спаду. Спадання майже на 30 % зумовлювали імміграційні обмеження канадської влади та кризові явища економік Аргентини й Бразилії (див. додаток Л). У цілому ж, якщо в 1918–1925 рр. за океан емігрувало 347 177 осіб, то в 1926–1930 рр. – 284 505 громадян Польщі.

У другій половині 1920-х рр. не помічено активної міжконтинентальної рееміграції, а отже слід говорити про сталість переселенської тенденції. У 1926–1930 рр. її кількість вимірюється 33 171 особою. Динаміку та країни рееміграції відображено в таблиці 5.13.

Таблиця 5.13

**Міжконтинентальна рееміграція до Польщі
у 1926–1930 рр.**

Країни	1926 р.	1927 р.	1928 р.	1929 р.	1930 р.	Разом
США	2552 42,4%	2205 32,4%	1565 25,5%	942 14,3%	1096 14,4%	8360 25,2%
Аргентина	574 9,5%	904 13,3%	1206 19,6%	1778 27,1%	2439 32,0%	6901 20,8%
Канада	276 4,6%	451 6,6%	1000 16,2%	1486 22,6%	1831 24,0%	5044 15,2%
Палестина	1886 31,4%	2214 32,6%	754 12,2%	563 8,6%	179 2,3%	5596 16,9
Інші, не зазначено	729 12,1%	1025 15,1%	1634 26,5%	1802 27,4%	2080 27,3%	7270 21,9%
Разом	6017 100%	6799 100%	6159 100%	5671 100%	7625 100%	33171 100%

Складено на основі[842, tab. IV].

Визначальний вплив на масштаби та характер міграційних процесів першої половини 1930-х рр. мала світова економічна криза. На початку 1930 р. у США нараховувалося близько 7 млн безробітних. Для покращення

ситуації на внутрішньому ринку уряд не просто обмежував в'їзд нових іммігрантів, а й шукав приводів депортувати тих, хто не мав американського громадянства. Президент Г. К. Гувер подав на розгляд Конгресу пропозицію щодо виділення 500 тис. доларів для депортації в Європу частини безробітних. Конгрес на 90 % зменшив частку емігрантів зі Східної Європи. Отож із Польщі до США в 1931 р. виїхало, у межах квоти, лише 650 осіб[345]. Вжиті заходи позначилися на загальній кількості польських емігрантів до цієї країни. Загалом упродовж 1931–1935 рр. до США прибув лише 6 751 громадянин Польщі, що становило 7,1 % загальної кількості емігрантів. Щороку дозволялося в'їжджати відносно невеликій кількості осіб: 1931 р. – 1 353, 1932 р. – 1 433, 1933 р. – 1 273, 1934 р.– 1 482, 1935 р. – 1 210 (див. табл. 5.14).

Таблиця 5.14

Міжконтинентальна еміграція з Польщі в 1931–1935 рр.

Країни	1931 р.	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1935 р.	Разом
Палестина	1535 13,0%	2879 29,8%	10344 60,3%	12685 61,0%	24758 71,5%	52201 55,5%
Аргентина	4423 37,6%	2056 21,3%	1724 10,0%	2057 9,9%	3619 10,4%	13879 14,8%
Бразилія	1111 9,4%	1019 10,5%	1627 9,5%	2004 9,6%	1314 3,8%	7075 7,5%
США	1353 11,5%	1433 14,8%	1273 7,4%	1484 7,1%	1210 3,5%	6751 7,1%
Канада	1326 11,3%	1118 11,6%	1065 6,2%	1354 6,5%	1408 4,1%	6271 6,7%
Уругвай	1283 10,9%	470 4,9%	301 1,8%	381 1,8%	343 1,0%	2778 3,0%
Куба	128 1,1%	82 0,8%	71 0,4%	196 1,0%	253 0,7%	730 0,8%
Інші	611 5,2%	610 6,3%	762 4,4%	643 3,1%	1718 5,0%	4344 4,6%
Разом	11770 100%	9667 100%	17167 100%	20802 100%	34623 100%	94029 100%

Складено на основі [224, к. 140].

До кардинальних заходів удався канадський уряд. Призупинення договору з залізничним компаніям щодо організації імміграції сільськогосподарських робітників означало фактичне закриття цієї країни

для емігрантів із Польщі. Одночасно канадська влада змушувала іноземців виїжджати з країни, якщо ті перебували в ній менше п'яти років[349]. Еміграція до Канади скоротилася більше, ніж до США. У 1931 р. кількість емігрантів із Польщі зменшилася до 1 326 осіб, 1932 р. – 1 118, 1933 р. – 1 065, 1934 р. – 1 354, а 1935 р. – 1 408 осіб. Загалом упродовж першої половини 1930-х рр. до Канади переселився лише 6 271 польський громадянин, або 6,7 %. Таким чином Канада з імміграційного лідера (у другій половині 1920-х рр.) перетворилася в найпасивнішу країну імміграції.

Різке зменшення кількості емігрантів із Польщі простежується і в Аргентині. Якщо в 1930 р. сюди в'їхало 13 804 особи, то в 1931 р. – 4 423 особи[740, S. 15]. На це вплинуло передусім погіршення економічної ситуації в країні. Скорочення експорту аргентинської сільськогосподарської продукції викликало значне безробіття. Низькі ціни на сільськогосподарські товари створили ситуацію, коли власники витрачали більше коштів на збір урожаю, ніж виручали від її реалізації. Тому вони відмовлялися від найманої праці, чим утруднювали можливість заробітку для емігрантів[385]. У середині 1932 р. в Аргентині перебувало близько 10 тис. безробітних польських громадян[349].

Для того щоб обмежити наплив емігрантів, аргентинський уряд у грудні 1930 р. прийняв декрет про нові ціни на візи. З 1 січня 1931 р. вартість аргентинської візи зросла з 26,3 до 288,1 злотих[344]. Уряд також запровадив обов'язкові показові квоти в розмірі від 800 до 1 200 зл. з особи[349].

Десятикратне підвищення вартості аргентинської візи спонукало багатьох емігрантів в'їхати до країни ще до того, як цей декрет набрав чинності. Аргентинські порти згурмували велику кількість безробітних переселенців. З цього приводу «Wiadomości dla emigrantów» повідомляли, що для уникнення великого скупчення польських емігрантів у несприятливий для цього час польське Еміграційне управління ухвалило рішення тимчасово обмежити виїзд. У лютому виїзд був повністю заборонений. Потім щомісяця дозвіл на виїзд отримували 200–300 осіб. З настанням осінніх польових робіт

було дозволено в'їзд 250 особам у листопаді, відповідно 300-м – у грудні, 500-м – у січні, тисячі – у лютому.

До Аргентини на початку 1930-х рр. дозволялося емігрувати особам, які мали афідавіти й могли довести, що отримають там роботу, а також селяни, контингент яких час від часу визначав імміграційний уряд[347].

Запроваджені заходи вдвічі скоротили еміграцію з Польщі. У 1932 р. кількість емігрантів становила 2 056 осіб, а в 1933 р. – 1 724 особи. Лише з 1934 р. прослідковується незначне збільшення (до 2 057 осіб). У 1935 р. до Аргентини виїхало 3 619 польських громадян.

Вдалася до імміграційних обмежень і Бразилія, яка була менш привабливою для Польщі. 18 грудня 1930 р. бразильський уряд прийняв декрет, яким заборонявся вільний в'їзд емігрантів упродовж 1931 р. До країни дозволялося в'їжджати лише реемігрантам, які мали житло і дійсний паспорт, особам, котрі їхали допомогти своїм родичам-селянам, а також селянським родинам і ремісникам, яких запрошували приватні особи, спілки, чи підприємства. Решті дозволявся лише тимчасовий в'їзд за умови наявності встановленої суми коштів. Для дорослих вона становила 2 250 зл. від особи, для дітей, молодших 12 років – 1 500 зл. від особи.

Окрім обмеження в'їзду, уряд Бразилії вжив інших заходів щодо ускладнення перебування в країні. Спеціальним розпорядженням усі підприємства й установи зобов'язувалися до березня 1931 р. укомплектуватися таким чином, щоб 75 % залучених у виробництві були уродженцями Бразилії. Лише тоді, коли цей відсоток не покривався внутрішніми резервами, дозволялося залучати робітників-іноземців[290, s. 103].

Політика польської влади – пропаганда, організаційна підтримка переселенців до Бразилії – фактично провалилася. Впродовж першої половини 1930-х рр. із Польщі сюди прибуло лише 7 075 осіб (7,5 %). Порівняно з докризовим періодом еміграція скоротилася більше ніж утричі. Щоправда, пропорційно це було значно менше, ніж до Канади, Аргентини та

США. В 1931 р. сюди прибуло 1 111 польських громадян, 1932 р. – 1 019, 1933 р. – 1 627, 1934 р. – 2 004, 1935 р. – 1 314 громадян Польщі (див. табл. 5.14).

Попри економічні труднощі та викликане ними безробіття, уряди країн Латинської Америки не обмежили в'їзду громадян, які могли здійснити передбачені законодавством грошові внески. Навіть парагвайський уряд запровадив грошову квоту: 150 доларів на родину й 100 доларів на одну особу[349].

На відміну від інших держав, у роки світової економічної кризи інтенсивно зростала еміграція до Палестини. Її економіка в 1929–1935 рр. переживала піднесення, значно розширивши ринок праці. Окрім суто економічних мотивів, на зростання еміграції до Палестини вплинуло переслідування єврейського населення в Німеччині, після приходу до влади А. Гітлера. Під тиском громадської думки уряд Великобританії збільшив можливий еміграційний контингент євреїв[643, s. 186].

Зростанню еміграції до Палестини сприяла також активна пропагандистська діяльність єврейських організацій, зокрема «Heschalus Nasaïr» і «Brith Trumpeldor». Про їх діяльність знаходимо багато інформації в таємних звітах повітових старост до Волинського воєводського управління. Староста Рівненського повіту в грудні 1932 р. інформував про агітаційну роботу серед молоді організації «Heschalus Nasaïr». У результаті молоді люди єврейської національності інтенсивно готувалися до виїзду. За підтвердженими даними в кінці 1932 р. до еміграції готувалося 40 осіб із міста Корця, п'ять – із Клевани і сім – із Межиріцької гміни. Претенденти на виїзд зобов'язувалися пройти протягом шести місяців курси підготовки до фізичної праці, після чого отримували у Варшаві спеціальне посвідчення, що засвідчувало цей факт[45, арк. 19].

У 1932–1933 рр. велика кількість єврейської молоді з усієї Польщі проходила таку практику на Волині. Прибулі часто змінювали місце проживання, після кількадечної праці в Козині переїжджали до Берестечка,

Боремля, Дубна або Костополя. На їх місце прибували інші. Практиканти підтримували контакти з місцевими єврейськими ровесниками та проводили зібрання, на яких виголошували доповіді про необхідність згуртування євреїв.

В умовах безробіття молодим євреям важко було знайти роботу. Тому їх часто залучали до очистки дерев та інших робіт, які раніше виконували місцеві жителі. Через це інколи виникали конфлікти, оскільки місцеві жителі так само розраховували хоч на якісь заробітки[45, арк. 25].

Траплялися випадки, коли єврейських роботодавців примушували працевлаштовувати цю молодь. Так, зокрема, в Козині 7 лютого 1933 р. представники «Бріт Трумпельдор» блокували вхід до пекарні Д. Морука, мотивуючи свої вчинки тим, що власник наймає на роботу місцеве християнське населення замість того, щоб надати роботу євреям-практикантам. Акція увінчалася успіхом, християн звільнили з роботи, натомість працевлаштувавши євреїв. Щоправда, виконували вони важку некваліфіковану роботу. На тартаку у Вербі Дубнівського повіту євреї-практиканти розвантажували вагони, підвозили й сортували товар та ін.[45, арк. 2].

Поза встановленим порядком еміграції багато євреїв виїжджало нелегально – під виглядом туристичної поїздки до Палестини. Документи на виїзд виробляли в Центральному сіоністському відділі у Варшаві, а також через редакцію газети «Der moment». Офіційна польська влада не чинила опору цим незаконним діям. У листі Міністерства внутрішніх справ до волинського воєводи від 27 січня 1933 р. зазначалося, що таємна еміграція євреїв під виглядом туристичної поїздки відбувається з відома міністерства і що з погляду польських інтересів вона є корисною, оскільки розвантажує ринок праці[45, арк. 11–12].

Наймасовішою еміграція до Палестини була упродовж 1933–1935 рр. Загалом, за першу половину 30-х років туди виїхала 52 201 особа, що становило 55 % усієї польської міжконтинентальної еміграції. Упродовж

цього часу виїзд до Палестини неухильно зростає. Якщо в 1931 р. туди емігрувало 1 535 осіб, у 1932 р. – 2 879, то в 1933 р. – уже 10 344 особи, у 1934-му – 12 685, у 1935 р. – 24 475 осіб[290–295].

Зростання виїзду євреїв до Палестини на тлі загального припинення еміграції в роки економічної кризи до інших країн стало своєрідним винятком. Раптове збільшення в 1933 р. кількості емігрантів, що виїжджали до Палестини, пододало падіння темпів польської еміграції й сприяло його повільному зростанню.

Отож найнижчий показник еміграції припадає на 1931 р., тоді кількість емігрантів скоротилася до 11 770 осіб (для порівняння: в 1930 р. цей показник становив 46 534 особи)[842, tab. IV] і сягнула свого мінімуму – 9 667 осіб у 1932 р. У 1933 р. динаміка міжконтинентальної еміграції змінилася, зрісши до 17 167 осіб, у 1934 р. емігрує уже 20 802 особи, а в 1935 р. – 34 623. Упродовж 1931–1935 рр. Польщу загалом полишило 94 029 громадян, що втричі менше, ніж за період 1926–1930 рр.[842, tab. IV] (див. табл. 5.14).

Відновлення еміграційної активності відбувалося здебільшого за рахунок зростання еміграції до Палестини. В 1933 р. з Польщі сюди виїхало 10 344 особи (60,3 %), у 1934 р. – 12 685 (61 %), у 1935 р. – 24 758 (71,5 %). Серед польської міжконтинентальної еміграції першої половини 1930-х рр. її частка становила 55,5 %. Другою за кількістю емігрантів залишалася Аргентина –14,8 %. Частка Бразилії зросла до 7,5 %, Канади – впала до 6,7 %. Незначна кількість емігрувала в Сполучені Штати Америки – 7,1 % (див. табл. 5.14, додаток В).

У першій половині 1930-х рр. відбулися суттєві зміни в соціальній та національній структурі міжконтинентальної еміграції. В умовах кризи різко скоротилася еміграція селян. У 1930-х рр. частка селян зменшилася з 69,4 % до 20,0 %. Натомість майже втричі – від 13,1 % до 35,3 % – збільшилася частка ремісників, ушестеро – від 2,0 % до 12,6 % – торговців. Емігрували здебільшого члени родин. Від 26,6 % до 58,7 % зросла частка членів родини,

які не працювали, а отже жінок і дітей[224, к. 153].

Таблиця 5.15

Міжконтинентальна еміграція з Польщі (воєводство, стать, віросповідання) у 1932–1936 рр.

Воєводства/ Частка	Разом	Стать			Віросповідання					
		Чол.	Жін.	Не зазнач	Римо- катол	Греко- катол	Єван- геліст	Право- славні	Юдеї	Інші, не зазнач
Разом 100%	107 136	49 301 46,0%	57 830 54,0%	5 0%	8352 7,8%	3838 3,6%	1591 1,5%	5804 5,4%	87371 81,6%	180 0,1%
м. Варшава 10,7%	11 453 100%	5326 46,5%	6126 53,5%	1 0%	351 3,1%	11 0,1%	22 0,2%	24 0,2%	11041 96,4%	4 0%
Варшавське 5,0%	5405 100%	2426 44,9%	2980 46,1%	-	340 6,3%	5 0,1%	61 1,1%	2 0%	4988 92,3%	10 0,2%
Лодзьке 8,0%	8531 100%	3987 46,7%	4544 53,3%	-	202 2,4%	4 0,05%	181 2,1%	4 0,05%	8138 95,4%	2 0%
Келецьке 7,4%	7973 100%	3705 46,5%	4268 53,5%	-	514 6,4%	2 0%	9 0,1%	3 0%	7445 93,4%	-
Люблінське 8,9%	9576 100%	4400 45,9%	5176 54,1%	-	877 9,2%	-	57 0,6%	176 1,8%	8444 88,2%	22 0,2%
Білостоцьке 10,2%	10892 100%	4670 42,9%	6222 57,1%	-	787 7,2%	1 0	16 0,1%	139 1,3%	9929 91,2%	20 0,2%
Віленське 3,6%	3894 100%	1657 42,6%	2237 57,4%	-	386 9,9%	3 0,1%	5 0,1%	132 3,4%	3350 86,0%	8 0,2%
Новогрудське 3,3%	3500 100%	1611 46,0%	1888 54,0%	1 0%	135 3,9%	-	31 0,9%	271 7,7%	3025 86,4%	38 1,1%
Поліське 7,0%	7505 100%	3380 45,0%	4125 55,0%	-	163 2,2%	7 0,1%	160 2,1%	1545 20,6%	5607 74,7%	23 0,3%
Волинське 11,6%	12389 100%	6000 48,4%	6389 51,6%	-	383 3,1%	41 0,3%	936 7,6%	3393 27,4%	7617 61,5%	19 0,1%
Познанське 0,4%	403 100%	202 50,1%	201 49,9%	-	215 53,3%	-	36 8,9%	-	146 36,2%	6 1,5%
Поморське 0,2%	227 100%	101 44,5%	126 54,5%	-	107 47,1%	-	10 4,4%	1 0%	107 47,1%	2 0,9%
Сілезьке 0,4%	406 100%	209 51,5%	197 48,5%	-	56 13,8%	-	15 3,7%	1 0%	333 82,0%	1 0%
Краківське 3,6%	3852 100%	1848 48,0%	2004 52,0%	-	887 23,0%	59 1,5%	8 0,2%	28 0,8%	2869 74,5%	1 0%
Львівське 9,5%	10132 100%	4705 46,4%	5425 53,6%	2 0%	1405 13,9%	1209 11,9%	12 0,1%	32 0,3%	7458 73,6%	16 0,2%
Станіславське 4,1%	4384 100%	2022 46,1%	2362 53,9%	-	252 5,7%	767 17,5%	17 0,4%	11 0,3%	3337 76,1%	-
Тернопільське 6,0%	6405 100%	2937 45,6%	3468 54,4%	-	1255 19,6%	1720 26,9%	14 0,2%	35 0,5%	3374 52,7%	7 0,1%
Не зазнач. 0,2%	208 100%	115 55,3%	92 44,7%	1 0%	37 17,8%	9 4,3%	1 0%	7 3,4%	153 73,6%	1 0%

Складено на основі [224, к. 162].

За національним складом еміграція цього періоду була переважно єврейською – 81,6 %. Якщо порівнювати із загальною кількістю населення, то найменше емігрувало римо-католиків – 7,8 %, православних – 5,4 %,

греко-католиків – 3,6 %, євангелістів – 1,5 % (див. додаток Н). Євреї становили абсолютну більшість емігрантів в усіх воєводствах, окрім Поморського та Познанського (звідси вони майже не виїжджали). З Варшави емігрувало 96,4 %, із Лодзького воєводства – 95,4 %, Келецького – 93,4 %, Варшавського – 92,3 %, Білостоцького – 91,2 %. Єврейська еміграція була настільки масштабною, що найменша її частка – у Волинському воєводстві – сягала 64,5 %, у Тернопільському – 52,7 %.

70 % усіх євреїв у першій половині 1930-х рр. емігрувало до Палестини. Серед емігрантів євреї становили 99,98 %, до Аргентини виїхало 57,8 %, до США – 60,4 %, до Бразилії – 66,4 % [224, к. 170].

Найбільше римо-католиків та греко-католиків виїхало із Львівського (відповідно 1 405 та 1 209 осіб) і Тернопільського (відповідно 1 255 та 1 780 осіб) воєводств, православних – із Волинського (3 393 особи) та Поліського (1 545 осіб) воєводств.

У цілому ж протягом 1931–1935 рр. найбільше люду покинуло Волинське (11,6 %), Білостоцьке (10,2 %), Львівське (9,5 %) воєводства та Варшаву (10,7 %) (див. табл. 5.15).

У період кризи не фіксувалося зростання реемігрантів, оскільки повернення потребувало значних коштів і не гарантувало ні кращого облаштування на батьківщині, ні повернення назад у разі позитивних змін. Реемігрували зазвичай ті, хто мав більші заощадження й гарантію повернутися. Динаміку рееміграції відтворено в таблиці 5.16.

Подолання економічної кризи в середині 1930-х рр. зумовило поновлення еміграційної активності у світі, але з новими, відмінними від еміграційної хвилі 20-х років ознаками. Передусім у високорозвинутих країнах зменшилася потреба в некваліфікованій робочій силі, яка покривалася за рахунок місцевих безробітних. У США в 1937 р. кількість безробітних становила 5,1 млн осіб, що дорівнювало 10,5 % загальної кількості залучених у виробництві [660, s. 201]. Перестала бути предметом особливої цінності і земля, яка так приваблювала емігрантів наприкінці ХІХ

– на початку ХХ ст., коли 80 % переселенців із Польщі осідало на фермах. Тоді велику роль відігравав стереотип селянина, для якого земля була єдиною власністю, що давала змогу утримувати свою родину.

Таблиця 5.16

**Міжконтинентальна рееміграція до Польщі
в 1931–1935 рр.**

Країна	1931 р.	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1935 р.	Разом
Аргентина	2365 32,7%	2141 36,5%	2105 53,6%	759 33,6%	436 24,8%	7806 37,1%
Канада	2326 32,7%	2160 36,8%	933 23,8%	617 27,3%	521 29,7%	6557 31,2%
США	1024 14,2%	632 10,8%	227 5,8%	308 13,6%	229 13,0%	2420 11,5%
Палестина	191 2,6%	109 1,8%	66 1,7%	216 9,5%	298 17,0%	880 4,2%
Бразилія	151 2,1%	40 0,7%	46 1,2%	39 1,7%	42 2,4%	318 1,5%
Уругвай	4 0,1%	111 1,9%	71 1,8%	38 1,7%	24 1,4%	248 1,2%
Куба	-	2 0%	-	-	-	2 0,0%
Інші	1162 16,1%	673 11,5%	475 12,1%	285 12,6%	206 11,7%	2801 13,3%
Разом	7223 100%	5868 100%	3923 100%	2262 100%	1756 100%	21032 100%

Складено на основі[224, к. 142].

Землеробство, як і в роки економічної кризи, залишалося непродуктивним. Низькі заробітки на землі не стимулювали до поселення на сільськогосподарських фермах, бо переважна більшість емігрантів їхала за кордон з метою якнайшвидшого нагромадження коштів. Близько 89 % вихідців із Польщі не пов'язували свого майбутнього на чужині з веденням власного сільського господарства[667, s. 28].

Значної переорієнтації у другій половині 1930-х рр. зазнала і польська еміграційна політика. Після невдалої спроби створення власних компактних поселень-колоній у країнах Південної Америки, що, на відміну від сезонної європейської еміграції, приносило здебільшого збитки і втрату зв'язків із співвітчизниками, міжконтинентальній еміграції стала відводитися роль

політичного, й економічного розвантаження Польщі. Основне її завдання полягало в посиленні еміграції національних меншин.

Основною країною, куди спрямовувалися переселенці з Польщі у другій половині 1930-х рр., залишалася Аргентина (див. додаток Д). Наприкінці 1934-го – на початку 1935 р. великий інтерес серед населення викликала колонізація у провінціях Кордова і Тукуман. Швидкому зростанню кількості охочих емігрувати сприяли добрі соціально-економічні умови поселення, зокрема низькі ціни на землю в Кордові та можливість отримати земельну ділянку в Тукумані разом з інвентарем. Сільськогосподарські поселенці не зазнавали жодних обмежень. Від кожної родини чи окремої особи вимагалися лише чек на суму 2 300 зл. і 101,5 зл. на кожну особу, старше 15 років. Після приїзду до Аргентини емігранти отримували на руки 2 300 злотих, за які мали придбати господарство. Рішення про його розміщення та вартість приймала сама родина. Якщо господарі протягом двох місяців осідали на землі, їм поверталася повна вартість чеків. Значно подешевшала для вказаної категорії емігрантів і аргентинська віза. Тепер вона коштувала 43,5 зл.[390]

Кількість переселенців до Аргентини в другій половині 1930-х рр. почала зростати. Якщо в 1935 р. до цієї країни емігрувало 3 619 громадян Польщі, то в 1936 р. – вже 5 929, у 1937-му – 8 470, а в 1938 р. – 7 684 особи[294–297]. Основу контингенту Еміграційний синдикат формував у східних воєводствах. Особливо багато осіб емігрувало з Волині. Частка вихідців із Волинського воєводства до Аргентини серед загалу польських емігрантів становила 34,9 %, із Люблінського – 14,9 %, Тернопільського – 11,0 %, Поліського – 7,3 %, Львівського – 6,2 % (див. табл. 5.17).

Від середини 1930-х рр. для вихідців зі східних воєводств відкрився ще один напрямок у Південній Америці – Парагвай. Після припинення у 1935 р. війни між Парагваєм і Болівією польська влада почала переговори про еміграцію до цих країн. Особливо привабливим виглядав Парагвай, оскільки земля там надавалася безкоштовно.

У вересні 1935 р. парагвайський уряд видав новий імміграційний закон, за яким статус емігранта набували лише родини сільськогосподарських робітників та ремісників. Землероби зобов'язувалися підтвердити рід заняття професійним свідоцтвом. Ремісників допускали лише із сім'ями, що склалися не менше ніж з трьох осіб, або на запрошення родичів чи знайомих при умові, що вони виконуватимуть роботу за профілем, підпорядковуючи своє ремесло до потреб сільського господарства. Особи, що займалися торгівлею або іншими вільними професіями, а також пасажери, що прибували до Парагваю в каюті першого класу, статусу іммігрантів не набували[392].

Таблиця 5.17

Міжконтинентальна еміграція з Польщі (воєводство, країна еміграції) у 1937–1938 рр.

Воєводство	Разом	Позаєвропейські країни							
		Разом	США	Канада	Аргентина	Бразилія	Уругвай	Палестина	Інші
Разом	231579	45151	4592	4571	16154	2501	853	5372	11108a
м. Варшава	2761	1368	262	97	390	68	71	282	198
Варшавське	4496	1368	262	97	390	68	71	282	198
Лодзьке	37643	1182	131	52	277	44	50	455	173
Келецьке	24917	1364	136	207	321	112	32	393	157
Люблінське	7790	4548	325	290	2406	450	91	398	588
Білостоцьке	7596	3364	716	92	864	189	243	650	610
Віленське	26357	793	159	13	259	27	17	219	99
Новогрудське	6433	1920	115	88	464	162	6	175	910
Поліське	4726	4330	218	396	1176	510	22	288	1720b
Волинське	13135	12588	222	815	5634	480	46	443	4948c
Познанське	24194	214	64	19	35	15	5	47	29
Поморське	1749	197	75	10	21	20	2	44	25
Сілезьке	3538	165	33	5	14	8	11	68	26
Краківське	24283	1075	381	199	128	40	19	260	48
Львівське	29820	3488	771	759	1000	158	93	547	160
Станіславське	3001	2004	259	283	776	33	14	214	425
Тернопільське	8887	4205	297	1201	1770	137	38	233	529
Не зазначено	171	129	42	6	31	4	7	31	8

Складено на основі[224, к. 149].

Парагвайська віза коштувала 25 зл., а показова квота становила – 1 500 зл. Від голови родини вимагалось мати при собі чек вартістю 195 зл. Еміграційний синдикат, зважаючи на переваги цього напрямку, вдався до

широкої агітації: селянам обіцяли 45 га землі, безкоштовне харчування та медичне обслуговування впродовж трьох місяців та ін. Серед аргументів на користь еміграції до Парагваю фігурувало запевнення, що то був найефективніший спосіб потрапити до Аргентини – більш привабливого еміграційного регіону. Здається, це був найпевніший аргумент[451, с. 227].

Найбільше охочих емігрувати до Парагваю виявилось на Волині й Поліссі. В 1936 р. до цієї країни емігрувало 1 874 особи[297, с. 38], з них 1 097 були вихідцями з Волинського воєводства[48]. У 1937 р. кількість емігрантів до Парагваю зросла майже втричі – до 5 247 осіб, або 22 % усієї міжконтинентальної еміграції з Польщі того року[297, с. 38]. Волиняни становили більшість – 3 234 особи, або 61,6 %[48]. Військовий переворот 1938 р. у Парагваї зупинив еміграційний потік. Кількість емігрантів зменшилася до 3 425 осіб (див. табл. 5.17). Отож основу переселенців до Парагваю становили вихідці з Волинського (57,1 %) та Поліського (19,8 %) воєводств (див. табл. 5.17).

У другій половині 1930-х рр., з-посеред південноамериканських країн, найбільше обмежень для іммігрантів встановила Бразилія. 31 січня 1935 р. її уряд запровадив імміграційні квоти на зразок США. Для Польщі вона становила 1 тис. осіб[391]. З кожним роком число дозволів на в'їзд змінювалося. У 1937 р. квота для польських емігрантів становила 2 035 осіб, у тому числі 1 535 селян. Поза різними регламентуванням уряд Бразилії видавав щоразу нові розпорядження, які обмежували в'їзд до країни. Зокрема, вимагалось посвідчення, що емігрант ніколи не належав до комуністичної партії й не піддавався покаранням за антидержавну діяльність[393]. У 1938 р., у зв'язку із військовим переворотом, Бразилія повністю закрила в'їзд для емігрантів[394]. Опублікований 4 травня 1938 р. декрет регулював в'їзд іноземців і впроваджував цілу низку обмежень. Поселенцям заборонялося створювати компактні національні поселення, покидати працю на селі, переходити до міста та ін. У 1938 р. квоту для емігрантів із Польщі було скорочено до 1 230 осіб.

Загострення польсько-німецьких стосунків у 1939 р. пом'якшило ставлення бразильської сторони до імміграції з Польщі, проте початок Другої світової війни перервав наміри бразильського уряду.

Еміграції до Бразилії безпосередньо залежала від урядової політики. Відносна свобода еміграції в роки економічної кризи найбільше приваблювала польських переселенців. Імміграційні обмеження 1935 р. скоротили кількість емігрантів до 1 314 осіб[294]. У 1936 р. до Бразилії емігрувало 2 598 громадян Польщі[295], 1937 р. – 1 966[296], у 1938 р. – лише 535[297]. Більшість переселенців до Бразилії походили з Поліського – 20,4 %, Волинського – 19,2 % та Люблінського – 18,0 % воєводств (див. табл. 5.17).

Висока інтенсивність еміграції до Палестини у першій половині 1930-х рр. змінилася її сповільненням у 1935 р. Великий вплив єврейського населення викликав занепокоєння арабської сторони. Наприкінці 1935 р. арабським світом прокотилася хвиля масових протестів, які переростали у сутички з англійськими військами. За таких обставин Великобританія змушена була рахуватися з арабами, які вимагали повністю і негайного припинити еміграцію євреїв із Європи. Починаючи з 1936 р., мандатна влада запровадила значні обмеження для єврейської еміграції.

Вжиті заходи збіглися з короткотривалою кризою 1935–1936 рр. Проте очевидно, що вони мали більше політичний характер, адже поліпшення економічної ситуації не припинило спаду еміграції до Палестини[549, с. 208]. У 1935 р. сюди емігрувало з Польщі 24 758 осіб[294], у 1936 р. – 10 605, у 1937 р. – 2 856, у 1938 р. – 2 516 осіб. У результаті частка емігрантів до Палестини в польській міжконтинентальній еміграції знизилася від 42,7 % у 1936 р. до 11,8 % у 1938 р. (див. табл. 5.18, додатки В, Д).

У другій половині 1930-х рр. інтенсивність еміграції до Канади була незначною. Окрім імміграційних обмежень, на неї впливала складна економічна ситуація в країні. У середині 1930-х рр. тут налічувалося близько 10 % безробітних[388]. У 1934 р. економічні негаразди посилювалися

посуха та нашествия сарани у західних провінціях[466, с. 112]. Протягом 1938–1939 рр. Канада знову пережила економічну депресію. Через це до країни могли в'їхати лише члени сімей сільськогосподарських робітників, а саме: чоловіки, дружини, їхні діти, а також їхні родичі віком до 60 років, якщо голова родини міг підтвердити необхідність опікуватися ними. Окрім вартості подорожі, кожна родина зобов'язувалася мати 1 тис. доларів для купівлі ферми. Одиноким особам, якщо вони навіть мали зазначену суму, в'їзд заборонявся[388].

Канадський еміграційний напрям у післякризовий період залишався малоактивним і не впливав на польську еміграцію. У 1935 р. до Канади емігрувало 1 408 осіб, у 1936 р. – 1 479, 1937-му – 2 001, а в 1938 р. – 2 570 осіб (див. табл. 5.18). Майже 70 % переселенців походили зі східних воєводств, а саме: Тернопільського – 26,3 %, Волинського – 17,8 %, Львівського – 16,6 % та Поліського – 8,7 % (див. табл. 5.17).

Таблиця 5.18

Міжконтинентальна еміграція з Польщі в 1936–1938 рр.

Країна	1936 р.		1937 р.		1938 р.		Разом	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
Аргентина	5929	23,8	8470	35,5	7684	36,0	22083	31,5
Палестина	10605	42,7	2858	12,0	2516	11,8	15977	22,8
Парагвай	1874	7,5	5247	22,0	3425	16,1	10546	15,1
Канада	1479	6,0	2001	8,4	2570	12,1	6050	8,6
США	969	3,9	1568	6,6	3024	14,2	5561	8,0
Бразилія	2598	10,4	1966	8,2	535	2,5	5099	7,3
Уругвай	401	1,6	660	2,8	193	0,9	1254	1,8
Куба	167	0,7	173	0,7	148	0,7	488	0,7
Інші	855	3,4	895	3,8	1220	5,7	2970	4,2
Разом	24877	100	23836	100	21315	100	70028	100

Складено на основі[224, к. 140].

Незмінною, після економічної кризи, залишилася імміграційна політика США. Кількісне зростання польської еміграції до цієї країни було незначним. У 1936 р. сюди прибуло 969 польських громадян, у 1937-му – 1 568, у 1938 р. – 3 024 особи (див. табл. 5.18). Основний потік переселенців походив із Львівського (16,8 %), Білостоцького (15,6 %), Краківського (8,3 %) та

Варшавського (8,4 %) воєводств (див. табл. 5.17).

Загалом, у другій половині 1930-х рр. простежується постійне зменшення масштабів міжконтинентальної еміграції. Свого максимуму переселення з Польщі сягнуло в 1935 р., коли кількість емігрантів становила 34 623 особи. Від 1936 р. це число зменшується до 24 877 осіб, у 1937 р. – до 23 836, у 1938 р. – до 21 315 осіб (див. табл. 5.18, додаток Л). На ситуацію впливали обмеження, що їх запровадила британська адміністрація Палестини, адже 1935 р. сюди прибуло 71,5 % всієї міжконтинентальної еміграції з Польщі. У 1936 р. частка цієї еміграції вже становила 42,7 %, а в 1937-му – 12,0 %.

Не змогли компенсувати раптового обмеження в'їзду до Палестини країни Латинської Америки. Втратила свою докризову привабливість Аргентина, попри те, що вийшла на перше місце за чисельністю польської міжконтинентальної еміграції (31,5 %). Якщо в другій половині 1920-х рр. середньорічна кількість емігрантів із Польщі до цієї країни становила 18 310 осіб, то в другій половині 1930-х рр. – 7 361 особу. Вище від показників кризових років не піднялася еміграція до Бразилії. Протягом 1936–1938 рр. сюди емігрувало лише 5 099 польських громадян, або 7,3 %. Значну кількість переселенців (15,1 %) вдалося скерувати польській владі до нового імміграційного ринку – Парагваю. Північна Америка впродовж 1930-х рр. для Польщі залишилася фактично закритою. У другій половині 1930-х рр. прослідковується незначне поживлення еміграції до США і навпаки спад до Канади (див. табл. 5.18, додатки Д, Л).

У другій половині 1930-х рр. відбулися подальші зміни в географії розселення польських громадян, у соціальній та національній структурі польської еміграції.

Основу міжконтинентальної еміграції становили вихідці зі східних воєводств. Найбільш інтенсивно за океан виїжджали мешканці Волинського воєводства. Тут було завербовано 27,9 % усіх переселенців. 10,1 % припадало на Люблінське воєводство, 9,6 % – на Поліське, 9,3 % – на

Тернопільське, 7,7 % – на Львівське, 7,5 % – на Білостоцьке (див. табл. 5.19).

Таблиця 5.19

Міжконтинентальна еміграція з Польщі (воєводство, стать, віросповідання) у 1937–1938 рр.

Воєводство/ Частка	Разом	Стать			Віросповідання					
		Чол.	Жін.	Не зазн.	Римо- католи	Греко- католи	Єван- гелісти	Право- славні	Юдеї	Інші, Не зазн.
Разом 100%	45151 100%	22459 49,7%	22691 50,3%	1 0%	5860 13,0%	4930 10,9%	2513 5,6%	14173 31,4%	17260 38,2%	415 0,9%
м. Варшава 4,9%	2217 100%	1149 51,8%	1068 48,2	-	84 3,8%	8 0,4%	12 0,5%	12 0,5%	2099 94,7%	2 0,1%
Варшавське 3,1%	1386 100%	703 50,7%	665 49,3%	-	175 12,6%	-	138 10,0%	-	1052 75,9%	3 0,2%
Лодзьке 2,6%	1182 100%	608 51,4%	574 48,6%	-	29 2,5%	3 0,3%	49 4,1%	5 0,4%	1094 92,6%	2 0,2%
Келецьке 3,0%	1364 100%	621 45,5%	743 54,5%	-	291 21,3%	3 0,2%	4 0,3%	-	1065 78,1%	1 0,1%
Люблінське 10,1%	4548 100%	2317 50,9%	2231 49,1%	-	1514 33,3%	14 0,3%	295 6,5%	885 19,4%	1787 39,3%	53 1,2%
Білостоцьке 7,5%	3364 100%	1672 49,7%	1692 51,3%	-	468 13,9%	1 0%	6 0,2%	367 10,9%	2512 74,7%	10 0,3%
Віленське 1,8%	793 100%	368 46,4%	425 53,6%	-	171 21,6%	-	1 0,1%	84 10,6%	533 67,2%	4 0,5%
Новогрудське 4,3%	1920 100%	1018 53,0%	902 47,0%	-	173 9,0%	3 0,2%	40 2,1%	1090 56,8%	599 31,2%	15 0,8%
Поліське 9,6%	4330 100%	2193 50,6%	2137 49,4%	-	143 3,3%	7 0,2%	150 3,5%	2876 66,4%	1056 24,4%	98 2,3%
Волинське 27,9%	12588 100%	6418 51,0%	6170 49,0%	-	394 3,1%	109 0,9%	1718 13,6%	8801 69,9%	1377 10,9%	189 1,5%
Познанське 0,5%	214 100%	108 52,9%	106 47,1%	-	80 37,4%	-	19 8,9%	-	115 53,7%	-
Поморське 0,4%	197 100%	81 41,1%	116 58,9	-	72 36,5%	1 0,5%	12 6,1%	-	111 56,3%	1 0,5%
Сілезьке 0,4%	165 100%	91 55,2%	74 44,8%	-	15 9,1%	-	8 4,8%	-	142 86,1%	-
Краківське 2,4%	1075 100%	458 42,6%	617 57,4%	-	463 43,1%	92 8,6%	4 0,4%	7 0,7%	509 47,4%	-
Львівське 7,7%	3488 100%	1682 48,2%	1806 51,8%	-	714 20,5%	1159 33,2%	10 0,3%	10 0,3%	1575 45,2%	20 0,6%
Станіславське 4,4%	2004 100%	970 48,4%	1034 51,6%	-	240 12,0%	1028 51,3%	24 1,2%	3 0,1%	697 34,8%	12 0,6%
Тернопільське 9,3%	4205 100%	1918 45,6%	2287 54,4%	-	807 19,2%	2502 59,5%	23 0,5%	32 0,8%	838 19,9%	3 0,1%
Не зазначено 0,1%	129 100%	84 65,1%	44 34,1%	1 0,8%	27 20,9%	-	-	1 0,8%	99 76,7%	2 1,6%

Складено на основі[224, к. 165].

Слід зазначити, що суттєво зросла частка православних. Якщо в другій

половині 1920-х рр. вони становили 11,0 % усіх переселенців, то в другій половині 1930-х рр. – 31,4 %. Із 31,9 % до 38,2 % зросла частка юдеїв, від 3,3 % до 5,6 % – євангелістів. Натомість у 2,5 рази – від 30,5 % до 13,0 % – скоротилася участь римо-католиків та удвічі – від 21,3 % до 10,9 % – греко-католиків[224, к. 153] (див. додаток О, Р).

Юдеї складали майже 100 % серед емігрантів до Палестини та Мексики, 90,2 % – до Уругваю, 72,0 % – до США, 28,5 % – до Аргентини. Натомість православні – 74,7 % до Парагваю, 45 % – до Бразилії, 33,7 % – до Аргентини, 22,9 % – до Канади. Греко-католики відповідно – 38,7 % до Канади та 12,6 % до Аргентини. Римо-католики – 28,2 % до Бразилії, 21,8 % до Канади, 20,3 % до США, 15,2 % до Аргентини. Найбільш численні групи євангелістів емігрували до Аргентини (9,0 % усіх переселенців), по 6,7 % зафіксовано їх серед емігрантів до Канади та Парагваю[224, к. 171].

Соціальну основу міжконтинентальної еміграції другої половини 1930-х рр. становили селяни – їх було 57,9 %. Зросла з 13,1 % до 18,7 % частка ремісників та від 2,0 % до 7,7 % торговців. Міжконтинентальна еміграція дедалі більше набувала родинного характеру. Якщо в другій половині 1920-х рр. частка членів родини серед емігрантів становила 26,6 %, то за десять років цей показник зріс до 59,7 %[224, к. 153].

Отже, аналіз динаміки, характеру, масштабів та напрямів міжконтинентальної еміграції із Польщі засвідчив, що ці показники більшою мірою залежали від зовнішніх чинників, аніж від зусиль польського уряду. Основними важелями, які на них впливали, були кон'юнктура на світових імміграційних ринках, тенденції світової економіки та економіки окремих країн, реакція влади імміграційних країн на польську еміграційну політику.

Попри значні зусилля, польській владі не вдалося досягнути масштабів еміграції довоєнного рівня. Основною причиною зменшення загального еміграційного потоку стало запровадження жорстких еміграційних обмежень у перші повоєнні роки з боку США. Спроба переорієнтувати міжконтинентальну еміграцію до інших країн не дала бажаних результатів.

Далось знаки і те, що слідом за США імміграційні обмеження запроваджують Канада і Бразилія, а з часом і Аргентина. Не дали бажаних результатів і зусилля польської дипломатії щодо створення умов для переселенської еміграції в таких країнах, як Перу, Парагвай, Уругвай, Болівія.

Результатом цілеспрямованої польської еміграційної політики стало формування регіональних та національних особливостей еміграційних процесів. Західні воєводства відігравали основну роль у формуванні контингенту емігрантів до європейських країн, а східні – до позаєвропейських. Упродовж усього міжвоєнного періоду в міжконтинентальній еміграції постійно зростала частка представників національних меншин на фоні спадання еміграційної активності представників польської національності. Найактивнішу участь в еміграційному русі серед представників різних національних груп узяли німці та євреї. Частка емігрантів серед них у відсотковому співвідношенні до їх загальної кількості постійно зростала. Від початку 1920-х рр. дещо поступалися еміграційною активністю православні українці та білоруси, проте це відставання почало швидко скорочуватися у другій половині 1930-х рр.

Висновки

1. Причини масового еміграційного руху з Польщі у міжвоєнний період крилися в особливостях соціально-економічного устрою Другої Речі Посполитої та суттєвому відставанні темпів її економічного зростання від розвинутих країн світу.

Значний вплив на еміграційні настрої польського суспільства мали сформовані упродовж останньої чверті XIX – початку XX ст. міграційні традиції (у період 1871–1914 рр. із територій, які в 1918 р. увійшли до складу Другої Речі Посполитої емігрувало близько 3,5 млн осіб). Від кінця XIX ст. поляки поряд з іншими народами Центрально-Східної Європи стали невід'ємною складовою частиною глобального ринку праці, основним рушієм якого були попит та пропозиція робочої сили. Масова еміграція в уявленнях кількох поколінь польського суспільства сформувала стійку соціально-психологічну установку на сприйняття її як єдиного ефективного способу побороти власні матеріальні негаразди.

Подоланню залежності населення від масового еміграційного руху мало посприяти відновлення незалежності Польщі та створення власної ефективної економічної системи. Проте, як показав досвід економічних перетворень, досягнути цього упродовж міжвоєнного двадцятиліття не вдалося. Серед об'єктивних причин, які стали цьому на заваді, були втрата традиційних ринків сировини і збуту основних галузей економіки відновленої Польської держави та відсутність доступних і економічно вигідних альтернативних ринків. Наслідком дезінтеграції став занепад багатьох галузей, які були безпосередньо пов'язані з традиційними для кожної із частин польських земель російським, австрійським та німецьким ринками. Польський уряд упродовж міжвоєнного періоду намагався компенсувати їхню втрату переорієнтацією виробництва на внутрішні потреби та створенням нових конкурентоспроможних на зовнішньому ринку галузей економіки. Проте основною перешкодою для цього став брак

зовнішніх та внутрішніх інвестицій. Не змогла компенсувати економічних втрат та не створювала можливостей для модернізації економіки загалом і низька купівельна спроможність населення Польщі.

Низькі темпи індустріалізації країни болісно позначилися на сільськогосподарському виробництві. Швидке зростання сільського населення нівелювало будь-які зусилля влади у сфері аграрного реформування. Попри те, що за 20 років у результаті запровадження аграрної реформи загальна площа селянських господарств зросла на 15 %, кількість господарств збільшилася на 30 %.

Не дали бажаних результатів зусилля уряду змінити структуру та характер сільськогосподарського виробництва. Частка малоземельних селян у 1938 р. зросла до 43,5 %, а в східних воєводствах та Галичині їх частка сягала двох третіх від загалу[848, S. 134].

Сільське господарство і надалі залишалося основною сферою зайнятості населення. Повільні темпи модернізації економіки визначили не лише особливості соціальної структури суспільства Другої Речі Посполитої, а й характер перетворень у кожній із них. У 1931 р. частка населення, котра жила із сільського господарства, сягала 61 %, загалом же в селах мешкало 73 % польських громадян[271, S. 12, 19, 32]. Порівняно з іншими європейськими країнами така структура зайнятості була явищем анахронічним і свідчила про низький рівень економіки в цілому. В індустріально розвинутих країнах Європи того часу частка сільськогосподарського населення була значно нижчою. У Великобританії, зокрема, вона сягала 5 %, в інших економічно розвинутих країнах цей показник коливався від 20 % до 40%[801, S. 40].

Наслідком такого стану речей стало те, що Польща була однією із найбільш аграрноперенаселених країн Європи. У середині 1930-х рр. надлишок сільськогосподарського населення в ній сягав 3,5–4,5 млн осіб[770, S. 778]. Це перетворювало Польщу (після Італії) в одну із потенційно найбільших еміграційних країн міжвоєнної Європи.

2. Еміграційна політика Польської держави еволюціонувала

упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття. Для кожного із її етапів були характерні свої пріоритети. Період 1918–1925 рр. характеризується заохоченням заробіткової еміграції. На початковому етапі передбачалося, що еміграцією, переважно до Франції, будуть охоплені безробітні промислові та сільськогосподарські робітники. Цю урядову ініціативу підтримала більшість партій, представлених у Сеймі, зокрема і селянських, які сподівалися на швидке запровадження ухваленої в липні 1919 р. аграрної реформи, що мала розв'язати проблему заробітчанства.

Від середини 1920-х рр., в умовах погіршення економічної кон'юнктури та з усвідомленням того, що швидких змін в економіці країни досягнути не вдасться, більшість польських політичних партій та уряд визнають: єдиним засобом розв'язати питання щодо аграрного перенаселення країни є еміграція. В умовах економічної рецесії 1924–1925 рр., яка віддаляла на невизначений термін перспективи значних економічних перетворень, до активної співпраці із проурядовими партіями для розроблення еміграційних проектів долучаються Польська соціалістична партія та Національна робітничка партія.

Еміграційна програма, що її розробило на початку 1925 р. Міністерство праці і соціальної опіки та підпорядковане йому Еміграційне управління, передбачала початок активних перемовин із країнами, де була значна кількість польських заробітчан, для покращення умов їх праці та соціальної опіки. Особлива увага приділяється пошукам можливостей для організації постійної еміграції. Задля значного збільшення контингенту емігрантів активізовано переговори із Францією та Німеччиною.

На перешкоді реалізації еміграційної програми польського уряду стали нові міжнародні економічні та політичні реалії. Від початку 1920-х рр. більшість країн імміграції запровадила значні обмеження для в'їзду іноземної робочої сили та всіляко стимулювала її асиміляцію. Польща виявилася неспроможною фінансувати масову переселенську еміграцію, забезпечити суттєве поліпшення умов праці та соціальний захист своїх співвітчизників.

Програму польської еміграційної політики 1925 р. повністю підтримав санаційний уряд, який прийшов до влади після травневого перевороту 1926 р. Разом із поліпшенням становища в економіці Польщі у період 1926–1928 рр., що був викликаний зростанням промислового виробництва та пожвавленням темпів аграрної реформи, запит на польську робочу силу зріс у більшості європейських країн, Канаді та Аргентині. На тлі обмежень еміграції з Італії континентальна еміграція з Польщі набирала дедалі більших масштабів. Убачаючи в цьому добру нагоду розвантажити від надлишку робочої сили село, польський уряд розробляє програму переселення близько 2 млн польських селян до південних департаментів Франції. Проте через сумніви щодо можливостей реалізувати цей проект, його дороговизну та відмову французького капіталу виділити на це кошти, реалізацію проекту було відкладено на подальші роки. У реалізації колонізаційних планів пріоритет надавався Анголі, Бразилії та Перу. На території цих країн планувалося створити за посередництвом уряду зразкові господарства для безземельних та малоземельних селян. Від 1929 р. плани осадницької еміграції санаційного уряду підтримали і представники ендецького табору, які ще раніше виступали за значне збільшення еміграції з Польщі. Незважаючи на те, що лівоцентристська опозиція критикувала реалістичність осадницьких проектів уряду, вона також не відмовлялася від еміграції як засобу розв'язання соціально-економічних негараздів усередині країни.

У період 1926–1930 рр. у питаннях поліпшення прав та соціального статусу польській владі вдалося досягнути певних успіхів. Значною мірою цьому сприяло загальне економічне піднесення та сприятлива кон'юнктура на світових ринках праці. Поміж іншого, було укладено еміграційну угоду з Німеччиною, досягнуто певних поступок Франції, Німеччини і Бельгії в питаннях соціального забезпечення робітників. Усередині країни уряд вдався до централізації опікунської діяльності, обмежив використання нелегальної агітації до еміграції через іноземні мореплавні компанії.

Значна роль у лобіюванні польських інтересів в еміграційних питаннях

відводилася МЗС. Від часу проголошення незалежності, а особливо із 1926 р., польська дипломатія прагнула укласти політичні та економічні стосунки з імміграційними країнами таким чином, щоб забезпечити можливість збільшення заробітчанської еміграції.

Серйозним випробуванням польських урядових еміграційних програм стала світова економічна криза. Впродовж 1931–1935 рр. еміграція з Польщі майже припинилася, натомість небачених до того часу розмірів набула рееміграція, передусім із Франції. Це суттєво вплинуло і на без того складну економічну ситуацію всередині країни та зумовило значне зростання безробіття. Санаційний уряд намагався всілякими методами стримати процес рееміграції, особливо радикально налаштованих заробітчан із Франції. Проте, побоюючись подальшого охолодження польсько-французьких відносин, МЗС Польщі від середини 1932 р. активізує пошук можливостей осадницької еміграції у Південній Америці, як альтернативу європейському імміграційному ринку. Для реалізації цих намірів через Державне казначейство виділяються значні кошти на придбання потрібних для цього земельних площ у різних країнах та їх упорядкування. Як показала практика, деякі із цих проектів були реалізовані лише на стадії придбання землі.

Одночасно із започаткуванням осадницької акції МЗС та Морська і колоніальна ліга розпочали пропагандистську кампанію щодо необхідності здобуття колоній. Колоніальні прагнення польський уряд намагався реалізувати через міжнародні інститути, зокрема Лігу Націй, способом отримання права на експлуатацію окремих африканських колоній або спільного їх економічного освоєння із Францією та Португалією. Отримання доступу до колоній, окрім сировинно-ресурсного значення, мало також слугувати розв'язанню проблеми перенаселення Польщі та питання національних меншин.

Позитивні зміни світової економічної кон'юнктури у 1936–1939 рр. посприяли активізації світових міграційних рухів. Вони вплинули і на зростання польської еміграції до Франції, Бельгії, Латвії, Естонії та особливо

Німеччини. Польська влада без вагань погодилася на масову сезонну еміграцію до Німеччини, зокрема значної кількості промислових робітників, незважаючи на те, що умови праці та її оплати були не дуже привабливі, а настрої проти поляків – ворожі.

У цей період польський уряд був переконаний, що континентальна еміграція може істотно покращити фінансовий стан польського селянства західних і центральних воєводств, натомість міжконтинентальна еміграція вплине на послаблення становища національних меншин, особливо на так званих східних кресах.

У 1937–1939 рр. польська дипломатія доклала зусиль для збільшення еміграції українців, білорусів та євреїв до країн Південної Америки. Окрім того, здійснено спробу утворити на суміжних прикордонних територіях Бразилії, Аргентини і Парагваю компактні поселення польських осадників, які могли б у перспективі стати базою для польської економічної експансії. Незважаючи на те, що на заваді створення компактного польського осадництва стали «націоналізаційні акції» бразильського та аргентинського урядів, МЗС і надалі наполягало на осадницькій еміграції в Південній Америці. Державне казначейство і надалі виділяло значні кошти не лише на потреби осадницької колонізації в Бразилії, Аргентині та інших країнах, а й на інші малореалістичні проекти в Африці.

Загалом варто зазначити, що успіхи польської еміграційної політики були очевидними на рівні її внутрішньодержавної реалізації. Польській владі вдалося опанувати стихійність еміграційного руху довоєнної доби та ввести його в інституційно-нормативні рамки. Роль держави в цьому процесі була ключовою. Натомість значно скромніших результатів досягла польська дипломатія на міжнародному рівні, обстоюючи власні міграційні інтереси. Основна роль у формуванні міжнародних міграційних домовленостей належала країнам імміграції, які передусім зважали на власні економічні та політичні інтереси. Невдалі спроби реалізувати колонізаційні та колоніальні проекти стали ще одним доказом невідповідності польських еміграційних

проектів тогочасним міжнародним реаліям.

3. Нестійкість імміграційних ринків, пряма залежність еміграції від політики країн імміграції підштовхнули польську владу до посиленого контролю над еміграцією та економічної вигоди від неї. Одним із найбільш дієвих засобів, на думку багатьох дослідників еміграційної політики, була еміграція колонізаційного типу, яку МЗС почало активно апробувати з кінця 1920-х рр. та втілювати в умовах припинення європейської заробіткової еміграції на початку 1930-х рр.

Практичним крокам польської влади щодо втілення колонізаційних і колоніальних прагнень передувала діяльність створеного у 1925 р. Наукового інституту із досліджень питань еміграції та колонізації. Упродовж 1925–1932 рр. на сторінках кварталника цього інституту вийшла друком низка публікацій, присвячених різним аспектам колонізаційної та колоніальної політики Польщі.

Одним із найбільших популяризаторів колоніальної ідеї в суспільстві була Морська і колоніальна ліга. За кілька років активної пропаганди серед населення питання щодо потреби набуття власних колоній отримало значну підтримку серед польського суспільства й було відображено в численних пропозиціях, ухвалах і резолюціях різних організацій, інституцій і товариств. 28 лютого 1933 р. польський Сенат прийняв ухвалу, в якій наголошувалося на необхідності володіння колоніями. Сенатори зобов'язали уряд домагатися на міжнародному рівні надання Польщі колоніального мандата. Підставою для колоніальних прагнень було переконання, що швидкі темпи розвитку промисловості неможливі без володіння власними сировинними ресурсами та морським флотом, що лише польська експлуатаційна та промислово-торговельна експансія, через створення власних колоній, може забезпечити належний рівень конкуренції у світовій економіці.

Причина неконкурентоспроможності Польщі розглядалася як похідна від несправедливого колоніального облаштування світу й крилася в імперіалістичній політиці колоніальних країн, які були не здатні навіть

частково використати доступні їм природні ресурси та забезпечити ефективний розвиток своїх колоніальних територій.

Польська колоніальна програма спиралася на переконання, що розвиток національної промисловості неможливий без володіння завжди доступними власними сировинними ресурсами, оскільки країни, які монополізували сировину, є промислово розвинутими, і в разі створення для них конкуренції зможуть завжди обмежити до них доступ. Аналіз торговельного обігу товарів з колоніальних країн засвідчував, що польська промисловість цілком залежить від іноземних джерел сировини.

Практичні кроки зі створення власних колоній через придбання придатних для їх створення територій у країнах Південної Америки польська влада почала реалізовувати у другій половині 1920-х рр. Здійснювалося це за посередництвом Польського колонізаційного товариства, утвореного за підтримки уряду в березні 1926 р. Упродовж другої половини 1920-х – у 1930-х рр. польський уряд за посередництвом приватних структур здійснив закупівлю у країнах Південної Америки ряду територій, які призначалися для заселення польськими колоністами. У другій половині 1930-х рр. важлива роль у реалізації польської колонізаційної політики відводилося Міжнародному осадницькому товариству. До його керівного складу на правах урядового комісара увійшов делегований МЗС секретар Міжміністерської еміграційної комісії А. Зарихта.

Загалом слід зазначити, що ініційовані польською владою колонізаційні проекти зазнали повної поразки. Перешкодою для цього стала імміграційна політика країн Південної Америки, які почали чинити активний спротив таким спробам, та висока вартість запланованих акцій.

Від середини 1930-х рр. польська влада намагалася розв'язати проблему доступу до ринків сировини і збуту дипломатичним шляхом через отримання кондомініумного права на управління територіями в країнах Південної Африки від Ліги Націй. МЗС розробило принципи польської колоніальної політики та її пропаганди. Їх зміст було викладено в численних документах,

розісланих відповідним установам упродовж літа 1936-го – весни 1937 р., та узагальнено в таємному документі «Демографічні й сировинні проблеми на міжнародній арені», поміщеному в інформаційному перегляді «Polska a Zagranica» у числі 14 від 21 серпня 1937 р.

Упродовж 1936–1937 рр. польське питання кілька разів розглядалося на рівні робочих комісій Ліги Націй, проте не одержало належної підтримки.

Невдача в намаганнях знайти колонії або мандати за допомогою Ліги Націй викликала велике розчарування та критику польської дипломатії. Проте широко розрекламована всередині країни ідея колонізації набула подальшого теоретичного довершення. У середині 1937 р. МЗС підготувало 10-літній колоніальний план на 1937/1938–1946/1947 рр., який передбачав закупівлю ділянок землі для польських переселенців у Західній, Центральній і Південній Африці, створення спеціальних торговельних підприємств, будівництво на території Африки складів і торговельних факторій та відкриття морського судноплавного сполучення між Польщею і Африкою. Для реалізації цього плану з бюджету країни заплановано було виділити близько 26 млн злотих. У березні 1939 р. були опубліковані «Колоніальні тези ОЗОНу», а в червні 1939 р. МЗС Польщі офіційно запропонувало Франції колонізувати Мадагаскар.

4. Польська еміграційна політика упродовж усього міжвоєнного періоду помітно еволюціонувала від завдання опанувати неконтрольованим із боку держави еміграційним рухом до чіткого регламентування його напрямів, інтенсивності та характеру. Результативність реалізації цього завдання значною мірою залежала від налагодження роботи дієвого еміграційного апарату, створення цілісної державної еміграційної програми, нормативно-правового впорядкування еміграційного руху.

Слід зазначити, що до врегулювання стихійної еміграції Польська держава ставилася досить уважно з перших днів свого відновлення. Перші контрольні органи, покликані врегульовувати проблеми емігрантів, з'явилися ще напередодні офіційного проголошення незалежності Другої Речі

Посполитої. Розгалужену мережа виконавчих структур, які на початках більше займалися питаннями повернення військовополонених та біженців, утворилася уже на початку 1919 р. 27 січня 1919 р. декретом Ради міністрів створено територіальні управління посередництва праці й опіки над емігрантами. До завдань цих органів належало, серед іншого, посередництво працевлаштування для всіх категорій працівників, які розшукували роботу і всередині країни, і поза її межами, надання пов'язаної із цим інформації, підтримка рееміграції, ведення статистики переміщень людей. Із незначними змінами у назві та функціях державні управління посередництва праці, до моменту їх ліквідації у 1934 р., відігравали основну роль на воєводському та повітовому рівнях у врегулюванні кількісного складу, характеру та напрямів еміграції. Після їх ліквідації ці функції перебрали на себе повітові староства.

Упродовж усього міжвоєнного періоду польська влада докладала значних зусиль у боротьбі із самовільною та неконтрольованою з боку держави організацією еміграції населення, що її здійснювали іноземні мореплавні компанії. Спочатку це проявлялося у регламентуванні їх діяльності через надання щорічних дозволів на право перевезення, узгодженні напрямів, умов транспортування, місць рекрутування потенційних емігрантів тощо.

Регулювання питань еміграції спочатку перебувало в підпорядкуванні багатьох міністерств та відомств, основними з яких були Міністерство праці і соціальної опіки та Міністерство закордонних справ. Для того щоб упорядкувати адміністрування питаннями еміграції, 22 квітня 1920 р. в структурі МПіСО було створене Еміграційне управління, якому до моменту його ліквідації у 1932 р. належала ключова роль у керівництві переселенськими питаннями на загальнодержавному рівні.

Консультативним і дорадчим органом МПіСО була Державна еміграційна рада, створена 9 червня 1921 р. Після тривалих реорганізацій у 1925 р. вона набрала сталих функцій. До них належали: визначення напрямів еміграційної політики, рееміграції і імміграції, опрацювання законодавчих

актів, підготовка проектів міжнародних конвенцій, надання дозволів на перевезення емігрантів.

Координацію діяльності різних міністерств у питаннях реалізації еміграційної політики здійснювали керована міністром праці і соціальної опіки Міжміністерська комісія із еміграційних справ і Комісія еміграційного фонду.

Із 1932 р. першість у формуванні еміграційної політики перейшла до МЗС, у структурі якого було створене нове Еміграційне управління. У сфері компетенції МПіСО залишилися питання селекції, рекрутації і транспортування емігрантів. Підвищення ролі зовнішньополітичного відомства в реалізації державної еміграційної політики було зумовлене змінами міграційних тенденцій у роки світової економічної кризи та новими пріоритетами польської еміграційної політики.

Взагалі слід зауважити, що роль МЗС у визначенні державної еміграційної політики зростала у міру усвідомлення повної залежності можливостей еміграції від політики імміграційних країн та переконання, що вона ще тривалий час відіграватиме важливу роль у соціально-економічній та політичній стабільності Польщі.

У середині 1932 р. було реорганізовано й об'єднано керовану міністром праці і суспільної опіки Міжміністерську комісію із еміграційних справ і Комісію еміграційного фонду в одну Міжміністерську еміграційну комісію, яка підпорядковувалася міністру закордонних справ. Міжміністерська еміграційна комісія займалася не лише обміном думками зацікавлених сторін щодо питань еміграції, а й розпоряджалася значними кредитними ресурсами з Еміграційного фонду та інших джерел.

Здійснена на початку 1930-х рр. реорганізація еміграційного апарату дала змогу польським урядовим колам повністю контролювати еміграційний рух. Утворені в цей період еміграційні структури майже беззмінно функціонували аж до початку Другої світової війни.

Підвищенню ефективності діяльності еміграційного апарату та

впорядкуванню його функцій сприяло прийняття 1927 р. цілісного еміграційного закону.

Остаточний варіант еміграційного закону був оприлюднений 15 жовтня 1927 р. і набрав чинності з 15 грудня того ж року. Прийнятий закон разом із виконавчим розпорядженням МПіСО від 23 грудня 1927 р. замінив чинні до цього приписи, а саме: німецький закон про еміграцію від 9 червня 1897 р., австрійські еміграційні приписи від 21 січня 1897 р., параграфи царського кримінального кодексу 1903 р., які стосувалися санкцій щодо нелегальної еміграції, а також видані вже в незалежній Польщі приписи від 4 листопада 1920 р. «У справі врегулювання справ примусової та добровільної міграції населення».

Польський еміграційний закон 1927 р., порівняно із законодавствами інших держав, вирізнявся піклуванням про інтереси емігрантів, хоча й мав низку недоліків, за які його критикували зацікавлені сторони.

Упорядкування еміграційного законодавства сприяло чіткому розмежуванню функцій щодо регулювання континентальної і міжконтинентальної еміграції. Питання континентальної еміграції перебували у компетенції Державного управління посередництва праці (до моменту їх ліквідації у 1934 р.), міжконтинентальної – у компетенції Еміграційного управління.

Через Еміграційне управління, до повноважень якого належали і нагляд та дотаційне фінансування еміграційних товариств, влада регулювала і координувала діяльність опікунських, культурно-просвітницьких, наукових та інших структур, пов'язаних із еміграцією. Слід зазначити, що ці структури відігравали важливу роль у реалізації державної еміграційної політики. Частина їхніх функцій у 1930-х рр. перебрав на себе Еміграційний синдикат.

5. Важливим інструментом реалізації завдань еміграційної політики було офіційне унормування відносин на міждержавному рівні з імміграційними країнами. З одного боку, вони мали забезпечити доступ польських громадян до своїх територій та ринків праці, з іншого – забезпечити контроль над еміграцією та запобігти різного роду

зловживанням.

Напрями та характер міжнародно-правового врегулювання еміграційних процесів із Польщі значною мірою залежали від світових міграційних тенденцій та політичного складника, що сформувалися після закінчення Першої світової війни. Головним поштовхом до пошуків нових ринків праці для молодшої Польської держави стало загострення політичних стосунків із найбільшим споживачем польської робочої сили напередодні та в роки Першої світової війни у Європі – Німеччиною та запровадження жорстких імміграційних обмежень США, які були найбільшим позаєвропейським еміграційним ринком Польщі.

Укладені або ініційовані польською стороною міжнародні еміграційні угоди загалом мали компенсувати втрачені можливості та відтворювали стратегічне бачення польської сторони щодо перспектив розвитку міграційних відносин із різними країнами. З одного боку, Польща докладала всіляких зусиль, щоб укласти угоди з європейськими країнами, до яких скеровувалася масова сезонна еміграція, з іншого – проводився активний пошук можливостей унормувати міграційні стосунки з країнами, перспективними з погляду переселенської еміграції, результатом якої мало стати створення компактних польських поселень. Пріоритет у реалізації цих прагнень надавався країнам Південної Америки.

Певних успіхів у справі міждержавного унормування міграційних процесів польській владі вдалося досягнути з європейськими країнами. Першою країною, із якою було підписано повноцінну еміграційну угоду, стала Франція. З огляду на взаємну зацікавленість та зовнішньополітичне партнерство досягнути порозуміння вдалося досить швидко. Польсько-французьку еміграційну угоду було підписано 3 вересня 1919 р. Основними засадничими принципами її були свобода міграції та її обмеження у разі економічної потреби будь-якої зі сторін. Здебільшого це право використовувала Франція для обмеження кількості іммігрантів в умовах погіршення економічної ситуації всередині країни. Ще одним важливим

принципом конвенції було зрівняння польських емігрантів в питаннях умов праці та її оплати із громадянами Франції, проте на практиці це положення не виконувалося.

Безсумнівним недоліком цієї конвенції було те, що польська сторона не мала можливості забезпечити опіку над власними емігрантами, оскільки згідно з угодою ці питання брала на себе сторона, що приймає, у цьому випадку французька. В угоді не порушувалося питання про створення у Франції офіційних інституцій, які б займалися різними потребами польських емігрантів, зокрема національно-культурним життям і шкільництвом.

Польща упродовж усього міжвоєнного періоду намагалася збалансувати міграційні інтереси двох сторін через перегляд еміграційної конвенції 1919 р. та укладання додаткових угод. 14 жовтня 1920 р. було підписано польсько-французьку конвенцію щодо соціальної допомоги й опіки. Прагнення польської сторони переглянути чинну угоду було також зафіксовано документом від 17 квітня 1924 р. Деякі спірні питання були вирішені в ході роботи польсько-французької дорадчої комісії, яка збиралася щонайменше один раз на рік із 1925 р. Надання права польським консульським представництвам захищати інтереси своїх співвітчизників зафіксоване у підписаній 1925 р. між Польщею та Францією консульській конвенції.

Наступною країною, з якою Польща намагалася легалізувати міграційні відносини, була Бельгія. На характер та якість переговорів щодо змісту майбутнього документа помітно вплинув польсько-французький досвід. Польща намагалася уникнути попередніх недоліків, проте Бельгія, незважаючи на тривалі переговори, у зв'язку з тимчасовим погіршенням економічної ситуації відмовилася від укладання повноцінної еміграційної угоди. Натомість зрівняння польських робітників із бельгійськими у соціальних правах було відображено в підписаному 14 грудня 1922 р. польсько-бельгійському торговельному договорі. У наступні роки польська влада ще кілька разів поверталася до спроби укласти повноцінну двосторонню еміграційну угоду, проте бельгійській уряд її відхилив.

Без особливих складнощів польській стороні вдалося унормувати міграційні відносини з Австрією, яка раніше традиційно притягувала велику кількість сезонних робітників. У червні 1921 р. було укладено двосторонню польсько-австрійську угоду про працевлаштування сезонних робітників. Проте через втрату економічної привабливості ця країна упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття помітної ролі для польської еміграції не відігравала.

Важливе значення для унормування та збалансування польського ринку праці мало укладання міграційних відносин із Німеччиною, яка до війни приймала основний потік польських сезонних емігрантів. Спочатку на заваді цьому стояли складні політичні відносини та несприятлива економічна ситуація. У міру стабілізації економічного становища та зростання попиту на сезонну робочу силу, попри те, що польський уряд уживав заходів для стримування, масового характеру набула нелегальна еміграція. Зважаючи на незахищений соціальний статус та низьку оплату праці польських робітників, що цілком задовольняло німецьку сторону та в міру ускладнення міграційних взаємин із Францією, польська сторона вдалася до легалізації та унормування цих відносин. Предметом неузгодженості навколо польсько-німецьких міграційних відносин, окрім питань про рівень соціального статусу, гарантування умов праці, обсягів тощо, упродовж усього міжвоєнного періоду залишалося питання депортації з Німеччини польських робітників, які прибули сюди нелегально. Першу тимчасову угоду із Німеччиною було підписано 12 січня 1926 р., а повноцінну конвенцію про польських сільськогосподарських робітників – 24 листопада 1927 р. Результатом компромісів стало те, що еміграція мала бути лише сезонною. Всі поляки, які прибули до Німеччини у період від 1 січня 1919 р. до 25 грудня 1925 р. і перебували там постійно, мали залишити територію країни. Деталі та процедуру повернення цієї категорії польських громадян регулювала додаткова угода, яка передбачала, що упродовж 1927–1939 рр. вони мають повернутися на батьківщину.

Наприкінці 1930-х рр. легалізовано польські міграційні відносини із прибалтійськими країнами. 29 жовтня 1938 р. підписано Угоду між Польською і Латвійською республіками в справі польських сезонних сільськогосподарських та інших робітників, а 22 листопада 1938 р. – Угоду між Польщею і Естонською Республікою в справі польських робітників. Угода із Латвією була ратифікована парламентами двох країн, натомість з Естонією процес ратифікації перервала Друга світова війна. Попри те, що суттєвого впливу на загальну картину польського еміграційного руху ці угоди не мали, їх укладання мало важливе політичне значення для польського уряду на фоні загострення польсько-німецьких відносин та погрожувань Німеччини припинити в'їзд сезонних робітників до своєї країни.

У той час, коли з усіма європейськими країнами, окрім Бельгії, до яких був скерований активний еміграційний рух, польській дипломатії вдалося досягнути укладення міждержавних еміграційних угод, успіхи в офіційному унормуванні міжконтинентальної еміграції були значно скромніші. З огляду на те, що через міжконтинентальну еміграцію польська влада намагалася реалізувати плани щодо створення компактних поселень колонізаційного типу та свої колоніальні прагнення, перевага надавалася країнам, у яких такі можливості існували. Першочергова увага у втіленні цих планів надавалася країнам Південної Америки. Першу спробу підписати міждержавну еміграційну угоду було здійснено з Бразилією у 1921 р. На той час кількість польських емігрантів у цій країні була незначною. На це передусім вплинула відмова бразильського уряду від дотування іммігрантів та зростання вартості землі. Всупереч імміграційній політиці бразильського уряду підготовлений польською стороною проект польсько-бразильської еміграційної угоди передбачав фінансування Бразилією вартості переїзду емігрантів із Гданська до місця поселення, надання переселенцям на пільгових умовах оплати земельних наділів розміром 50–75 га та засобів для облаштування господарства. Проте бразильський уряд не мав наміру повертатися до

практики спонсорування еміграції, як робив це раніше, і відхилив запропоновану угоду. Частково реалізувати наміри польської сторони вдалося на рівні міжвідомчої угоди між Еміграційним управлінням з польського боку та Секретаріатом сільського господарства уряду Сан-Паулу від 19 лютого 1927 р. Проте суттєвого впливу на активізацію еміграції між країнами це не мало.

Єдиною південноамериканською країною, із якою вдалося підписати повноцінну еміграційну угоду була Болівія. Інтерес до цієї країни зріс через посилення імміграційних обмежень в Аргентині та Бразилії. Болівія проявила зацікавлення у напливі сільськогосподарського населення і погодилася частково покривати частину видатків емігрантам, натомість Польща отримала новий, привабливий з погляду власних інтересів ринок для еміграції. Текст польсько-болівійської еміграційної угоди, підписаний у грудні 1937 р., містив більшість польських вимог. Болівія погоджувалася на безкоштовне надання польським осадникам земельних наділів розміром 25–50 га, звільнення переселенців на 10 років від податків. У таємному додатку до цього договору болівійський уряд також зобов'язувався на умовах безвідсоткової позики покривати дві третіх вартості переїзду та надати одноразову допомогу для облаштування господарств переселенців. Гарантувалися свобода віросповідання та зрівняння із місцевими мешканцями в економічних, політичних і культурно-національних правах. Угода була ратифікована парламентами двох країн, проте до початку Другої світової війни не набула практичного втілення. Слід зауважити, що Болівія була неготовою до виконання умов цієї угоди. Плани розвитку польського осадництва в цій країні стали ще одним доказом нереалістичності польського уряду щодо перспектив розвитку еміграції та пошуків нових еміграційних територій.

На перешкоді підписанню еміграційних угод із більшістю країн стояли малореалістичні очікування польського уряду які не відповідали реаліям світової економіки, міграційних тенденцій та політичних процесів у країнах

Південної Америки міжвоєнної доби.

6. Аналіз динаміки, характеру, кількісної структури та напрямів польського еміграційного руху засвідчив, що ці показники більшою мірою залежали від зовнішніх чинників, аніж від зусиль польського уряду. Основними важелями, які впливали на ці показники, були кон'юнктура на світових імміграційних ринках, тенденції світової економіки та економіки окремих країн, реакція влади імміграційних країн на польську еміграційну політику.

Попри значні зусилля, польській владі не вдалося досягнути обсягів еміграції довоєнного рівня. Основною причиною зменшення загального еміграційного потоку стало запровадження жорстких еміграційних обмежень у перші повоєнні роки Сполученими Штатами Америки. Спроба переорієнтувати міжконтинентальну еміграцію до інших країн не дала бажаних результатів, жодна з них не змогла компенсувати імміграційного потенціалу США кінця XIX – початку XX ст. Далося взнаки і те, що слідом за Сполученими Штатами імміграційні обмеження запроваджують Канада і Бразилія, а з часом і Аргентина. Не дали бажаних результатів і зусилля польської дипломатії щодо створення умов для переселенської еміграції в таких країнах, як Перу, Парагвай, Уругвай, Болівія.

До середини 1920-х рр. обсяги міжконтинентальної еміграції поступають континентальній. Із 1 479 152 осіб, які покинули Польщу у період 1926–1938 рр., 1 030 590 осіб (70 %) емігрувало до європейських країн. Найбільшими польськими імміграційними ринками в Європі були Франція та Німеччина. На ці дві країни припадало понад 85 % польської континентальної еміграції. Від середини 1930-х рр. третьою країною за обсягами польської континентальної еміграції стає Латвія (9,2 %). Як показав досвід перебігу еміграційного руху, можливість польської континентальної еміграції повністю залежала від французького та німецького ринків праці. Найменше погіршення економічної кон'юнктури в цих країнах відразу проявлялося у зменшенні щорічних квот для сезонних заробітчан та

зростанні рееміграції. Щоб відійти від цієї залежності, польський уряд намагався, з одного боку, шукати нові можливості для переселення та заробітчанства своїх співвітчизників у Європі, зокрема, укладаючи еміграційні угоди із Латвією та Естонією, з іншого – розширюючи можливості переселенської еміграції в країнах Південної Америки та Африки.

Географія еміграції польських громадян загалом збігається із напрямками зовнішньої еміграційної політики Польщі та засвідчує, що на визначення напрямів, характеру, переселенської активності влада мала безпосередній вплив. Використовуючи доступні механізми та інструменти регулювання, такі як контроль на виділення квот на еміграцію до європейських країн, надання дозволів перевізним компаніям на вербування охочих до міжконтинентальної еміграції у визначених владою місцевостях, процедура видачі дозволів на виїзд і отримання закордонних паспортів тощо, польському еміграційному апарату вдалося досягти високого рівня керованості міграційними процесами всередині країни.

7. Результатом цілеспрямованої еміграційної політики стало формування регіональних та національних особливостей еміграційних процесів. Західні воєводства відігравали ключову роль у формуванні контингенту емігрантів до європейських країн, а східні – до позаєвропейських. Так, у період 1926–1938 рр. квота еміграції до європейських країн від загального контингенту для Лодзького воєводства становила 30,7 %, Келецького – 14,8 %, Познанського – 10,6 %, натомість Поліського – 0,1 %, Волинського – 0,2 %, Станіславського – 1,1 % відповідно. Контингент емігрантів до Німеччини складався на 81,2 % із мешканців Лодзького, Келецького та Познанського воєводств, причому на Лодзьке воєводство припадало 49,4 % вакансій[224, К. 146]. Слід зауважити, що до Німеччини еміграція була лише сезонною. Значна частка сезонних робітників вирушала також до Франції. Можливість тимчасових заробітків загалом позитивно впливала на рівень зайнятості населення та його

платоспроможність.

Протилежною була статистика міжконтинентальної переселенської еміграції. За часткою заокеанських емігрантів упродовж 1926–1938 рр. перші місця посідали Волинське (13,5 %), Тернопільське (13,1 %), Львівське (12,5 %) воєводства, натомість на Лодзьке воєводство припадало 4,0 %, на Келецьке – 6,1 %, на Познанське – 0,6 % переселенців[224, к. 146]. Участь у переселенні за океан мешканців східних воєводств постійно зростала. Особливо показова ця тенденція на прикладі Волинського воєводства. Якщо в період 1926–1931 рр. із нього виїхало за океан 12 % від загалу переселенців із Польщі, то в 1936–1938 рр. – 27,9 %[224, к. 154, 165]. Міжконтинентальна еміграція була здебільшого переселенською і безповоротною. Польська влада використовувала еміграцію як важливий інструмент зміни національної структури населення тих регіонів, де національні меншини становили більшість.

Ще однією лінією диференціації характеру, динаміки та напрямів еміграції була національна приналежність емігрантів. При визначенні контингенту емігрантів до європейських країн перевага надавалася полякам, римо-католикам за віросповіданням. У 1926–1931 рр. їхня частка становила 65,7 %, водночас частка православних (переважно українців і білорусів) – лише 0,5 %. Посилення цієї диференціації особливо зросло у другій половині 1930-х рр. У 1937–1938 рр. частка римо-католиків у еміграції до європейських країн зросла до 82,5 % і натомість зменшилася до позаєвропейських країн від 30,5 % у 1926–1931 рр. до 13,0 % у 1936–1938 рр.[224, к. 153].

Окремо слід акцентувати на тому, що упродовж усього міжвоєнного періоду постійно зростала динаміка та частка емігрантів серед представників національних меншин на фоні спадання еміграційної активності представників польської національності. Найактивнішу участь в еміграційному русі серед представників різних національних груп узяли німці та євреї. Частка емігрантів серед них у відсотковому співвідношенні до

їх загальної кількості постійно зростала. Від початку 1920-х рр. дещо поступалися еміграційною активністю православні українці та білоруси, проте це відставання почало швидко скорочуватися у другій половині 1930-х рр. Якщо порівнювати періоди 1926–1931 рр. і 1936–1938 рр., то активність православних у міжконтинентальній еміграції зросла на майже на 300 %, у той же час євангелістів – на 70 %, а юдеїв – на 20 %, натомість кількість римо-католиків скорочувалася.

Використання цих механізмів слугувало не лише унормуванню та скеруванню еміграції у корисне з погляду суспільства й держави русло, а й було дієвим механізмом регулювання національних та політичних процесів усередині країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні документи та матеріали

Державний архів Волинської області

Ф. 34. Волинська фінансова палата, м. Луцьк Волинського воєводства. 1920–1939 рр.

оп. 1.

1. Спр. 432. Протокол з'їзду керівників фінансових відділів округу фінансової палати в Луцьку, що відбувся 25–26 лютого 1935 року, 210 арк.

Ф. 36. Луцьку повітове староство

оп. 1а.

2. Спр. 657. Копії розпоряджень Міністерства внутрішніх справ, воєводського управління про видачу закордонних паспортів, червень 1925 р.–9 січня 1926 р., 14 арк.

3. Спр. 769. Розпорядження Міністерства внутрішніх справ та воєводського управління про видачу закордонних паспортів, 14 січня 1926 р.–23 листопада 1926 р, 20 арк.

Ф. 36. Луцьке повітове староство

оп. 13.

4. Спр. 14. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ та Волинського воєводського управління, заяви громадян з доданими особистими документами про отримання закордонних паспортів, 11 січня 1922 р.–23 вересня 1938 р., 148 арк.

5. Спр. 22. Інформаційний бюлетень для емігрантів та переписка з комендантом Рівненської поліції, дільничими поліції та гмінами про виїзд в Румунію та нелегальний перехід кордону, 3 січня 1923 р.–24 червня 1937 р., 36 арк.

6. Спр. 29. Вказівки для емігрантів, що бажають виїхати у Францію та переписка з комендантом Луцької повітової поліції та Міністерством

закордонних справ та Здолбунівським повітовим староством про виїзд громадян за кордон, встановлення місця проживання, 27 серпня 1924 р.–1 січня 1933 р, 39 арк.

7. Спр. 64. Заяви громадян, з додаванням особистих документів про отримання закордонних паспортів та статистичні відомості про видачу закордонних паспортів за 1932–1933 рр, 30 січня 1926 р.–23 березня 1938 р, 14 арк.

8. Спр. 163. Заяви громадян з доданими особистими документами, про отримання дозволу на виїзд за кордон, 15 липня 1930 р.–28 вересня 1931 р., 91 арк.

9. Спр. 205. Список осіб, що отримали закордонні паспорти, 1931–1939 рр., 49 арк.

10. Спр. 222а. Вказівки Міністерства внутрішніх справ, волинського воєводи про еміграцію та видачу закордонних паспортів, 17 серпня 1932 р.–20 вересня 1935 р, 23 арк.

11. Спр. 469. Заяви громадян, з доданими особистими документами про отримання закордонних паспортів, 21 грудня 1936 р.–30 січня 1937 р., 41 арк.

12. Спр. 575. Заяви громадян та переписка з комісаріатом поліції Луцька, гмінними дільничими поліції та іншими організаціями про видачу характеристик про моральний стан, 7 січня 1937 р.–20 травня 1937 р, 214 арк.

Ф. 36. Луцьке повітове староство

оп. 13а.

13. Спр. 118. Інформації про діяльність УНДО, партій «Звільнення» та «Бунд». Розпорядження воєводи про охорону залізничних доріг, контроль за видачею закордонних паспортів, 15 грудня 1925 р.–14 червня 1926 р., 15 арк.

14. Спр. 179. Переписка з Луцькою повітовою комендою про еміграцію жителів Волині у Бразилію, 28 лютого 1926 р.–11 грудня 1926 р., 13 арк.

15. Спр. 469. Щотижневі еміграційні відомості. Розпорядження та

циркуляри Еміграційного синдикату у Варшаві, 28 травня 1930 р.–27 квітня 1938 р., 282 арк.

16. Спр. 723. Щотижневі еміграційні відомості, 31 серпня 1935 р.–28 грудня 1935 р., 49 арк.

17. Спр. 794. Інструкція для відділів безпеки повітових староств Волинського воєводства, серпень 1936 р., 71 арк.

18. Спр. 954. Статут Російського комітету опіки над емігрантами та організацію цього комітету в Луцьку, 1922–1923 рр., 19 арк.

Ф. 46. Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства

оп. 1.

19. Спр. 546. Протокол з'їзду староств Станіславського воєводства, що відбувся 13 липня 1929 р., 26 серпня 1929 р., 46 арк.

20. Спр. 639. Доповідь воєводи про господарське, політичне та культурне становище Волинського воєводства за 1930 р., 1930 р., 77 арк.

21. Спр. 2461. Розпорядження воєводи з питання еміграції, 19 січня 1923 р.–16 лютого 1923 р., 6 арк.

22. Спр. 2521. Вказівки для емігрантів, що бажають їхати до США, Франції, Бразилії, Канади, 19 квітня 1923 р., 7 арк.

23. Спр. 3459. Донесення повітових староств про існування відділів «Еміграційного синдикату» в повітах та списки працівників відділень, 29 липня 1930 р.–9 жовтня 1930 р., 14 арк.

24. Спр. 5653. Списки емігрантів та звіти про опіку над емігрантами, 15 листопада 1922 р.–4 січня 1923 р., 17 арк.

Ф. 46. Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства

оп. 2.

25. Спр. 203. Звіт Волинського воєводи про стан воєводства та про адміністративно-державну діяльність в 1931 р., 1931 р., 109 арк.

26. Спр. 556. Листування з Міністерством внутрішніх справ про

повернення емігрантів-українців в Польщу, проект угоди з СРСР про сплав лісу по прикордонним річкам та інші, 30 березня 1930 р.–20 грудня 1933 р., 73 арк.

27. Спр. 583. Накази воєводи та донесення староств про статистику руху населення, 18 січня 1928 р.–21 січня 1932 р., 41 арк.

28. Спр.857. Накази та розпорядження Міністерства праці та громадської опіки про видачу допомоги військовим інвалідам, 27 листопада 1929 р.–1931 р., 122 арк.

Ф. 46. Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства

оп. 4.

29. Спр. 376. Матеріали про сплату податків, 10 грудня 1934 р.–8 травня 1935 р., 52 арк.

30. Спр. 379. Статистичні дані про кількість господарств військових осадників на Волині, 8 вересня 1934 р.–22 жовтня 1934 р., 32 арк.

Ф. 46. Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства

оп. 5.

31. Спр. 75. Звіт Палестинського еміграційного товариства в Луцькому повіті про діяльність, кількість членів за час існування товариства, 19 квітня 1935 р., 13 арк.

Ф. 46. Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства

оп. 6.

32. Спр. 417. Звіт воєводи про загальний стан та державно-адміністративну діяльність у воєводстві за 1937–1938 рр., 1937–1938 рр., 119 арк.

33. Спр. 1993. Щотижневий інформаційний бюлетень Еміграційного синдикату для преси, 2 січня 1937–1 січня 1938 рр., 102 арк.

34. Спр. 2093. Щотижневі інформаційні бюлетені Еміграційного

синдикату, 8 січня 1938–22 грудня 1938 р., 90 арк.

35. Спр. 2422. Програма комунікаційно-будівельних робіт на Волині, 1937 р., 44 арк.

Ф. 46. Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства

оп. 9.

36. Спр. 8. Накази міністерства внутрішніх справ про охорону церковних лісів, обмеження бюджетів комунальних союзів, еміграцію в Палестину, облік ветеринарних лікарів та інші, 5 січня 1935 р.–4 вересня 1931 р., 127 арк.

37. Спр. 170. Листування з повітовими староствами про приїзд іноземців у Польщу, видачу закордонних паспортів, продовження терміну паспортів. Циркулярні показники еміграційного відділу про порядок видачі паспортів для виїзду в СРСР, 14 жовтня 1924 р.–26 серпня 1926 р., 362 арк.

38. Спр. 272. Листування з Міністерством внутрішніх справ і повітовими староствами про видачу дозволів громадянам на виїзд за кордон і Польщу, 2 квітня 1925 р.–8 липня 1925 р., 252 арк.

39. Спр. 276. Переписка з управлінням еміграції м. Варшави про еміграцію осіб в Бразилію, 8 липня 1925 р.–7 грудня 1925 р., 9 арк.

40. Спр. 3095. Листування з повітовими староствами про видачу закордонних паспортів жителям Волині, 12 грудня 1935 р.–23 грудня 1936 р., 402 арк.

41. Спр. 707. Листування з Міністерством внутрішніх справ про видачу закордонних паспортів. Списки іноземців, що проживають в Польщі, 7 грудня 1927 р.–28 січня 1929 р., 229 арк.

42. Спр. 1373. Листування з Міністерством внутрішніх справ та староствами про видачу закордонних паспортів. Списки паспортів, виданих в 1929 році, 16 січня 1929 р.–6 грудня 1929 р., 523 арк.

43. Спр. 1574. Циркуляр Міністерства внутрішніх справ про громадян та статут Еміграційного синдикату, 25 лютого 1930 р.–18 березня 1930 р., 27

арк.

44. Спр. 1906. Інформація Міністерства внутрішніх справ про еміграцію українців в Болгарії, Франції, Югославії, 29 травня 1931 р.–12 червня 1931 р., 55 арк.

45. Спр. 2060. Інформація повітових старост про настрої серед настрої німців що проживають на Волині і про виїзд євреїв в Палестину, 1 жовтня 1932 р.–7 лютого 1934 р., 59 арк.

46. Спр. 2463. Звіт Міністерства внутрішніх справ про безробіття на території Волинського воєводства, 8 жовтня 1934 р.–14 вересня 1935 р., 5 арк.

47. Спр. 3841. Переписка з інспектором еміграції Варшавського комісаріату з питання еміграції осіб з Польщі в Америку та з Німеччини в Польщу в 1937 р., 21 грудня 1936 р.–15 листопада 1937 р., 22 арк.

48. Спр. 3847. Статистичні дані про кількість емігрантів та реемігрантів на території Волинського воєводства за 1936–1938 рр., 1936–1938 рр., 63 арк.

49. Спр. 4506. Щотижневий інформаційний бюлетень для емігрантів, що видавався у Варшаві, 19 березня 1938–16 листопада 1938 р., 40 арк.

50. Спр. 4826. Статистичні дані про територію, населення, суспільно-політичне та культурно-господарське життя воєводства, 2 січня 1939 р., 15 арк.

Ф. 46. Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства

Оп. 9а.

51. Спр. 248. Місячні статистичні дані повітових староств про кількість виданих закордонних паспортів, 8 лютого 1927 р.–28 листопада 1927 р., 212 арк.

52. Спр. 357. Розпорядження Міністерства внутрішніх справ про порядок видачі закордонних паспортів. Місячні статистичні дані повітових староств про кількість виданих закордонних паспортів, 28 листопада 1930 р.–

15 січня 1930 р., 185 арк.

53. Спр. 770. Інформації про діяльність американської розвідки по вербуванню «добровольців» для виїзду в Америку, 3 грудня 1923 р.–17 січня 1924 р., 17 арк.

54. Спр. 837. Інформація Міністерства внутрішніх справ про діяльність українців-емігрантів в іноземних державах, 27 лютого 1932 р.–28 грудня 1932 р., 81 арк.

55. Спр. 933. Інформаційний бюлетень про еміграцію українців закордон, 30 травня 1931 р.–30 листопада 1931 р., 28 арк.

56. Спр. 992. Інформації про еміграцію українців закордон, 3 березня 1933 р.–10 листопада 1933 р., 65 арк.

Ф. 58. Управління цивільних земель Волині і Подільського фронту.

оп.1.

57. Спр. 108. Копії листів Міністерства праці та громадської опіки та начальника Волинського округу про надання співпраці при виїзді євреїв в Америку, 5 травня 1920 р.–21 травня 1920 р., 4 арк.

Ф. 397. Луцький відділ еміграційного синдикату м. Луцьк, Волинського воєводства

оп.1.

58. Спр. 1. Відомості для емігрантів, 22 серпня 1930–20 березня 1933 р., 262 арк.

59. Спр. 2. Відомості еміграційного синдикату для емігрантів, 5 січня 1935 р.–19 червня 1935 р., 28 арк.

60. Спр. 5. Щотижневий бюлетень для емігрантів, 20 вересня 1937 р.–30 травня 1939 р., 13 арк.

61. Спр. 7. Переписка з центральним синдикатом про еміграцію в Канаду та списки сімей, що мали виїхати до місця роботи, листопад 1937–листопад 1938 рр., 116 арк.

Ф. 8. Коломийське повітове староство. 1918–1939 рр.

Оп. 1.

62. Спр. 236. Статут, інформація єврейської сіонської молодіжної організації «Гухалуц» про зміни в складі правління організації в м. Коломиї, 3 квітня 1937–13 листопада 1939 рр., 24 арк.

Ф. 260. Станіславське відділення Еміграційного синдикату. 1930–1939 рр.

оп. 1.

63. Спр. 9. Щомісячні інформаційні бюлетені Еміграційного синдикату про умови і можливості еміграції до закордонних країн. Статистичні дані про кількість осіб, які емігрували із Польщі в 1930 р., 30 серпня–20 грудня 1930 р., 35 арк.

64. Спр. 11. Повідомлення Еміграційного синдикату про умови еміграції до Аргентини, 26 червня 1930–10 серпня 1939 рр., 263 арк.

65. Спр. 92. Іменний список мешканців Станіславського воєводства, які емігрували із Польщі за кордон літера «Г», 1935–1939 рр., 5 арк.

Державний архів Львівської області

Ф. 1. Львівське воєводське управління, м. Львів. 1921–1939 рр.

оп. 34.

66. Спр. 3293. Справа про діяльність товариства єврейських колоній за кордоном, 1937 р., 63 арк.

Ф. 7. Львівське повітове староство, м. Львів. 1921–1939 рр.

оп. 3.

67. Спр. 87. Циркуляри Львівського воєводського управління, 14 лютого 1923 р.–3 грудня 1923 р., 98 арк.

Ф. 108. Львівське повітове управління державної поліції, м. Львів Львівського воєводства. 1920–1939 рр.

оп. 1.

68. Спр. 188. Спостережна справа за діяльністю прогресивної партії

ППС-Левиця, 11 лютого 1931 р. – 29 серпня 1931 р., 43 арк.

69. Спр. 747. Розпорядження про прийняття дій по боротьбі з нелегальним вербуванням емігрантів в Америку. 14 січня 1921 р. – 6 вересня 1926 р. 12 арк.

70. Спр. 753. Розпорядження Округного управління державної політики у Львові про встановлення нагляду за реемігрантами, що повернулись з Америки. 12 травня 1920 р. – 15 грудня 1920 р. 17 арк.

Державний архів Рівненської області

Ф. 30. Рівненське повітове староство, м. Рівне Волинського воєводства, 1919–1939 рр.

оп. 1. Організаційний відділ (1919–1939 р.)

71. Справа 521. Личное дело солтыса села Харалуг, Черемха Анджея, 23 листопада 1936–22 квітня 1937 рр., 12 арк.

Ф. 30. Рівненське повітове староство, м. Рівне Волинського воєводства, 1919–1939 рр.

оп. 19. Відділ безпеки (1919–1939 рр.)

72. Справа 521. Информации эмиграционного синдиката в Варшаве об условиях эмиграции, вересень 1936–23 листопада 1936 рр., 13 арк.

Ф. 30. Рівненське повітове староство, м. Рівне Волинського воєводства, 1919–1939 рр.

оп. 20. Відділ безпеки (1920–1939 рр.)

73. Спр. 677. Наблюдательное дело за деятельностью союза еврейских ремесленников в Межиричах, 13 жовтня 1924 – 8 січня 1934 рр., 27 арк.

74. Спр. 762. Информации о деятельности сионистических организаций и организации «Керень Каемент» на Волыни, 11 червня 1927 – 3 липня 1930 р., 44 арк.

Ф. 156. Здолбунівське повітове староство, м. Здолбунів Волинського воєводства, 1920–1939 рр.

Оп. 2. Відділ безпеки (1921–1939 рр.)

75. Спр. 274. Заявлення жителів повіта о выдаче им заграничних паспортів, и переписка с Ровенским отделом емиграционного синдиката и постерунками государственной полиции по этому вопросу, 15 січня 1935–20 вересня 1938 рр., 124 арк.

Державний архів Тернопільської області

**Ф. 2. Кременецьке повітове староство Волинського воєводства.
Відділ безпеки.**

оп. 2.

76. Спр. 79. Інформаційні бюлетені Варшавського управління Еміграційного синдикату з характеристиками країн для ознайомлення бажаючим емігрувати, 6 жовтня 1930–13 грудня 1930 рр., 55 арк.

77. Спр. 80. Періодична інформація Варшавського Еміграційного синдикату про правила переміщення емігрантів і реемігрантів, 1934 р., 2 арк.

78. Спр. 98. Періодична інформація Варшавського Еміграційного синдикату про правила переміщення емігрантів і реемігрантів, 10 січня 1934 р.–28 грудня 1934 рр., 79 арк.

Ф. 3. Тернопільське повітове староство. Загальний відділ.

оп. 1.

79. Спр. 321. Статут і реєстраційний лист єврейського товариства «Гордонія» в м. Тернополі, 12 березня 1935 рр.–16 жовтня 1938 рр., 18 арк.

Ф. 3. Тернопільське повітове староство. Загальний відділ.

оп. 5.

80. Спр. 792. Звіти Тернопільського воєводи про загальний стан воєводства за 1931–1932 рр., 1931–1932 рр., 59 арк.

**Ф. 5. Скалатське повітове староство Тернопільського воєводства.
Відділ безпеки.**

оп. 1.

81. Спр. 1. Циркуляр Львівського воєводського управління про

надання допомоги в організації установи «Еміграційний патронат» для опіки над емігрантами та їх сім'ями, 12 лютого 1932 р., 1 арк.

Ф. 15. Тернопільське відділення Еміграційного синдикату

оп. 1.

82. Спр. 1. Газета «Український емігрант» Товариства опіки над українськими емігрантами друкована у м. Львові, 15 лютого 1929 р., 4 арк.

83. Спр. 2. Інформація про створення Еміграційного синдикату і його відділень на території Польщі, 1929 р., 1 арк.

Центральний державний історичний архів України у Львові

Ф. 338. Крайова сіоністська організація, м. Львів. 1895 р., 1902 – 1940

рр.

оп. 1.

84. Спр. 17. Книга протоколів засідань членів Президії Виконавчого комітету за час від 23 травня 1929 по 16 вересня 1931 р. 1929 – 1931 рр. 70 арк.

85. Спр. 731. Інформаційні повідомлення Центрального комітету Всесвітнього союзу загальних сіоністів в Кракові про політичне та економічне становище євреїв в Палестині. 1936 р. 17 арк.

86. Спр. 764. Звітні дані про еміграцію в Палестину за 1923 – 1931 рр. 1923 – 1931 рр. 11 арк.

Ф. 344. Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), м. Львів. 1925–1939 рр.

оп. 1.

87. Спр. 519. Текст промови депутата Паліїва Д. про становище української еміграції з Польщі, 1930–1931 рр., 2 арк.

Ф. 422. Представництво Варшавського еміграційного управління, м. Львів. 1920–1932 рр.

оп. 1.

88. Спр. 1. Обіжники головної еміграційної управи у Варшаві, 1920–

1921 р., 96 арк.

89. Спр. 26. Обіжники Міністерства фінансів у Варшаві, 1925 р., 12 арк.

90. Спр. 50. Обіжники Головної еміграційної управи у Варшаві, 1930–1931 рр., 35 арк.

91. Спр. 371. Газета «Виходца» – орган Польського еміграційного товариства у Варшаві за серпень 1924 р., 1924 р., 4 арк.

92. Спр. 410. Листування з Головною еміграційною управою у Варшаві та еміграційною управою у Кракові про діяльність еміграційного товариства «Доміньон тикет офіс» та бюро подорожей «Орбік» у Львові, 1930 – 1931 рр., 4 арк.

93. Спр. 494. Рекламні оголошення про еміграцію за кордон філії американського східно-азіатського акціонерного товариства «Балтійсько-американська лінія» у Тернополі і лист до філії в справі їх розповсюдження, 1929 р., 3 арк.

94. Спр. 558. Брошура мореплавного товариства «Голандсько-королівський лойд» про умови еміграції осіб до Аргентини, Бразилії і Уругваю за представництвом цього товариства, 9 арк.

95. Спр. 583. Листи Головної еміграційної управи в Варшаві про порядок видачі особам закордонних паспортів до Аргентини в зв'язку з обмеженням еміграції, 1928 р., 4 арк.

96. Спр. 617. Інструкція Головної еміграційної управи в Варшаві про порядок виїзду осіб до Бразилії, 1927–1931 рр., 37 арк.

97. Спр. 628. Бланк договору Колонізаційного товариства у Варшаві на придбання землі польськими колоністами у Бразилії, 1931 р., 3 арк.

98. Спр. 655. Циркулярні листи Головної еміграційної управи в Варшаві про порядок еміграції осіб до Канади, 1926 р., 50 арк.

99. Спр. 677. Відомості про економічне і географічне положення Канади і умови виїзду туди, 1929 р., 7 арк.

100. Спр. 719. Інструкції Головної еміграційної управи в Варшаві про

порядок еміграції сільськогосподарських робітників на сезонну роботу до Німеччини, 1926 р., 19 арк.

101. Спр. 730. Лист Головної еміграційної управи в Варшаві про обмеження еміграції осіб до Палестини, 20 грудня 1927 р., 1 арк.

102. Спр. 796. Інформація Головної еміграційної управи в Варшаві про умови еміграції осіб до Уругваю, 1928 р., 16 арк.

103. Спр. 1064. Листування з Головною управою у Варшаві, Державною управою посередництва праці у Львові і іншими про призначення, звільнення та інші питання службовців, 1923 р., 24 арк.

104. Спр. 1094. Список службовців еміграційної управи у Львові, 6 арк.

105. Спр. 1183. Протоколи, списки емігрантів, листування та інші матеріали про затримання осіб з фальшивими документами на виїзд за кордон, 1924 р., 36 арк.

106. Спр. 2949. Лист Головній еміграційній управі і повітовому староству у Бродах про розслідування фактів порушення правил еміграції робітників до Бразилії в зв'язку з статтями в журналі «Емігрант», 1924–1925 рр., 4 арк.

107. Спр. 3035. Списки осіб, обвинувачених в порушенні правил еміграції за 1931 р. та супровідні листи до них, 1931–1932 рр., 12 арк.

Ф. 430. Товариство опіки над українськими емігрантами, м. Львів. 1925–1939 рр.

оп. 1.

108. Спр. 1. Статути, 1925–1926 рр., 37 арк.

109. Спр. 3. Бюлетені Головної еміграційної управи у Варшаві про еміграцію і колонізацію, 1928 р., 95 арк.

Ф. 444. Морська і колоніальна ліга. Львівське окружне відділення. 1927–1939 рр.

оп. 2.

110. Спр. 1. Протоколи загальних зібрань членів гребле-морехідного

відділу за 1927 р. 1927 р. 5 арк.

Ф. 444. Морська і колоніальна ліга. Львівське окружне відділення. 1927–1939 рр.

оп. 3.

111. Спр. 1. Програма загального з'їзду Ліги, списки делегатів та інші матеріали, 1932 р., 120 арк.

Ф. 457. Товариство освіти єврейської молоді «Nechaluc», м. Львів. 1925 – 1939 рр.

оп. 1.

112. Спр. 1. Статут товариства, 1935 р., 4 арк.

Ф. 799. Еміграційний синдикат. Окружний відділ у Львові. 1930–1939 рр.

оп. 1.

113. Спр. 1. Статут Еміграційного синдикату у Варшаві та нотаріальний акт про його заснування, 1930 р, 10 арк.

114. Спр. 6. Інформаційні бюлетені Еміграційного синдикату у Варшаві, 1930 р., 13 арк.

Ф. 800. Польське еміграційне товариство, м. Львів. 1927–1939 рр.

оп. 1.

115. Спр. 27. Звіт про діяльність за час від 19 грудня 1927 р. до 24 квітня 1929 р., 59 арк.

Ф. 802. Державне управління посередництва праці, м. Львів. 1920–1934 рр.

оп. 1.

116. Спр. 15. Розпорядження Головної еміграційної управи у Варшаві про права і обов'язки пароплавних товариств для обслуговування емігрантів, 5 березня 1923 р., 1 арк.

Ф.854. Союз громадських організацій опіки над емігрантами, м. Львів. 1928–1939 рр.

оп. 1.

117. Спр. 2. Исторична довідка про заснування та мету діяльності Ради, 1930 р., 1 арк.

118. Спр. 11. Список місцевостей, де Союз мав своїх представників, 1930 р., 4 арк.

119. Спр. 12. Проект регламенту для відділів Союзу у Львові під назвою «Еміграційні патронати», 1931 р., 12 арк.

120. Спр. 24. Обіжник Міністерства громадської опіки у Варшаві про ліквідацію еміграційного інспекторату у м. Бресті (над Бугом), 1934 р., 1 арк.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zesp. Ambasada RP w Londynie

121. Sygn. 889. Raport Konsulatu Generalnego RP w Montrealu z 25.I.1922.

Zesp. Ministerstwo Opieki Społecznej

122. Sygn. 81. Do Polskiego Komitetu walki z handlem, kobietami i dziećmi w miejscu w sprawie uzgodnienia prac towarzystw opieki nad emigrantami, 27.01.1927 r.

123. Sygn. 100. Rokowania polsko-francuskie w sprawach emigracyjnych. Protokoły z konferencji, zestawienie osiągniętych rezultatów. 1925 r. 15 k.

124. Sygn. 94. Opieka nad emigrantami wyjeżdżającymi z Polski do pracy za granicę. Instrukcja, sprawozdania i raporty konwojentek transportów, sprawozdanie z inspekcji. 1925, 1927 rr. 15 k.

Zesp. Ministerstwo Spraw Zagranicznych

125. Sygn. 81. Protokół konferencji opieki nad emigrantami, zwołanej przez Urząd Emigracyjny dnia 11stycznia 1927 r. w celu uzgodnienia prac w zakresie opieki nad emigrantami, 1927 r., 4 k.

126. Sygn. 118. Przegląd informacyiny «Polska a zagranica. № 14», 1937 r. 283 k.

127. Sygn. 3280. Konferencja konsulów polskich w Niemczech w 1939 r. w sprawie emigracji sezonowej. Protokoły. Protokół konferencji odbytej w

Ambasadzie RP w Berlinie w dniach 16 – 17.I.1939 r., 1939 r., 35 k.

128. Sygn. 3914. Emigracja z Polski do Francji – ograniczenia, spory. Sprawozdania, korespondencja, 1919, 1922 rr., 29 k.

129. Sygn. 3915. Francja. Wprowadzenie kart tożsamości dla cudzoziemców a sytuacja emigracji polskiej. Raporty, wyc. Prac, 1935 r., 5 k.

130. Sygn. 3916. Francja. Wpływy komunistyczne wśród Polonii francuskiej. Raport, sprawozdanie, 1936 r., 27 k.

131. Sygn. 3927. Raporty prasowe placówek polskich we Francji, 1932 r., 225 k.

132. Sygn. 9540. Konwencja emigracyjna polsko-belgijska w sprawie robotników polskich, 1929–1932 rr., 162 k.

133. Sygn. 9542. Umowa emigracyjna polsko-boliwijska. Raporty, teksty umow, korespondencja, notatki, 1937, 1938 r., 201 k.

134. Sygn. 9543. Umowa emigracyjna polsko-boliwijska, 1938 r., 149 k.

135. Sygn. 9544. Umowa emigracyjna polsko-boliwijska. 1938, 1939 rr. 274 k.

136. Sygn. 9549. Umowy emigracyjne polsko-estońskie w sprawie robotników rolnych, 1938, 1939 rr., 99 k.

137. Sygn. 9550. Umowy emigracyjne polsko-estońskie w sprawie robotników rolnych, 1939 r., 13 k.

138. Sygn. 9551. Umowa emigracyjna polsko-francuska. Korespondencja. 1939 r. 6 k.

139. Sygn. 9552. Umowa emigracyjna polsko-kanadyjska. Rokowania. Raporty, 1927 r., 10 k

140. Sygn. 9553. Umowa emigracyjna polsko-luksemburska. Korespondencja, project układu polsko-estońskiego, 1937, 1938 rr., 40 k.

141. Sygn. 9553 a. Konwencja emigracyjna polsko-niemiecka. Rokowania dot. Polskich robotników rolnych-sezonowych. T. I., 1927 r., 258 k.

142. Sygn. 9553 b. Konwencja emigracyjna polsko-niemiecka. Rokowania dot. Polskich robotników rolnych-sezonowych. T. II., 1927 r., 302 k.

143. Sygn. 9553 b. Konwencja emigracyjna polsko-niemiecka. Rokowania dot. Polskich robotników rolnych-sezonowych. T. II., 1927 r., 302 k.
144. Sygn. 9579. Sprawa uzyskania kolonii dla Polski. Rezolucje Senatu RP, opinie MSZ. Korespondencja, 1929–1930 rr., 17 k.
145. Sygn. 9580. Wytyczne do planu polityki emigracyjno-kolonizacyjnej i organizacji wychodźstwa. Sprawowanie MSZ, 1933–1935 rr., 123 k.
146. Sygn. 9581. Polskie tezy kolonialne i ekonomiczno-surowcowe oraz ich uzasadnienie. Opracowania. T. I., 1936 r., 19 k.
147. Sygn. 9582. Polskie tezy kolonialne i ekonomiczno-surowcowe oraz ich uzasadnienie. Opracowania. T. II, 1936 r., 39 k.
148. Sygn. 9583. Polskie tezy kolonialne i ekonomiczno-surowcowe oraz ich uzasadnienie. Mapa Kamerunu, 1933–1936 rr., 75 k.
149. Sygn. 9584. Polskie tezy kolonialne i ekonomiczno-surowcowe oraz ich uzasadnienie. Emigracja żydowska w 1929–1935, oraz import i eksport RP w 1934, 1929–1935 rr., 8 k.
150. Sygn. 9585. Polska polityka emigracyjna i kolonialno-surowcowa – założenia, akcja, szkolenie kadr kolonialnych. T. I., 1936–1939 rr., 96 k.
151. Sygn. 9586. Polska polityka emigracyjna i kolonialno-surowcowa – założenia, akcja, szkolenie kadr kolonialnych. T. II., 1936–1939 rr., 101 k.
152. Sygn. 9587. Polityka emigracyjna i kolonialno-surowcowa – założenie, akcja, szkolenie kadr. Wycinki z prasy, 1936, 1937 rr., 28 k.
153. Sygn. 9588. Zbiór oświadczeń i materiałów w sprawach surowcowo-kolonialnych, 1937 r., 471 k.
154. Sygn. 9588. Zbiór oświadczeń i materiałów w sprawach surowcowo-kolonialnych, 1937 r., 471 k.
155. Sygn. 9589. Polska polityka emigracyjna i kolonialno-surowcowa. Udział Polski w Komisji Surowcowej Ligi Narodów, 1937–1939 rr., 200 k.
156. Sygn. 9596. Emigracja zarobkowa i sezonowa z Polski do państw europejskich – debata w Sejmie i Senacie. Notatki, raporty, 1938, 1939 rr., 41 k.
157. Sygn. 9618. Emigracja polska do Argentyny i Urugwaju. Sprawozdanie

roczne za 1931 r. 1932 r. 151 k.

158. Sygn. 9619. Emigracja polska do Argentyny. Zmiany w rządzie argentyńskim. Prasa argentyńska o emigracji i zagadnieniach międzynarodowych. T. I., 1937–1938 rr., 119 k.

159. Sygn. 9620. Emigracja polska do Argentyny. Zmiany w rządzie argentyńskim. Prasa argentyńska o emigracji i zagadnieniach międzynarodowych. T. II., 1937, 1938 rr., 109 k.

160. Sygn. 9621. Utrudnienia wizowe dla emigrantów polskich do Argentyny. Sprawa wiz tranzytowych do Paragwaju. T. I., 1938 r., 174 k.

161. Sygn. 9625. Argentyna i Amerykański Kongres Rlniczo-Kolonizacyjny. Sprawa wiz tranzytowych do Paragwaju, 1939 r., 121 k.

162. Sygn. 9626. Ograniczenia imigracyjne w Australii. Raporty, korespondencja, 1928, 1929, 1931 rr., 48 k.

163. Sygn. 9627. Australia i Nowa Zelandia – starania władz polskich o zwiększenie kwoty imigracyjnej, 1938 r., 273 k.

164. Sygn. 9630. Emigracja polska do Belgii. Rekrutacja robotników do pracy w kopalniach. Wyjazdy kobiet do szkół klasztornych, 1927–1929, 1931, 1932 rr., 189 k.

165. Sygn. 9630. Emigracja polska do Belgii. Rekrutacja robotników do pracy w kopalniach. Wyjazdy kobiet do szkół klasztornych, 1927–1929, 1931, 1932 rr., 189 k.

166. Sygn. 9631. Ograniczenia przyjazdu cudzoziemców do Belgii. Raporty, korespondencja, 1931 r., 41 k.

167. Sygn. 9636. Możliwości emigracji polskiej rolnej do Boliwii, 1928–1929 rr., 12 k.

168. Sygn. 9637. Możliwości emigracji polskiej rolnej do Boliwii. Raporty, projekty, umowy o emigracji, 1937 r., 151 k.

169. Sygn. 9639. Możliwości kolonizacji w Brazylii. Organizacja i uprawnienia polskiej emigracji, 1928–1929 rr., 283 k.

170. Sygn. 9640. Brazylia. Dekrety i rozporządzenia emigracyjne, 1937–1939

rr., 158 k.

171. Sygn. 9641. Brazylia. Sytuacja polit. i gosp. Kierunki polityki imigracyjnej. Imigracja polska i holenderska, 1938, 1939 rr., 253 k.

172. Sygn. 9642. Emigracja polska do Brazylii – stan zdrowotny. Opisy chorób, korespondencja, opracowanie, 167 k.

173. Sygn. 9643. Brazylia. Wysokość polskiej kwoty imigracyjnej. Nacjonalistyczny kurs polityki rządu brazylijskiego, 1939 r., 79 k.

174. Sygn. 9644. Chile. Sprawa umowy handlowej i emigracyjnej, 1939 r., 5 k.

175. Sygn. 9645. Czechosłowacja. Emigracja polskich robotników sezonowych na Ruś Zakarpacka. 1929 r. 23 k.

176. Sygn. 9649. Polska emigracja sezonowa do Danii, 1927–1929 rr., 122 k.

177. Sygn. 9650. Możliwości kolonizacyjne w Dominikanie. Korespondencja, notatka, 1930–1931 r., 17 k.

178. Sygn. 9651. Możliwości imigracji ludności ukraińskiej z Polski, 1938 r., 38 k.

179. Sygn. 9652. Estonia. Górnicy polscy w Kivioli – sytuacja ekonomiczna, ochrona pracy, 1938 r., 87 s.

180. Sygn. 9653. Emigracja polskich robotników rolnych do Estonii. Rokowania, wyjazdy, powrót, przekazywania oszczędności do Polski, 1938–1939 r., 143 k.

181. Sygn. 9654. Polska emigracja robotników przemysłowych i rolnych do Francji – rekrutacja, położenie. T. I., 1928–1929 r., 273 k.

182. Sygn. 9659. Komisja Doradcza Polsko-Francuska do Spraw Emigracyjnych. Raporty, protokoły, noty, notatki, korespondencja, wycinki prasowe. T. II., 1929 r., 106 k.

183. Sygn. 9660. Komisja Doradcza Polsko-Francuska do Spraw Emigracyjnych. Raporty, protokoły, noty, notatki, korespondencja, wycinki prasowe, 1930 r., 66 k.

184. Sygn. 9662. Komisja Doradcza Polsko-Francuska do spraw

Emigracyjnych. Rokowania w sprawach rekrutacji, transportu, warunków pobytu i pracy robotników, 1938–1939 r., 198 k.

185. Sygn. 9663. Komisja Doradcza Polsko-Francuska do spraw Emigracyjnych, 1939 r., 45 k.

186. Sygn. 9664. Komisja Doradcza Polsko-Francuska do spraw Emigracyjnych, 1935–1939 rr., 63 k.

187. Sygn. 9669. Holandia. Organizacje emigrantów polskich. Werbowanie robotników polskich do kopaln holenderskich, 1930 r., 12 k.

188. Sygn. 9670. Holandia. Możliwość zatrudnienia robotników polskich. Korespondencja, obce umowy emigracyjne, broszura, 1939 r., 59 k.

189. Sygn. 9693. Emigracja sezonowa polskich robotników rolnych do Niemiec. Wykonywanie konwencji emigracyjnej, umowa o ubezpieczeniu społecznym. Raporty, protokół, instrukcje, noty, notatki, korespondencja, wycinki prasowe, 1928 r., 348 k.

190. Sygn. 9694. Emigracja sezonowa polskich robotników rolnych do Niemiec. Wykonywanie konwencji emigracyjnej. Raporty, noty, instrukcje, notatki, korespondencja, wykazy, 1928–1929 r., 427 k.

191. Sygn. 9695. Niemcy. Polscy emigranci zarobkowi: położenie socjalno-bytowe emigrantów. 1930–1933 r. 252 k.

192. Sygn. 9696. Niemcy. Rekrutacja polskich robotników sezonowych i jej wstrzymanie, 1930–1932 r., 117 k.

193. Sygn. 9697. Emigracja sezonowa polskich robotników rolnych do Niemiec. Zmiany w umowach o pracę na niekorzyść robotników, 1931–1932 r., 50 k.

194. Sygn. 9697a. Emigracja sezonowa polskich robotników rolnych do Niemiec. Zmiany w umowach o pracę na niekorzyść robotników, 1931–1932 r., 50 k.

195. Sygn. 9698. Emigracja sezonowa polskich robotników rolnych do Niemiec. Rekrutacja, przekazywanie oszczędności. Konwencja z 1929, 1929, 1937–1939 rr., 147 k.

196. Sygn. 9699. Sytuacja robotników rolnych przybyłych do Niemiec przed 1919. Sprawy zmiany zawodu przez dzieci obywateli polskich, 1937–1939 r., 121 k.

197. Sygn. 9700. Rokowania polsko-niemieckie w sprawie rekrutacji robotników rolnych w 1939. Instrukcje dla delegatów, raporty, tabele, 1938–1939 r., 226 k.

198. Sygn. 9701. Rokowania polsko-niemieckie w sprawie rekrutacji robotników rolnych w 1939. Instrukcje dla delegatów, protokół, raporty, tabele, broszury, 1939 r., 269 k.

199. Sygn. 9702. Wstrzymanie sezonowej emigracji z Polski do Niemiec i rekrutacja robotników z innych krajów Europy, 1939 r., 205 k.

200. Sygn. 9703. Niemcy. Polscy robotnicy rolni – opieka, agitacja hitlerowska, rynek pracy, 1938, 1939 r., 310 k.

201. Sygn. 9710. Emigracja polska i czechosłowacka do Paragwaju. Opieka duszpastercka w środowisku ukraińskim, sytuacja polityczna w Ameryce Pd., 1937–1939 r., 183 k.

202. Sygn. 9711. Peru. Kontrola ruchu cudzoziemców. Raport, korespondencja, wydawnictwo, 1927–1929 r., 585 k.

203. Sygn. 9712. Peru. Możliwości i warunki osadnictwa. Ekspedycja do Peru polskiej «Komisji Techniczno-Sanitarnej», 1927–1929 r., 296 k.

204. Sygn. 9713. Warynki kolonizacyjne w Peru i w Chile. Raport, memorial, koresp, 1930 r., 35 k.

205. Sygn. 9714. Peru. Położenie prawne emigrantów i możliwości kolonizacyjne, 1939 r., 45 k.

206. Sygn. 9716. Polska emigracja do USA. Badanie stany umysłowego emigrantów polskich Konsulacie Amerykańskim w W-wie, 1927–1929 r., 53 k.

207. Sygn. 9718. USA. Badanie możliwości wznowienia emigracji rolniczej z Polski, 1939 r., 12 k.

208. Sygn. 9722. Emigracja polska do Urugwaju. Raport, korespondencja, 1929 r., 11 k.

209. Sygn. 9729. Angola. Mozambik. Projekt polskiej akcji kolonizacyjnej. Notatka, 1937–1938 r., 13 k.
210. Sygn. 9837. Międzynarodowe Towarzystwo Osadnicze, 1935–1937 r., 195 k.
211. Sygn. 9838. Międzynarodowe Towarzystwo Osadnicze. Organizacja i działalność, 1935–1938 r., 170 k.
212. Sygn. 9839. Międzynarodowe Towarzystwo Osadnicze. Organizacja i działalność, 1936–1937 r., 174 k.
213. Sygn. 9840. Międzynarodowe Towarzystwo Osadnicze. Organizacja i działalność. Statut. korespondencja, wnioski, bilanse, sprawozdanie, protokół, wycinki prasowe, 1936, 1939 r., 195 k.
214. Sygn. 9842. Międzynarodowe Towarzystwo Osadnicze. Organizacja i działalność. Statut. korespondencja, wnioski, bilanse, sprawozdanie, protokół, wycinki prasowe, 1938–1939 r., 232 k.
215. Sygn. 9843. Międzynarodowe Towarzystwo Osadnicze. Sprawy personalne. Korespondencja, opinie, 1936–1937 r., 26 k.
216. Sygn. 9845. Syndykat emigracyjny – cele, zadania, organizacja. Sprawa przewozu emigrantów i osadnictwa we Francji, 1929–1932 r., 107 k.
217. Sygn. 9846. Syndykat emigracyjny. Kompetencje w sprawach paszportowo-wizowych, reorganizacja, 1935, 1938, 1939 rr., 94 k.
218. Sygn. 9847. Liga Morska i Kolonialna. Program, wytyczne, notatki informacyjne, 1937–1939 rr., 12 k.
219. Sygn. 9848. Liga Morska i Kolonialna. Akcja propagandowa w dziedzinie kolonialnej za granicą, 1938–1939 r., 172 k.
220. Sygn. 9849. Liga Morska i Kolonialna. Akcja propagandowa w dziedzinie kolonialnej za granicą, 1939 r., 251 k.
221. Sygn. 9873. Problem emigracyjny i surowcowy w Polsce. Atlas statystyczny. T. I., 1937 r., 52 k.
222. Sygn. 9874. Problem emigracyjny i surowcowy w Polsce. Atlas statystyczny. T. II., 1937 r., 41 k.

223. Sygn. 9879. Wiktor Ormicki «W sprawie zamorskiego wychodźstwa osadniczego i wychodźstwa wewnętrznego», 21 k.

224. Sygn. 9886. A. Zarychta. Dwudziestolecie emigracji z Polski 1918–1938 r., 1938 r., 172 k.

225. Sygn. 9889. Międzynarodowa Konferencja Ekonomiczna. Referaty dotyczące polityki państw imigracyjnych, ruchów migracyjnych z Polski i polityki emigracyjnej Rządu RP, 1927 r., 66 k.

226. Sygn. 9891. Powstanie Międzyministerialnej Komisji Emigracyjnej. Protokoły, notatki, uchwały, korespondencja, projekt statutu, 1930–1932 rr., 91 k.

227. Sygn. 9893. Międzyministerialna Komisja Emigracyjna, 1938–1939 rr., 50 k.

228. Sygn. 9894. Międzyministerialna Komisja Emigracyjna. Konferencje, 1932–1935 rr., 181 k.

229. Sygn. 9895. Międzyministerialna Komisja Emigracyjna. Konferencje. Sprawozdania, projekty uchwał, notatki, zaproszenia, protokoły, 1936–1937 rr., 152 k.

230. Sygn. 9896. Międzyministerialna Komisja Emigracyjna. Konferencje. Sprawozdania, projekty uchwał, notatki, zaproszenia, protokoły, 1938 r., 77 k.

231. Sygn. 9897. Międzyministerialna Komisja Emigracyjna. Konferencje. Sprawozdania, projekty uchwał, notatki, zaproszenia, protokoły, 1939 r., 223 k.

232. Sygn. 9898. Międzyministerialna Komisja Emigracyjna. Konferencje. Sprawozdania, projekty uchwał, notatki, zaproszenia, protokoły, 1937–1939 rr., 199 k.

233. Sygn. 9899. Fundusz Emigracyjny przy Państwowym Banku Rolnym na popieranie akcji osadniczej zagranicą. Działalność Komisji Funduszu, 1930–1933 rr., 124 k.

234. Sygn. 9903. Wnioski oraz materiał na Radę Ministrów w sprawie emigracji żydowskiej, 1936 r., 46 k.

235. Sygn. 9904. Problemy emigracji żydowskiej z Polski w latach 1936–1937. Oświadczenie władz polskich, 1936–1937 rr., 46 k.

236. Sygn. 9905. Możliwości kolonizacji żydowskiej na Bliskim Wschodzie i w Ameryce Południowej, 1938 r., 118 k.

237. Sygn. 9906. Możliwości kolonizacji żydowskiej na Bliskim Wschodzie i w Ameryce Płd. Stanowisko rządu RP i organizacji zhydovskyh, 1937–1938 rr., 166 k.

238. Sygn. 9907. Możliwości kolonizacji żydowskiej na Bliskim Wschodzie i w Ameryce Płd. Sprawy i żydowskie w Lidze Narodów, 1938 r., 75 k.

Zesp. Prezydium Rady Ministrów

239. Sygn. 72-1. Pismo LMiK z 28.I.1932.

240. Sygn. 1968/20. Karta służbowa. Dowództwo Dworca Głównego we Lwowie o tym, że wzmógł się silny ruch emigracyjny Rusinów z Ameryki do wschodniej Małopolski, 26.12.1919 r.

241. Sygn. 5219/20. Do Prezydium Rady Ministrów w miejscu z dn. 12 marca 1920 r. W sprawie emigracji robotników polskich do Niemiec.

242. Sygn. 7040/19. Pismo MSZ do PRN z 16.IX.1919.

243. Sygn. 20350/21. Do Prezydium Rady Ministrów w miejscu z dn. 25 lutego 1921 r. W sprawie emigracji robotników polskich do Niemiec.

Опубліковані документи та матеріали

244. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9. XII. 1931 r. : Mieszkania i gospodarstwo domowe. Ludność i stosunki zawodowe. Polska (Dane skrócone) / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej / Statystyka Polski. – Warszawa, 1937. – Seria C. – Z. 62. – 82 s.

245. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII 1931 r. : Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe : województwo wołyńskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej / Statystyka Polski. – Warszawa, 1938. – Seria C. – Z. 70. – 329 s.

246. Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r. : Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe : województwo pomorskie /

Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej / Statystyka Polski. – Warszawa, 1938. – Seria C. – Z. 75. – 384 s.

247. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII 1931 r. : Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe : województwo poznańskie bez miasta Poznania / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej / Statystyka Polski. – Warszawa, 1938. – Seria C. – Z. 76. – 500 s.

248. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII 1931 r. : Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe : województwo tarnopolskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej / Statystyka Polski. – Warszawa, 1938. – Seria C. – Zeszyt 78. – 300 s.

249. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII 1931 r. : Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe : województwo lubelskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej / Statystyka Polski. – Warszawa, 1938. – Seria C. – Z. 85. — 394 s.

250. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII 1931 r. : Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe : województwo poleskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej / Statystyka Polski. – Warszawa, 1938. – Seria C. – Zeszyt 87. – 280 s.

251. Dziennik Praw Państwa Polskiego. – Warszawa, 1918. – № 3. – Poz. 84.

252. Dziennik Praw Państwa Polskiego. – Warszawa, 1919. – № 11. – Poz. 127.

253. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1920. – № 39. – Poz. 232

254. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1920. – №41. – Poz. 246.

255. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1920. – №108. – Poz. 707.

256. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1921. – № 6. – Poz. 403.

257. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1921. – №44. –

Poz. 267.

258. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1921. – № 94. –

Poz. 873.

259. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1924. – № 74. –

Poz. 736

260. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1924. – № 94. –

Poz. 872

261. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1925. – № 76. –

Poz. 535.

262. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1927. – № 89. –

Poz. 799.

263. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1929. – № 44. –

Poz. 366.

264. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1932. – № 52. –

Poz. 492.

265. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1933. – № 84. –

Poz. 612.

266. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1934. – № 72. –

Poz. 690.

267. Mały Rocznik Statystyczny. – Warszawa, 1930. – 172 s.

268. Mały Rocznik Statystyczny. – Warszawa, 1931. – 168 s.

269. Mały Rocznik Statystyczny. – Warszawa, 1933. – 184 s.

270. Mały Rocznik Statystyczny. – Warszawa, 1937. – 401 s.

271. Mały Rocznik Statystyczny. – Warszawa, 1938. – 406 s.

272. Mały Rocznik Statystyczny. – Warszawa, 1939. – 425 s.

273. Miesięcznik Statystyczny. – Warszawa, 1922. – № 5.

274. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – 1925/1926 r. –
Warszawa, 1927. – 532 s.

275. Sprawozdanie stenograficzne z 233 pos. Sejmu Ustawodawczego z dnia
10 VI 1921 r., łam 27 – 28.

276. Sprawozdanie stenograficzne z 118 pos. Sejmu w dniu 8 IV 1924 r., łam 55 – 57.
277. Sprawozdanie stenograficzne z 124 pos. Sejmu w dniu 5 VII 1924., łam 63 – 65.
278. Sprawozdanie stenograficzne z 215 pos. Sejmu w dniu 9 VI 1925 r., łam 5 – 20.
279. Sprawozdanie stenograficzne z 215 pos. Sejmu w dniu 9 VI 1925 r., łam 27 – 29.
280. Sprawozdanie stenograficzne z 19 pos. Sejmu w dniu 8 czerwca 1928 r., łam 28.
281. Sprawozdanie stenograficzne z 43 pos. Sejmu w dniu 1 lutego 1929 r., łam 46.
282. Sprawozdanie z działalności Ministerstwa Opieki Społecznej w 1933/1934 r. // Praca i Opieka Społeczna. – 1935. – Z. 2.
283. Sprawozdanie z działalności Zarządu Głównego Ligi Morskiej i Kolonialnej 1 stycznia 1937 – 1 stycznia 1939. – Warszawa, 1939.
284. Sprawozdanie zarządu syndykatu Emigracyjnego, spółki z ograniczoną odpowiedzialnością w Warszawie za rok administracyjny 1930 – 1931. – Warszawa, 1931.
285. Statystyka Pracy. – Warszawa, 1927. – 344 s.
286. Statystyka Pracy. – Warszawa, 1928. – 336 s.
287. Statystyka Pracy. – Warszawa, 1929. – 412 s.
288. Statystyka Pracy. – Warszawa, 1930. – 436 s.
289. Statystyka Pracy. – Warszawa, 1931. – 436 s.
290. Statystyka Pracy. – Warszawa, 1932. – 427 s.
291. Statystyka Pracy. – Warszawa, 1933. – 367 s.
292. Statystyka Pracy. – Warszawa, 1934. – 303 s.
293. Statystyka Pracy. – Warszawa, 1935. – 282 s.
294. Statystyka Pracy. – Warszawa, 1936. – 223 s.
295. Statystyka Pracy. – Warszawa, 1937. – 335 s.

296. Statystyka Pracy. – Warszawa, 1938. – 307 s.

297. Statystyka Pracy. – Warszawa, 1939. – Z. 1.

Періодичні видання

298. Biuletyn Urzędu emigracyjnego. – 1925. – №1–2.

299. Biuletyn Urzędu emigracyjnego. – 1925. – № 9–11.

300. Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa. – 1928. – № 5.

301. Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa. – 1928. – № 18.

302. Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa. – 1928. – № 20.

303. Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa. – 1930. – № 1.

304. Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa. – 1930. – № 2.

305. Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa. – 1930. – № 6.

306. Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa. – 1930. – № 14.

307. Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa. – 1931. – № 3.

308. Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa. – 1932. – № 2.

309. Chwila. – 1921. – 11 maja.

310. Chwila. – 1922. – 12 czerwca.

311. Chwila. – 1923. – 12 września.

312. Chwila. – 1927. – 19 lutego.

313. Chwila. – 1927. – 8 maja.

314. Gazeta Warszawska. – 1930. – 3 kwietnia.

315. Kwartalnik Instytutu Naukowego do badań Emigracji i Kolonizacji. – 1926. – № 1.
316. Kwartalnik Instytutu Naukowego do badań Emigracji i Kolonizacji. – 1927 – № 1.
317. Kwartalnik Instytutu Naukowego do badań Emigracji i Kolonizacji. – 1927 – № 2.
318. Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego. – 1927 – № 3.
319. Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego. – 1927 – № 4.
320. Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1928. – №1
321. Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1928 – № 2, 3
322. Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1928. – № 4
323. Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1929. – № 1.
324. Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1929. – № 3, 4.
325. Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonjalnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1930. – № 1, 2.
326. Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonjalnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1930. – № 3, 4
327. Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonjalnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1931. – № 1.
328. Nasza Walka. – 1927. – № 10 – 11.
329. Praca i Opieka Społeczna. – 1921. – № 1.
330. Praca i Opieka Społeczna. – 1927. – № 1 – 2.
331. Praca i Opieka Społeczna. – 1931. – № 2.
332. Praca i Opieka Społeczna. – 1931. – № 3.
333. Praca i Opieka Społeczna. – 1931. – № 4.

334. Praca i Opieka Społeczna. – 1937. – № 4.
335. Praca i Opieka Społeczna. – 1938. – № 4.
336. Przegląd Emigracyjny. – 1926. – № 1.
337. Przegląd Emigracyjny. – 1926. – № 3 – 4.
338. Przegląd Emigracyjny. – 1927. – № 1.
339. Przegląd Emigracyjny. – 1927. – № 2.
340. Przegląd Emigracyjny. – 1927. – № 3.
341. Red Star Line. – T. 30. – Sprawozdanie z działalności Syndykatu Emigracyjnego za rok operacyjny 1933/1934.
342. Robotnik. – 1938. – № 11. – 12 stycznia
343. Walka. – 1926. – № 7 – 8.
344. Wiadomości dla emigrantów. – 1931. – 10 stycznia.
345. Wiadomości dla emigrantów. – 1931. – 7 lutego.
346. Wiadomości dla emigrantów. – 1931. – 21 lutego.
347. Wiadomości dla emigrantów. – 1931. – 28 listopada.
348. Wiadomości dla emigrantów. – 1931. – 21 stycznia.
349. Wiadomości dla emigrantów. – 1934. – 10 marca
350. Wiadomości dla emigrantów. – 1936. – 31 października.
351. Wychodźca. – 1922. – 7 maja
352. Wychodźca. – 1923. – 22 lipca
353. Wychodźca. – 1923. – 11 marca.
354. Wychodźca. – 1923. – 5 sierpnia.
355. Wychodźca. – 1924. – 20 stycznia
356. Wychodźca. – 1924. – 13 kwietnia.
357. Wychodźca. – 1924. – 25 maja.
358. Wychodźca. – 1924. – 5 czerwca.
359. Wychodźca. – 1924. – 12 października.
360. Wychodźca. – 1925. – 2 lutego.
361. Wychodźca. – 1925. – 1 marca.
362. Wychodźca. – 1925. – 12 kwietnia.

363. Wychodźca. – 1925. – 3 maja.
364. Wychodźca. – 1925. – 5 lipca.
365. Wychodźca. – 1925. – 8 listopada.
366. Wychodźca. – 1925. – 20 grudnia.
367. Wychodźca. – 1926. – 19 lipca.
368. Wychodźca. – 1926. – 5 grudnia.
369. Wychodźca. – 1927. – 24 kwietnia.
370. Wychodźca. – 1929. – 14 kwietnia.
371. Wychodźca. – 1938. – 2 grudnia.
372. Вільна думка. – 1926. – 1 лютого.
373. Громадський голос. – 1923. – 29 грудня.
374. Свобода. – 1927. – 3 липня.
375. Український емігрант. – 1923. – 13 листопада.
376. Український емігрант. – 1923. – 15 вересня.
377. Український емігрант. – 1927. – 21 квітня.
378. Український емігрант. – 1928. – 15 серпня.
379. Український емігрант. – 1928. – 27 жовтня.
380. Український емігрант. – 1928. – 30 грудня.
381. Український емігрант. – 1929. – 30 січня.
382. Український емігрант. – 1929. – 15 лютого.
383. Український емігрант. – 1929. – 30 жовтня.
384. Український емігрант. – 1930. – 31 травня.
385. Український емігрант. – 1931. – 15 січня.
386. Український емігрант. – 1931. – 30 січня.
387. Український емігрант. – 1931. – 15 лютого.
388. Український емігрант. – 1935. – 15 січень.
389. Український емігрант. – 1935. – 30 січень.
390. Український емігрант. – 1935. – 10 травня.
391. Український емігрант. – 1935. – 15 вересня.
392. Український емігрант. – 1935. – 15 грудня.

393. Український емігрант. – 1937. – 15 березень.

394. Український емігрант. – 1937. – 30 грудень.

Наукові видання, монографії, статті

395. Андрухович К. З життя русинів в Америці / К. Андрухович. – Коломия [б. в.], 1904. – 60 с.

396. Баграмов Л. А. Иммигранты в США / Леонид Баграмов. – М. : Изд-во ИМО, 1957. – 157 с.

397. Басанин М. Еврейские колонии в Аргентине // Исторический вестник. – 1898. – Т. 72, № 4. – С. 179–205.

398. Басанин М. Записки эмигранта в Южной Америке / М. Басанин. – СПб. : А. С. Суворин, 1902. – 326 с.

399. Бачинський Ю. Українська імміграція в З'єдинених Державах Америки / Ю. Бачинський. – Львів : [б. в.], 1914. – 493 с.;

400. Берзина М. Формирование этнического состава населения Канады / М. Берзина. – М. : Наука, 1971. – 194 с.

401. Беркенгейм А. Развитие колонизации в Аргентине / А. Беркенгейм // Русская мысль. – 1894. – № 9. – С. 92–119; № 10. – С. 56–78.

402. Боровик М. Століття українського поселення в Канаді (1891–1991) / М. Боровик. – Монреаль ; Оттава : [б. в.], 1991. – 485 с.

403. Бородин Н. Северо-Американские Соединенные Штаты и Россия / Н. Бородин. – Петроград : Огни, 1915. – 324 с.

404. Ботушанський В. Буковинська трудова еміграція в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. / В. Ботушанський // Історичні дослідження. Вітчизняна історія : міжвідом. зб. – К. : Наук. думка, 1975. – Вип. 1. – С. 136–145.

405. Ботушанський В. М. Еміграція з Буковини (60-ті рр. ХІХ – початок ХХ ст.) : [монографія] / В. М. Ботушанський, Г. В. Чайка. – Чернівці : Технодрук, 2009. – 384 с.

406. Вапрович С. Аргентина: українська еміграція в ній / С. О. Вапрович. – Львів : [б. в.], 1935. – 33 с.

407. Василик М. Українське поселення в Аргентині / М. Василик. – Мюнхен : Укр. вільний ун-т, 1982. – 147 с.
408. Василик М. Українці Аргентини: історія та сучасність / М. Василик. – Львів : [б. в.], 2009.
409. Васюта І. К. Галицько-волинське село між світовими війнами : монографія. – Львів : Каменяр, 2010. – С. 49.
410. Вильчур М. Русские в Америке / М. Вильчур. – Нью-Йорк : Первое рус. изд-во в Америке, 1918. – 157 с.
411. Витвер И. Бразилия и Аргентина / И. Витвер. – М. ; Л. : Гос. изд-во, тип. «Красный пролетарий», 1930. – 159 с.
412. Воблый К. Заатлантическая эмиграция, ее причины и следствия: (опыт статистико-экономического исследования) / Константин Воблый. – Варшава : Тип. Варшав. учеб. округа, 1904. – 195 с.
413. Воблый К. Отход на заработки в Германию и русско-германский торговый договор / К. Воблый // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. – Вып. XI. – Киев : [б. и.], 1914. – С. 1–16. – (Оттиск из журнала «Хозяйство» за 1913 г.).
414. Воблый К. Эмиграционное движение в Царстве Польском : заметка / К. Воблый // Вестник Европы. – 1906. – № 3. – С. 399–412.
415. Волков А. Иммиграция и колонизация в Аргентине // Мировое хозяйство и международная политика. – 1927. – № 7. – С. 109–115.
416. Гершов З. Вудро Вильсон/ З. Гершов. – М. : Мысль, 1983. – С. 202.
417. Государственная политика и обострение национальных отношений в странах капитала / А. Н. Шлепаков [и др.]. – Киев : Наук. думка, 1979. – 315 с.
418. Гримич М. Заснування української спільноти в Аргентині: історіографічний аналіз [Електронний ресурс] / Марина Гримич. – Режим доступу : <http://marynahrymich4.blogspot.com/2012/07/ukrainians-in-argentina.html>
419. Гримич М. Мовна ідентичність українців Бразилії: історія

досліджень [Електронний ресурс] / Марина Гримич. – Режим доступу : <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=2199>

420. Гутман И. Жизнь колонистов в штате Сан-Пауло в Бразилии / И. Гутман. – Рига : Типо-лит. Л. Гренцталь, б. «Гутенберг», 1908. – 40 с.

421. Данилишин М. Країни Південної Америки та українські поселення / М. Данилишин // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1980. – Джерсі-Сіті, 1980. – С. 173–182.

422. Данилишин М. Українці в Аргентині / М. Данилишин. – Буенос-Айрес : Dorrego, 1979. – 392 с.

423. Демушкина Е. Уругвай: от институтов «представительской демократии» к их кризису / Е. Демушкина // Политическая система общества в Латинской Америке. – М. : Наука 1982. – С. 345.

424. Джонсон П. Історія євреїв / Пол Джонсон. – К. : Альтернативи, 2000. – С. 507.

425. Дибчук Л. В. Внесок української діаспори Канади та країн Латинської Америки в розвиток економіки і культури незалежної України (1991–2005 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дибчук Л. В. ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.

426. Дмитрів Н. Канадійська Русь : подорожні спомини / Нестор Дмитрів. – Вінніпег : [б. в.], 1972. – 59 с.

427. Еврейская эмиграция из России. 1881–2005 / ответ. ред. О. Будницкий. – М. : РОССПЭН, 2008. – 447 с.

428. Евтух В. Иммиграция и национальные отношения в истории Канады / В. Евтух // Проблемы историографии Канады. – М. : Наука, 1981. – С. 103–133.

429. Евтух В. Историография национальных отношений в США и Канаде (60–70-е годы) / Владимир Евтух ; АН УССР, Ин-т соц. и эконом. проблем зарубеж. стран. – Киев : Наук. думка, 1982. – 160 с.

430. Евтух В. Концепции этносоциального развития США и Канады: типология, традиции, эволюция / Владимир Евтух ; АН УССР. Ин-т социал. и

экон. пробл. зарубеж. стран. – Киев : Наук. думка, 1991. – С. 39.

431. Євтух В. Енциклопедія української діаспори у контексті світової етнологічної науки / Володимир Євтух // Українська діаспора. – Київ ; Чикаго, 1994. – Чис. 5. – С. 108–111.

432. Євтух В. Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти / Володимир Євтух ; Ін-т етніч., регіон. та діаспорозн. студій. – К. : Стилос, 2001. – 206 с.

433. Євтух В. Українські етнічні групи США і Канади: соціально-економічний аспект / Володимир Євтух. – К. : Ін-т економіки, 1980. – 54 с.

434. Зарубіжні українці : довідник / С. Лазебник, Л. Лещенко, Ю. Макар. – К. : Україна, 1991. – 412 с.

435. Заставний Ф. Українська діаспора. Розселення українців у зарубіжних країнах / Федір Заставний. – Львів : Світ, 1991. – 119 с.

436. Зберігаючи українську самобутність / В. Б. Євтух, Є. Є. Камінський, О. О. Ковальчук, В. П. Троцинський; Ін-т соціології Академії наук України. – К. : ІНТЕЛ, 1992. – 100 с.

437. Зубалій О. Історія української діаспори : навч. посіб. для студ. вузів / О. Зубалій, Б. Лановик, М. Траф'як. – К. : Ін-т змісту і методів навчання, 1998. – 147 с.

438. Ильин Н. Шесть месяцев в Соединенных Штатах / Н. Ильин. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1876. – 201 с.

439. Івашко І. Українська еміграція. Огляд української еміграції в ЗДА / І. Івашко. – Львів : [б. в.], 1931.

440. Історія кооперативного руху / С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, А. Я. Гончарук [та ін.]; Укоопспілка; Львів. комерц. акад. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1995. – С. 296–320.

441. Історія української еміграції / за ред. Б. Лановика. – К. : Вища шк., 1997. – 520 с.

442. Історія української еміграції в Канаді від 1890 до 1930 року. – Вінніпег : [б. в.], 1930.

443. Історія української еміграції : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. освіти / Б. Лановик, Р. Гром'як, М. Траф'як, З. Матисякевич, Р. Матейко. – К. : Вища шк., 1997. – 520 с.

444. Історія української імміграції в Америці: збереження культурної спадщини / Мирон Куропась (авт. тексту) ; пер. Вадим Павловський ; іл. Марія Шуст, Христина Певна. – Нью-Йорк : Український Музей у Нью-Йорку, 1984. – 99 с.

445. Кабузан В. Украинцы в мире: динамика численности и расселения: 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. Кабузан. – М. : Наука, 2006. – 657 с.

446. Кабузан В. Эмиграция и реэмиграция в России в XVIII – начале XX века / В. Кабузан. – М. : Наука, 1998. – 268 с.

447. Карманський П. Між рідними в Південній Америці / П. Карманський. – Київ ; Відень ; Львів : [б. в.], 1923. – 210 с.

448. Качараба С. Еміграційна політика Польщі та її реалізація у Волинському воєводстві (1921–1939 рр.) / С. Качараба // Волинська трагедія: через історію до порозуміння : матеріали Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 19–20 черв. 2013 р. / уклад. А. Шваб. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – С. 128–138.

449. Качараба С. Еміграція євреїв із Західної України в Палестину у 1919–1939 рр. / Степан Качараба // Україна модерна. – 2002. – Ч. 7. – С. 119–141.

450. Качараба С. Трудова еміграція з Західної України: історіографія проблеми / С. Качараба // Міжнародні зв'язки: наукові пошуки та знахідки. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 328–337.

451. Качараба С. П. Еміграція з Західної України (1919–1939) / С. П. Качараба. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. – 416 с.

452. Кириленко О. Українці в Америці / О. Кириленко. – Відень : Вид. Союзу Визволення України, 1916. – 40 с.

453. Комар В. Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921 – 1939 рр.) / Володимир Комар. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – 360 с.
454. Комар В. Л. Формування політики нормалізації польсько-українських відносин у Галичині в 30-х рр. ХХ ст. / В. Комар // З історії українсько-польських відносин другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. : колективна монографія / [П. С. Федорчак, І. Є. Цепенда, В. Л. Комар та ін.] ; за ред. П. С. Федорчака. – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2011. – С. 95–116.
455. Кравчук П. Мої друзі і знайомі : спогади, есе / П. Кравчук. – К : Рад. письменник, 1986. – 255 с.
456. Кравчук П. На новій землі / П. Кравчук. – Торонто : [б. в.], 1958. – 392 с.; Кравчук П. На канадській землі / П. Кравчук. – Львів : Кн.-журн. вид-во, 1963. – 394 с.
457. Кравчук П. Українці в історії Вінніпега / П. Кравчук. – Торонто : Кобзар, 1974. – 168 с.
458. Кравчук П. Українці в Канаді / П. Кравчук. – К. : Дніпро, 1981. – 231 с.
459. Куприн Д. Эмиграция из России в конце ХІХ – начале ХХ вв. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Д. Куприн; Моск. гор. пед. ун-т. – М., 2000. – 25 с.
460. Курчевский Б. О русской эмиграции в Америку / Б. Курчевский. – Либава : Либав. ком. Кассы взаимопомощи эмигрантов, 1914. – 47 с.
461. Лакиер А. Путешествие по Северо-Американским штатам, Канаде и острову Кубе. В 2 т. Т. 1 / А. Лакиер. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1859. – 380 с.
462. Лановик Б. Внесок української еміграції в розвиток національної та світової культури / Б. Лановик, М. Траф'як. – Тернопіль : Екон. думка, 2000. – 410 с.
463. Лапин Е. Настоящее и будущее еврейской колонизации в Аргентине / Е. Лапин. – СПб. : Типо-лит. А. Е. Ландау, 1894. – 70 с.
464. Ларин Е. Латинская Америка в межвоенный период: некоторые

тенденции экономического и политического развития / Е. Ларин // Латиноамериканский альманах. – 2000. – № 1. – С. 8–15.

465. Лейтес К. Русские рабочие в германском сельском хозяйстве / К. Лейтес. – Петроград : [б. и.], 1914. – 131 с. – (Мин-во финансов. Материалы к пересмотру торг. договора).

466. Лещенко Л. Фермерское движение в Канаде (1900–1939) / Л. Лещенко. – Киев : Наук. думка, 1979. – 243 с.

467. Лозуцький В. Українська політична еміграція 1919–1945 : док. і матеріали / В. Лозуцький. – К. : Парламент. вид-во, 2008. – 925 с.

468. Макар Ю. Діяльність агентів з вербування до Канади на західноукраїнських землях наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. / Ю. Макар // Українська еміграція. Історія і сучасність : матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 100-річчю еміграції до Канади / упоряд. Ю. Сливка. – Львів : Каменярь, 1992. – С. 42–47.

469. Макарчук С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма / С. Макарчук. – Львов : Вища шк., 1983. – С. 124–148.

470. Мамчур Т. Канада – мій рідний край / Т. Мамчур. – Едмонтон : [б. в.], [1934]. – 28 с.

471. Маневич И. Эмиграция евреев / И. Маневич. – М. : [б. и.], 1916.

472. Маркович Д. «Бразилиане» : очерк из жизни Привисленского края в 1890–91 гг. / Д. Маркович // Русское богатство. – 1896. – № 6. – С. 5–29.

473. Маркусь В. Огляд праць та проблеми дослідження історії української імміграції в Америці / В. Маркусь // Український історик. – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1971. – № 1–2 (29–30). – Рік VIII. – С. 70–80.

474. Марунчак М. Історія українців Канади. Т. 1 / М. Марунчак. – Вінніпег : [б. в.], 1964. – С. 57.

475. Марунчак М. Студії до історії українців Канади. У 5 т. Т. 2. Піонерська доба / М. Марунчак. – Вінніпег : Trident Press Ltd., 1967. – 546 с.

476. Марунчак М. Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі і

Югославії / М. Марунчак. – Вінніпег : [б. в.], 1969. – 68 с.

477. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Т. 1. Роки 1945–1951 / В. Маруняк. – Мюнхен : Акад. вид-во Петра Белея, 1985. – 405 с.

478. Мірчук П. Українська визвольна справа і українська еміграція / П. Мірчук. – Торонто : Ліга визволення України, 1954. – 78 с.

479. Мосейкина М. Правовое положение русской эмиграции в странах Латинской Америки (1920–30-е гг.) / М. Мосейкина // Правовое положение российской эмиграции в 1920–1930-е годы : сб. науч. тр. – СПб. : Сударыня, 2006. – С. 216–229.

480. Мосейкина М. Русская эмиграция в Бразилию в конце XIX – первой трети XX века в отечественной историографии // Мультикультурная и многонациональная Россия : материалы III Междунар. междисциплинар. конф. памяти Т. В. Батаевой. – М. : РУДН, 2010. – С. 224–235.

481. Мосейкина М. Русская эмиграция в странах Латинской Америки в 1920–1960 гг. : автореф. дис. д-ра ист. наук : 07.00.02 / Мосейкина М. ; Рос. ун-т дружбы народов. – М., 2012. – 47 с.

482. Мухин А. Отход крестьян на заработки в Америку / А. Мухин // Агрономический журнал. – 1913. – № 9–10. – С. 148–154.

483. Мярчук В. Эканамічная эміграцыя заходнебеларускага насельніцтва ў Бразілію ў 1921–1939 гг. / В. Мярчук // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 2. Гісторыя. Эканоміка. Права. – 2013. – № 1. – С. 52–64.

484. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1 / С. Наріжний. – Прага : [б. в.], 1942. – 371 с.

485. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919–1939. Ч. 2 / С. Наріжний ; упоряд. Л. Яковлева [та ін.]. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1999. – 272 с.

486. Наулко В. Етносоціальні процеси серед канадців українського походження / В. Наулко // Народна творчість та етнографія. – 1982. – № 2. –

С. 57–65.

487. Национальные меньшинства и иммигранты в современном капиталистическом мире / А. Шлепаков [и др.]. – Киев : Наук. думка, 1984. – 293 с.

488. Оболенский (Осинский) В. Международные и межконтинентальные миграции в довоенной России и СССР / В. Оболенский (Осинский). – М. : Изд. ЦСУ СССР, 1928. – 138 с.

489. Олескїв О. О еміграції / О. Олескїв. – Львів : [б. в.], 1895. – 70 с.

490. Орлов А. К вопросу об упорядочении нашей эмиграции / А. Орлов // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1914. – № 8. – С. 331–335.

491. Павлик М. Русини в Америці / М. Павлик // Товариш. – Львів, 1888. – 14 черв.

492. Павлович Г. Русское переселенческое движение через Антверпен / Г. Павлович // Сборник консульских донесений. – 1910. – Вып. III. – С. 179–194.

493. Патканов С. Итоги статистики иммиграции в Соединенные Штаты Сев. Америки из России за десятилетие 1900–1909 гг. / С. Патканов. – СПб. : [б. и.], 1911. – 85 с.

494. Плетнев Э. Международная миграция рабочей силы в капиталистической системе мирового хозяйства / Э. Плетнев. – М. : Изд-во ИМО, 1962. – 376 с.

495. Погромський В. Проблема міграції з українських етнічних земель до Аргентини у вітчизняній історіографії / В. Погромський // Історичний архів. – 2011. – Вип. 7. – С. 76–80.

496. Полтава Л. Українці у вільному світі: з нагоди Першого Світового Конгресу вільних українців / Л. Полтава. – Джерсі Ситі ; Нью-Йорк : [б. в.], 1967. – 30 с.

497. Пристай О. З Трускавця у світ хмародерів : спомини. У 4-х т. / О. Пристай. – Львів : [б. в.], 1933–1937.

498. Пути формирования и источники пополнения рабочего класса в

развитых капиталистических странах / А. Шлепаков, Г. Вайнштейн, В. Гулевич [и др.] ; АН УССР, Ин-т соц. и эконом. проблем зарубеж. стран. – Киев : Наук. думка, 1980. – 250 с.

499. Ребрин И. О переселении в Бразилию / И. Ребрин. – Харьков : Хлебоборб, 1909. – 14 с.

500. Ревелиотти Л. Иммиграция в Аргентине / Л. Ревелиотти // Сборник консульских донесений. – 1910. – Вып. IV. – С. 304–341.

501. Рубинов И. Русские евреи в Америке. Экономическое положение русско-еврейских иммигрантов / И. Рубинов // Современный мир. – 1907. – № 3. – С. 68–91.

502. Рудницький Я. З подорожі по Америці / Я. Рудницький. – Вінніпег ; Вашингтон : Вид. Іван Тиктор, 1956. – 128 с.

503. Рыбаковский Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса : монография / Л. Рыбаковский. – М. : Наука, 2001. – 159 с.

504. Ряст О. Сучасна українська еміграція та її завдання / О. Ряст. – [Б. м.] : Друкарня т. Щипіорно, 1923. – 89 с.

505. Сапеляк О. Українська спільнота в Аргентині: історико-етнологічний аспект / О. Сапеляк ; Ін-т народознавства НАН України. – Львів : Червона Калина, 2008. – 286 с.

506. Сидоров В. Америка. Путевые заметки и впечатления / В. Сидоров. – СПб. : Тип. А. Катанского и К°, 1895. – 423 с.

507. Синельников Н. Работы по землеустройству в Северной Америке / Н. Синельников. – СПб. : Переселенческое управление, 1907. – 176 с.

508. Сисоев И. Путешествие в Америку / И. Сысоев. – М. : Тип. Павловского, 1910. – 79 с.

509. Сич О. Деякі аспекти імміграційної політики Канади наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Сич // Укр. іст. журн. – 1981. – № 11. – С. 101–109.

510. Сич О. Сфери трудової діяльності української еміграції в Канаді в міжвоєнний період / О. Сич // Українська діаспора. – Київ ; Чикаго, 1994. –

Чис. 5. – С. 58–66.

511. Смолянский Г. Мировая эмиграция и иммиграция / Г. Смолянский. – М. : Профинтерн, 1926. – 44 с.

512. Сороко-Цюпа О. Рабочее движение в Канаде (1929–1939) / О. Сороко-Цюпа. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1977. – 266 с.

513. Справочная книга по вопросам эмиграции / под ред. А. Кастелянского, С. Яновского. – СПб. : Тип. И. Лурье и К°, 1913.

514. Стецишин Ю. Історія поселень українців у Канаді / Ю. Стецишин. – Едмонтон : Вид. Союзу українців самостійників, 1975. – 351 с.

515. Стрелко А. Первые иммигранты-украинцы на латиноамериканском континенте / А. Стрелко // Латинская Америка. – 1972. – № 4. – С. 86–92.

516. Стрелко А. Славянское население в странах Латинской Америки / А. Стрелко. – Киев : Наук. думка, 1980. – 144 с.

517. Таль фон П. Русское переселенческое движение через Бремен в 1909 году / П. Таль фон // Сборник консульских донесений. – 1910. – Вып. IV. – С. 279–284.

518. Тверской П. По поводу судьбы русских переселенцев в Канаде : (письмо в редакцию) / П. Тверской // Вестник Европы. – 1900. – № 5. – С. 358–360.

519. Тен В. Иммиграционная политика США в XVII–XX вв. : краткий исторический очерк / В. Тен. – М. : Диалог-МГУ, 1998. – 138 с.

520. Тизенко Л. Эмиграционный вопрос в России. 1820–1910 г. / Л. Тизенко. – Либава : [б. и.], 1909. – 53 с.

521. Тираспольский А. Русско-еврейские эмигранты в Соединенных Штатах Северной Америки: впечатления туристов / А. Тираспольский. – СПб. : [б. и.], 1904. – 60 с.

522. Томашевский Г. Переселенческое движение 1901 года через Бремен / Г. Томашевский // Сборник консульских донесений. – 1902. – Вып. IV. – С. 274–283.

523. Томашевский Г. Переселенческое движение 1902 года через Бремен

/ Г. Томашевский // Сборник консульских сведений. – 1906. – Вып. III. – С. 230–238.

524. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. Трощинський. – К. : ІНТЕЛ, 1994. – 259 с.

525. Трощинський В. Українці в світі / В. Трощинський, А. Шевченко. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.

526. Тудоряну Н. Очерки российской трудовой эмиграции периода империализма / Н. Тудоряну. – Кишинев : Штиинца, 1986. – 309 с.

527. Турчанинов Н. Эмиграция в Соединенные Штаты и новый иммиграционный закон Штатов / Н. Турчанинов. // Вопросы колонизации : период. сборник. – 1911. – № 9. – С. 34–57.

528. Українська діаспора: проблеми дослідження : матеріали Другої міжнар. наук. конф. (22–23 трав. 2006 р.) // Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». Іст. науки. – Острог : РВВ Нац. ун-ту «Острозька академія», 2007. – Вип. 9. – 500 с.

529. Українська діаспора: соціологічні та історичні студії / В. Євтух, В. Трощинський, А. Попик, О. Швачка. – К. : Вид-во УАННП «Фенікс», 2003. – 228 с.

530. Українська еміграція. Історія та сучасність : матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 100-річчю еміграції українців до Канади / упоряд. Ю. Сливка. – Львів : Каменяр, 1992. – 384 с.

531. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення : навч. посіб. для студ. вузів / Б. Лановик, М. Траф'як, Р. Матейко, З. Матисякевич, З. Лановик. – Тернопіль : Чарівниця, 1999. – 511 с.

532. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: до 100-річчя прибуття перших українських поселенців до Канади : збірник. – К. : Дніпро, 1990. – 230 с.

533. Українці Бразилії / Os Ucrainianos do Brasil / Ukrainians in Brazil : іст.-етнол. дослідж. / гол. наук. ред. [М. Гримич](#) [та ін.]. – К. : [Дуліби](#), 2011. – 262

с.

534. Українці в Аргентині : фотоальбом / упоряд. Н. Прибега. – К. : Мистецтво, 1997. – 128 с.

535. Українці в зарубіжному світі / А. Шлепаков [та ін.] ; АН України, Ін-т соц. і екон. пробл. зарубіж. країн. – К. : Наук. думка, 1991. – 140 с.

536. Українці в Канаді / В. Євтух, О. Ковальчук ; Центр пам'яткознавства. АН України і Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. – К. : Будівельник, 1993. – 144 с.

537. Українці у Венесуелі / упоряд. Осип Панчишин. – Чикаго ; Каракас : [б. в.], 1988. – 315 с.

538. Улевичус П. Литовская эмиграция в страны Северной и Южной Америки в 1868–1940 гг. / П. Улевичус, А. Эйдинтас. – Вильнюс : Мокслас, 1989. – 217 с.

539. Филиппов С. США: иммиграция и гражданство (политика и законодательство) / С. Филиппов. – М. : Наука, 1973. – 203 с.

540. Филиппов Ю. Эмиграция / Ю. Филиппов. – СПб. : [б. и.], 1906. – 210 с.

541. Франко І. Про еміграційних рух / І. Франко // Франко І. Збір. творів. У 50 т. Т. 44, кн. 2. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 341–342.

542. Фукс Б. Еврейский народ и эмиграция в Палестину / Б. Фукс. – Киев : [б. и.], 1918. – 18 с.

543. Храневич В. Заграничные заработки привислинских крестьян / В. Храневич // Русская мысль. – 1906. – № 5. – С. 123–151.

544. Цибрівський Р. Українці в ЗСА й Канаді ідентифіковані переписами населення / Р. Цибрівський, І. Тесля. – Нью-Йорк : [б. в.], 1975. – 32 с.

545. Чайка Г. До питання про еміграцію з Буковини в Аргентину / Г. Чайка // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. Історія. Політ. науки. Міжнар. відносини. – Чернівці : Рута, 2006. – Вип. 323–324. – С. 111–194.

546. Чайка Г. Історіографія буковинської еміграції кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Г. Чайка // Наук. праці Кам'янець-Подільськ. держ. ун-ту. Іст. науки.

– Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 16. – С. 385–398.

547. Чайка Г. Еміграція з Буковини (60-ті рр. ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Г. Чайка ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2008. – 309 с.

548. Шатульський М. Українці в Канаді: 60 років 1891–1951 / М. Шатульський. – Вінніпег : [б. в.], 1951. – 59 с.

549. Шваб А. Внутрішні економічні чинники еміграційної політики Другої Речі Посполитої / А. Шваб // Історико-політичні проблеми сучасного світу : Збірники наукових статей. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – Т. 27 – 28. – С. 204 – 210.

550. Шваб А. Вплив імміграційної політики європейських країн на характер та динаміку міграційних процесів у Польщі в 1918–1931 рр. // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Випуск 11. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки 2012. – Ч. 11. – С. 148 – 156.

551. Шваб А. Зовнішньополітична діяльність польської влади щодо врегулювання питань еміграції в 1920–1930-х рр. / А. Шваб // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. – 2000. – №3. – С. 147 – 151.

552. Шваб А. Исследования эмиграционной политики второй Речи Посполитой в польской историографии второй половины ХХ- начала ХХІ веков / А. Шваб // Codrul Cosminului. – Volume 20. – Issue 1. – July 2014. – S. 223 – 238.

553. Шваб А. Міжнародно-правове врегулювання еміграції з Польщі до Європейських країн у міжвоєнний період / А. Шваб // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Історія. – 2013. – № 5(118). – С. 55 – 59.

554. Шваб А. Напрями, характер та структура континентальної еміграції з Польщі в контексті еміграційної політики польської влади 1920 –х років // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог : Національний університет «Острозька академія», 2013. – Вип. 20. – С. 214 – 222

555. Шваб А. Організація та функціонування польського державного еміграційного апарату в 1918–1939 рр. / А. Шваб // Історико-політичні проблеми сучасного світу : Збірники наукових статей. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. – Т. 25 – 26. – С. 142 – 148.

556. Шваб А. Особливості характеру зайнятості населення міжвоєнної Польщі: національний та регіональний аспекти / А. Шваб. // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк : «Вежа», 2013. – № 12 (261) : Історичні науки. – С. 105 – 111.

557. Шваб А. Проблема емиграции и эмиграционной политики в польской научной и общественно-политической мысли межвоенного периода (1919–1939 гг.) / А. Шваб // *Tarix və onun problemləri*. – Bakı, 2014. – № 3. – S. 77 – 86.

558. Шваб А. Регіональна, релігійно-етнічна та соціально-демографічна характеристика континентальної еміграції з Польщі в 1930-х роках / А. Шваб // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк : «Вежа», 2013. – № 21 (269) : Історичні науки. - С. 91 - 100.

559. Шваб А. Регіональні особливості національної структури населення міжвоєнної Польщі / А. Шваб. // *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science*, I(2). – Issue : 12, 2013. – Budapest, 2013 – S. 72 – 77.

560. Шлепаков А. Жовтнева революція і піднесення демократичного руху серед української еміграції в США і Канаді / Арнольд Шлепаков. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 195 с.

561. Шлепаков А. Иммиграция и американский рабочий класс в эпоху империализма / А. Шлепаков. – М. : Мысль, 1966. – 502 с.

562. Шлепаков А. Еміграція / А. Шлепаков // Радянська енциклопедія історії України. Т. 2. – 1-ше вид. – К. : Укр. енцикл., 1970. – 584 с.

563. Шлепаков А. Українська трудова еміграція / А. Шлепаков // Радянська енциклопедія історії України. Т. 4. – 1-ше вид. – К. : Укр. енцикл.,

1972. – 576 с.

564. Шлепаков А. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX – початок XX ст.) / А. Шлепаков. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 199 с.

565. Шлепаков А. Буржуазные концепции национальных отношений в развитых капиталистических странах / А. Шлепаков, В. Евтух, О. Шамшур ; АН УССР, Ин-т соц. и экон. проблем зарубеж. стран. – Киев : Наук. думка, 1988. – 180 с.

566. Яновский С. Русское законодательство и эмиграция / С. Яновский // Журнал Министерства юстиции. – 1909. – № 4. – С. 86–114.

567. Яновский С. Эмиграция с точки зрения права / С. Яновский // Журнал Министерства юстиции. – 1908. – Март. – С. 31–66.

568. Ясінчук Л. За океаном: особисті помічення й переживання за час однорічного побуту в Америці / Л. Ясінчук. – Львів : [б. в.], 1930. – 255 с.

569. Ajnenkiel A. Położenie prawne robotników rolnych w Polsce (1918–1939) / A. Ajnenkiel. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1962. – 464 s.

570. Alter L. Wychodźstwo żydowskie / L. Alter // Kwartalnik Instytutu Naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – 1926. – № 1. – S. 80–91.

571. Babiński W. Emigracja polska do Francji / Wacław Babiński // Ekonomista. – 1925. – № 1. – S. 45–81.

572. Babiński W. Ministerstwo Spraw Zagranicznych a emigracja / W. Babiński // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego do Badań Emigracji i Kolonizacji. – 1927. – № 2. – S. 41–54.

573. Babiński W. Uwagi odnośnie linii rozwojowych wychodźstwa polskiego / W. Babiński // Kwartalnik Instytutu Naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – 1926. – № 1. – S. 32–36.

574. Babiński W. Wychodźstwo, a opieka konsularna / W. Babiński // Kwartalnik Instytutu Naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – 1927. – № 1. – S. 49–50.

575. Bettelheim Ch. Ekonomia Francji 1919–1954 / Ch. Bettelheim. – Warszawa : Polskie Wydawnictwo Gospodarcze, 1955. – 384 s.

576. Brożek A. Polityka imigracyjna w państwach docelowych emigracji polskiej (1850–1939) / A. Brożek // Emigracja z ziem Polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.) / pod red. A. Pilcha. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. – S. 120–139.

577. Brożek A. Polonia amerykańska 1854–1939 / Andrzej Brożek. – Warszawa : Interpress, 1977. – 271 s.

578. Brzeziński T. Kilka uwag z dziedziny zagadnienia emigracji polskiej we Francji / T. Brzeziński // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1929. – № 3, 4. – S. 541–544.

579. Brzoza Cz. Historia Polski 1918–1945 / Cz. Brzoza, A. L. Sowa. – Kraków : Wydawnictwo literackie, 2006. – S. 172.

580. Bujak F. Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie / Franciszek Bujak. – Warszawa : [s. n.], 1920. – 69 s.

581. Bujak F. Studia nad osadnictwem Małopolski. Część I. (Odbitka z tomu XLVII). Rozpraw Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademji Umiejętności / F. Bujak. – Kraków : Nakładem Akademji Umiejętności, 1905. – 257 s.

582. Bujak F. Wychodźstwo zarobkowe w Galicji / F. Bujak // Z odległej i bliskiej przeszłości. Studja historyczno-gospodarcze. – Lwów, 1924. – S. 225–235.

583. Byczkowski J. Polacy w Europie: informator o Polonii i Polakach w Europie w XX wieku / J. Byczkowski ; Stowarzyszenie «Wspólnota Polska». Oddział w Opolu. – Opole : Wspólnota Polska, 1994. – 168 s.

584. Caro L. Emigracja i jej wpływ na stosunki zdrowotne i na ruch ludności / L. Caro. – Kraków, 1914. – 13 s.

585. Caro L. Emigracja i polityka emigracyjna (Ze szczególnem uwzględnieniem stosunków polskich) / L. Caro. – Poznań : Nakładem i czcionkami drukarni Sw. Wojciecha. – 392 s.

586. Caro L. Emigracja polska / L. Caro. – Lwów : Nakładem Tow. Biblioteka Słuchaczy Prawa. – 31 s.

587. Caro L. Statystyka emigracji polskiej i austro-węgierskiej do Statów Zjednoczonych Ameryki Północnej / L. Caro. – Kraków : Nakładem G.

Gebethnera, 1907. – 68 s.

588. Chałasiński J. Emigracja jako zjawisko społeczne / J. Chałasiński // Przegląd socjologiczny. – T. IV. – Z. 3–4. – 1936. – S. 495–502.

589. Derengowski J. Przegląd międzynarodowy bezrobocia w latach 1921–1931 / J. Derengowski // Statystyka Pracy. – 1932. – Z. 4. – S. 368.

590. Derengowski J. Ruch migracyjny pomiędzy Polską a Stanami Zjednoczonymi Ameryki Północnej / J. Derengowski // Statystyka Pracy. – 1927. – Z. 1. – S. 38–59.

591. Dobosiewicz Z. Polonia w Ameryce Łacińskiej / Z. Dobosiewicz, W. Rómmel. – Lublin, 1977. – 247 s.

592. Dzewulski S. Kwestia emigracji / S. Dzewulski. – Warszawa : Drukarnia i litografia p. f. Jann Cotty, 1925. – 32 s.

593. Dzieduszycki A. Peru jako przyszły teren imigracji polskiej / A. Dzieduszycki // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego. – 1927 – № 3. – S. 22–33, 187.

594. Dzieje gospodarcze Polski do roku 1939 / [aut.] B. Zientara [et al.]. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1988. – 551 s.

595. Dzieje Polonii w Ameryce Łacińskiej / red. M. Kula. – Wrocław, 1983. – 159 s.

596. Eder W. Diaspora Polska w Belgii i Holandii / W. Eder // Polska diaspora / red. nauk. Adam Walaszek. – Kraków : Wydaw. Literackie, 2001. – S. 201 – 207.

597. Eder W. Dzieje Polonii belgijskiej 1919–1980 : (w zarysie) / W. Eder. – Warszawa : Epoka, 1983. – 205 s.

598. Eder W. Wychodźstwo ludności polskiej do Holandii w latach 1908–1938 / W. Eder // Przegląd Polonijny. – 1985. – № 3. – S. 43–55.

599. Emigracja w Sao Paulo (Artykuł z książki M. Pankewicza «W sprawie emigracji w Sao Paulo») // Kwartnik Instytutu Naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – 1926. – № 1. – S. 129–131.

600. Emigracja z ziem Polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.) / pod red. A. Pilcha. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo

Naukowe, 1984. – 537 s.

601. Emigracja, Polonia, Ameryka Łacińska: procesy emigracji i osadnictwa Polaków w Ameryce Łacińskiej i ich odzwierciedlenie w świadomości społecznej / red. Tadeusz Paleczny. – Warszawa : Centrum Studiów Latinoamerykańskich. Uniwersytet Warszawski – CESLA, 1996. – 256 s.

602. Emigrant do Kanady i w Knadzie : dodatek do czasopisma «Emigrant Polski». – Lwów, 1929. – Styczeń.

603. Ferenczi I. Trudności demograficzne międzynarodowej polityki społecznej / I. Ferenczi. – Kraków : Towarzystwo Ekonomiczne, 1934. – 38 s.

604. Fiktus P. «Nowa Polska» w polskiej myśli kolonialnej do 1939 r. [Online] / P. Fiktus. – 2012. – Protokół dostępu : <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/doccontent?id=40280&from=FBC>

605. Fiktus P. Liga Morska i Kolonialna wobec kwestii żydowskiej w latach 1938–1939 [Online] / P. Fiktus. – Protokół dostępu : <http://histmag.org/Liga-Morska-i-Kolonialna-wobec-kwestii-zydowskiej-w-latach-1938-1939-530>

606. Fiktus P. Myśl emigracyjno-kolonialna w poglądach Leopolda Caro w latach 1908–1914 [Online] / P. Fiktus. – Protokół dostępu : <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/doccontent?id=32193&from=PIONIER%20DLF>

607. Fiktus P. Ochrona prawna emigrantów w latach 1918–1927 w II RP [Online] / P. Fiktus. – Protokół dostępu : <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/29205/009.pdf>

608. Fiktus P. Pojęcie «kolonii» oraz «kolonializmu» w dyskursie polityczno-prawnym Ligi Morskiej i Kolonialnej [Online] / P. Fiktus. – 2012. – Protokół dostępu : <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication?id=40674&from=&dirds=1&tab=1&lp=1&QI=F55F4B5E40D10F38536C55193715ADD8-18>

609. Fogelson S. Polacy we Francji w 1931 r. / S. Fogelson. // Statystyka Pracy. – 1937. – № 4. – S. 237–274.

610. Fogelson S. Robotnicy polscy we Francji w 1927 roku / S. Fogelson // Statystyka Pracy. – 1930. – Z. I. – S. 381–401.

611. Fogelson S. Wędrowki międzynarodowe na tle kryzysu gospodarczego / Samuel Fogelson // Statystyka Pracy. – 1935. – Z. 1. – S. 21–36.

612. Frančić M. Emigracja z Polski do Stanów Zjednoczonych Ameryki od 1918 do lat siedemdziesiątych XX w. / M. Frančić // Polonia Amerykańska. Przeszłość i współczesność / pod red. Hieronima Kubiaka. – Wrocław ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź, 1988. – S. 46–91.

613. Gadomski F. Migracja jako czynnik światowego rozwoju gospodarczego / F. Gadomski // Kwartalnik Instytutu Naukowego do Badań Emigracji i Kolonizacji. – 1927. – R. 2. – Z. 1. – S. 100–109.

614. Gadomski F. Organizacja państwowej statystyki emigracyjnej w Polsce / F. Gadomski // Kwartalnik Instytutu Naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – 1926. – № 1. – S. 93–110.

615. Gawroński S. Emigracja polskich robotników rolnych do São Paulo w związku z zawartym 19 lutego 1927 r. ukłdem / S. Gawroński // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego do Badań Emigracji i Kolonizacji. – 1927. – № 2. – S. 5–40.

616. Gliwic H. Materiał ludzki w gospodarce światowej. T. 1–2 / H. Gliwic. – Warszawa : Trzaska, Evert, Michalski, 1934. – 670 s.

617. Głębiński S. Emigracja i jej rola w gospodarstwie narodowym / S. Głębiński // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1930. – № 3, 4. – S. 5–22.

618. Głębiński S. Emigracja i jej rola w gospodarstwie narodowym / S. Głębiński. – Warszawa : Naukowy Instytut emigracyjny i kolonialny, 1931. – 20 s.

619. Głębiński S. Gospodarstwo narodowe a Polacy zagranicą / S. Głębiński // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1929. – № 1. – S. 5–10.

620. Głuchowski K. Angola jako teren ewentualnej polskiej kolonizacji / K. Głuchowski // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego. – 1927 – № 4. – S. 169–182.

621. Głuchowski K. Angola jako teren ewentualnej polskiej kolonizacji / K. Głuchowski // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd Emigracyjny. – 1928. – № 1. – S. 122–134.

622. Głuchowski K. Przyczynki do badań nad ekspansywnością polskiego kolonisty-rolnika / K. Głuchowski // Kwartalnik Instytutu Naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – 1927. – № 1. – S. 111–117.

623. Goldsztejn M. Wychodźstwo żydowskie z ziem polskich / M. Goldsztejn // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1930. – № 1, 2. – S. 388–425.

624. Goldsztejn M. Wychodźstwo żydowskie z ziem polskich / M. Goldsztejn // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1930. – № 3, 4. – S. 161–218.

625. Golewski S. Peru a problem kolonizacyjny Polski / S. Golewski // Sprawy Morskie i Kolonialne. – 1934. – Z. 1. – S. 129–140.

626. Górski K. Legendy morskie a propaganda morza / K. Górski // Sprawy Morskie i Kolonialne. – 1938. – Z. 3. – S. 89–92.

627. Grabowski E. Emigracja zarobkowa z Królestwa Polskiego / E. Grabowski // Nowe Życie. – 1911. – № 2.

628. Grabowski E. Rozwój zaludnienia w Polsce w zestawieniu z innymi krajami : według spisu z dn. 30-go września 1921 roku / E. Grabowski. – Warszawa : Polska Składnica Pomocy Szkolnych, 1922. – 107 s.

629. Gross Z. Przeludnienie a emigracja z Polski po wojnie. Maszynopis bez roku wydania // Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. – Sygn. 491464.

630. Hajduk B. Polskie wychodźstwo sezonowe do Danii i jego reemigracja w latach 1918–1931 / B. Hajduk. – Komunikaty Instytutu Bałtyckiego. – 1983. – № 35. – S. 117–143.

631. Hajduk B. Z problematyki polskiej reemigracji i emigracji przez port gdański w latach 1919–1931 / B. Hajduk. – Zapiski Historyczne. – 1975. – № 1. – S. 53–80.

632. Halich W. Ukrainians in the United States / W. Halich. – Chicago, 1937.

– 136 p.

633. Haliczer J. Liczebność Polaków na przestrzeni wieków w nawiązaniu do problemu przeludnienia i do zagadnienia emigracyjnego w Polsce / J. Haliczer // Sprawy Morskie i Kolonialne. – 1939. – Z. 1. – S. 61–91.

634. Hersch L. Imigracja i emigracja w Palestynie w latach 1925 i 1926 / L. Hersch // Walka. – 1926. – № 10–11.

635. Historia chłopów polskich. T. 3. Okres II Rzeczypospolitej okupacji hitlerowskiej / w oprac. wzięli udział J. Borkowski [et al.] ; oprac. zbiorowe pod red. S. Inglota. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1980. – 715 s.

636. Ichnatowicz I. Migracje / I. Ichnatowicz // Społeczeństwo polskie od X do XX wieku. – Wyd. drugie, poszerzone. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1988. – S. 431–438.

637. Iwanowski S. O zwalczaniu nielegalnej propagandy i pośrednictwa w sprawach emigracyjnych / S. Iwanowski // Kwartnik Instytutu Naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – 1927. – № 2. – S. 138–143.

638. Iwanowski S. Obowiązek państwa względem emigranta w świetle nowego prawa o emigracji / S. Iwanowski // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego. – 1927 – № 3. – S. 185–191.

639. Iwanowski S. Prawo o emigracji w Polsce : Teksty ustaw, rozporządzeń, instrukcyj oraz układów międzynarodowych wraz z komentarzem / S. Iwanowski, K. Mamrot. – Warszawa : Wydanie w zasiłku Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej, 1929. – 517 s.

640. Iwanowski S. Zasady nowego prawa o emigracji / S. Iwanowski // Przegląd Emigracyjny. – 1927. – Z. 4. – S. 87 – 98.

641. Janowska H. Badania belgijskie nad emigracją polską / H. Janowska // Problemy Polonii Zagranicznej. – 1961. – № 2. – S. 236–237.

642. Janowska H. Emigracja z Polski w latach 1918–1939 / H. Janowska // Emigracja z ziem Polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.) / pod red. A. Pilcha. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. – S. 358.

643. Janowska H. Emigracja zarobkowa z Polski 1918–1939 / H. Janowska. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981. – 340 s.
644. Janowska H. Polska emigracja zarobkowa we Francji 1919–1939 / H. Janowska. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1964. – 320 s.
645. Jarzyna A. Polityka emigracyjna / A. Jarzyna. – Lwów : Dom książki polskiej, 1933. – 194 s.
646. Jarzyna H. Peru. Widoki dla osadnictwa rolnego na polskich koncesji / H. Jarzyna // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd Emigracyjny. – 1928. – № 1. – S. 187–195.
647. Jezierski A. Historia gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczyńska. – Warszawa : Wydawnictwo Key Text, 2003. – 568 s.
648. Jeziorański K. Kolonje mandatowe a Polska / K. Jeziorański // Sprawy Morskie i Kolonialne. – 1935. – Z. 2. – S. 5–43.
649. Jeziorański K. Ku rewizjonizmowi kolonialnemu / K. Jeziorański // Sprawy Morskie i Kolonialne. – 1936. – Z. 2. – S. 45–47.
650. Jeziorański K. Zagodnienie kolonij / K. Jeziorański // Sprawy Morskie i Kolonialne. – 1935. – Z. 3. – S. 21–36.
651. Jurkiewicz S. Polski ruch migracyjny, jego organizacja i zamierzenia na najbliższą przyszłość / S. Jurkiewicz. – Warszawa, 1929. – 39 s.
652. Kaganiec-Kamieńska A. Polityka imigracyjna wybranych państw Ameryki Łacińskiej na przełomie XIX i XX w. / Anna Kaganiec-Kamieńska // Studia migracyjne – Przegląd Polonijny. – 2012. – № 4. – S. 5–14.
653. Kępińska E. Migracje sezonowe z Polski do Niemiec. Mechanizmy rekrutacji, rola rodziny i zróżnicowanie według płci / E. Kępińska. – Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. – 320 s.
654. Kicinger A. Polityka emigracyjna II Rzeczypospolitej / A. Kicinger // Central European Forum for Migration Research. Working Paper. – Warszawa : CEFMR, 2005. – № 4. – 82 s.
655. Kiedrzyń A. Odowiązek wizowy i kontrola imigracyjna na granice państwowej Stanów Zjednoczonych Ameryki w świetle amerykańskiego prawa

imigracyjnego / A. Kiedrzyń // Prace Polonijne. – 1993. – Z. 17. – S. 120.

656. Kiernik Z. Algier jako teren kolonizacyjny / Z. Kiernik // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1930. – № 3, 4. – S. 23–92.

657. Klasa A. Akcja nacjonalizacyjna w Brazylii a sytuacja Polonii brazylijskiej w okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej / A. Klasa // Przegląd Polonijny. – Z. 1. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk, 1975. – S. 113–121.

658. Klimowicz S. Osadnictwo polskie we Francji pod kątem widzenia przeciętnego francuza / S. Klimowicz // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1929. – № 1. – S. 207–214.

659. Kolonizacja Nowej Woli (z cyklu «Gawędy kolonialne») // Polska na Morzu. 1935. – № 1 (styczeń). – S. 9–10.

660. Kołodziej E. Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939 / E. Kołodziej. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1982. – 291 s.

661. Kopeć B. Wychodźstwo sezonowe z ziemi wileńskiej do Łotwy / Bogdan Kopeć. – Wilno, 1939. – 160 s.

662. Kowalski M. A. Kolonie Rzeczypospolitej / M. A. pad Kowalski. – Warszawa : Bellona, 2005. – 368 s.

663. Kowalski M. A. Polskie postylaty kolonialne na łamach «Ilustrowanego Kuriera Codziennego» [Online] / M. A. Kowalski. – Protokół dostępu : http://cyfrowaetnografia.pl/Content/4651/Strony+od+antropolog_wobec_ost-21a-M.A.Kowalski.pdf

664. Kowalski M. A. Siła Polski leży w koloniach / Marek Arpad Kowalski // Fronda. – 2006. – № 39. – S. 72–78.

665. Kozłowski R. Boliwja i jej możliwości kolonizacyjne / R. Kozłowski // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1930. – № 3, 4. – S. 219–244.

666. Krasieński M. Sytuacja zbiorowości polonijnych i innych grup

imigranckich w Brazylii w dobie ustaw nacjonalistycznych prezydenta Vargasa / M. Krasieński // Przegląd Polonijny. – Wrocław ; Warszawa : PAN, 1979. – Z. 1 (11). – S. 41–52.

667. Krasocki M. Emigracja osadnicza / M. Krasocki. – Warszawa : Ministerstwo Opieki Społecznej, 1938. – 35 s.

668. Krasuski J. Stosunki polsko-niemieckie 1918–1932 / J. Krasuski. – Wyd. 2, zmienione. – Poznań : Instytut Zachodni, 1975. – 548 s.

669. Krysiński A. Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej na kresach wschodnich / A. Krysiński. – Warszawa : Instytut Badań Spraw Narodowościowych, 1930. – 35 s.

670. Krysiński A. Liczba i rozmieszczenie Ukraińców w Polsce / A. Krysiński // Sprawy Narodowościowe. – 1928. – № 6. – S. 651–707.

671. Krzywicki L. Szkice z historii wychodźstwa polskiego do Francji w dobie powojennej / L. Krzywicki // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1928. – № 1. – S. 86–121.

672. Krzywicki L. Szkice z historii wychodźstwa polskiego do Francji w dobie powojennej / L. Krzywicki // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1928. – № 2, 3. – S. 307–343.

673. Krzywicki L. Wychodźstwo do Algeru / L. Krzywicki // Kwartalnik Instytutu Naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – 1926. – № 1. – S. 8–11.

674. Krzywicki L. Za Atlantykiem : wrażenie z podróży po Ameryce / L. Krzywicki. – Warszawa : [s. n.], 1895. – 340 s.

675. Kubina T. Wśród polskiego wychodźstwa w Ameryce Południowej / T. Kubina. – Potulice, 1938. – 357 s.

676. Kula M. Emigracja polska na Kubie w okresie międzywojennym / M. Kula // Przegląd Polonijny. – 1975. – Z. 2. – S. 71–84.

677. Kula M. Polonia brazylijska / M. Kula. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1981. – 230 s.

678. Kula M. Polska diaspora w Brazylii // Polska diaspora / red. nauk. A. Walaszek. – Kraków : Wydaw. Literackie, 2001. – S. 122.

679. Kula M. Sukcesy i porażki osadników w Brazylii / M. Kula // Przegląd Polonijny. – 1977. – Z. 2. – S. 75–81.

680. Kulczycki L. Emigracja a Mniejszości narodowe / L. Kulczycki // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego. – 1927. – № 3. – S. 17 – 21.

681. Kulczycki L. Konwencja polsko-niemiecka w sprawie polskich robotników rolnych / L. Kulczycki // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego. – 1927 – № 4. – S. 144–148.

682. Kulczycki L. Prowizoryczna umowa Polsko-Niemiecka w sprawie emigracji. Przegląd Polityczny. – Warszawa, 1927. – Z. 3–4. – S. 123–126.

683. Kutyłowski R. Imigracja robotników rolnych w Kanadzie, jej warunki i przyszłość / R. Kutyłowski // Przegląd Emigracyjny. – 1926. – № 2. – S. 1–5.

684. Kutyłowski R. Polityka imigracyjna Kanady / R. Kutyłowski // Kwartalnik Instytutu Naukowego do Badań Emigracji i Kolonizacji. – 1926. – № 1. – S. 37–47.

685. Landau L. Gospodarka światowa. Produkcja i dochód społeczny w liczbach. Wybór pism / L. Landau. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957. – 438 s.

686. Landau Z. Druga Rzeczpospolita: gospodarka, społeczeństwo, miejsce w świecie (sporne problemy badań) / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1977. – 426 s.

687. Landau Z. Gospodarka Drugiej Rzeczpospolitej / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1991. – 80 s.

688. Landau Z. Polityka gospodarcza II RP i PRL / Z. Landau, W. Roszkowski. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1995. – 299 s.

689. Landau Z. Robotnicy przemysłowi w Polsce: materialne warunki bytu. 1918–1939 / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1971. – 760 s.

690. Landau Z. Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939 / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1971. – 321 s.

691. Langrod W. L. Zadania organizacji władz emigracyjnych w kraju / W. L.

Langrod // Kwartalnik Instytutu Naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – 1927 – № 1. – S. 156–171.

692. Later-Chodyłowa E. Czynniki «przyciągające» w polskiej emigracji zarobkowej do Danii w latach 1893–1929 / Elżbieta Later-Chodyłowa // Przegląd Zachodni. – 1985. – № 4. – S. 9–23.

693. Leczyk M. Druga Rzeczpospolita 1918–1939. Społeczeństwo. Gospodarka. Kultura. Polityka / M. Leczyk. – Warszawa : Książka i Wiedza, 2006. – 544 s.

694. Leczyk M. Oblicze społeczno-polityczne Drugiej Rzeczypospolitej / M. Leczyk. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1988. – 505 s.

695. Leonski J. Zagadnienie migracji w polskiej myśli socjologicznej (do 1939 roku) / J. Leonski. – Poznań : UAM w Poznaniu, 1979. – 109 s. – (Ser. Sociologia, 7).

696. Lepecki B. Opis polskich terenów kolonizacyjnych w Peru / B. Lepecki // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1929. – № 3, 4. – S. 622–832.

697. Lepecki M. B. Wschodnie Peru czyli Montanja / M. B. Lepecki // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1929. – № 1. – S. 19–80.

698. Lepecki M. Parana i Polacy / M. Lepecki. – Warszawa, 1962. – 47 s.

699. Liczba i rozmieszczenie Polaków w świecie. Cz. 2 / pod red. Wojciecha Wrzesińskiego ; Uniwersytet Wrocławski. Wrocław : Wydaw. UW, 1981. – 585 s.

700. Lubaczewski T. Kierownictwo polityki Emigracyjnej / T. Lubaczewski // Wychodźca. – 1926. – № 29. – 19 lipca.

701. Lubaczewski T. Wolność wychodźstwa i jej organiczenia / T. Lubaczewski // Wychodźca. – 1925. – № 45. – 8 listopada.

702. Ludkiewicz Z. Kolonie francuskie jako możliwy teren polskiej emigracji osadniczej / Z. Ludkiewicz, A. Żabko-Potopowicz // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1930. – № 1, 2. – S. 206–215.

703. Ludkiewicz Z. Uwagi o organizacji emigracji polskiej do Francji. Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1928. – № 2, 3. – S. 277–303.

704. Ludkiewicz Z. Warunki emigracji rolnej do Francji / Z. Ludkiewicz. – Warszawa : Wydanie z zasiłku Państwowego banku rolnego, 1929. – 215 s.

705. Ludkiewicz Z. Zagadnienia programu agrarnego a emigracja / Z. Ludkiewicz. – Warszawa : Dom Książki Polskiej, 1929. – 95 s.

706. Ludność rolnicza i emigracja w Polsce według W. Orninskiego. – Warszawa : Wyd. M.S.Z.E., 1935. – 11 s.

707. Łukomski A. 50 lat w Argentynie / A. Łukomski // Pamiętniki emigrantów: 1878–1958 / [przedm. Kazimierz Koźniewski] – Warszawa : Czytelnik, 1960. – S. 786–787.

708. Łyp F. Brazylijska polityka imigracyjna / F. Łyp // Kwartalnik Instytutu Naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – 1927. – T. 2. – S. 87–94.

709. Łyp F. Brazylja / F. Łyp. – Warszawa : Nakł. Nauk. Inst. Emigr. Skład Główny, 1930. – 445 s.

710. Makomaski T. Próby na polu organizacji kolonij współdzielczych w stanie Sao Paulo w Brazylii. Kolonja Warpa dystrykt Campo Novos / T. Makomaski // Kwartalnik Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd Emigracyjny. – 1931. – № 1. – S. 177–182.

711. Makowski J. Mandaty międzynarodowe / J. Makowski // Przegląd Polityczny. – 1925. – № 2–3. – S. 79–80.

712. Maryański A. Migracje na świecie od połowy XIX wieku / A. Maryański // Polska emigracja. Część I / Praca zbiorowa pod red. A. Paszkowskiego, B. Puszczewicza/ – Warszawa : Wydawnictwa Nauczylskiego Radiowo-Telewizyjnego, 1990. – 91 s.

713. Maryański A. Migracje w świecie / A. Maryański. – Warszawa : Państw. Wydaw. Naukowe, 1984. – 205 s.

714. Mazurek J. Kraj a emigracja: ruch ludowy wobec wychodźstwa chłopskiego do krajów Ameryki Łacińskiej (do 1939 roku) / J. Mazurek. –

Warszawa : Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego ; Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2006. – 479 s.

715. Mazurkiewicz R. Polacy w Kanadzie / R. Mazurkiewicz // Kwartnik Instytutu Naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – 1927. – № 2. – S. 61–77.

716. Mazurkiewicz R. Polskie wychodźstwo i osadnictwo w Kanadzie / Roman Mazurkiewicz. – Warszawa : Naukowy Instytut Emigracyjny, [1929]. – 146 s.

717. Mazurkiewicz R. Polskie wychodźstwo i osadnictwo w Kanadzie / R. Mazurkiewicz // Kwartnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1928. – № 4. – S. 629–715.

718. Mechanizmy polskich migracji zarobkowych // Prace XI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich. Toruń, 7.IX.1974 r. / pod red. C. Bobińskiej. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1976. – 218 s.

719. Michowicz W. Problemy mniejszości narodowych / W. Michowicz // Polska odrodzona 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / pod red. J. Tomickiego. – Warszawa, 1988. – S. 292–293.

720. Miecz G. Zagadnienie emigracji żydowskiej z Polski / G. Miecz // Kwartnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1929. – № 1. – S. 320–326.

721. Mieszczankowski M. Rolnictwo II Rzeczypospolitej / M. Mieszczankowski. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1983. – 447 s.

722. Milczarek J. Emigracja zarobkowa z Wieluńskiego (1918–1939) / J. Milczarek // Łódzkie Studia Etnograficzne. – 1977. – № 19. – S. 5–30.

723. Murzynowska K. Polska emigracja europejska w latach 1870–1923 / K. Murzynowska // Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi / pod red. Hieronima Kubiaka i Andrzeja Pilcha. – Wrocław ; Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976. – 671 s.

724. Okłowicz J. Wychodźstwo i osadnictwo polskie przed wojną światową / J. Okłowicz. – Warszawa : nakładem Urzędu Emigracyjnego, 1920. – 412 s.

725. Okłowicz J. Zadania polskiej polityki emigracyjnej. Referat ogłoszony

w Kole Przyjaciół Nauk Politycznych w Warszawie w. d. 15.XII.1917 / J. Okołowicz. – Warszawa : Nakładem wydziału Rejestracji strat wojennych przy Radzie Głównej Opiekuńczej, 1918. – 28 s.

726. Olszewski E. Emigracja polska w Danii 1893–1993 / E. Olszewski. – Warszawa ; Lublin : Wydaw. Instytutu Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk «John and John», 1993. – 658 s.

727. Opas T. Emigracja zarobkowa z powiatu tarnobrzeskiego w latach 1919–1939 / T. Opas // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1981. – № 42. – S. 127–128.

728. Opis polskich terenów kolonizacyjnych w Peru // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1929. – № 3, 4. – S. 545–615.

729. Orlicz-Dreszer G. Program Ligi Morskiej i Kolonialnej / G. Orlicz-Dreszer. – Warszawa : Nakładem Instytutu Wydawniczego Ligi Morskiej i Kolonialnej, 1933. – 16 s.

730. Ormicki W. Ludność rolnicza i emigracja w Polsce / W. Ormicki. – Warszawa : Druk. B. Werzbicki i S-ka, 1935. – 11 s.

731. Ormicki W. Motywy polskich dążeń kolonialnych / Wiktor Ormicki // Wiadomości Geograficzne. – 1936. – № 8–10. – S. 71–73.

732. Ormicki W. Struktura demograficzna wychodźstwa sezonowego z Ziemi Wileńskiej do Łotwy w roku 1935 / W. Ormicki // Prace Zakładu Ekonomiki Rolnej USB. – 1938. – № 16. – 16 s.

733. Ormicki W. Warunki i możliwości emigracji żydowskiej / W. Ormicki ; Instytut Badań Spraw Narodowościowych. – Warszawa : Seria Biblioteka «Sprawy Narodowościowe» 31, 1937 – 10 s.

734. Ormiński W. Ludność rolnicza i emigracja w Polsce. – Warszawa : Wyd. M.S.Z.E.I., 1935.

735. Ostrowski W. Polski atak na andy / W. Ostrowski // Sprawy Morskie i Kolonialne. – 1934. – Z. 1. – S. 141 – 158.

736. Oxiński T. Kolonizacja polska w Peru / T. Oxiński // Przegląd

Geograficzny. – 1926. – № 6. – S. 151–152.

737. Pankiewicz M. Emigracja do Sao Paulo / M. Pankiewicz // Wiedza i Życie. – 1927. – № 8–9. – S. 81–89.

738. Pankiewicz M. Gawędy kolonjalne. Kolonizacja «Nowej Woli» / M. Pankiewicz // Polska na morzu / Pismo Ligi Morskiej i Kolonjalnej. – 1935. – № 1 (Styczeń). – S. 9–10.

739. Pankiewicz M. Polska emigracja / M. Pankiewicz // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonjalnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1929. – № 1. – S. 11–18.

740. Pankiewicz M. Problem emigracji w Polsce / M. Pankiewicz. – Warszawa : Wydaw. Ligi Morskiej i Kolonjalnej, 1935. – 23 s.

741. Pankiewicz M. Ruch emigracyjny w Polsce i z Polski w r. 1926 / M. Pankiewicz // Wiadomości Geograficzne. – 1927. – Z. 8. – S. 146–147.

742. Pankiewicz M. Ustrój społeczny Montanji peruwiańskiej a praktyczne wsrazenia dla polskiego osadnictwa / M. Pankiewicz // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1928. – № 4. – S. 716–736.

743. Pankiewicz M. W sprawie wychodźstwa do San Paulo / M. Pankiewicz. – Warszawa : Nakładem Polskiego Towarzystwa Emigracyjnego, 1926. – 102 s.

744. Papieski L. Emigracja i kolonizacja oraz zadania polskiej polityki emigracyjnej / L. Papieski. – Warszawa : Nakładem Towarzystwa Szkoły Nauk Politycznych, 1918. – 76 s.

745. Paradowska M. Podróżnicy i emigranci. Szkice z dziejów polskiego wychodźstwa w Ameryce Południowej / M. Paradowska. – Warszawa, 1984. – 34 s.

746. Paradowska M. Polacy w Ameryce Południowej / M. Paradowska. – Wrocław, 1977. – 315 s.

747. Paszkiewicz M. Portugalia wobec problemu kolonialnego / M. Paszkiewicz // Sprawy Morskie i Kolonialne. – 1939. – Z. 1. – S. 173–174.

748. Pawłowski S. Domagajmy się kolonii zamorskich dla Polski / S. Pawłowski // Sprawy Morskie i Kolonialne. – 1936. – Z. 1. – S. 6–16.

749. Pawłowski S. Kolonie / S. Pawłowski // Sprawy Morskie i Kolonialne. – 1934. – Z. 2. – S. 6–11.

750. Pawłowski S. O emigracji Żydów z Polski i o ich kolonizacji / Stanisław Pawłowski. – Warszawa : Nakładem Ligi Morskiej i Kolonialnej, 1937. – 64 s.

751. Pawłowski S. Strona polityczna w zagadnieniu kolonialnym / S. Pawłowski. // Sprawy Morskie i Kolonialne. – 1938. – Z. 4. – S. 6–31.

752. Pełczyński J. Blaski i cienie żądań kolonialnych Niemiec / J. Pełczyński // Sprawy Morskie i Kolonialne. – 1938. – Z. 2. – S. 80–88.

753. Pędzik B. Emigracja sezonowa Kaszubów bytowskich w drugiej połowie XIX i pierwszej połowie XX w. / Barbara Pędzik // Łódzkie Studia Etnograficzne. – T. 25. – Łódź : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. – S. 59–67.

754. Piekalkiewicz J. Znaczenie emigracji dla bilansu płatniczego Polski / J. Piekalkiewicz // Kwartalnik Instytutu Naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – 1927. – T. 1. – S. 81–99.

755. Pilch A. Migracja zarobkowa z Galicji w XIX i XX wieku (do 1918 roku) / A. Pilch // Przegląd Polonijny. – 1975. – № 2. – S. 5–15.

756. Pilch A. Ogólne prawidłowości emigracji z ziem polskich. Próba typologii i syntezy / A. Pilch // Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi / pod red. Hieronima Kubiaka i Andrzeja Pilcha. – Wrocław ; Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976. – 671 s.

757. Piotrowicz R. Rewizja mandatów kolonialnych / R. Piotrowicz // Sprawy Morskie i Kolonialne. – 1936. – Z. 1. – S. 18–22.

758. Polonia w Europie : praca zbiorowa / pod red. B. Szydlowskiej-Cegłowej. – Poznań : Drukarnia Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1992. – 745 s.

759. Polska – Francja = Pologne – France: dziesięć wieków związków politycznych, kulturalnych i gospodarczych = dix siècles de relations politiques, culturelles et >economiques / wstęp i red. nauk. Andrzej Tomczak ; [aut.] Karol Górski [et al.] – Warszawa : Książka i Wiedza, 1983. – 629 s.

760. Polska diaspora / red. nauk. A. Walaszek. – Kraków : Wydaw.

Literackie, 2001. – 605 s.

761. Polska emigracja. Część I. Praca zbiorowa / pod red. A. Paszkowskiego, B. Puszczewicza. – Warszawa : Wydawnictwa Nauczylskiego Radiowo-Telewizyjnego, 1990. – 91 s.

762. Poniatowska A. Polska emigracja sezonowa na Pomorzu Zachodnim w latach 1919–1932 / A. Poniatowska // Problemy Polonii Zagranicznej. – 1964/65. – № 4. – S. 27–44.

763. Popławski J. L. W sprawie emigracji / J. L. Popławski // Głos. – 1889. – № 32. – 10 sierpnia.

764. Postępy idei kolonialnej // Sprawy Morskie i Kolonialne. – 1937. – Z. 1–2. – S. 161–164.

765. Przyszłość wychodźstwa polskiego w Stanach Zjednoczonych // Kwartalnik Instytutu Naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – 1927. – № 2. – S. 55–60.

766. Radzik T. Polonia amerykańska wobec Polski: 1918–1939 / T. Radzik. – Lublin : Polonia, 1990. – 413 s.

767. Reczyńska A. Emigracja z Polski do Kanady w okresie międzywojennym. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź : Wydaw. Polskiej Akademii Nauk, 1986. – 223 s.

768. Reiff N. Rozwój i warunki emigracji żydowskiej z Polski / N. Reiff // Sprawy Narodowościowe. – 1936. – № 3. – S. 235–252.

769. Roszkowski W. Gospodarcza rola większej własności ziemskiej w Polsce 1918–1939 / W. Roszkowski. – Warszawa, 1986. – 431 s.

770. Rozwój gospodarczy europejskich krajów socjalistycznych / V. Průcha i zespół [Miroslav Brdek et al. ; przekł. z czes. Piotr Godlewski, Henryk Szwedo]. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1981. – 803 s.

771. Rozwadowski J. Emigracja Polska we Francji: europejski ruch wychodźczy / J. Rozwadowski – Lille, 1927. – 304 s.

772. Simon G. Kilka uwag o dalszych celach polskiej polityki emigracyjnej / G. Simon // Kwartalnik Instytutu Naukowego do badań emigracji i kolonizacji. –

1926. – № 1. – S. 12–15.

773. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T. 1 / M. Siwicki. – Warszawa : Tyrsa, 1992. – 317 s.

774. Skomorowski J. Zadania i cele naszej emigracji. Część pierwsza / J. Skomorowski // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonjalnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1929. – № 1. – S. 231–250.

775. Skowron W. Emigracja sezonowa do Niemiec jako zagadnienie społeczne i gospodarcze / W. Skowron. – Warszawa : Droga, 1931. – 32 s.

776. Skowron W. Kryzys i skutki emigracji sezonowej / W. Skowron. – Warszawa : Droga, 1932. – 32 s.

777. Słyszewska-Gibasiewicz Jo. Opieka Konsulatów RP nad emigrantami polskimi w latach 1918–1926 / Joanna Słyszewska-Gibasiewicz // Studia Łskie. – 2011. – № 13. – S. 229–243.

778. Smoła M. Polska współczesna emigracja zarobkowa w Stanach Zjednoczonych. Wstępne opracowanie wyników badań empirycznych / M. Smoła, W. Sarapata // Przegląd Polonijny. – 1975. – № 2. – S. 131–145.

779. Spaleniak W. Emigracja sezonowa polskich robotników rolnych do Niemiec (1919–1939) / W. Spaleniak. – Zamość : Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Szymona Szymonowica. Wydawnictwo Officina Simonidis, 2010. – 353 s.

780. Spaleniak W. Prawno-polityczne aspekty emigracji sezonowej polskich robotników rolnych do Niemiec w latach 1919–1939 / Włodzimierz Spaleniak // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Lublin-Polonia. Sectio K. – 2002. – Vol. IX. – S. 47–64.

781. Spaleniak W. Struktura społeczna wychodźstwa sezonowego polskich robotników rolnych do Niemiec w latach 1919–1938 [Online] / W. Spaleniak. – Protokół dostępu : http://got26.internetdsl.tpnet.pl/public/attachments/1008_facta2.indd.pdf

782. Sprawa emigracji do Kanady // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego. – 1927 – № 3. – S. 83–93.

783. Starczewski M. Idea «Nowej Polski» w środowisku lwowskich narodowych demokratów. Racjonalna kolonizacja w duchu narodowym / M. Starczewski // Polskie Kresy Wschodnie i ludzie stamtąd. : materiały konferencyjne / red. V. Dzianisava, P. Juskiewicz, J. Staškowiak. – Warszawa, 2010. – S. 249–256.

784. Stpiczyński T. Migracje ludności w latach 1918–1987 w badaniach GUS / T. Stpiczyński // Wiadomości Statystyczne. – 1988. – № 7. – S. 22–26.

785. Studnicki W. Kolonizacja i rozwój gospodarczy naszego wschodu / W. Studnicki. – Warszawa : Wyd. Tow. Straży Kresowej, 1921. – 26 s.

786. Studnicki W. Ruch ludności w Europie powojennej / W. Studnicki // Studia Społeczne i Gospodarcze. Księga Jubileuszowa dla uczczenia 40-letniej pracy naukowej Ludwika Krzywickiego. – Warszawa, 1925. – S. 271–284.

787. Studnicki W. W sprawie osadnictwa żołnierskiego na ziemiach wschodnich / W. Studnicki. – Warszawa : Druk. Synów St. Niemiry, 1921. – 12 s.

788. Sukiennicki H. Geneza mandatów międzynarodowych i ich obecna sytuacja prawna / H. Sukiennicki // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1931. – № 1. – S.161–176.

789. Szawleski M. Kwestia emigracji w Polsce / M. Szawleski. – Warszawa : Nakładem Polskiego Towarzystwa Emigracyjnego, 1927. – 208 s.

790. Szawleski M. Ludność, emigracja i przeludnienie w Europie powojennej / M. Szawleski // Ekonomista. – 1927. – T. 2, 3. – S. 76–114.

791. Szawleski M. Wychodźstwo polskie w Stanach Zjednoczonych Ameryki / M. Szawleski. – Lwów ; Warszawa ; Kraków : Ossolineum, 1924. – 472 s.

792. Szukiewicz W. Zagadnienie rolne w Meksyku / W. Szukiewicz // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego. – 1927. – № 4. – S. 154–168.

793. Szukiewicz W. Zagadnienie rolne w Meksyku / W. Szukiewicz // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1928. – № 1. – S. 193–195.

794. Szukiewicz W. Znaczenie emigracji dla bilansu płatniczego Polski / W. Szukiewicz // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd

emigracyjny. – 1928. – № 1. – S. 150–186.

795. Szulc S. Wychodźstwo z Królestwa Polskiego / S. Szulc. – Kuźnia. – 1913. – № 8. – 19 marca.

796. Śladkowski W. Polacy we Francji / W. Śladkowski. – Lublin : Wydawnictwo Polonia, 1985. – 223 s.

797. Świątkowski A. Amerykańska polityka społeczna wobec imigrantów / A. Świątkowski. – Kraków : Państw. Wydaw. Naukowe nakł. UJ, 1980. – 206 s.

798. Tartokawer A. Emigracja żydowska z Polski / A. Tartokawer. – Warszawa : Instytut Badań Spraw Narodowościowych, 1937. – 160 s.

799. Tauber M. Mała historia Żydów / M. Tauber, J. Wajngarten. – Warszawa, 1938. – 100 s.

800. Tomaszewski J. Czynniki wpływające na migracje zewnętrzne ludności w Polsce 1918–1939 / J. Tomaszewski // Mechanizmy polskich migracji zarobkowych / pod red. C. Bobińskiej. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1976. – 214 s.

801. Tomaszewski J. Polska w Europie i Świecie. 1918–1939 / J. Tomaszewski, Z. Landau. – Warszawa : TRIO, 2005. – 335 s.

802. Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów / J. Tomaszewski. – Warszawa : Czytelnik, 1985. – 285 s.

803. Tomaszewski J. Z dziejów Polesia 1921–1939 : zarys stosunków społeczno-ekonomicznych / J. Tomaszewski. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1963. – 208 s.

804. Turek W. Emigracja polska w Kanadzie / W. Turek // Problemy Polonii Zagranicznej. – 1960. – № 1. – S. 51–94.

805. Ukraińska emigracja do Kanady // Kwartnik Instytutu Naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – 1927. – № 2. – S. 97–102.

806. Ustawodawstwo emigracyjne // Kwartalnik Naukowego instytutu emigracyjnego oraz przegląd emigracyjny. – 1928. – № 1. – S. 235.

807. Varlez L. Międzynarodowe migracje i ich reglementacja / L. Varlez // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd

emigracyjny. – 1930. – № 1, 2. – S. 5–72.

808. Varlez L. Międzynarodowe migracje i ich reglementacja / L. Varlez // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1930. – № 3, 4. – S. 93–144.

809. Varlez L. Problemy migracyjne w świetle obrad konferencji hawańskiej z 1928 roku / L. Varlez // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1929. – № 3, 4. – S. 405–426.

810. Walaszek A. Reemigracja ze Stanów Zjednoczonych do Polski po I wojnie światowej (1919–1924) / A. Walaszek // «Zeszyty Naukowe UJ» 655: Prace Polonijne. – 1983. – № 7. – 182 s.

811. Wertheim B. Zagadnienie emigracyjne na terenie Międzynarodowej Organizacji Pracy / B. Wertheim // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1928. – № 2, 3. – S. 457–493.

812. Wertheim B. Zagadnienia migracyjne w stosunkach międzynarodowych okresu przedwojennego / B. Wertheim // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1930. – № 1, 2. – S. 487–499.

813. Wieloch S. Emigracja do Parany / S. Wieloch // Morze. – 1935. – № 1. – S. 26–27.

814. Wieloch S. Emigracja sezonowa do Niemiec / S. Wieloch // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1929. – № 1. – S. 223–230.

815. Wieloch S. Emigracja sezonowa do Prus Wschodnich / S. Wieloch // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1930. – № 1, 2. – S. 434–450.

816. Wieloch S. Polska emigracja w Prusach Wschodnich / S. Wieloch // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1928. – № 4. – S. 817–832.

817. Wieloch S. Zagadnienie emigracji sezonowej do Niemiec / S. Wieloch // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny. –

1928. – № 2, 3. – S. 546–566.

818. Wincety S. Emigracja ludności wiejskiej / S. Wincety. – Lwów : Drukarnia Karola Doroszyńskiego, 1938. – 8 s.

819. Włodek J. Argentyna i emigracja ze szczególnym uwzględnieniem emigracji polskiej / Józef Włodek. – Warszawa : M. Arct, 1923. – 513 s.

820. Wodniak I. Materiał ludski w gospodarce światowej / I. Wodniak // Sprawy Morskie i Kolonialne. – 1934. – Z. 1. – S. 199–201.

821. Wójcik W. Polacy w Brazylii. Argentynie i Urugwaju w XIX i XX wieku / Władysław Wójcik // Dzieje Najnowsze. – 1972. – Z. 2. – S. 87–101.

822. Wychodztwo polskie w Stanach Zjednoczonych // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego. – 1927. – № 4. – S. 244–261.

823. Zajązkowski J. S. Zagadnienie konstrukcji prawnej terytorjów mandatowych w świetle teorii prawa narodów / J. S. Zajązkowski // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1931. – № 1. – S. 133–146.

824. Załęcki G. Doktryny kolonialne wielkich i małych państw powojennych / G. Załęcki // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1930. – № 1, 2. – S. 505–522.

825. Załęcki G. Dwie orientacje w polskiej polityce migracyjnej / G. Załęcki // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1929. – № 1. – S. 167–206.

826. Załęcki G. Korzyści posiadania własnych kolonji politycznych / G. Załęcki // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1930. – № 1, 2. – S. 523–535.

827. Załęcki G. Kryzys polskiej polityki migracyjnej. Część I / G. Załęcki // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego. – 1927. – № 4. – S. 187–243.

828. Załęcki G. Mandaty kolonialne a polska polityka kolonialna / G. Załęcki // Kwartalnik Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd Emigracyjny. – 1931. – № 1. – S. 183–245.

829. Załęcki G. O polską politykę zamorską / G. Załęcki // Kwartalnik

Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1928. – № 4. – S. 833–851.

830. Załęcki G. Parana a Polska, jako problem polskiej ekonomiki narodowej / G. Załęcki // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1931. – № 1. – S. 247–277.

831. Załęcki G. Polityka cen ziemi w Polsce a problemy naszej powojennej, zamorskiej kolonizacji chłopskiej (1918–1928) / G. Załęcki // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1929. – № 3, 4. – S. 833–935.

832. Załęcki G. Polska polityka kolonialna i kolonizacyjna / G. Załęcki. – Warszawa : Instytut Wydawniczy «Biblioteka Polska», 1925. – 158 s.

833. Załęcki G. Problem konieczności i możliwości polskiej polityki kolonialnej / G. Załęcki // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1930. – № 1, 2. – S. 246–277.

834. Załęcki G. Problem krajowej organizacji elementów polskiej polityki kolonialnej / G. Załęcki // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1931. – № 1. – S. 278–313.

835. Załęcki G. Przyczynki do źródeł kryzysu Polskiej polityki migracyjnej. Część I / G. Załęcki. – Warszawa : Nakładem Naukowego Instytutu Emigracyjnego, 1928. – 61 s.

836. Załęcki G. Słów kilka o nowoczesnym imperjalizmie narodowym / G. Załęcki // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1928. – № 2, 3. – S. 569–581.

837. Załęcki G. Szkice do gospodarczej teorii europejskiego osadnictwa rolnego w krajach gospodarczo młodych / G. Załęcki // Kwartalnik Instytutu Naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – 1927. – № 2. – S. 144–215.

838. Załęcki G. Szkice do gospodarczej teorii europejskiego osadnictwa rolnego w krajach gospodarczo-młodych / G. Załęcki // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego. – 1927. – № 3. – S. 139–184.

839. Załęcki G. W odpowiedzi prof. Z. Ludkiewiczowi (Uwagi na temat

rentowności osadnictwa w Espirito Santo) / G. Załęcki // Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego i Kolonialnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1929. – № 1. – S. 327–337.

840. Załęcki G. Zamorski przewóz osobowy jako problem polskiej polityki emigracyjnej / G. Załęcki // Kwartalnik Instytutu Naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – 1927. – № 1. – S. 172–198.

841. Zamęcki Ł. Aspekt surowcowy polskich działań emigracyjno-kolonialnych w latach trzydziestych XX wieku / Ł. Zamęcki // Społeczeństwo i Polityka. – 2010. – № 2 (23). – S. 9–26.

842. Zarychta A. Emigracja Polska 1918–1931 i jej znaczenie dla państwa / A. Zarychta. – Warszawa : Nakładem Ligi Morskiej i Kolonialnej, 1933. – 119 s.

843. Ziemiński J. Problemy emigracji żydowskiej / J. Ziemiński. – Warszawa : Nakł. Związku Pisarzy i Publicystów Emigracyjnych, 1937. – 74 s.

844. Zineman J. Historia sjonizmu. T. 2 / J. Zineman. – Warszawa, 1935. – S. 480.

845. Znaniecki F. Statystyka wychodźstwa / F. Znaniecki // Wychodźca Polski. – 1911. – № 1–2.

846. Zych S. Emigracja Polska / S. Zych. – Lwów : Księg. St. Malinowskiego, «Biblioteczka Licealna» 7, 1938. – 34 s.

847. Żabko-Potopowicz B. Osadnictwo polskie w Brazylii / B. Żabko-Potopowicz. – Warszawa, 1936. – 128 s.

848. Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej : 1918–1939 / J. Żarnowski. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – 434 s.

849. Żarnowski J. Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939 / J. Żarnowski. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964. – 363 s.

850. Żeglicki J. Migracje zewnętrzne w latach 1918–1939 / J. Żeglicki // Wiadomości Statystyczne. – 1969. – № 7. – S. 37–41.

Список використаних таблиць

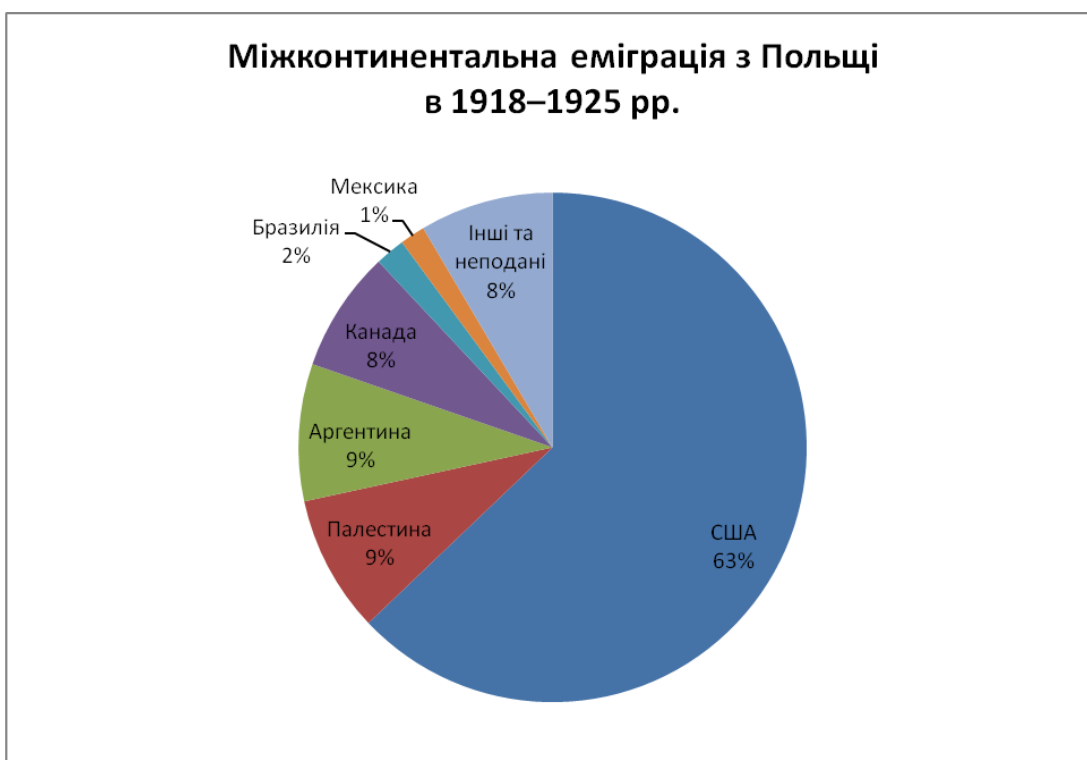
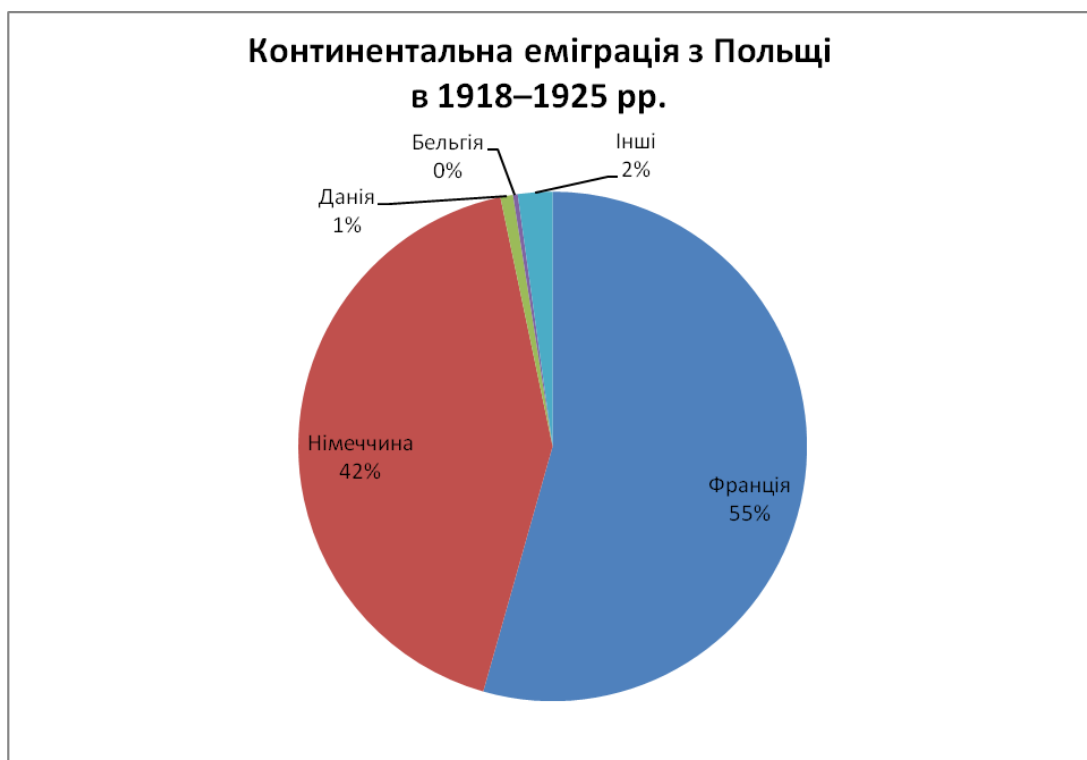
1. Таблиця 2.1. Прибутковість селянських господарств у 1928/1929 та 1933/1934 рр.99
2. Таблиця 2.2. Соціальна структура населення Польщі (1926–1935 рр.).....102
3. Таблиця 2.3. Національний склад Польщі у міжвоєнний період (у %).112
4. Таблиця 2.4 Національна структура східних воєводств згідно перепису 1931 р. (рідна мова) та даними, що їх коригували фахівці.....114
5. Таблиця 2.5. Структура населення за віросповіданнями згідно з переписів 1921 і 1931 рр.....119
6. Таблиця 2.6. Зайнятість населення Польщі у 1921 та 1931 рр. (у %).120
7. Таблиця 2.7. Зайнятість населення Польщі у 1931 р. по воєводствах (у %).121
8. Таблиця 2.8. Структура населення Польщі за віросповіданнями та характером зайнятості на 1931 р (у %).122
9. Таблиця 2.9. Структура зайнятості населення Другої Речі Посполитої в 1921–1938 рр.....130
10. Таблиця 2.10. Зайнятість у промисловості у воєводствах станом на 1935 р (з розрахунку на 1 тис. жителів).....133
11. Таблиця 2.11. Структура сільських господарств у воєводствах станом на 1931 р. (у %).133
12. Таблиця 4.1. Еміграція з Польщі до європейських країн у 1919–1925 рр.....247
13. Таблиця 4.2. Континентальна еміграція з Польщі в 1926–1930 рр.....252
14. Таблиця 4.3. Континентальна еміграція з Польщі (країни, стать та віросповідання емігрантів) у 1926–1931 рр.....254

15. Таблиця 4.4. Континентальна рееміграція до Польщі у 1926–1930 рр.....	256
16. Таблиця 4.5. Соціально-професійна структура континентальної еміграції у 1926–1930 рр. (у %).....	257
17. Таблиця 4.6. Структура континентальної еміграції у 1926–1931 рр. за віросповіданнями.....	258
18. Таблиця 4.7. Структура населення за віросповіданнями згідно переписів 1921 і 1931 рр.....	259
19. Таблиця 4.8. Структура еміграції до європейських країн у 1926–1931 рр. за воєводствами, статтю і віросповіданнями.....	260
20. Таблиця 4.9. Населення Польщі за віросповіданнями у 1921 та 1931 рр.....	262
21. Таблиця 4.10. Баланс трудової міграції в Польщі у 1931–1935 рр.....	264
22. Таблиця 4.11. Континентальна еміграція з Польщі в 1931–1935 рр.....	265
23. Таблиця 4.12. Структура еміграції до європейських країн у 1932–1936 рр. за воєводствами, статтю і віросповіданнями.....	266
24. Таблиця 4.13. Континентальна еміграція з Польщі (країни, стать та віросповідання емігрантів) у 1932–1936 рр.....	267
25. Таблиця 4.14. Континентальна рееміграція до Польщі у 1931–1935 рр.....	268
26. Таблиця 4.15. Континентальна еміграція з Польщі у 1936–1938 рр.....	269
27. Таблиця 4.16. Континентальна еміграція з Польщі (країни, стать та віросповідання емігрантів) у 1937–1938 рр.....	271
28. Таблиця 4.17. Структура континентальної еміграції в 1926–1938 рр. за віросповіданнями.....	272
29. Таблиця 4.18. Структура еміграції до європейських країн у 1937–1938 рр. за воєводствами, статтю і віросповіданнями.....	274

30. Таблиця 4.19. Континентальна реєміграція до Польщі в 1936–1938 рр.....	275
31. Таблиця 5.1. Міжконтинентальна еміграція з Польщі в 1918–1925 рр.....	305
32. Таблиця 5.2. Еміграція з Польщі до Сполучених Штатів Америки в 1919/1920–1925/1926 рр. (за національним складом).....	306
33. Таблиця 5.3. Міграція між Польщею та Сполученими Штатами Америки в 1919/1920–1925/1926 рр.....	307
34. Таблиця 5.4. Еміграція з Польщі до Канади в 1918–1925 рр.....	309
35. Таблиця 5.5. Еміграція з Польщі до Бразилії в 1918–1925 рр.....	312
36. Таблиця 5.6. Еміграція з Польщі до Аргентини в 1919–1925 рр.....	313
37. Таблиця 5.7. Міжконтинентальна еміграція з Польщі в 1918–1925 рр.....	315
38. Таблиця 5.8. Міжконтинентальна еміграція з Польщі в 1926–1930 рр.....	316
39. Таблиця 5.9. Міжконтинентальна еміграція з Польщі в 1926–1931 рр.....	320
40. Таблиця 5.10. Структура населення Польщі за віросповіданнями у 1931 р. та їхня участь у міжконтинентальній еміграції 1926–1931 рр.....	328
41. Таблиця 5.11. Міжконтинентальна еміграція з Польщі (воєводство, стать і віросповідання емігрантів) у 1926–1931 рр.....	329
42. Таблиця 5.12. Соціальна структура міжконтинентальної еміграції у 1926–1930 рр. (у %)......	331
43. Таблиця 5.13. Міжконтинентальна реєміграція до Польщі у 1926–1930 рр.....	332
44. Таблиця 5.14. Міжконтинентальна еміграція з Польщі в 1931–1935 рр.....	333
45. Таблиця 5.15. Міжконтинентальна еміграція з Польщі (воєводство, стать, віросповідання) у 1932–1936 рр.....	339

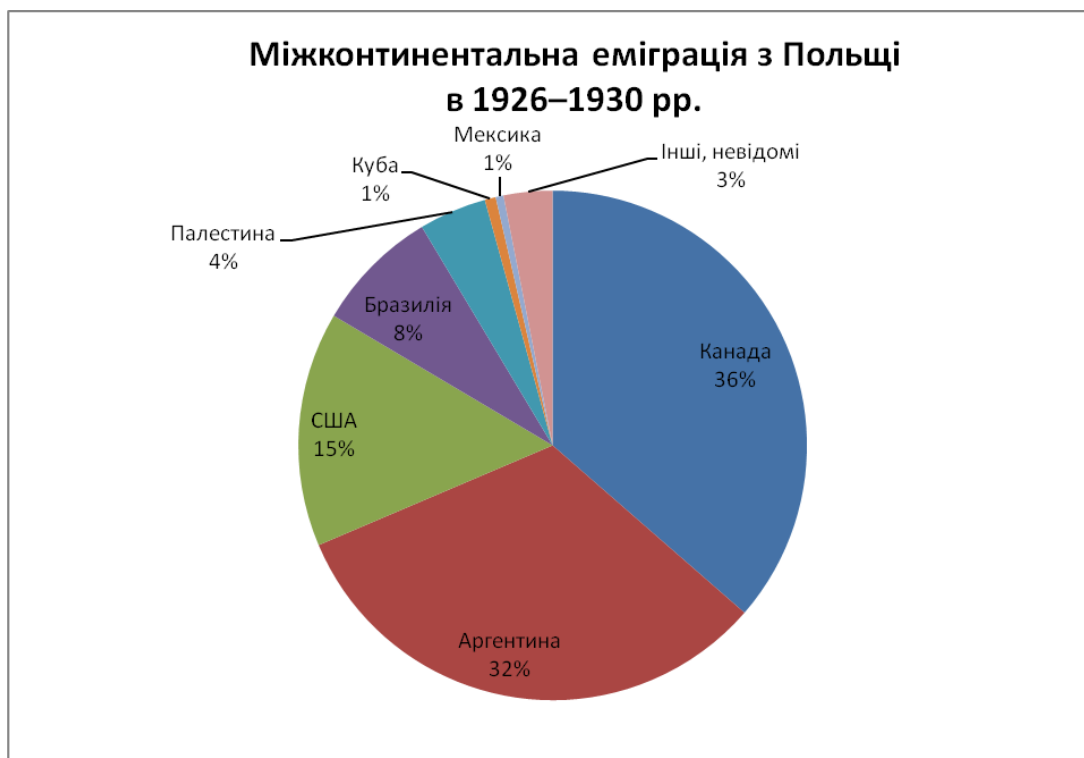
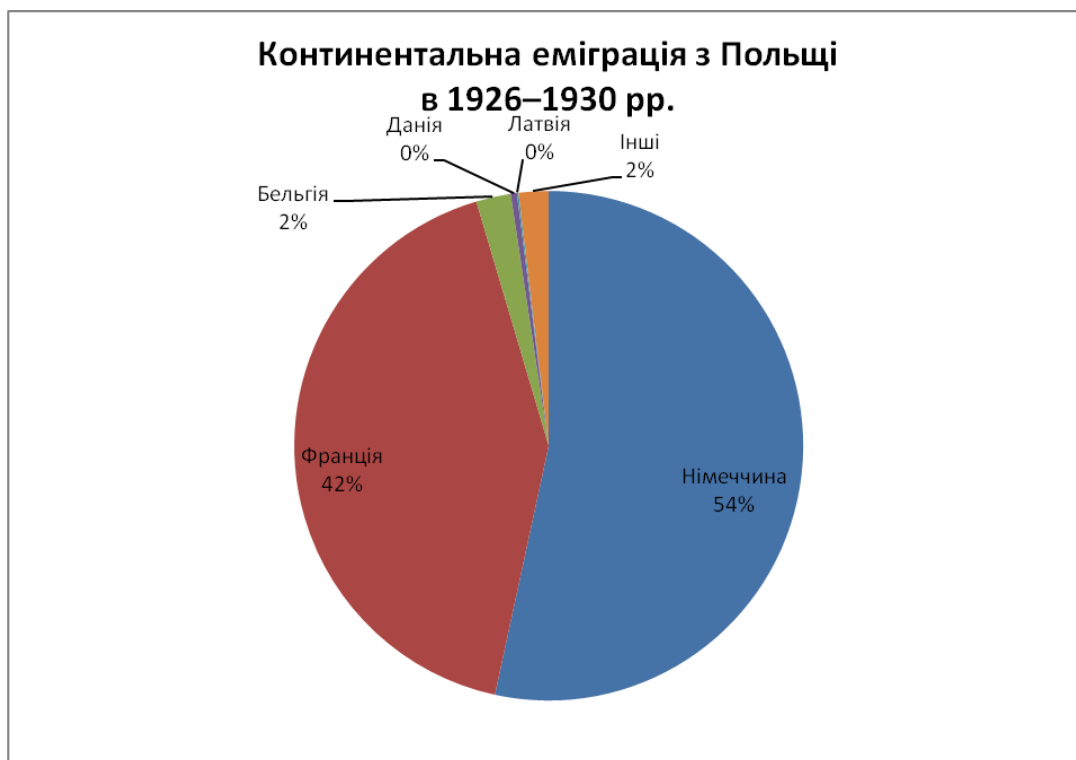
46. Таблиця 5.16. Міжконтинентальна реєміграція до Польщі в 1931–1935 рр.....	341
47. Таблиця 5.17. Міжконтинентальна еміграція з Польщі (воєводство, країна еміграції) у 1937–1938 рр.....	343
48. Таблиця 5.18. Міжконтинентальна еміграція з Польщі в 1936–1938 рр.....	346
49. Таблиця 5.19. Міжконтинентальна еміграція з Польщі (воєводство, стать, віросповідання) у 1937–1938 рр.....	348

Напрями еміграції з Польщі в 1918–1925 рр.

За даними [842, tab. IV; 660, s. 88, 99]

Напрями еміграції з Польщі в 1926–1930 рр.

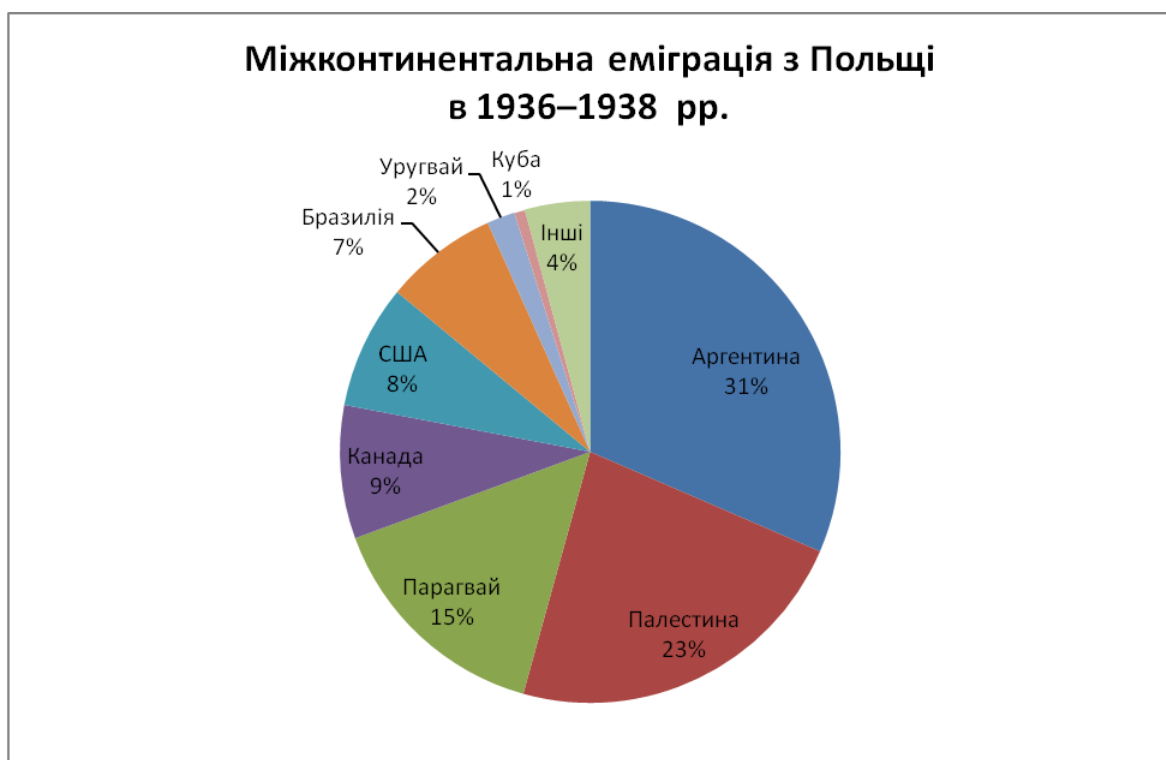
За даними [842, tab. III, IV]

Напрями еміграції з Польщі в 1931–1935 рр.

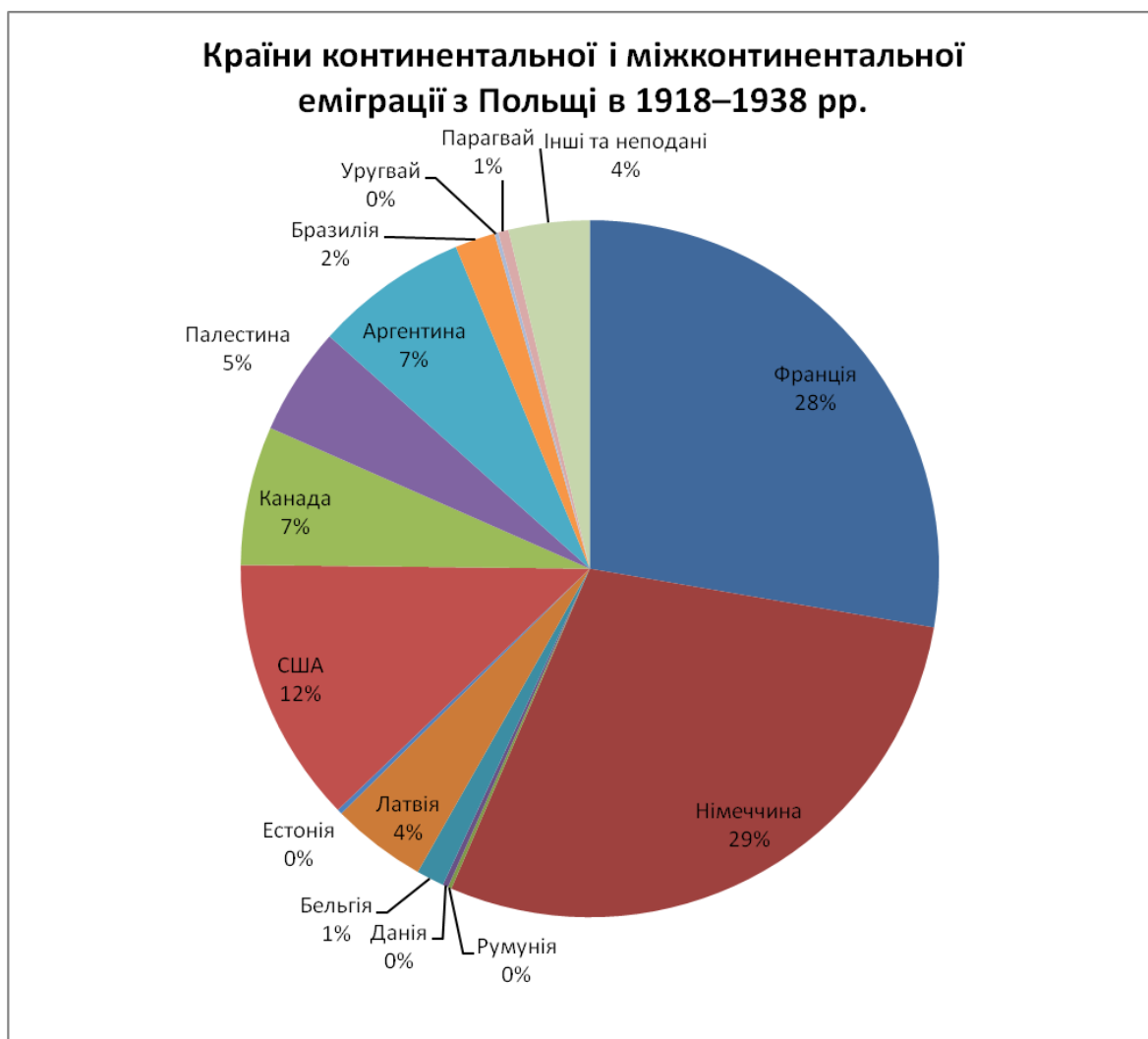

За даними [224, с. 136, 140]

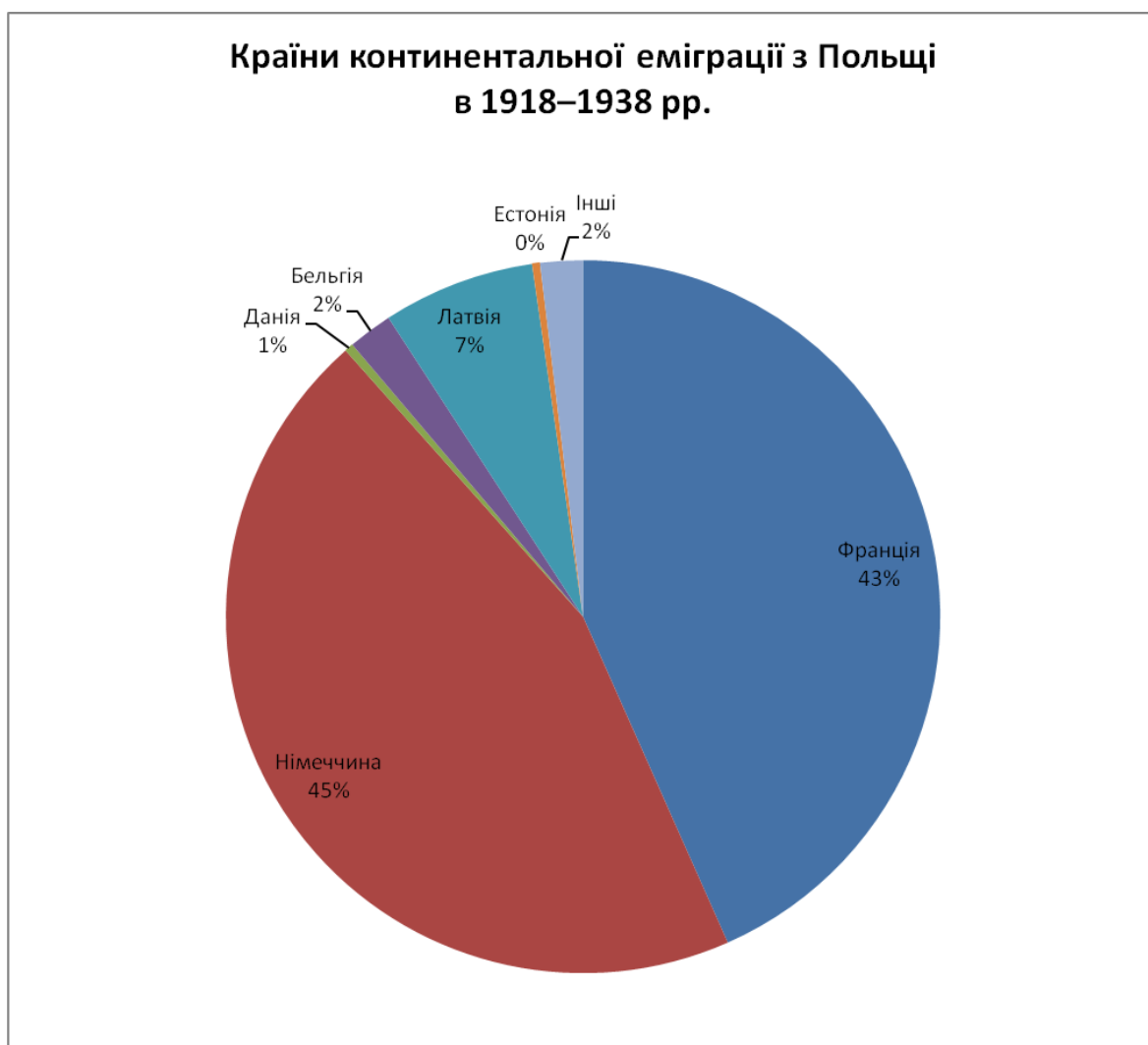
Напрями еміграції з Польщі в 1936–1938 рр.

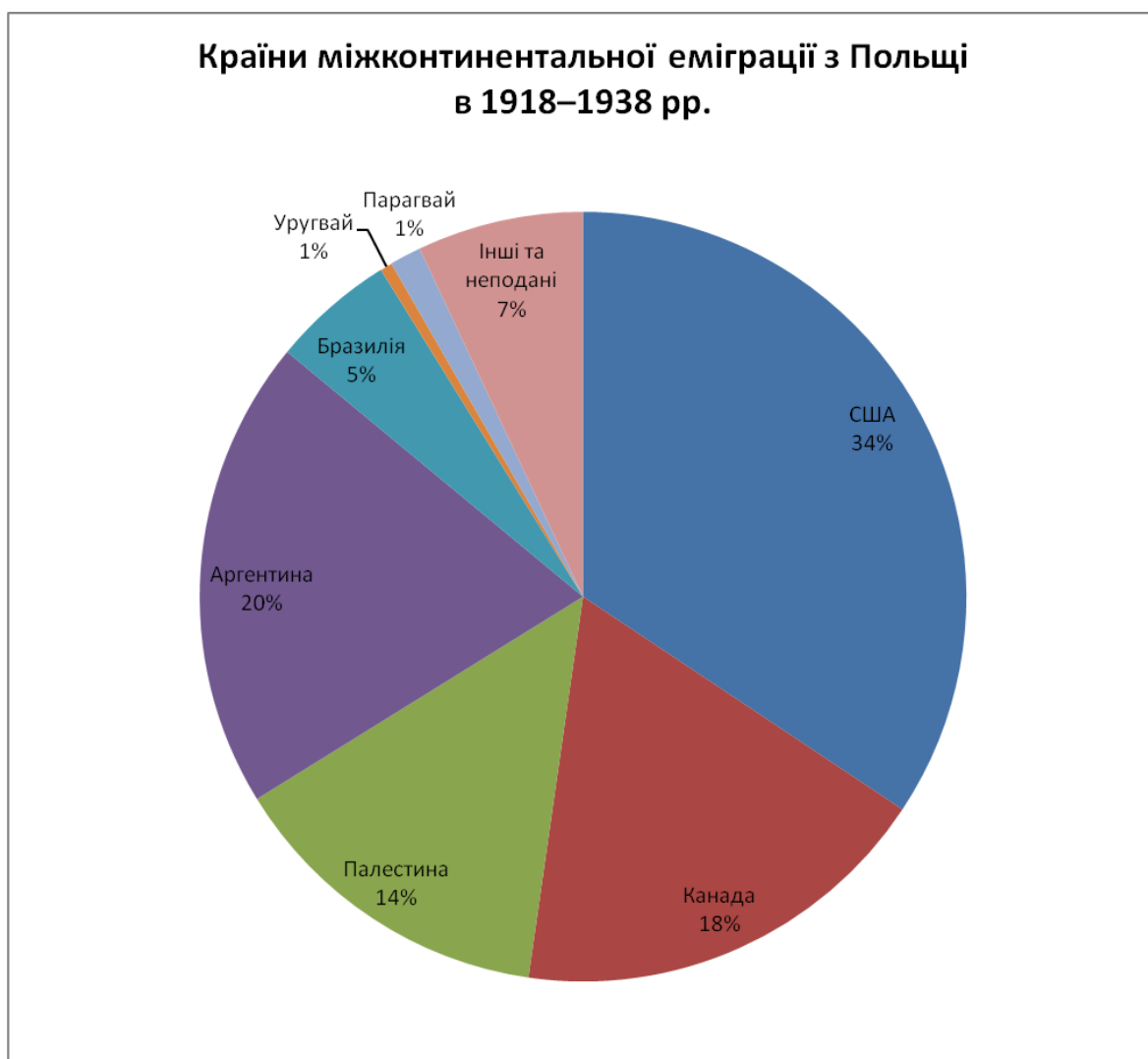
За даними [224, s. 136, 140]

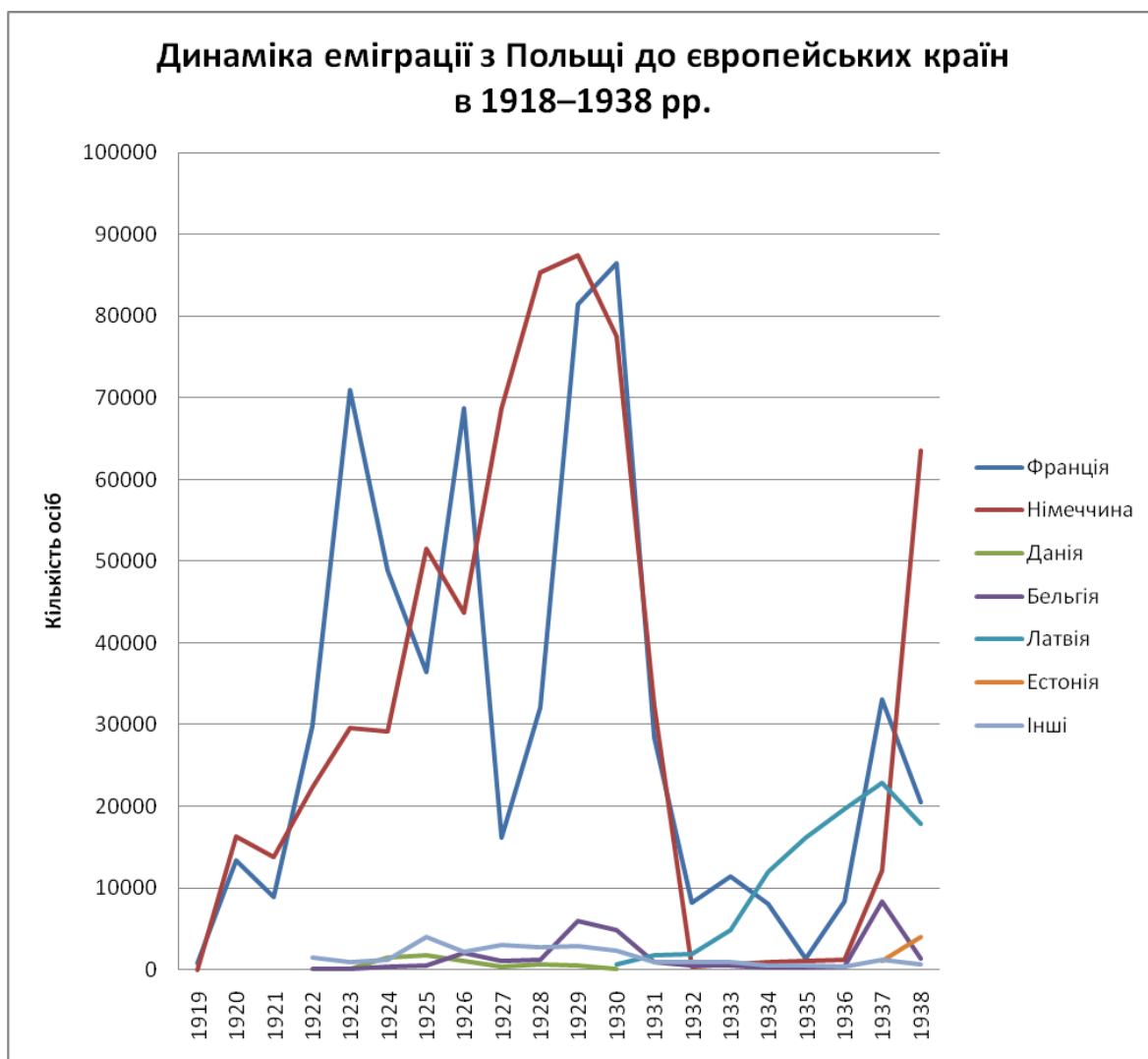
За даними [224, s. 136, 140; 660, s. 88, 99; 842, tab. III, IV]

За даними [224, s. 136, 140; 660, s. 88, 99; 842, tab. III, IV]

За даними [224, s. 136, 140; 660, s. 88, 99; 842, tab. III, IV]

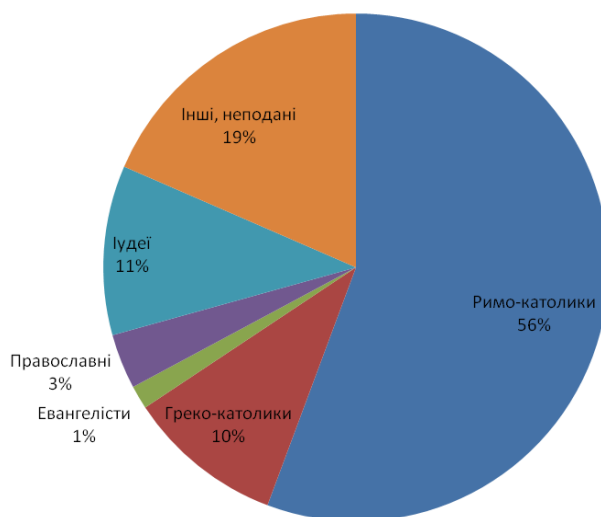

За даними [224, s. 136, 140; 660, s. 88, 99; 842, tab. III, IV]

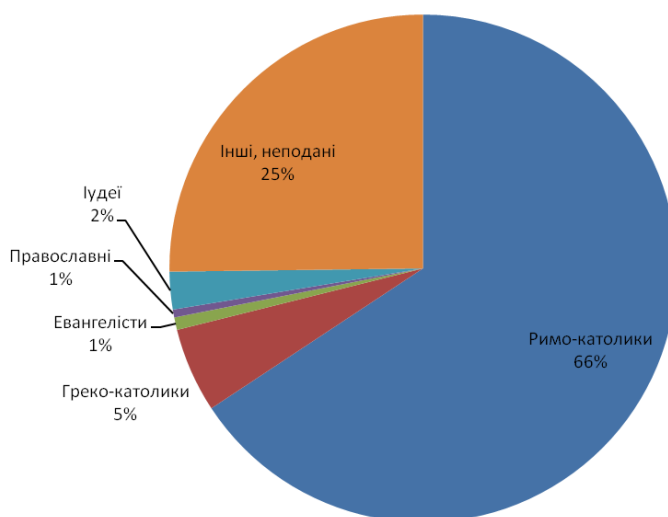

За даними [224, s. 136, 140; 660, s. 88, 99; 842, tab. III, IV]

Структура еміграції з Польщі за віросповіданням до європейських та позаєвропейських країн в 1926–1931 рр.

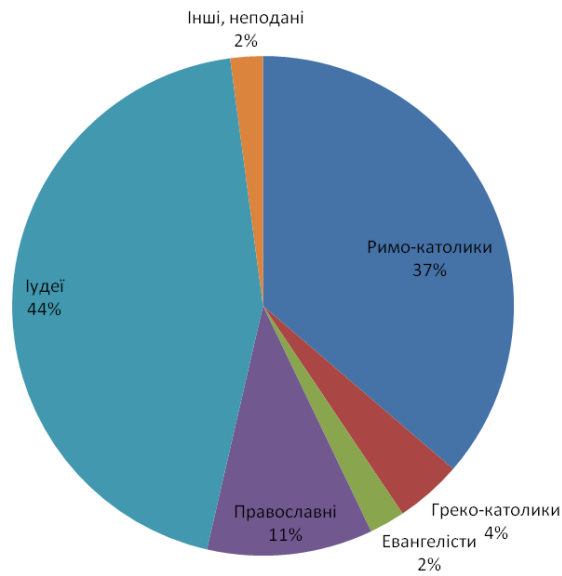
Структура еміграції з Польщі за віросповіданням до європейських країн в 1926–1931 рр.

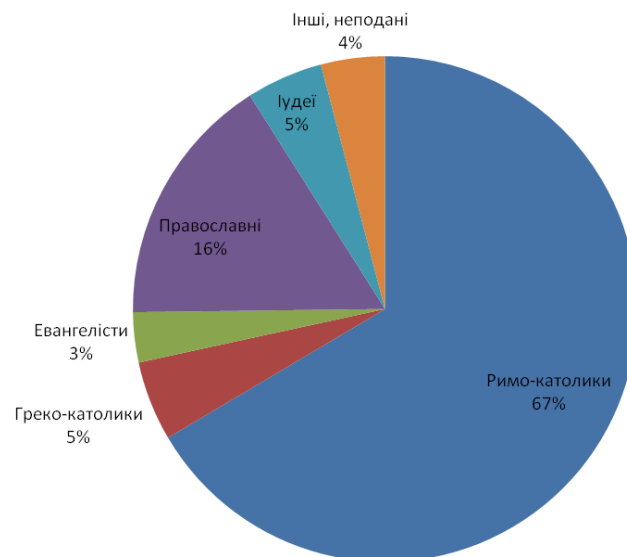

За даними [224, с. 153].

Структура еміграції з Польщі за віросповіданням до європейських та позаєвропейських країн в 1932–1936 рр.

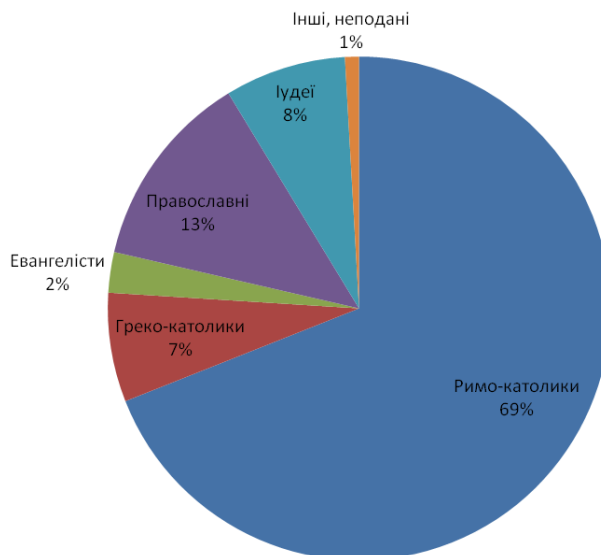
Структура еміграції з Польщі за віросповіданням до європейських країн в 1932–1936 рр.

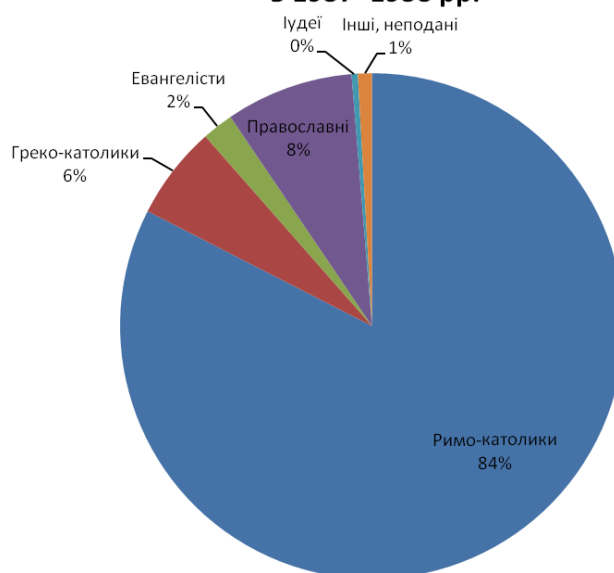

За даними [224, с. 153].

Структура еміграції з Польщі за віросповіданням до європейських та позаєвропейських країн в 1937–1938 рр.

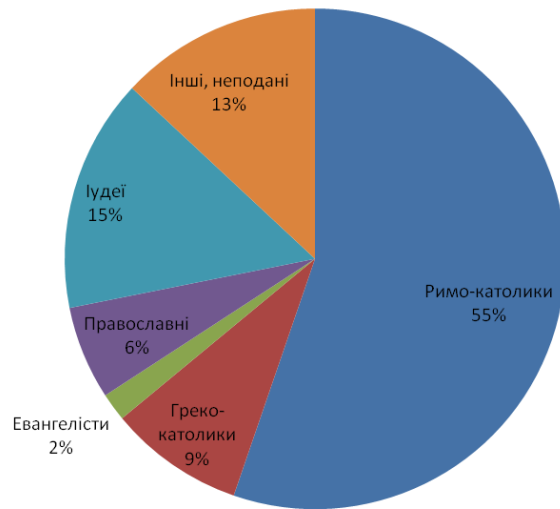
Структура еміграції з Польщі за віросповіданням до європейських країн в 1937–1938 рр.

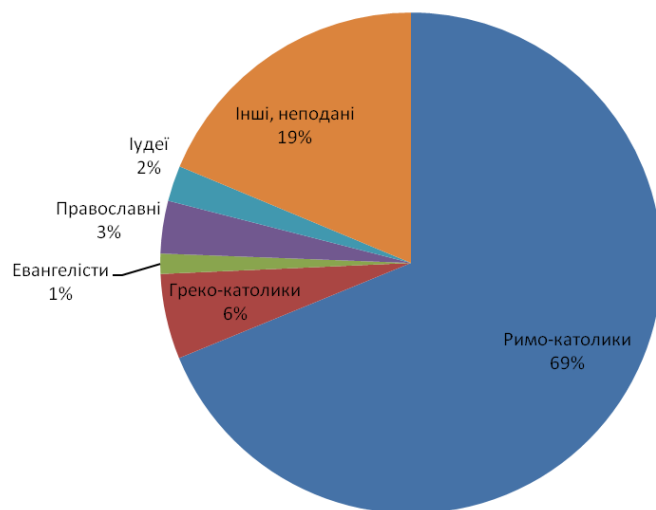

За даними [224, с. 153].

Структура еміграції з Польщі за віросповіданням до європейських та позаєвропейських країн в 1926–1938 рр.

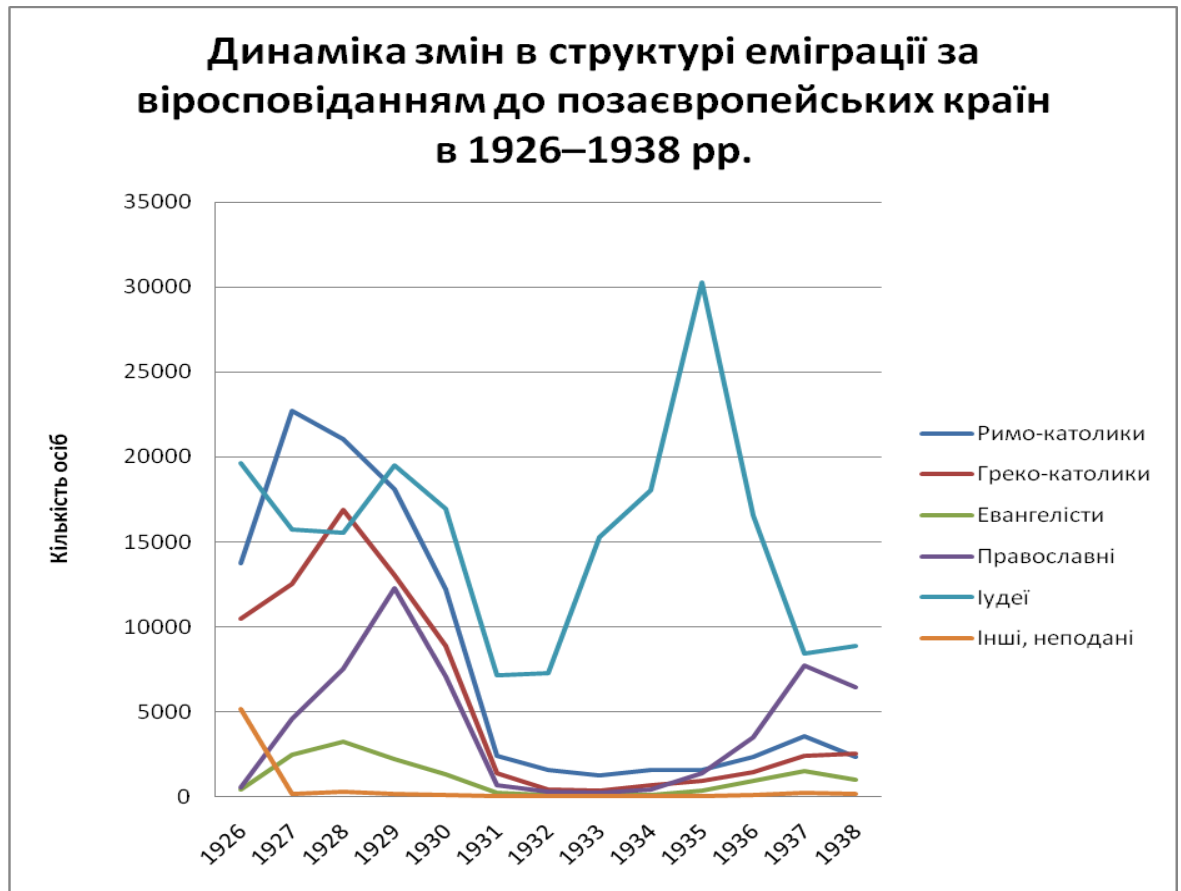
Структура еміграції з Польщі за віросповіданням до європейських країн в 1926–1938 рр.

За даними [224, s. 153].

За даними [224, s. 136, 140].